GÜLTEN KAZGAN

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KRİZLER (1929-2001)

"EKONOMİ POLİTİK" AÇISINDAN BİR İRDELEME

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

GÜLTEN KAZGAN

İstanbul'da doğan Gülten Kazgan, Amerikan Kız Koleji'nde orta öğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ni bitirdi. Aynı fakültede doktorasını verip Rockefeller bursu ile Chicago Üniversitesi'ne gitti. Orada T.W. Schultz ile iki yıl birlikte çalıştı. Daha sonra İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ne dönüp, doçent olan Kazgan, tarım ekonomisi alanında uzmanlaştı. Bu dönemdeki çalışmalarından yararlanarak, *Tarım ve Gelişme* adlı kitabını yazdı. Aynı yıllarda Ford Foundation bursu ile SVIMEZ'de (Roma) iki yaz ve ISEA'da (Paris) bir yıl çalıştı.

Profesörlüğünü İstanbul Üniversitesi'nden alan Kazgan'ın, *İktisadi Düşünce*, *Ortak Pazar ve Türkiye*, *Tarım ve Gelişme*, *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet* gibi kitapları ile çok sayıda makale ve araştırmaları; ayrıca, *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler* (derleyenler G. Kazgan - N. Ulçenko), *Kuştepe Araştırması* (der. G. Kazgan) ve *Kuştepe Gençlik Araştırması* (der. G. Kazgan) araştırma ve derlemeleri bulunmaktadır.

Kazgan 1988'de *Ekonomik Panorama* dergisi okurları tarafından "kendi dalında yılın en başarılı iktisatçısı"; 1998'de "Aydınlanmanın Kadınları" ödülünün verildiği yedi bilim kadınından biri; 2000 yılında *Finans Dünyası* dergisinin okurları tarafından "Yılın Akademisyeni" seçilmiştir. 1994'te Altın Kitaplar Yayınevi tarafından verilen "Altın Kitap" ödülü, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi* başlıklı kitabı ile de 2002 yılında "Sedat Simavi Vakfı Sosyal Bilimler" ödülünü almıştır.

1994'te İstanbul Üniversitesi'nden emekli olan Kazgan, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin kuruluşuna "Kurucu Vakıf Üyesi" olarak katıldı. Halen aynı üniversitede Kurucu Vakıf Yönetim Kurulu Üyesi ve Toplum, Ekonomi, Siyaset, Araştırma Merkezi (TESAR) Müdürü olarak çalışmaktadır. Kazgan, çok sayıda meslek ve araştırma kurumu üyesidir.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Gülten Kazgan

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KRİZLER (1929-2001)
"Ekonomi Politik" Açısından Bir İrdeleme

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 109
Ekonomi 8

ISBN 975-6176-26-1

Kapak 70'li yılların sonunda başgösteren krizde İstanbul'da bir yağ kuyruğu

1. Baskı İstanbul, Eylül 2005

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 28 Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 60 00 - 217 28 62 / Faks: 0212 347 10 11

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Tasarım Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Düzelti Sait Kızılırmak
Baskı ve Cilt Şefik Matbaası
Marmara Sanayi Sitesi M. Blok No: 291 İkitelli İstanbul
Tel-Faks: 0212 472 15 00 (3 Hat)

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Kazgan, Gülten.
Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2001): "Ekonomi Politik" Açısından Bir İrdeleme / Gülten Kazgan
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 975-6176-26-1 (pbk.)

1. Turkey—Economic conditions—1929-2001.
2. Economic crises—Turkey. I. Title.
HC492 .K39 B56 2005

GÜLTEN KAZGAN

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KRİZLER (1929-2001)
"EKONOMİ POLİTİK" AÇISINDAN BİR İRDELEME

M. Arun'a "Dünyamıza
hoş geldin" diyerek!

Haziran 2004

İçindekiler

xi Tablolar ve Grafikler
xvi Kısaltmalar
xix Önsöz

1 GİRİŞ 1929'dan 2001'e Türkiye Ekonomisinde Krizler: Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir İnceleme
1 I. Yaşanan Krizlere Genel Bir Bakış
2 II. Krizlerde Dünya Olaylarının Rolü
2 1. Dış Etkenlerin Niteliği ve İntikal Yolları
6 2. Kısa Vadeli Sermayenin Kaçışı
7 III. Krizlerde Ekonomi Politikalarının ve Genelde İç Etkenlerin Rolü
8 1. Denetimli Karma-Planlı Ekonomi ve Mali Serbestliği Gerçekleştirmiş Serbest Piyasa Ekonomisi
10 2. Cari İşlemler Bilançosu Açıkları
11 3. Kamu İç ve Dış Borç Stoku
13 4. Bankaların ve Şirketlerin Kısa Vadeli Dış Borçları
14 5. Makro-Ekonomik İstikrarsızlık
15 IV. Krizlerde Dış ve İç Etkenlerin Rolü: Bir Karşılaştırma
18 V. Krizlerin 2000'li Yılların Başında Türkiye Ekonomisini Getirdiği Nokta ve IMF/DB'nin Rolü
18 1. Krizlerin Bıraktığı Ekonomik Miras
21 2. Krizlerin Siyasi Mirası
23 EK 1: Türkiye'yi Etkileyen Olumsuz Dünya Olayları: 1929-2003
26 EK 2: Tablo Açıklamaları

29 BİRİNCİ KISIM Eski Dünyada Ekonomik Krizler

33 BİRİNCİ BÖLÜM Tarım Kesiminin Etkilediği Ekonomik Krizler: 1923-1970
- **33** I. Tarımın Ekonomide İstikrarsızlık Yaratma Nedenleri
- **35** II. Tarıma Bağlı Verim İstikrarsızlığının Etkileri
  - **35** 1. Göstergeler
  - **37** 2. İktisat Kuramında Tarımda Yıllık Verim Değişmeleri ve Krizler
- **38** III. Dış Ticaret Hadlerinde Aleyhe Dönüş ve Krizler
- **41** IV. Diğer Farklar ve Özellikler

43 İKİNCİ BÖLÜM 1929 Krizi ve Büyük Dünya Bunalımı'nda Türkiye'de Kriz, Bunalım ve Planlı Yapısal Dönüşüm
- **43** I. 1920'lerdeki Dünya Olaylarının Türkiye'ye Yansıması
- **46** II. Cumhuriyet'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan Devraldığı Ekonomi Mirası: 1923-1927
  - **46** 1. Para-Kambiyo Sisteminin Yarattığı Hassas Denge
  - **51** 2. Ekonominin Zayıf ve Dışa Bağlı Üretim Yapısı
  - **54** 3. Krize Gidişi Hazırlayan Üretim, Kambiyo, Dış Ticaret ve Para Etkenleri: 1927-1929
- **57** III. 1929 Kambiyo Krizinin Patlaması ve Korumacı Politikaya Geçiş
  - **57** 1. Krize Götüren Etkenler
  - **58** 2. 1929 Dünya Bunalımının Türkiye'ye İntikali ve Dış Ticaret Rejiminin Değişmesi
  - **62** 3. Türk Lirasının Değerlenmesi: Dış ve İç Piyasalarda Değerlenme, Altın Karşılığı Artışı ve Artan Faiz Hadleri
  - **64** 4. Para-Kambiyo ve Dış Ticaret Rejiminde Osmanlı Mirasının Tasfiyesi ve Yeni Kurumların Doğması: 1929 ve Sonrası
- **65** IV. Deflasyonda Yapısal Dönüşüm: Millileştirme ve Planlı Gelişme
  - **65** 1. Devlete Fon Aktarma Yolları Olarak Vergiler ile Tekel Fiyatları
  - **70** 2. Kapital Birikimi Kaynağı Olarak Tüketimde Mutlak Azalış: Bunalımın Göstergeleri
  - **75** 3. Borç Ödeme ve Millileştirmeler

77 4. Köyde Sermaye Yoğunlaşması
78 5. Sanayide Kârlılığın Artışı, Gelişme ve Sermaye Yoğunlaşması
83 V. Deflasyon-Bunalım Sürecinin Aşılması: 1935-1938
88 VI. Sonuç
90 Ek 1: Tablolar
93 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Serbestleşme Yolunda 1958 Krizi ve Plansız Yapısal Dönüşüm
93 I. 1950'lere Genel Bakış
95 II. Serbest Piyasa Ekonomisiyle Dışa Açılma ve ABD Dış Yardım Programı: 1950-1953
95 1. Dış Baskılar
96 2. İç Baskılar
99 3. Serbestleşme Yolunda İyimserlik Yaratan Beklentiler
101 III. Serbestleşme ve Dışa Açılma Programının Anahatları
104 IV. Serbestleşme Programının Krizi Hazırlayan Uygulama Sonuçları: 1954-1958
104 1. Tersine Dönen Beklentiler
106 2. Ticari Dış Kredilerin Ödenme Sistemindeki Çarpıklık
107 3. Enflasyona ve CİB Açığına Götüren İç Etkenler
109 4. Hızlanan Enflasyon, Sabit Kur ve Yeni Kurumlar
111 5. Artırılamayan İhracat ve Tıkanan Ekonomi: 1956-1958
115 V. 1958 Kambiyo Krizi, 4 Ağustos Devalüasyonu ve IMF İstikrar Programı
115 1. İstikrar Programının İçeriği ve Koşulları
117 2. İstikrar Programı ve Durgunluk: 1958-1961
118 VI. Kriz ve durgunluğun Çalışanlara Etkisi
119 VII. Kriz ve Rastlantısal Yapısal Dönüşümler
119 1. Dış Ticarette Yapısal Dönüşüm
120 2. GSMH'de Yapısal Dönüşüm
122 3. Özel Sanayinin Gelişmesi Yolunda Dönüşüm
126 EK 1: "Transfer Meselesi": 1929 ve 1958 Krizlerini Türkiye'nin Farklı Derinlikte Yaşamasında Önemli Bir Etken

129 İKİNCİ KISIM Kriz Sürecinde Yeni Dünya Düzenine Geçiş

135 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Petrol Krizi, GOÜ'nün Borç Krizi ve Yeni Dünya Düzenine Geçiş
- **135** I. Dünya Ekonomisinde Spekülatif Boom ve 1. Petrol Krizinin Patlaması: 1970-1974
  - **135** 1. Spekülatif Boom'u Yaratan Etkenler ve Sonu
  - **136** 2. Dünyada "Stagflasyon" ve "Petro-Dolarların Dolaşıma İadesi": 1974-1978
- **138** II. Petrol Krizleri Sonrasında Dünya Olayları ve GOÜ: 1974-1985
  - **138** 1. Kurumsal Değişmeler
  - **142** 2. Dünyada "Kilit" Fiyatlarda Değişme
  - **146** 3. Uluslararası Finans Kurumları Arasında İşbirliği
- **149** III. Dünyadaki Değişimin GOÜ'nün Ekonomisine Olumsuz Etkileri
  - **149** 1. Büyümenin Duraklaması ve Borç Yükünün Ağırlaşması
  - **151** 2. Dış Borç Yönetiminin Olanaksızlaşması
  - **155** 3. "Transfer Sorunu" ve Borç Ödemeleri
- **158** IV. IMF'nin Ekonomi Politikaları ve Dış Borçlar
- **167** EK 1: Enflasyon Hızı, Nominal-Reel Faiz Hadleri ve Değişen Borç Yükü (Kincaid, Aralık 1981)

173 BEŞİNCİ BÖLÜM Serbestleşmeye Geçerken Dünyada Birinci Petrol Krizi ve Türkiye'de 1978 Krizi
- **174** I. Birinci Petrol Krizi ve Avrupa Para Piyasasına Açılma: 1973-1977
  - **174** 1. Ekonominin Serbestleşerek Dışa Açılması İçin Dış ve İç Baskılar
  - **178** 2. Döviz Kuru ve İthalatta Serbestleşme
  - **181** 3. Kambiyo Rejimi Serbestleşirken Artan Dış Borçlanma
  - **185** 4. Büyüme ve Artan Dengesizlikler
- **187** II. Kambiyo Krizi ve IMF ile İstikrar Arayışları: 1978-1979
  - **187** 1. Borç Birikimi ve Ödemede Aksama
  - **191** 2. IMF ile Çözüm Arayışına Geçiş

195 ALTINCI BÖLÜM İkinci Petrol Krizi ve 24 Ocak 1980 Programı: Serbestleşme ve Dış Dayatmalı Yapısal Dönüşüm
- **196** I. Serbestleşme Programının Felsefesi ve İstikrar Programının Öncelikleri
- **198** II. Serbest Piyasa Ekonomisiyle Dışa Açılma İçin Baskılar
  - **198** 1. Dış Baskılar
  - **201** 2. İç Baskılar
- **205** III. Kriz ve İstikrar Programı Süresince Ekonominin Genel Durumu: 1977-1983
  - **205** 1. Kesimsel GSMH ile Fiyat Artışı ve İşsizlik
  - **210** 2. Ekonomide Gidişatı Etkileyen Öğeler: 1980-1983
- **216** IV. 1978 Krizini İzleyen Yapısal Dönüşümler
- **220** EK 1: DTH Gerilemesinden Ötürü GSMH'de Kayıplar: 1930'lu ve 1980'li Yıllar İçin Bir Karşılaştırma

223 ÜÇÜNCÜ KISIM 1990'lar Sonrası Dünyası ve Türkiye'nin "Finansal Krizler"i

231 YEDİNCİ BÖLÜM Türkiye'nin Yaşadığı En Büyük Finansal Kriz: 1999-2002
- **231** I. Asya-Rusya Krizinin Türkiye'ye İntikalı
- **234** II. Enflasyon Kontrolünden IMF ile "Stand-by" Anlaşmasına
  - **234** 1. 1998 (Temmuz) IMF ile Yakın İzleme Anlaşmasının ve 1999 Yılının Getirdikleri
  - **237** 2. IMF ile 17. Stand-by Anlaşmasının Getirdikleri ve 22 Kasım 2000 Krizi
  - **244** 3. Sermaye Kaçışının Hızlanması, 19-22 Şubat Krizi ve IMF ile 18. Stand-by Anlaşması
  - **248** 4. Bankaların Yaşadığı Kriz ve Banka Çöküşleri

255 SEKİZİNCİ BÖLÜM Finansal Krizlerin Ekonomi ve Politika Bağlamındaki Mirası
256 I. IMF/DB Programlarına Bağımlılık, Siyaset ve Ekonomi Politikaları
256 1. Demokrasi, Hükümetler ve Politikalar
261 II. Ağır Borçlu Ülke Olarak Türkiye
261 1. Krizin Ağırlaştırdığı İç ve Dış Borçlar
265 2. Kamu İç ve Dış Borç Oranı Krizle Niçin Artar?
271 3. Düşen Sabit Yatırım Oranı
272 III. Artan Kaynak Kaybı: İşsizlik, Beyin Göçü, Sermaye İhracı ve Kayıplar
273 1. Artan İşsizlik ve Sonuçları
278 2. Sermaye Kaçışları ve Kayıplar
280 IV. Bozulan Gelir Bölüşümü, Artan Yoksulluk
284 EK 1: Memleketimden İnsan Manzaraları: 1994
287 DOKUZUNCU BÖLÜM 21. Yüzyıl Başında Türkiye'de Kriz Olasılığına İlişkin Bir Değerlendirme
287 I. Dünya Ekonomisinden Yansıyan Etkenler ve Karşıkoyucu Politikalar
297 II. 2000'lerde Türkiye'nin Krize Düşme Riskini Göreli Azaltan Öğeler
300 III. Türkiye'de Kriz Riskini Artıran Öğeler
300 1. Dünyanın Başlıca Petrol Bölgesindeki Coğrafi Konum
302 2. Dünya Ekonomisinden Yansıyabilecek Tehditler
304 3. Terör Eylemlerinde Hedef Konum
307 4. İş Yaşamı ve Bürokrasi ile Siyasette Yozlaşma
309 5. Yüksek Reel Faizlerin Yarattığı Tehdit
311 IV. Ne Yapılabilir?
312 1. Keynes ve Tobin Vergileri
313 2. Ekonomi Politikalarında Düzeltmeler
318 EK 1: Dünya Ekonomisinde Finansal Kırılganlık: 2004

323 Kaynakça
331 Dizin

Tablolar ve Grafikler

GİRİŞ

16 Tablo 1 — Dünya Olayları ve Krizler
16 Tablo 2 — İç Etkenler ve Krizler
21 Tablo 3 — Krizlerin Ekonomik Mirası

BİRİNCİ BÖLÜM

35 Grafik I — GSYİH ve Tarım Sektörü Katma Değeri Zincirleme Endeksleri (1968 Faktör Fiyatlarıyla) / (1923-1959)
36 Grafik II — Dört Temel Kesimin Katma Değeri Zincirleme Endeksleri (1962-1974)
40 Grafik III — Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri (1924=100) ve GSYİH Zincirleme Endeksi (1968 Fiyatlarıyla)
40 Grafik IV — Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri (1953=100) ve GSYİH Zincirleme Endeksi (1968 Fiyatlarıyla)

İKİNCİ BÖLÜM

47 Tablo I — Sabit Fiyatlarla GSYİH Yıllık Artış Hızı (%) ve Yatırımın, Devlet Gelirlerinin, İthal Makine + Demir-Çeliğin GSMH'ye Oranı (%) (1924-1938)
48 Tablo II — Para Arzı, Paranın Dolaşım Hızı, Genel Fiyat Seviyesi ve Altın Stoku Oranı (1924-38)
49 Grafik I — Türkiye'nin DTH'ı, İthal Kapasitesi ve İhracat Miktarı Endeksleri (1924=100)
50 Tablo III — Ortalama Döviz Fiyatları Endeksi (1924=100) ve Dış Ticaret (Sterlin) Dengesi (1924-1938)
55 Tablo IV — Türkiye'nin Dış Ticareti ve Dengesi
60 Tablo V — Tarımda Ekim Alanı, Krediler, Tarım Makineleri İthalatı (Köylü İç) İç Ticaret Hadleri (1924-1938)
61 Tablo VI — Sermaye (Anonim ve Limited) Şirketlerinde Kâr ve Zarar (1927 ve 1930-1932)
69 Tablo VII — Devlet Vergi Gelirlerinde Tahsilatın Tahakkuka Oranı (%) (1926-1937)

72	Grafik II	Başlıca Gıda Maddeleri Toplam Tüketimi (Ton) (1926=100)
72	Grafik III	Denizyollarında Yolcu ve Yük Nakliyatı, İthal Edilen Petrol ve Kahve Miktarı 1924-1938 (1924=100)
73	Grafik IV	İnhisar Malları Yurtiçi Toplam Tüketimi (Miktar Olarak Satışlar: 1927=100)
73	Grafik V	Devlet Demiryollarında Yük ve Yolcu Nakliyatı (1927=100)
75	Tablo VIII	Devletçe Demiryolu Yapımına Harcanan Tutar (Milyon TL) ve Demiryollarının Uzunluğu (Km.)
90	Ek 1: Tablo Ia	Teşviki Sanayi Kuruluşları ve Milli Bankalarda Gelişim: 1932-1939
90	Ek 1: Tablo Ib	Teşviki Sanayi Kuruluşlarında Gayrisafi Üretim Değerinin Dağılımı (%) (1932-1939)
91	Ek 1: Tablo Ic	Teşviki Sanayi Kuruluşlarında Büyüme Göstergeleri (1932-1939)
92	Ek 1: Tablo II	Milli Bankalarla İlgili Göstergeler (1925-1938)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

100	Tablo I	Reel GSMH, Tarım, Sanayi (Sabit Fiyatlarla) Üretim Yıllık Artış Hızı (%) 1950-1961
100	Tablo II	Dış Ticaret Hadleri, İhracat Geliri, Tarım Katma Değeri ve CİB Açığı Endeksleri (1953=100)
105	Tablo III	CİB Açığı ve Dış Borç Anapara Ödemeleri (Milyon $)
107	Tablo IV	Ekonomide Makro Dengeye İlişkin Temel Göstergelerin GSMH'ye Oranı (%) 1950-1961
108	Tablo V	Para Arzı ile Genel Fiyat Seviyesi (TEFE) Yıllık Artış Hızı (%) ve Reel Ücretler ile Tarım Ürünleri İç Ticaret Hadleri Endeksi (1953=100) 1950-1961
112	Tablo VI	Başlıca İhraç Mallarında İç Üretimin Yüzdesi Olarak İhraç Edilmeyen Ürün Oranı (%) 1949-1960
114	Tablo VII	Dış Açık ve Dış Finansman, 1950-1958 (Milyon Dolar)
121	Grafik I	Başlıca Mal Grupları İtibariyle İthalat (Endeksler) (1950=100)
122	Grafik II	GSMH'nin Üretim Kesimleriarası Dağılımı: 1950-1961 (Cari Fiyatlarla) %

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

141	Tablo I	Nominal Döviz Kurları: DM/Dolar, SF/Dolar, FF/Dolar, Sterlin/Dolar (1960-1986)
143	Tablo II	GOÜ'ye Uygulanan Reel Faiz Hadleri, Petrol Dışı Hammaddeler ve Sınai Mamullerin Dış Ticaret Hadleri ve GOÜ'nün CİB Açıkları
151	Tablo III	GOÜ'nün Dış Borç Göstergeleri: 1980, 1982, 1985, 1986 (%)
165	Tablo IV	Yapısal Uyum Politikasının Araçları / 1 Şubat 1980 - 30 Haziran 1981

BEŞİNCİ BÖLÜM

176	Grafik I	İhracat ve İthalatın GSYİH'de Payları (%) 1973-1979
176	Grafik II	Reel GSYİH ve TEFE Yıllık Artış Hızı (%) 1973-1979
177	Grafik III	Yatırım, Tasarruf ve İç Kaynak Dengesi GSMH Payları (%) 1973-1979
178	Tablo I	Türkiye'nin Dış Ticaret Açığının Kaynağı (Milyon Dolar) 1972-1977
179	Tablo II	TL/Dolar Kuru (Nominal Değerler) 1970-1978
188	Tablo III	Türkiye'nin Dış Borçları (Milyon Dolar ve %) 1975-1978

ALTINCI BÖLÜM

206	Tablo I	GSMH ve TEFE Yıllık Artış Hızı (%) 1977-1983
206	Grafik I	GSMH ve TEFE Yıllık Artış Hızı (%) 1977-1983
207	Tablo II	Üretim Kesimlerinin Katma Değeri Yıllık Artış Hızı (%)
208	Tablo III	Reel Faizler, Reel Efektif TL Kuru, İç Kaynak Dengesi / GSMH ve Bütçe Açığı/GSMH Oranı (1978-1987)
210	Tablo IV	1978 Krizinde İşsizlik Oranı (%) ve Reel Günlük Ücretler Endeksi (1980=100)
211	Tablo V	Türkiye'nin DTH ve Tarım Ürünleri İç Ticaret Hadleri Endeksleri (1973=100) 1973-1984
212	Tablo VI	Yıllık Dış Borç Ödemelerinde Faiz ve Taksidin Payı ve Ödemelerin İhracata Oranı (1980-1983)
213	Tablo VII	Dış Borçlar, Borç Göstergeleri, Uluslararası Rezervler ve CİB Dengesi (1977-1987)
217	Tablo VIII	Başlıca İhraç Ürünlerinde Yıllık Miktar ve Döviz Geliri Değişmesi (%) (1981-1984)

218	Tablo IX	İhracatın Bileşiminde Değişme (%) (1977-1984)
219	Tablo X	Yurtiçi Faktör Gelirinin Fonksiyonel Dağılımı (1978-1984) (Cari Fiyatlarla (%)
220	Tablo XI	DTH'de Kayıplar: 1929 ve 1978 Krizi Karşılaştırması (GSMH'nin Oranı Olarak %)

YEDİNCİ BÖLÜM

235	Tablo I	GSMH ile TEFE ve TÜFE Yıllık Artış Hızı (%) (1997-2003)
236	Tablo II	Hazine Bonosu Faiz Hadleri, Reel Kur ve Sermaye Girişi / GSMH Oranı (1997-2002)
241	Tablo III	Kısa Vadeli Borçlar ve Bunların Toplam Dış Borçlar ile Net Uluslararası Rezervlere Oranı (%) (1997-2003)

SEKİZİNCİ BÖLÜM

262	Tablo I	GSMH'ye Oranla İç ve Dış Borçlarla İlgili Göstergeler (%) (1997-2003)
263	Tablo II	Konsolide Bütçe Borç Stoku: Eylül 2003 (Milyar $)
264	Grafik I	GSMH'nin Oranı Olarak İç ve Dış Stoku (%) (1990-2003)
264	Tablo III	Dış Borç Servisi / Toplam Döviz Gelirleri (%) (1998-2003)
272	Tablo IV	GSMH'de Sabit Yatırım Oranı (%) ve Yıllık Büyüme Hızı (%) (1997-2003)
274	Tablo V	İstihdam ve İşsizlik (1997-2003)
275	Tablo VI	Özel İmalat Sanayiine İlişkin Göstergeler (1997-2003) (1997=100)
276	Tablo VII	Kesimsel Yıllık Büyüme Oranları (%) (1997-2003)
279	Tablo VIII	Türkiye'den Dışarı ve Türkiye'ye Doğrudan Yatırımlar

DOKUZUNCU BÖLÜM

291	Şekil I	GSMH Yıllık Artış Hızı ve Koruma
292	Grafik I	Dönemlere Göre Türkiye'de GSMH Yıllık Artış Hızı
293	Grafik IIa	Dünya Ekonomisinde Yıllık Ortalama Büyüme Hızı (%) (SAGP ve Cari Dolar Kuruna Göre: 1991-2003)
293	Grafik IIb	Türkiye'de (Sabit Fiyatla) Yıllık Ortalama Büyüme Hızı (%) (1991-2003)

295 Grafik IIIa Türkiye ile Arjantin, Brezilya, Rusya Arasında Kriz Sirayeti: 1998-2003 (Eylül)
296 Grafik IIIb YP Borsalarında Hisse Fiyatları
296 Grafik IIIc YP'nin Finansmanı
297 Grafik IIId Türkiye Borsasında Hisse Fiyatları: 1997-2002 (Dolar Esaslı Endeks)

Kısaltmalar

AB	: Avrupa Birliği
AGÜ	: Azgelişmiş Ülkeler
AP	: Adalet Partisi
BDDK	: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu
BIS	: Uluslararası Ödemeler Bankası
BOP	: Büyük Ortadoğu Projesi
CİB	: Cari İşlemler Bilançosu
DAC	: Uluslararası Kalkınma Yardımı Komitesi
DB	: Dünya Bankası
DÇM	: Dövize Çevrilebilir Mevduat
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DM	: Alman Markı
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilâtı
DTH	: Dış Ticaret Hadleri
DTÖ/WTO	: Dünya Ticaret Örgütü / World Trade Organization
EBK	: Et-Balık Kurumu
FBE	: Finansal Baskı Endeksi
FF	: Fransız Frangı
GATT	: Genel Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması / General Agreement on Tariffs and Trade
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülke/Ülkeler
GSMH	: Gayrısafi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayrısafi Yurtiçi Hasıla
IDA	: Uluslararası Kalkınma Kurumu
IFC	: Uluslararası Finansman Kurumu
IIF	: Uluslararası Finans Enstitüsü
IMF	: Uluslararası Para Fonu/International Monetary Fund
İMKB	: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası

k.b.	: kişi başına
Kg	: Kilogram
KİT	: Kamu İktisadi Teşekkülü
Km	: Kilometre
KOBİ	: Küçük-Orta Boy İşletmeler
Kş	: Kuruş
LIBOR	: Londra Bankalararası Faiz Haddi
OGÜ	: Orta Gelirli Ülkeler
OEEC	: Avrupa Ekonomik İşbirliği
OPEC	: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
SAGP	: Satın Alma Gücü Paritesi
SEK	: Süt Endüstri Kurumu
SF	: İsviçre Frangı
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STÖ	: Sivil Toplum Örgütü
TCMB	: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TEFE	: Toptan Eşya Fiyatları Endeksi
TL	: Türk Lirası
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
TMSF	: Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TSKB	: Tarım Satış Kooperatifleri Birliği
TÜFE	: Tüketici Fiyatları Endeksi
ÜFE	: Üretici Fiyatları Endeksi
ZE	: Zincirleme Endeks

Önsöz

Türkiye, Cumhuriyet kurulduğundan bu yana çok sayıda küçüklü-büyüklü kriz yaşadı. Bazıları büyük dünya bunalımları ile iç içe geçti, uzun süreli oldu, ekonomide derin izler bıraktı; göreli kalıcı yapısal değişimler ve ekonomi politikası dönüşümlerine koşut gelişti; öyle ki, kriz öncesi ve sonrası Türkiye önemli, derin farklılıklar gösterir oldu. Bazı krizler ise kısa sürede atlatıldı, belirtilen değişimler ve dönüşümler gözlenmedi. Bu kitapta, bütün krizleri kuşbakışı inceleyen bir "Giriş"ten sonra, küresel ve tarihsel boyutlarıyla Türkiye'nin yaşadığı dört büyük ve etkili kriz (1929, 1958, 1978, 1998) incelenmektedir. Bu dört krizin ilk üçünde dış borçların ödenme sorunlarıyla karşılaşılmış (moratoryum ilânı), sonuncusu (moratoryum ilân etmeden) "özel" destekle aşılmıştır; krizi izleyen bunalımlı yılların sayısı iki veya daha fazladır; en az bir yıl GSMH'de mutlak düşüş yaşanmıştır; hepsinde önceleyen ve/veya izleyen büyük küresel ve/veya yerel olaylar, olgular bulunmaktadır; hepsinin ekonomik yapıda ve ekonomi politikalarında yolaçtığı büyük yapısal değişimler, dönüşümler bulunmaktadır. Bu benzerliklerine rağmen sözkonusu dört krizin geride bıraktığı miras birbirinden çok farklıdır; aşılması yolunda uygulanan

politikalar açısından da ilk iki kriz ile son ikisinin birbirinin tam tersi yönde olduğu görülür. Son kısımda, ayrıca günümüzde krizlere ilişkin riziko ve tehdit yaratan koşullar incelenmektedir.

Krizleri incelerken "modelleştirme" amacı güdülmedi, çünkü her biri iyice özgün küresel ve yerel ya da kurumsal ve tarihsel olaylar, olgular içinde yaşandı. İktisat yazınına önemli katkıları olan J. R. Hicks, kapitalizmin yaşadığı konjonktür dalgalarının kuramını geliştirip, bir model üretmeye çalışanlar arasında yeraldı *(A Contribution on the Theory of the Trade Cycle)*. Ancak sonra bu yaklaşımını "sınırlı" buldu; nedeni modelin tarihsel yaklaşımdan yoksun olmasıydı. Oysa, krizler tarihsel boyutlarıyla içiçe geçiyorlardı *(Konjonktür Dalgalarında Reel ve Parasal Etkenler)*. Bu kitapta, krizler işte yerel ve küresel öğelerin tarihsel boyutlarıyla incelenmiştir. Kuramsal modelleştirme girişimi yoktur. Ancak "Giriş" bölümünde krizlerin ortak noktaları saptanmaya çalışılmıştır.

Kitapta, krizi tetikleyen ve izleyen bunalımda rol oynayan yerel ve küresel etkenler, geride kalan ekonomik miras, sadece sözkonusu dört büyük kriz değil, Cumhuriyet tarihinde yaşanan bütün krizler için Giriş'te (Birinci Bölüm) karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır; hangi etkenin hangi krizde daha etkili olduğu, içsel ve dışsal etkenler ayrı ayrı irdelenmek yoluyla incelenmiş, geride kalan miras değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Giriş bölümünü, her biri üç bölümden oluşan üç kısım izlemektedir. Bu kısımları birbirinden ayıran, krizlerin özellikleri yanında tarihsel zaman boyutudur. Türkiye başlangıçtaki köy-tarım ağırlıklı yapıdan, kent-sanayi-hizmet ağırlıklı sosyo-ekonomik yapıya geçerken, krizlerin seyri, izlenen politikalar ve yarattığı sonuçlarda önemli farklılıklar gözlenmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin köklü değişim ve dönüşüm yaşadığı bu tarih evresinde, dış dünyada da krizleri ve bunları izleyen bunalımları ya da politikaları etkileyen değişimler-dönüşümler ortaya çıkmış bulunuyor.

Birinci Kısım'ın üç bölümü, tarım-köy ağırlıklı ekonomide krizi etkileyen özgün öğeleri irdeledikten (İkinci Bölüm) sonra, izleyen iki

bölümde önce 1929, onu izleyerek de 1958 krizi küresel ve tarihsel boyutlarıyla incelenmiştir.

1929 krizini izleyen 1930'lu yıllar, dünya sermaye piyasalarının çöktüğü; ekonomilerin, dış dünyadan kendisini soyutladığı; kimi ülkelerde otoriter, kimilerindeyse sosyal devletin türediği, dünya tarihinin özgün bir aşamasıdır. Türkiye kendi 1929 krizini kendi koşullarıyla yaşarken, köklü dönüşümleri de gerçekleştirebilmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrasının iki kutuplu (ABD ve SSCB merkezli) dünyasıysa, yeni türeyenlerle birlikte çok sayıda gelişmekte olan ülkenin, varolan iki blok arasında paylaşımı çekişmeleriyle tanımlanır; bu süreçte "cazibe" merkezi olmak için sözkonusu ülkelerin her iki blok tarafından gelişmesinin hedeflendiği bir yeni evredir. 1958 krizini Türkiye bu özgün ortamda yaşamıştır. İkinci Kısım kapitalizm, başta ABD, kendisi bunalım yaşarken patlayan birinci ve ikinci petrol krizlerinin, petrol ithalatçısı bütün GOÜ'yü içine düşürdüğü derin bunalım dönemiyle ilgilidir; bununla örtüşen Türkiye'nin krizi ve izleyen şiddetli bunalım üç bölümde ele alınmıştır. Üçüncü Kısım, bu kez tek kutuplu, ABD egemenliğindeki küreselleşme dünyasında yaşanan, Asya (1997-1999) ve Rusya ile birlikte Türkiye'ye yansıyan (1998) çift dipli krizleri (1999-2001) incelemektedir. 1990'lar sonrasında Türkiye önemli ölçüde sanayileşmiş, özelleşmiş ve kentleşmiş; piyasa ekonomisinin bütün kurumlarının işler olduğu, fakat finansal ve yapısal zaaflarla yüklü bir ekonomiye sahiptir artık. GOÜ'nün peşpeşe "finansal krizler" yaşadığı bu ortamda Türkiye'nin yaşadığı en büyük kriz, yine üç bölüm çerçevesinde ele alınmıştır. Günümüzde kriz tehdidi yaratan yerel ve küresel olaylar Üçüncü Kısım'ın son bölümünde (Onuncu Bölüm) yer almaktadır.

Kitabın "Giriş" bölümü ve ilk iki kısımda daha önce yayınlanan makalelerimiz ve araştırmalarımız kadar, tekrar yayımlamadığımız *Ekonomide Dışa Açık Büyüme* ve *Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri* (son baskıları sırasıyla 1988 ve 1995) kitaplarımızın ilgili bölümlerinden yararlandık. Ancak kullandığımız daha önce basılmış bu kaynakların tümü, yeniden elden geçirilmiş ve kitap bütünlüğü için

uyumlaştırılmıştır. Bu kaynaklara birçok paragraf ya da bölüm eklenmesi ya da çıkarılması ya da yeniden yazılması gerekmiştir. Bazı bölümler, çok sayıda makalenin birleştirilmesinin ürünüdür; kitabın Üçüncü Kısımındaki üç bölüm (8, 9 ve 10. Bölüm'ler) yeni yazılmıştır.

Kitabın oluşturulması yolunda katkı yapan kurumlara ve kişilere burada teşekkürlerimizi bildirmek isterim. Giriş: Birinci Bölüm, Türkiye İş Bankası mali desteğiyle Demokrasi ve Gençlik Vakfı'nın düzenlediği "Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu"na (DEGEV-Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Eylül 2002) verdiğimiz tebliğdir ve sözkonusu başlıklı kitapta yayınlanmıştır. Kendilerine, sözkonusu tebliğimi yayınlamaya izin verdikleri için teşekkür borçluyum. Ancak, tebliğ baştan aşağı değiştirilerek kitaba alınmıştır.

Kitabı yayınlayan İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi'ne ve Fahri Aral'a, dizgiyi yapan, grafiklerin bir kısmını çizen ve bazı bölümleri tekrar tekrar yazan İlknur Toygar'a ve diğer bazı grafikleri çizen Tuba Kale-Korkmaz'a, kitabı sayfalayarak basılı hale getiren Maraton Dizgievi'ne burada teşekkürlerimi sunarım.

Kitabın, hatalarıyla ve sevaplarıyla bütün sorumluluğu bana aittir.

GÜLTEN KAZGAN
Kuştepe 2004

GİRİŞ

1929'dan 2001'e Türkiye Ekonomisinde Krizler: Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir İnceleme

I. YAŞANAN KRİZLERE GENEL BİR BAKIŞ[1]

Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana geçen 80 küsur yıllık sürede tanık olunan dört çok ciddi (1929-32, 1958-61, 1978-83, 1998-2001) ekonomiyi derinden sarsan ve büyük ekonomi politikası dönüşümlerine yolaçan krizlerin ve durgunluğun yanında, göreli daha kısa süreli ve etkileri daha sınırlı sarsıntılar ya da krizler de (1969-1970, 1988-1989, 1991 ve 1994) yaşandı. Şiddetli ve göreli daha hafif krizlerin kapsadığı yılların toplamı Cumhuriyet tarihinin neredeyse beşte birine varmaktadır. Oysa serbestleşme-küreselleşme sürecini yaşadığımız son 23 yılın (1980-2003) yaklaşık yarısı kriz yıllarıdır.

Bu tablo, Türkiye'deki genç kuşakların ömrünü krizin yarattığı ekonomik, sosyal, siyasal sorunlarla, hepsinden öte, 1978 kriziyle başlayan süreçte, özellikle 1990 sonrasında, işsizlik tehdidiyle geçirdiğini gösterir. Ders kitaplarında "şiar"ı bağımsızlık olan Cumhuriyet felsefesini okurken gençlerin gerçekte IMF ve Dünya Bankası (DB) dayatmalarıyla ekonomi ve sosyal politikaları belirlenen bir ülkede yaşadığına

1 Bu incelemelere İkinci Dünya Savaşı yıllarında, özellikle 1941-1946 arası yaşanan ekonomide daralma yılları dahil değildir.

tanık olmalarıysa, karşılaştıkları en çarpıcı çelişkilerden biridir. Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığı kadar siyasal bağımsızlığını da kısıtlayan, çoğunluk için ülkede yaşamayı, iş yapmayı güçleştiren en önemli sorunların krizlerle bağlantılı olduğu bir gerçektir. Özellikle "tek kutuplu dünya" ortamına geçildiği 1990 sonrası yıllarda, hattâ SSCB'den kaynaklandığı varsayılan tehdidin önemsizleştiği 1980'li yıllardan itibaren, Batı dünyasının (başta ABD) olağan koşullarda kabul ettiremediği politikaları, krizlerin getirdiği ortamda, Türkiye'nin kredi ihtiyacını karşılamanın bedeli olarak kabul ettirdiği de bir diğer gerçektir.

Bu bölümde önce, ekonomik krizlerin dış dünya boyutlarıyla iç etkenlerle bağlantılarını ve iç-dış etkenlerin göreli payını irdeleyeceğiz, sonra da krizlerin yarattığı sonuçların kalıcı niteliklerini, özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde IMF ve DB'nin bu sonuçları ne yönde etkilediğini inceleyeceğiz.

II. KRİZLERDE DÜNYA OLAYLARININ ROLÜ

1. Dış Etkenlerin Niteliği ve İntikal Yolları

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, Türkiye'nin yaşadığı krizlerin zaman boyutu şaşırtıcı bir düzen gösterir. Ülke her on yıllık bir dönemin sonuna doğru (on yılın 7. ile 9. yılı arası) şiddetli ya da hafif bir kriz yaşamıştır; yirmi yılda bir, 8. yılda başlayan krizler (1958, 1978, 1998) olağanüstü şiddette ve uzunlukta olmuş, özellikle 1978 ile başlayan dönemde, Türkiye'ye izlenecek politikalarda "özgürlük kaybı" bağlamında çok pahalıya gelmiştir. Bu yirmi yıllık aralığı aşan 1929 krizinin, tıpkı 1978 ve 1998 krizleri gibi, küresel boyutu olduğu belirtilmelidir.

Krizlerin on yıllık devresel niteliği, "konjonktür dalgalanmaları" yazınında "Juglar dalgaları" diye bilinen ve olgun kapitalist ekonomilerin dalgalı büyümelerini saptayan ekonomi kuramını anımsatmaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler (GOÜ), kendileri, sermaye kârlılığına bağlı devresel dalgaları kendi içsel dinamikleriyle yaratmadıklarına göre, bunların dünya bağlantılı olmaları beklenebilir bir olgudur.

(Ek-1'deki tablonun izdüşümünde yaşanan) Türkiye'nin krizleri nitekim bunların hiç küçümsenemeyecek uluslararası boyutları olduğunu ortaya koymaktadır. Dünya ekonomisinde istikrarsızlığın çok arttığı 1970'li yıllar, savaş sonrası çalkantıların sadece ilk adımıdır; izleyen "serbestleşme" süreciyse adım adım çalkantıların doruğa tırmandığı yıllardır.

Ekonominin serbestleşme ve dış dünya ile bütünleşme derecesi yükseldikçe, hükümetin elinde piyasaya müdahale araçlarının sayısı azaldığı gibi, elde kalan politika aletlerinin de etkinliği azalır; dünya ekonomisindeki genişleme ya da istikrarsızlık ve durgunluk durumlarını ülke aynen yaşamaya başlar (bkz. Onuncu Bölüm). Bundan ötürü, Türkiye'de dışa açıklığın başta dış dayatmalar ve kurumsal bağlantılarla doruğa çıktığı 1990'lı yılların, dünyadan yansıyan istikrarsızlaştırıcı öğelerin çok güçlenmesiyle çakışması olağandır; bu olguya, bulunduğu coğrafi bölgenin "sorunlu" petrol haritası eklenmelidir. Tabii, bunları şiddetlendiren iç öğelerin de daima sahnede bulunduğu belirtilmelidir. Aşağıda kısaca, dünyadaki kriz yapıcı öğelerin Türkiye'ye intikal kanalları ve bunların zamanla değişen önemlerine değinilecektir.

i) Dış ticaret hadlerinde (DTH) şiddetli aleyhe dönüşler: Bu, iki bağlamda ekonomiyi çok olumsuz etkileyen süreçler yaratmıştır. Birincisi, GSMH'nin önce yarısı, ihracatınınsa % 80'den fazlasının tarım kaynaklı olduğu ekonomik yapının, sırasıyla 1960'lı ve 1970'li yılların sonuna kadar sürmesidir. Bu yapı dünya tarım fiyatlarının çöküşünü ekonomide çöküşle örtüştürmüştür. 1929 Büyük Dünya Bunalımı'nın Türkiye'ye intikalinde; Kore Savaşı sonrası 1954'ü izleyen ve 1958-61 krizine ve durgunluğa götüren yolda ve 1978-83 dönemindeki ihracatı artırma güçlükleriyle iç içe geçen krizde, tarım ürünleri DTH'deki şiddetli aleyhe dönüş başat rol oynamıştır. GSMH ve ihracat gelirindeki payının giderek azaldığı izleyen yıllarda, tarım, bu bağlamda kriz yaratıcı bir öğe olmaktan çıkmıştır. İlk dönemde, yıllık verim değişmelerine bağlı tarım üretimi çöküşlerinin de krizlerde etkili olduğu belirtilmelidir.

İkincisi, petrol fiyatlarındaki şiddetli fırlamalardır. 1974 petrol

krizi ile başlamış 1979-80 ikinci petrol kriziyle, 1990-91'deki Irak ambargosu ve Körfez Savaşı'yla sürmüş, 1999-2000'de ve 11 Eylül 2001 sonrasında da ani fırlamalar yinelenmiştir. Her üç dönem Türkiye'nin krizleriyle çakışmaktadır. ABD'nin petrol bölgelerinde egemenlik kurmak için müdahaleleri sürdükçe, önümüzdeki yıllarda petrol fiyatı artışları, DTH'yi aleyhe döndürerek kriz ortamını yine ateşleyebilir. DTH'deki şiddetli aleyhe dönüş, bir yandan cari işlemler bilançosu (CİB) açıklarını büyüterek, bir yandan yurt dışına gelir transferi yaratarak, bir yandan giren sıcak paranın rizikosunu artırarak kriz-durgunluk sürecini etkilemektedir.

ii) İhraç mallarına rakip mallar satan ya da başlıca ihracat pazarlarımız olan ülke paralarının devalüasyonu: Bu etkenin önemi ekonominin göreli dışa kapalı olduğu 1980 öncesi yıllarda sınırlıdır; fakat dış ticaret/GSMH oranının giderek yükseldiği ve imalat sanayii üretiminde ihracatın payı ile iç pazardaki arzda ithalat payının hızla arttığı 1980 sonrasında, bu devalüasyonların önemi çok artmıştır. 1992-93'teki bazı Avrupa paralarının ve 1997'deki Asya krizini yaşayan ülke paralarının devalüasyonu rakip mallar satan, hem de önemli pazar olan; 1998'deki Rusya devalüasyonu ise rakip mal satmayan, fakat önemli mal/hizmet ihraç pazarı olan ülke devalüasyonlarına örnektir. Bu devalüasyonlar; ihracatı düşürürken, ithalatı artma eğilimine sokmuş; dolayısıyla CİB açığı artışını tetiklemişlerdir. Söz konusu devalüasyonlar, Türkiye'deki 1994 ve 1998-99 krizlerini öncelemiş, sermaye kaçışıyla birlikte yüksek oranlı devalüasyona yol açan krizi hazırlamıştır.

iii) Başlıca ihraç pazarlarında konjonktürel durgunluk ve/veya aleyhe ayırımcılık: Türkiye'nin başlıca ihracat pazarlarında, başta Almanya (ve diğer Avrupa ülkeleri), ABD ve (1992 sonrasında) Rusya'da durgunluk ve ekonomik daralma ya da (politika gereği) yapılan aleyhe bir ayırımcılık, Türkiye'de bir krizi hazırlama ya da hazırlanmış kriz ortamında krizi tetiklemede başat rol oynamaktadır. 1929 krizinde ya da petrol krizlerinde DTH'deki aleyhe dönüşle birlikte ihracat pazarları daraldığında duraklayan ya da gerileyen ihracat gelirinin en yakın etkisi, CİB açıkları büyürken kısa vadeli borçlanmayı artırması ve/veya

şiddetli bir devalüasyonu hazırlamasıdır. Ya da, 1980 öncesinin denetimli döviz piyasası döneminde, üretimi düşüren şiddetli ithalat kısıtlamalarına yol açmasıdır. Ancak bazen büyük boylu başlıca bir ihracat pazarının hızla konjonktürel daralması (ya da Türkiye aleyhine ayırımcılığı), kriz ortamını hazırlamaya yeter. Bunun en iyi örneği 1998 ve 1999'da birbirini izleyen olaylardır. 1997'de patlayan Asya krizinin tetiklediği 1998 Rusya krizi ve rublenin devalüasyonu, hem mal, hem hizmet (başta giyim eşyası, müteahhitlik, turizm ve taşıma) pazarını daraltırken sermaye kaçışına da ivme vermiştir. 1999'un ilk yarısında A. Öcalan'ın yakalanmasını izleyen Alman kamuoyu tepkisiyle turist gelişinin (ve ihracat artışının) durması ya da 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında Avrupa'nın örtülü ticari ambargosu, ABD'nin açık askeri ambargosu diğer örneklerdir. Aynı yolda bir diğer etken, Türkiye'nin ortak gümrük tarifesini kabul ederek AB'nin tavizli ticaret yaptığı ülkelere pazarını açarken, bu ülkelerin benzer tavizleri Türkiye'ye tanımalarının engellenmesidir. Nitekim, 1996-2000 yıllarında (bavul ticareti dahil) ihracat artışının duraklamasındaki etkenlerden biri de budur; dolayısıyla, 1998'de başlayan duraklamayı izleyerek, 1999 ve 2001'de "çift dip"li olarak yaşanan ve 2002 ortasına dek süren krizi hazırlayan öğelerden biri de budur. Yukarıdaki etkenlere başlıca dünya paralarının karşılıklı değer değişmelerinin etkileri de eklenebilir.[2]

iv) Küresel veya bölgesel (reel) faizlerde hızlı yükseliş: Bunun en tipik örneği dünya pazarında reel faizlerin (daha önce çok düşük hattâ negatif iken) 1979-1980'den sonra çok yüksek reel pozitif düzeylere (ABD'deki sıkı para politikasını izleyerek) fırlamasıdır. Bölgesel örnek ise, 1991 Körfez Savaşı ya da 1998 Rusya krizi ile birlikte artan bölge rizikosunun fırlattığı faizlerdir. Borçlanarak yaşayan devlet ve özel kesim için bu artışlara TL devalüasyonu da eklendiğinde, faiz yükünün TL üzerinden boyutu krizi tetikleyebilir düzeye gelebilmektedir.

---

2 Temel dünya paraları arasındaki değer değişimleri borç faturasında etkili oldukları gibi, CİB açıklarını da etkileyebiliyor. Ancak, bu etkiyi (ölçme güçlüğü dolayısıyla) burada değil, ilgili bölümlerde ele aldık.

2. Kısa Vadeli Sermayenin Kaçışı

i) Yukarıdaki olaylar CİB açıklarını hem GSMH'ye oranla ve mutlak anlamda büyüterek, hem kısa vadeli borçların (uzun-orta vadeli borç, taksit ve faizleriyle birlikte) döviz rezervlerine oranını yükselterek, devalüasyon beklentisi yaratır; reel faiz artışlarının finansman maliyetini artırması buna eklenir. Bu da, dış ve iç finans kurumlarının, genelde mali sermayenin "riziko"larını arttırır.[3] Riziko artışını izleyerek, bunlar çeşitli tepkiler gösterebilirler: Ya büyük çapta kredileri geri çekmek isteyebilirler ve/veya kısa vadeli kredileri yenileyip (roll over) taze kredi vermek istemezler ya da faizleri yükseltirler; aynı zamanda spekülatif beklentilerle dövizler ihracatçılarca vb. dövizde ya da dışarıda tutulur. Bu öğeler 1985 öncesi krizlerde en önemli tetikleyici oldular. Mali serbestlikle birlikte 1990'dan itibaren, sermaye kaçışı kaynakları başta iç piyasada fonların dövize dönüşümü çok büyüdüğü gibi, sermayenin küresel çapta kâr alternatifleri de çeşitlendi. Dış ve iç sermaye hisse senetleri, hazine bonoları gibi yerli kâğıtlardan, iç piyasadaki bütün TL kaynaklı yatırımlardan içeride dövize kaçtığı gibi, dış pazarlardaki yatırım alanlarına da kaçabiliyor; içeride büyük riziko artışı olmasa da, daha yüksek kârlı bir dış pazar ortaya çıktığında yine oraya kaçabiliyor. İncelediğimiz riziko artırıcı öğeler, küresel mali piyasalar arasındaki sıkı bağlantılar çerçevesinde sermaye kaçışlarıyla krizi tetiklemede başrolü oynamayı sürdürmektedir. Ancak bu tetiklemenin gerisinde incelediğimiz diğer dış etkenler dizisi vardır.

ii) Sermaye kaçışlarının krizi patlatma etkisi, öncelikle mali piyasalarda TL'nin dış değerinin düşüşü, uluslararası rezerv azalışıyla birlikte para arzının daralması ve faiz haddinin fırlamasını getirir; buna, hisse senedine borsada yatırılmış fonların çekilip mali plasmanların döviz ve faize (bonolara) kayması; bunu izleyerek de borsanın hisse senedi ayağının çöküşü eşlik eder. Dövize spekülatif hücumu durdurmak için bu kez devlet, faiz haddini daha da yükseltecek bono satışlarıyla önlemler alır. Dışarıda serbest pazardan kredi alınamaz veya

3 Sadece ekonomik değil, grevler gibi toplumsal ya da hükümetin düşmesi gibi siyasal olaylar da sermayenin rizikosunu arttırır.

bunların faizleri de artan riziko ile birlikte fırlar. Mali piyasalardaki bu sarsıntılar, iç piyasada yarattıkları talep daralması yoluyla hemen reel üretim kesimlerini ve devleti etkisi etkisi altına alır. Şirketler iç ve dış borç yükleri oranında faiz haddi ile döviz fiyatı fırlamasından; borsaya açıklıkları ölçüsünde de borsa çöküşünden; ayrıca talep için iç piyasaya bağlılıkları ölçüsünde de bunun daralışından doğru orantılı olarak etkilenirler, üretimi ve istihdamı daraltırlar. Bankalar dış borçlulukları (açık pozisyonları) oranında devalüasyondan; rizikosu artan dış alacaklıların yükselttikleri faiz hadleri yanında şirketlere verdikleri kredileri geri alamamaktan; işsizlik artarken tüketim ya da üretim daralırken üretim kredilerinin geri dönmemesinden daralır ya da iflas ederler; üretim daralışı ve işsizlik bu kaynaktan yeni bir artış yaşar. İlk tur şirket ve banka çöküşlerini, ikinci turda, bunlarla bağlantılı olanlar (pazarlama, reklam, girdileri üreten şirketler gibi) yaşarken üretim tekrar daralır ve işsizlik daha da artar; satışlar düşerken ticaret kesiminin de kervana katılmasıyla daralma yığımlı bir sürece döner; iç piyasada talep daralışı sürerken bunlara yenileri eklenir. Tabii, şirketler ve bankalar sermaye açısından ne kadar güçsüzse, çöküş o kadar büyük, izleyen durgunluk o kadar uzun olur.

1990 sonrasında devletin giderek artan ve aşırılaşan borçluluğu, genişletici politikalarla (Keynesci harcama arttırıcı önlemlerle) iç talep daralmasına çare üretilmesini de önlemektedir. Bu da, izleyen durgunluğun süresini kısaltmaya önemli bir engeldir.

III. KRİZLERDE EKONOMİ POLİTİKALARININ VE GENELDE İÇ ETKENLERİN ROLÜ

Krizlerin sıklığı, süresi ve şiddetinde ekonominin yapısı ve bunun sağlamlığı kadar bunun uygulanan ekonomi politikalarıyla uyumu ve siyasal iktidarın olayları algılama becerisi de etkilidir. Hükümetin elindeki ekonomiyi denetleyici ve yönlendirici politika aletlerinin bulunması krizi sınırlarken, bundan çıkışı da kolaylaştırabilir. Mali serbestlik özellikle 1990'lar sonrası, ekonomiyi denetlemede kullanan aletlerin sayısını ve etkenliğini çok sınırlamıştır (bkz. Onuncu Bölüm).

Ekonomi politikaları dahil "iç etkenler", ekonomide krize yatkınlık eğilimlerini ortaya çıkarabildiği gibi, kriz patladıktan sonra bunun hükümetlerce denetimini ve atlatılabilmesini de zorlaştırıcı nitelikte olabilir. Bu bağlamda öncelik, uygulanan ekonomi politikalarının "serbestlik" derecesiyle doğru orantılıdır. Devletin ağır borçluluğu, bu bağlamda, ekonomi politikaları uygulamasında ciddi bir kısıtlayıcı etken olarak ortaya çıkmaktadır.[4]

1. Denetimli Karma-Planlı Ekonomi ve Mali Serbestliği Gerçekleştirmiş Serbest Piyasa Ekonomisi

Eğer bir sav gözlemlerle desteklenebilirse, denetimli karma planlı ekonominin, hem krizleri önleme hem patlayan krizi daha kolay atlatabilme bağlamında, en etkili ekonomi politikaları demetini sağladığı görülür. Türkiye bu politikalar demetini iki dönemde sıkı biçimde uygulamıştır: 1930'lu yıllar ve 1961-74 arası yıllar. Aşağı yukarı benzer politikaların uygulandığı bütün GOÜ dünyası kadar Türkiye için de, 1930'lu yıllar sanayileşmenin ivme kazandığı bir dönem oldu; 1961-74 yıllarını kapsayan dönemin iki kutuplu dünyasındaysa, Batı blokunda istikrarlı büyüme başlıca hedefti; gelişmiş ve GOÜ'de farklı derecelerde olsa da, mali piyasalar denetimliydi; tarım pazarları ülke ihtiyaçlarına yönelik olarak korunuyor, imalat sanayiinde gelişmiş ülkeler serbestleşmeye geçerken, GOÜ'nün kendilerince serbestleşmeyi ayarlamaları (GATT anlaşması çerçevesinde) kendi hedeflerine bırakılmış bulunuyordu. Türkiye için bu iki dönem hem makro-ekonomik istikrarın korunduğu, hem ekonominin hızla büyüdüğü ve sanayileştiği, hem de 1969-70'teki krizin fazla sarsıntı yaratmayan bir devalüasyonla kolayca atlatıldığı yıllardır. Dünya ekonomisinden yansıyabilecek sarsıntılar, örneğin dönemin sonuna doğru dolar aleyhine başlayan büyük çaplı spekülasyonlar, hafif sarsıntıyla geçip gitmiştir. Siyasal/sosyal

4 Eldeki verilere göre, ekonomide serbestleşmenin devrede olduğu son 20 yılda, 93 GOÜ'de 113 finansal kriz yaşandı ve kamudan mali sisteme aktarılan kaynak 1 trilyon doları buldu (*Özgürlük ve Eşitlik Gelecek* dergisi, s.4, no.4, Ağustos 2002). Bu dönem aynı zamanda, GOÜ dış borçlarının beş kat artışına tanıktır (1980-2002).

sarsıntılara gelince; toplumda, siyasette yaşanan kargaşa ekonomiye, mali piyasalara pek yansımadan kendi alanlarında kalmıştır. 1930'lu yıllarda dış tahriklerle süren Kürt isyanları ve siyasetteki çekişmeler; sosyal-siyasal alanlardaki büyük dönüşümler ya da 1961-74 arasında üniversitelerde sergilenen sağ-sol çatışmaları ekonomi politikalarında sağlanan etkinlikle ayrı bir düzlemde tutulabilmiş, mali istikrarı bozmamış, iktisadi kalkınma sürecini duraklatmamıştır. Aksine bu iki dönemde, içeride ve dışarıda yaşanan çalkantılara rağmen istikrarlı ve hızlı büyüme sürmüştür.

Hazır olmayan bir ekonomik yapılanma üzerine (IMF ve DB dayatmalarıyla) açılan serbest piyasa ekonomisine geçişe bir örnek 1950'li yıllardır. Getirilmek istenen bütün ekonomik serbestlikler 1954 ve sonrasında çökmüş; serbest piyasa ekonomisi derken yaratılan dengesizlikler bir krizle sonuçlanmıştır. İkinci serbestleşmeye geçiş denemesi 1978 krizini izleyerek IMF ve DB dayatmalarıyla 1980'li yıllarda yaşanan kargaşadır: Zaten krizden çıkmamış ekonomiye aktarılan serbestleşme girişimleri bir para krizi (1982-83), bunu izleyerek de biriken kısa vadeli dış borçları tasfiye için hükümetin aldığı önlemlerle ekonomiyi duraklatıp krize sokması (1988-89) ile geçmiştir; bu on yıllık dönemin yarıdan fazlası böylece krizli yıllara dönmüştür. Dış borçlarsa on yılda 14 milyar dolardan 49 milyar dolara, 3.5 katına çıkmıştır. Yani hazır olmayan ekonomiye serbestlik aşısının maliyeti, krizden krize sürüklenen ekonomi ve katlanarak artan dış borçlardır.

1988-89 krizini atlatmak için dış dayatmalarla giderek mali piyasaları tam serbestleştirme ve TL'nin konvertibilitesine geçme, böylece sermaye hareketlerini de her biçimiyle serbest bırakma politikalarının amacının, Türkiye ekonomisini "düzeltmek" olmadığı açıktır. Kaldı ki, iktisatçıların birçoğu ya GOÜ için mali serbestliğin uygun olmadığını (Bhagwati) ya da mali istikrarını kurmamış ekonomilerde mali serbestliğin istikrarsızlığı daha da artıracağını (Dornbusch) savunurlar.

1990'lı yıllarda sermaye hareketleriyle birlikte mal-hizmet pazarlarını da tam serbestleştiren Türkiye'nin, günümüze kadar yaşadığı deneyim çok dikkat çekicidir, Latin Amerika ülkelerininkiyle tam ör-

tüşmektedir. 1990'dan 1997'ye kadar iki kriz atlatmak (1991 ve 1994) pahasına da olsa, Türkiye, ekonomisini büyütmüş, ancak bunun karşılığında artan iç ve dış borçlar, finansal kırılganlığı artırmıştır. Nitekim 1998'de yeniden girilen kriz ortamında 2000 yılında IMF'nin hatalı politikaları eklenince, borçların artık toplamının GSMH'yi (2001) aştığı, borçlar artarken GSMH'nin 1990'ların başındaki düzeye gerilediği görülür. "Küreselleşme"nin "neo-liberal" politikaları sadece Türkiye'yi değil, krizlerle birlikte Latin Amerika'yı da, Asya Kaplanları arasında ekonomisi zayıf olanlarını da ekonomik ve/veya siyasal kargaşaya düşürmektedir.

Kısacası, ekonominin yapısıyla bağdaşmayan serbestleşme politikaları, son yirmi küsur yılda yaşanan krizlerin ve durgunluğun temel bir nedenidir.

2. Cari İşlemler Bilançosu Açıkları

Krizlerin hemen öncesinde CİB açıklarında büyük sıçramalar olduğu görülür. Bunun dış boyutları olduğu gibi iç boyutları da vardır. Enflasyon içeride sürerken telafi edecek kur düzeltmesi için TL dış değerinin düşürülmesi gerekirken, düşürülmemesi veya IMF'nin 2000 yılında uygulattığı kur çapası ya da kısa vadeli sermaye girişlerinden ötürü kurun düşmeyip aksine TL'nin dış değerinin artması, ihracatı caydırıp ithalatı teşvik ettiği ölçüde, CİB açıklarını (1977, 1987, 1990, 1993, 1997 ve 2000'de olduğu gibi) sıçratan bir etkendir. Sık sık daha önce incelenen dış etkenler de devreye girebilir. Buna karşı açıkları kısa vadeli dış kredi ile karşılamak, Türkiye'de (kredi ya da diğer bir biçimde) sermaye girişi sağlanabildiği sürece, daima ilk adım olmuştur. Döviz kontrolü uygulanan yıllarda ise, dış krediler pahalılaşırken ya da geri çekilirken ithalat kısıtlamalarının artırılması (1954-58 ya da 1978-79'da olduğu gibi), diğer bir önlem olmaktaydı; böylece CİB açıkları kısıtlanırken, mal darlıklarıyla fiyat artışları, üretim düşüşleri devreye girmekteydi. Serbest döviz piyasalarına geçişi izleyerek bu uygulama imkânsızlaştı; sermaye kaçarken kısa vadeli kredilerin duraklamasıyla birlikte devalüasyon beklentisi gerçekleşirken döviz fiyatı patlamaları, krizi tetikleyen

başlıca öğeye dönüştü. 1991, 1994 ve 2001 krizleri, sırasıyla 1990'da 2.6, 1993'te 6.3 ve 2000'de 9.8 milyar dolar tutarındaki CİB açıklarını izledi. Bu açıkların GSMH'nin % 3-5'ine yaklaşması kriz için "tehlike sinyali" gibidir. Sermaye girişleri TL'yi aşırı değerlendirip CİB açıklarını büyütürken, devalüasyon beklentisiyle sermayenin rizikosunu artırdığı ölçüde, kriz yaratıcı bir etkiye dönüşmektedir.

3. Kamu İç ve Dış Borç Stoku

Kamu kesimi iç ve dış borç stokunun GSMH'ye oranı, devletin (dış dayatmalar gereği) üretim alanından çekilip, iç/dış sermayenin "finansal garantörlüğü"ne ve "zararlarını taşıyıp yararlarını artırmakla görevli bir kurum" olmasına geçiş sürecinde sürekli arttı. 1980 öncesi yıllarda bu stok GSMH'nin en çok üçte biri civarındayken, 1980 sonrası sürekli yükseldi; en şiddetli artış ise 1998-2001 arasında (% 69.1'den % 125'e) ortaya çıktı. Buna karşılık 1978 krizi öncesi yılların krizlerinde bu öğenin payı çok önemli değildir. Ancak 1929 krizini izleyen yıllarda Osmanlı borçları ödemeleri için uygulanan politikaların ciddi ekonomik ve siyasal sıkıntılar yarattığı belirtilmelidir.

Kamu iç/dış borç stoku krizlerle iki yönlü iç içedir; bir yandan krizlerin patlamasında rol oynayan öğeler arasında yer alır, bir yandan da, her kriz bu stoku hızla sıçratan öğeleri devreye sokar. Stok büyüdükçe, 2000'li yıllar başlarken olduğu gibi, devletin krizin etkilerini hafifletecek politikaları uygulaması da imkânsızlaşmaktadır.

Kamu borç stokunun krizleri hazırlayıcı boyutu çok açıktır: Kamu açıklarını karşılamak amacıyla girişilen borçlanma, bankaların kısa vadeli yüksek faizli dış borçlanmasıyla karşılandığı ölçüde, kamu borçlarını kısa vadeli yüksek faizli borçlanma biçimine sokmakta, ticari banka sisteminin de rizikosunu artırmaktadır. Kısa vadeli dış borç birikimi artarken kredi faizlerinin artması ve/veya borçların (roll over) yenilenmemesi ya da bu beklentinin doğması, krizi tetikleyen bir öğedir. Aynı zamanda, uluslararası rezervlere oranla sadece CİB açıkları değil, uzun vadeli borç faiz ve taksitleri de hesaba girer; yani kamu borçluluğu artışı bu bağlamda da rizikoları artıran bir öğedir.

Diğer yandan, krizler aynı zamanda kamu borçlarını sıçratan öğeleri devreye sokar. Bunların başında kısa vadeli özel dış kredilerin krizlerde (IMF ile anlaşma sürecinde) uzun vadeli kamu borcuna, bir "konsolidasyon" işlemiyle döndürülmesi (1958 ya da 1978 krizini izleyerek olduğu gibi) veya 1980'li yıllarda batma noktasına giren bankaları ve şirketleri kamu bankalarına, KİT'lere yamayarak kurtarma ya da 1990'lı ve 2000-2002 yıllarındaki banka çöküşlerinde yükü devletin üstlenmesi kamu borçlarını hızla sıçratan bir öğedir. Aynı zamanda krizde fırlayan döviz fiyatları, dış borçların TL karşılıklarını artırır; spekülatif döviz ataklarını durdurma çabası faiz hadlerini patlatırken, iç borçların faiz giderleri de sıçrar. Döviz ataklarını durdurmak için, mali serbestlik sürecinde elde kalan başlıca politika aleti faiz hadleridir; devlet göklere tırmanan faiz hadleriyle borçlanarak bu atakları durdurmaya çalışır[5] (bkz. Dokuzuncu Bölüm).

Kamu borçlarını krizler boyunca, özellikle 1980'de başlayan krizle birlikte, giderek artıran başlıca öğe bankaların ve şirketlerin içine düştüğü durumdur. Bu bağlamda en ağır miras bırakanlar 1958, 1978 ve özellikle 2000'in son çeyreğiyle başlayan krizlerdir.[6]

Buna krizde işsiz kalan çalışanların ve batan işyerlerinin vergisinden devletin yoksun kalması eklenir. Devletin yükünü artırırken gelirini azaltan kriz süreci, borçları artırırken buna çözüm üretmeyi de güçleştirmektedir.

1994 krizinin devlete ve ekonomiye getirdiği yüklere ayrıca değinmek gerekir. Bu krizde başlayan süreçlerin daha sonra da etkilerini sürdürmesi başlıca özelliğidir. Etkilerin başında, kredi veren yabancı

5 1970'li yıllarda sıfıra yakın olan iç borç reel faiz hadlerinin 1980'li ve 1990'lı yıllarda sürekli yükselerek 1990'ların ikinci yarısından sonra % 30'a, 2000'in son çeyreğiyle başlayan krizde % 35 düzeyine varması; TL/dolar kuru 24 Ocak 1980 devalüasyonunda 47.10 TL/dolar iken, 2001'deki devalüasyonu izleyerek 1.6-1.7 milyon TL'ye fırlaması ve TL'nin tartılı reel efektif kurunun 1990'lı yıllarda % 20-25 oranında reel değer yitirmesi, sadece bu iki kaynaktan kamu borç stokuna binen yükü göstermeye yeter. Buna, kısa vadeli özel borçların krizlerde konsolidasyon işleminde uzun vadeli devlet borcuna döndürülmesi de eklenince, devletin borç yükündeki artışın kaynağı ortaya çıkar.

6 Tabii devlete binen yükü sonuçta yaşam seviyesi düşürülen halk öder, yoksullaşmanın başlıca bir kaynağı olur.

bankalara "devlet garantisi" verilmesi, ödenemeyen özel kredileri devletin ödemeyi üstlenmesidir; ikincisi, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) yoluyla devletin (belirli sınırlamalarla da olsa) banka paniklerini önlemek için banka mevduatlarının garantörlüğünü yapmasıdır. İktisat kuramında "saflığın tehlikesi" (moral hazard) diye bilinen bir ortam yaratan bu olgu,[7] 1990'lı yıllarda hızla artan banka sayısı kadar, izleyen krizde batan bankaların çokluğu ve getirdikleri yüklerin de önemli bir nedenidir.

Kısacası, kamu borç stokunun giderek büyümesi, 1990'lı yıllardan itibaren hem yeni krizleri hazırlayan bir nedendir; hem de her krizin giderek büyüttüğü, bu arada, özel kesim rizikolarının da bedelinin karşılığı olduğu bir sonuçtur. Aynı zamanda, krizi atlatabilmede etkili bir araç olabilen kamu harcamalarını artırıcı politikaların uygulanabilmesine de başlıca engeldir.

Oysa 1929 krizini yaşarken, devlet (1932'de varılan anlaşmayı izleyerek) Osmanlı'dan devralınan Düyun-u Umumiye borçlarını ödemeye, bu arada, Lozan Antlaşması'nda görüş birliğine varılamayan yabancı "İmtiyazlı şirketleri" de kamulaştırarak buna çözüm üretmeye geçmişti. Ayrıca dünya kriz yaşarken, GSMH de hızla artmıştı. Bu nokta, kamu borçlarıyla krizler arasındaki ilişkide, ekonomi politikası farklarının önemini gösterir. Tabii, bu krizde, IMF/Dünya Bankası gibi bir dış dayatmacı kredi kaynağı yoktur. Cumhuriyet hükümetleri kendi politikalarını bağımsızca denetimli ve planlı bir ekonomi çerçevesinde uygulayabilmişti.

4. Bankaların ve Şirketlerin Kısa Vadeli Dış Borçları

Krizleri hazırlayan süreçte, CİB açıklarıyla birlikte kısa vadeli dış borçlarda hızlı artışlar görülür. Bunların cüzi bir kısmı kamu kaynaklıdır, büyük kısmı özel borçlar niteliğindedir. Yenilendikleri (roll over)

---

7 Saflığın tehlikesi şöyle ortaya çıkar: Devletin verdiği mevduat garantisi, mudileri, faizleri en yüksek olan bankaları seçerken, buna bağlı rizikoları; kredi verenleriyse, kredilere en yüksek faizi verirken rizikosu yüksek işlemleri gözardı etmeye sevkeder. Böylece, rizikoların yüksekliği yanında bu işlemlerin giderek yayılması, izleyen krizde çöküşleri ve tabii, devlete binen yükleri çok artırır.

sürece, bileşik faizle çığ gibi büyürler ve kredi verenlerin rizikosunun giderek arttığı bir evreye girilir. Reel faizleri artar, süreleri kısalır ve bir noktada yenilenmez olurlar, hattâ kredilerde geri çekilişler başlar. İşte, bunların ödenemiyor olması krizi patlatır. Krizler, genelde, bunların geri ödenmesini sağlayacak CİB fazlalarıyla sürer. Ekonomideki duraklama/gerileme ve artan işsizlik iç talebi daraltırken ve fırlayan faiz haddi ile döviz fiyatı ithalatın kısılıp ihracatın teşvikini yaratırken, CİB fazlası doğar; kısa vadeli dış borç stoku azaltılır. Bunların geri ödenme olanağının bulunamamasıysa (1929'da ancak TL ile ödenebilmeleri ya da 1958'de ve 1978'de IMF ile anlaşma öncesinde olduğu gibi) ülkeyi "moratoryum" ilanına götürür. Dünya finans piyasası açısından, bu çok ciddi bir durum sayılır. Mali serbestlik, devletin ve iş dünyasının hesap bilmezliğiyle tamamlandığında, kısa vadeli dış borçları, ülkenin finansal dengelerini bozan başlıca etkene dönüştürmektedir. Kısa vadeli dış kredilere dayanarak verilen kısa vadeli iç kredilerse, kamu ile özel kesimleri kısa vadeli kredilerle yaşar duruma getirdiği ölçüde, bütün ekonomi düzleminde rizikoları büyüten ve krizi hazırlayan öğeye dönüşmektedir. Çünkü (yüksek riziko primi dolayısıyla) yüksek faizli bu borçlar yenilenirken, ödemeler (bileşik faizle) çığ gibi büyür ve ödenmeleri olanaksız hale girer.

5. Makro-Ekonomik İstikrarsızlık

Türkiye, mali piyasaları denetimli planlı ekonomi uygulandığı 1930'lu ve 1960'lı yıllar dışında, makro-ekonomik istikrarı koruyamamıştır. Bunun en iyi göstergesi, gündemden düşmeyen yüksek oranlı enflasyondur.

Enflasyon, sermayenin rizikosunu artıran bir olaydır; nedeni, gelir-gider tahminlerinde yanılma payını büyütmesi, nispi fiyatları çarpıtması, gereken önlemler (enflasyon muhasebesi gibi), uygulanmıyorsa firmaların kârlılık hesaplarını yanıltması ve genelde, toplumda gelir bölüşümünü bozarken belirsizlikleri büyütmesidir. Birkaç ülke dışında yıllık ortalama fiyat artışının tek haneli düzeyde seyrettiği 1990 sonrası dünyada, Türkiye'nin süreğen yüksek ve değişken oranlı bir enflasyonu yaşaması, ekonomik hesaplarda yanılma payını artırdığı ölçüde, krizler-

de rol oynayabilmiştir. Fakat enflasyonun ivme kazanması, tıpkı iç/dış borçlar gibi, aynı zamanda krizlerin bir yan ürünüdür. Çünkü, düşen üretime karşılık fırlayan döviz fiyatları ve faiz hadleri, "maliyet enflasyonu" yaratır. Nitekim kriz yıllarında TEFE'deki artış TÜFE'dekini aşar. Bunlara üretim düşüşünün maliyet ve fiyat artırıcı etkileri eklenir.

(İkinci Dünya Savaşı yılları hariç) Türkiye'de fiyat artışlarının yılda % 50'yi aşması, ilk kez 1978 krizinde ortya çıkmıştır; 1980'de yüksek oranlı devalüasyon ve KİT ürünleri fiyatlarını artırma, faiz hadlerinin serbestleşince fırlaması gibi nedenlerle birlikte bu hız % 100'ü geçmiştir; fiyatların tekrar % 100'ü geçmesiyse (yılda % 120 artış ile) 1994 krizini, sadece kamuda geçmesiyse 2001'in son çeyreğini beklemiştir. Kısacası fiyat enflasyonu, makro/ekonomik bir istikrarsızlık göstergesi ve riziko-belirsizlik kaynağı olarak krizlere bir neden oluşturabilse de aynı zamanda onun yan ürünüdür.

Ancak, fiyat düşüşleri de krizlere eşlik edebilir: Bunun tipik örneği Büyük Dünya Bunalımı'na götüren 1929 krizi öncesi ve sonrası yıllardır. Türkiye bu krizi fiyat düşüşleriyle yaşamıştır. 1990'larda da Japonya'da finansal kriz fiyat düşüşüne koşut seyretmiştir. Makroekonomik istikrarsızlık her iki yönde de işleyebiliyor.

IV. KRİZLERDE DIŞ VE İÇ ETKENLERİN ROLÜ: BİR KARŞILAŞTIRMA

Tablo 1 ve **Tablo 2**, sırasıyla dış ve iç etkenler olarak incelediğimiz öğeleri belirli kıstaslara göre tartılandırarak (bkz. Ek 2) her krizde bunların göreli payını, hangi etkenin hangi krizde daha büyük rolü olduğunu tahmin etme çabasıyla hazırlanmıştır. Buna göre, dış etkenlerin (**Tablo 1**) en önemli rol oynadığı krizler öncelikle 1929 ve 1978 ile 1998-2001'dekilerdir; beş olumsuz öğe birlikte bunlarda etkilidir; bunları yakından izleyen 1991 ve 1994'teki krizlerdir; en az etkili olduklarıysa 1988-89 krizidir. Tablo, dış olumsuz öğelerin, az ya da çok, her kriz/durgunluk sürecinde payı olduğunu göstermektedir. Diğer yandan krizlerin hemen hepsinde "tetikleyici öğe" olarak kısa vadeli sermaye kaçışı/çekilişi vardır. 1988-89'da tam etkili olmasa da, diğer-

TABLO 1
Dünya Olayları ve Krizler

	Pazarda Ekonomik Durgunluk ve/veya Savaş	DTH'de Aleyle Gidiş	Pazarlarda ve/veya Rakiplerde Devalüasyon	Reel Faiz Haddi Artışları	KV'li* sermaye Sermaye Kaçışı ve/veya Çekilişi
1929-31	xx	xx	xx	xx	xx
1958-61	x	xx	x	x	xx
1978-81	xx	xx	xx	xx	xx
1988-89	x	0	x	x	x
1991	xx	xx	x	xx	xx
1994	xx	0	xx	xx	xx
1998-2001	xx	xx	xx	xx	xx

(*) KV: Kısa vadeli.
Not: xx, x, 0 işaretlerinin anlamı için bkz. "Tablo Açıklamaları" başlıklı Ek-2.
Kaynak: DİE, DPT ve TCMB.

TABLO 2
İç Etkenler ve Krizler

	Uygunsuz Ek Pol	CİB Açıkları	Kamu İç/Dış Dış Borçları	Bk/Şirket KV Dış Borçları	Makro-Ek İstikrarsızlık
1929-32	xx	xx	x	x	0
1958-61	xx	xx	xx	xx	x
1978-81	xx	xx	xx	xx	xx
1988-89	xx	xx	xx	xx	xx
1991	xx	xx	xx	xx	xx
1994	xx	xx	xx	xx	xx
1998-2001	xx	x	xx	xx	xx

(*) KV: Kısa vadeli.
Not: xx, x, 0 işaretlerinin anlamı için bkz. "Tablo Açıklamaları" başlıklı Ek-2.
Kaynak: DİE, DPT ve TCMB.

lerinde tam etkilidir. Kısa vadeli sermaye kaçışları/çekilişlerini izleyerek dış pazarlarda durgunluk ve/veya savaş ile reel faiz haddi artışları önem sırasında ikinci yeri almaktadır.

İç etkenlerin (Tablo 2) diğer krizler arasında daha ağırlıklı gö-

züktükleriyse 1994 ve 1998-2001 yıllarında yaşanan, bütün iç etkenlerin hemen aynı ağırlıkla katıldığı krizlerdir.[8] Bunları yakından 1958, 1988-89 ve 1991 krizleri izlemektedir. Krizlerin çoğunda iç ve dış etkenler birbirine yakın ağırlıktadır. İç etkenlerin göreli önemli rol oynamadığı kriz yoktur. Ekonomi politikalarında kriz öncesi uygunsuz ekonomi politikaları (başta zamansız serbestleşmeyi getiren politikalar) ile kısa vadeli banka/şirket borçları birikimi (1988 hariç) her krizde tam etkilidir. Birincisi CİB açıklarını büyütürken kısa vadeli sermaye kaçışlarını hazırlar ve ağırlıkları da ona koşuttur; makro-ekonomik istikrarsızlık bunlara yakın ağırlıktadır.

Dış etkenler arasında göreli az sayıda krizde rol oynayan DTH'de ortaya çıkan aleyhe dönüşler, iç etkenlerdeyse kamu iç/dış borç stoku/GSMH oranıdır. DTH'de aleyhe dönüş, tarım ürünlerinin ihracatta % 80'den fazla pay aldığı 1929 ve 1958 krizleri ve payı biraz düşse de 1978 krizinde başat rol oynamıştır. DTH'de şiddetli aleyhe dönüşe yol açan diğer etken petrol fiyatı artışlarıdır ve 1974 sonrası dönemi tanımlar. Bazı iç etkenlerin bazı krizlerde önemli rolü olmadığı gibi, bazı dış etkenler için de aynı durum geçerlidir. Bütün dış etkenlerin birlikte tam etkili olduğu krizler 1929, 1978 ve 1998 iç etkenlerin tam etkili olduğu 1994 krizidir; buna karşılık dış etkenlerin en az etkili olduğu kriz 1988 krizidir.

Genelde süreğen nitelikli uygunsuz ekonomi politikaları, özel kısa vadeli dış borçların birikimi, makro-istikrarsızlık gibi olaylar iç etkenlerin daha çok sayıda krizde tekrarlandığı, bu nedenle etkenlerin tümü arasında daha ağırlıklı gözüktüğü söylenebilir. Ancak hiçbir krizin dış veya iç etkenlerden tümüyle bağımsız olmadığı, bu ikisinin içiçe geçtiği karmaşık bir süreç yarattığı ortaya çıkmaktadır. Ne ki, krizi patlatan "tetikleme" olayı, sermaye kaçışları/çekilişlerine ivme veren bir iç/dış etkene bağlıdır ve hemen her krizde rol oynamıştır.

---

8 1999'da depremin getirdiği yıkımın GSMH'nin büyük kısmının yaratıldığı Marmara Bölgesi'nde yoğunlaşmasının GSMH'deki şiddetli düşüşte, tabii payı vardır; dolayısıyla bu düşüşte "ekonomi-dışı" yani ekonomiye dışsal bir etken söz konusudur. Ancak, bu, "dünyadan yansıyan" anlamında bir dış etken değildir.

V. KRİZLERİN 2000'Lİ YILLARIN BAŞINDA TÜRKİYE EKONOMİSİNİ GETİRDİĞİ NOKTA VE IMF/DB'NİN ROLÜ

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle 1978 ve izleyen yıllarda yaşadığı krizler, sadece birkaç yılda atlatılan geçici olaylar olarak kalmadı. Batı kapitalizmindeki krizler konusunda birçok iktisatçının söylediği olumlu sonuçlarıysa, ilk iki kriz hariç, hiç getirmedi. Bu kuramsal sav herhalde, ancak 1929 ve 1958 krizlerinin getirdiği büyük ekonomi politikası dönüşümlerinin, ekonomiyi uzun süreli büyüme için sağlam bir temele oturtması bağlamında geçerlidir. Bu iki krizi izleyen dönemde, varolan koşullardan ders çıkararak uygulanan ekonomi politikaları, hem istikrarlı büyüme hem yapısal dönüşüm bağlamında, ekonomiye en az 8 yıl ivme vermiştir. Fakat 1978 ve sonrakiler için böyle bir sonuç (1978 krizindeki bazı yapısal dönüşümler hariç) söz konusu değildir. Nedeni iki etkiyle ilişkilidir: Birincisi, krizlerin ekonomi düzleminde yarattığı birikimli olumsuz sonuçlardır. İkincisi, siyasal ve ekonomik düzlemde Türkiye'yi istenen bütün tavizleri verme zorunluğunda bırakması, bunların da olumsuz etkilerini izleyen yıllarda sürdürmesidir. IMF ve DB, 1978 ve izleyen yılların krizlerinde kredileri verirken, ekonomiyi dış dünyanın, yani uluslararası sermayenin gereklerine uyduracak "yeniden yapılanma" koşullarını dayatmış; ek kredileri veren Batı dünyası da (OECD) siyasal tavizleri buna açıkça eklemiştir. Krizde, düzenli dış borç ödeme ve dış sermaye gereklerine uydurmak için dayatılan politikalar, ekonomiyi sağlam tabana oturtmak, kalkınma/büyüme sürecine hazırlamak amacıyla bağdaşmamıştır.

1. Krizlerin Bıraktığı Ekonomik Miras

Batı kapitalizminde krizlerin geride olumlu miras bıraktığı (Marksist iktisatçılar dışında)[9] kabul edilir. Bir kere rekabet gücü düşük firmalar tasfiye edilmiş, geride yüksek rekabet gücü olanlar kalmıştır; ikincisi

9 Marksist kuramda krizler kapitalizmin iç çelişkilerini giderek büyüten, nihai çöküşünü hazırlayan öğelerden biri olarak görülür.

ayakta kalanlar, rekabet güçlerini yükseltecek nitelikte önlemleri devreye sokmuşlardır; öyle ki, firma birleşmeleri ya da zayıfların ele geçirilmesi yoluyla firma ölçekleri giderek büyümüş, yeni pazarlar açılmış, yeni teknolojiler maliyetleri düşürmek, yeni mallar yaratmak ya da yeni tekel-gücü kazanmak amacıyla yaratılmış ve uygulamaya sokulmuştur. Bu sürecin sonunda ekonominin rekabet gücü yükselmiş, pazarları genişlemiştir; öyle ki, yeni bir ivmeyle artık tekrar büyüme sürecine daha güçlü olarak tekrar başlayabilir. Bunlara, başta ABD gelişmiş ülkelerin, krizleri atlatabilmek için dünyayı kendi ihtiyaçlarına uygun düşen yeni kalıplara sokma ve bu yeni kalıpların çevredeki olumsuz etkilerini gözardı edebilme; bu yolda beyin yıkama ve dayatma güçleri eklenmelidir. Küreselleşme bu bağlamda en yakın örnektir. Savaşlar ise, ne 20. yüzyılda ne 21. yüzyılın başında, krizlere çözüm üretme araçları olarak dünya sahnesinden hiç inmemiştir (son örnek, ABD ve İngiltere'nin Afganistan ve Irak savaşlarıdır).

Türkiye'nin yaşadığı krizlerin bıraktığı ekonomik mirası değerlendirmek (**Tablo 3**) için kullanılan göstergeler, krizi izleyen 5 yıllık sürede (reel) büyüme hızı; krizi izleyen üç yıl zarfında ekonomide ortaya çıkan yapısal dönüşüm (GSMH'de sınai katma değer payında, ya da ihracatta mamul mal payında veya ihracatta teknoloji yoğun mal payında artış); gelir bölüşümünde iyileşme (krizi izleyen 3 yılda tarımda çalışan göreli ya da mutlak nüfusta azalma, kentsel sınai istahdamda mutlak artış, reel ücretlerde artış) ve iç/dış borç yükünün azalmasıdır (bu göstergeler için bkz. Ek 2).

Tablo 3'e göre geride en olumlu miras bırakan 1929 krizidir, bütün göstergeleri en olumlu düzeydedir: Ekonomi hem izleyen 5 yılda en az ortalama % 5 hızla GSMH artışı yaşamış, hem GSMH'de sınai katma değer payı artmış, hem dış borçların (Osmanlı borçları) GSMH'ye oranı azalmış, hem de sınai istihdam artışı yaşanmıştır. 1958 krizinin mirası da bu kadar olmasa da iyidir. Dış borçlar artsa da hiç olmazsa kısa vadeli borçlar kısmen ortadan kalkmıştır; izleyen yıllarda ekonomi hızla büyümüş, yapısal dönüşümler yaşamış, gelir bölüşümünde de göreli bir iyileşme olmuştur. Yapısal dönüşüm ve gelir

bölüşümü iyileşmesi, sırasıyla sınai katma değer payının artması, sanayideki istihdamın artması ve reel ücretlerin ve tarım gelirinin artışıyla ilgilidir.

1978 kriziyle birlikte krizlerin mirasının giderek kötüleştiği görülmektedir. Bir kere bunlardan sonra ya büyüme hızı düşük kalmakta ya da hızlı olsa da sadece birkaç yıla inhisar etmektedir. 1983-87 arası ekonomi % 5'e yakın büyüse de bu hız ve süre tekrarlanmamıştır. Gözlenen olumlu yapısal dönüşüm, özellikle 1982 sonrasında mamul mal ihracatının ihracattaki payının hızla yükselmesiyle ilgilidir. Ancak, 1980'li yıllar, bu bağlamda daha önceki yıllarda kurulan ve krizde atıl kalan kapasiteleri devreye sokarak bu yapısal dönüşümü yaşayabildi, yoksa kendi dürtüleriyle ve yeni yatırımlarla sanayileşmeye büyük bir ivme vererek değil. Bu dönemde, Türkiye'nin birtakım hizmetlerin (başta turizm ve müteahhitlik hizmetleri) ihracatını da artırmaya geçerek ihracatta bir diğer yapısal dönüşüm yarattığı da belirtilmelidir. Yapısal dönüşümün ekonomik maliyetiyse sürekli reel devalüasyonlar, (yolsuzluk yaratan) büyük ihracat teşvikleri, reel ücretlerin düşürülmesi olmuştur. 1980'li yıllarda krizler olumlu miras açısından düşük düzeydedir; nedeni gelir bölüşümünde kötüleşme ve iç/dış borç yüküne getirdikleri artıştır; en olumlu yanları ihracattaki (mal-hizmet) yapısal dönüşüm göstergesindedir.

1990'lı yılların krizlerinde, oysa, özellikle 1994'ten sonra, olumlu hiçbir miras yoktur. 1991 ve 1994 krizleri kendilerinden sonra sadece sırasıyla, 2 ve 3 yıllık hızlı büyümeye yer bırakmıştır. Ayrıca, bir miktar ihracat bağlantılı yapısal dönüşüm ile istihdam artışı bağlantılı bölüşüm iyileşmesi de görülüyor. Ancak tabloda gösterilmeyen çok sayıda olumsuzluğun da negatif mirasa eklenmesi gerekir. 1994 krizi finansal darboğaza düşen şirketlerin (başta süt ürünleri sanayiinde) hızla yabancılara satışıyla, TMSF'nin devreye girmesinin riziko algılamasını bozmasıyla, kitlesel işten çıkarmalarla, yabancı bankalara verilen taahhütlerle çok sayıda olumsuzluğa kapı açmıştır. Yine de kriz 9-10 ayda atlatılmış, izleyen 3 yılda ekonomi hızla büyümüştür.

1998-99 ve izleyen 2001 krizinin olumsuzluklarıysa daha önce-

TABLO 3
Krizlerin Ekonomik Mirası

	İzleyen 5 yıl Büyüme	Olumlu Yapısal Dönüşüm	Bölüşümde İyileşme	İç ve Dış Borç Yükü Azalışı
1929-31	xx	xx	xx	xx
1958-61	xx	xx	xx	x
1978-81	0	x	0	x
1988-89	x	x	0	0
1991	x	x	x	0
1994	x	x	x	x
1998-2001	0	x	0	0

Not: xx, x, 0 işaretlerinin anlamı için bkz. "Tablo Açıklamaları" başlıklı Ek-2.
Kaynak: DİE, DPT ve TCMB.

ki bütün krizlerin ötesinde kötü bir miras bırakmıştır. Her yılı ayrı bir kriz kaynağı olan bu dönemde ihracatta, daha yüksek katma değerli malların payındaki artışla ilgili olarak bir miktar yapısal dönüşüm dışında, her gösterge olumsuzdur. Ayrıca, tabloda gösterilmeyen çok sayıda olumsuzluk bunlara eklenmelidir; bunlar yüksek vasıflı işgücünün kitlesel işsizliğinden, finans kesiminin çok büyük yara almasına, iç/dış borç oranının GSMH'yi aşar duruma gelmesine uzanmaktadır. Mirası ekonomik düzlemde en kötü olan krizin 1998'de başlayan ve 2000'lerin başında süren kriz olduğuna kuşku yoktur.

En büyük olumlu ekonomik miras bırakan 1929 ve 1958 krizlerinden Tablo 3'te aşağı doğru bakıldığında olumlu mirasın giderek azaldığı, en olumsuzun da 1998'de başlayıp süren kriz olduğu görülebilir.

2. Krizlerin Siyasi Mirası

1929 krizi dışındaki bütün ekonomik krizlerin ağır bir siyasi miras bıraktığı bir gerçektir. 1929 krizinin olumlu siyasi mirasının, ekonominin bağımsızlaşması, ulus ve ulus-devletin oluşması bağlamında olduğu; halkın gelişmesini ve ekonominin kalkınmasını sağlayacak kurumsal altyapıyı oluşturduğu belirtilmelidir.

Soğuk Savaş yıllarında yaşanan ve IMF ile DB yanında OECD fonları ile de desteklenen 1958 ve 1978 krizlerini askeri darbe ve demokrasinin askıya alınması, partilerin kapatılması izlemiştir. Toplum uzunca bir süre bu müdahalenin yarattığı ciddi siyasi çalkantılarla sarsılmıştır.[10] Çalkantıların en ağır biçimde hissedildiği kurumların başında üniversiteler gelir. Bunlara gençliğin 1980'li yılların askeri baskı düzeninde aldığı ciddi yaralar eklenmelidir. Bazı gözlemciler, 1990'lı yıllardaki siyasal istikrarsızlığın kökeninde siyasi partilerin kapatılmasının yattığı kanısındadır. Bunlara gençliğin aldığı ciddi yaralar eklenmelidir.

İkinci olumsuz etki alanı 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte sarsılan demokrasinin temel taşları olan işçi sendikaları olmuştur; DİSK'in tasfiyesi, mallarına el konulması yoluyla sendikal hareketin aldığı ağır yaralar bu bağlamda hatırlanmalıdır. Yine 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte, Türkiye'nin ekonomi politikalarının adım adım siyasal iktidarın iradesinden çıkıp, IMF ve DB'nin tekeline girmesi ve çok zaman kendi çıkarıyla bağdaşmayan, bazen de mantık dışı olan ekonomi politikalarının dayatılmasıdır. 2000'li yılların başında artık hükümet, halkın refahının, gelişmesinin aleyhine olabilecek uygulamaları dahi yürütmek durumundadır. Demokrasi ve siyaset neredeyse "tali"leşmiştir. Pek çok alanda alınan kararlar "kurul"lar yoluyla siyaset dışına itilmiş bulunuyor. Demokrasi ve siyasal iktidar, borçları çevirme, dış sermayeye istediği tavizleri sağlama, ABD ile AB'nin politik ve ekonomik taleplerini yerine getirme amaçlarına dönük biçimde işliyor. Yani krizler, sonuçta, Türkiye'yi dış bağımlılığı çok yüksek bir konuma getirmiş bulunuyor.

10 Gerçi, bu krizlerde yaşanan dış borç konsolidasyonu ve alınan resmi kredilerle askeri darbeler arasındaki ilişki bugüne dek belgelenmiş değildir. Ancak, Soğuk Savaş yıllarında SSCB'nin kıyısında jandarmalıkla görevli Türkiye'nin NATO'dan bağımsız bir askeri eylem yapabileceğini düşünmek zordur.

EK 1
Türkiye'yi Etkileyen Olumsuz Dünya Olayları: 1929-2003

1929-1933

Büyük Dünya Depresyonu sürecinde çöken tarım ürünleri fiyatları ve şiddetle aleyhe dönen dış ticaret hadleri, daralan ihracat pazarları ve dış kredi olanakları.

1954

Kore Savaşı'nın bitmesiyle dünyada düşmeye geçen hammadde ve tarım ürünü fiyatları, aleyhe dönen dış ticaret hadlerinin 1958 krizini izleyen yıllarda kötüleşerek sürmesi.

1958

ABD'nin durgunluğa girmesi, Avrupa Ekonomik Topluluğu paralarının konvertibiliteye geçmesi ve Roma Anlaşması'nın yürürlüğe girmesinin yarattığı ticaret saptırıcı etki.

1968

Bretton Woods sisteminde ABD dolarının altın değerinin, 1 ons altın eşit 35 dolarda kalmayacağının anlaşılmasını izleyerek, dolar aleyhine spekülasyonun giderek şiddetlenmesi.

1971

Bretton Woods sisteminin çökmesi, ABD dolarının altın pariteden ayrılıp devalüe olması, kâğıt para sistemine ve dalgalı kurlara geçiş; dünyada hammaddeler üzerinde hızlı bir spekülasyonun ve fiyat artışlarının başlaması.

1974

1. petrol krizinin patlamasıyla dış ticaret hadlerinin şiddetle aleyhe dönmesi; Alman markı ve İsviçre frankının dolara karşı hızla değer kazanması; petrol ithalatçısı ülkelerde yayılan durgunluk ve artan enflasyon; düşen faizlerle petro-dolar politikasının uluslararası finans pazarında devreye sokulması, fonların GOÜ'ye denetimsiz pazarlanması.

1978

"Petro-dolarları dolaşıma döndürme" politikasının yarattığı aşırı kısa vadeli borçlanmanın, Türkiye ile birlikte bir dizi gelişmekte olan ülkeyi (GOÜ)

(Arjantin, Zaire, Peru gibi) birlikte krize götürmesi, uluslararası bankaların GOÜ'ye kredileri kısarken, faizleri yükseltmeleri.

1979-80

İkinci petrol krizinin patlaması, İran-Irak Savaşı'nın başlaması üzerine petrol fiyatlarının tekrar reel sıçramaya geçmesi; ABD'de para arzı kısılmasının dünya reel faiz hadlerini katlayarak artırması, tarım fiyatlarının tekrar çöküşe sürüklenmesi.

1982

Büyük borçlu Latin Amerika ülkelerinin borç ödeyemez duruma düşmesiyle dünyada "büyük borç krizi"nin patlaması, reel faiz hadlerinin tekrar yükselmesi.

1987

Kasım ayında New York borsasının çökmesi, izleyen yaygın banka iflaslarıyla ABD ekonomisinin uzun süreli (1987-91) durgunluğa girmesi, doların güçlü paralar karşısında (DM, yen gibi) değer kaybı.

1990

Tokyo borsasının çökmesi, Japonya'da finansal kırılganlığın ortaya çıkması ve uzun süreli durgunluk/deflasyon sürecinin başlaması.

1990-1991

Irak'a ambargo ve izleyen Körfez Savaşı, bölgeden turist ve sermaye kaçışı, petrol fiyatı ve bölgeye kredilerin faizlerinde fırlama.

1992 ve 1993 (Yaz Ayları)

Avrupa paraları aleyhine spekülasyon sonucu Türkiye'ye rakip ülkeler paralarının devalüasyonu; ABD'ye sermaye kaçışı, ABD'de hızlı, AB'de yavaş büyüme, doların değerlenmeye geçişi.

1994

Meksika'nın krize girmesi, Brezilya ve Arjantin'in onu izlemesi, bunların paralarının ve Çin parası yuan'ın devalüasyonu, bu ülkeler ile GOÜ pazarlarından sermaye kaçışı, dünya GSYİH'de mutlak bir düşüş, yedi yıl süren GATT-Uruguay turu görüşmelerinin tamamlanması.

1997-1999

Uzakdoğu ve Güneydoğu Asya ülkelerinde yüksek oranlı devalüasyonlar ve kriz; bu ülkeler ve GOÜ'den sermaye kaçışı; krizin başta bölgeye büyük yatırımcı Japonya, dünyayı tehdit eder boyuta varması; petrol fiyatının çök-

mesi, ülke paralarında büyük çaplı devalüasyonlar ile dünya pazarının daralması, Latin Amerika'da krizin yayılması.

1998

Asya krizinin Rusya'ya intikali, Rusya'nın moratoryum ilanı ve rublenin devalüasyonu, Rusya pazarının daralması, bölgeden sermaye kaçışı ve kredi faizlerinin artışı.

2000

Dünya petrol fiyatlarının hızla artması; ABD'de Nasdaq'da hisse fiyatlarında çöküşün başlaması; ABD'de durgunluk işaretleri ve sermaye kaçışı.

2001

Arjantin krizi ve Latin Amerika'ya yayılması; ABD'de 11 Eylül terörüyle birlikte "teröre karşı önleyici savaş" eğilimlerinin ortaya çıkışı ve Nasdaq'daki çöküşün diğer hisselere yayılması; ABD'de büyük boylu şirketlerin iflasları ve büyük çapta yolsuzlukların patlak vermesi; sermaye kaçışını izleyerek ABD'de durgunluğun yayılması, doların AB-12'nin ortak parası olan EURO karşısında değer kaybının başlaması.

2002

ABD'nin İngiltere ile birlikte Afganistan'ı bombalaması ve işgal etmesi, işgalin bölgedeki petrol yollarını kapsaması; savaşın, ABD'ye boyun eğmeyi reddeden Irak ve İran'ı da kapsama olasılığının artması; Nasdaq başta, ABD'de New York borsasında çöküş, şirket iflasları ve şirket yolsuzluklarının sürmesi; EURO karşısında ABD dolarının değer yitirmesinin giren sermayenin ABD'yi terk etmesiyle sürmesi, Arjantin'deki çöküşü başta Uruguay ve diğer bölge ülkelerinin izlemesi, siyasal karışıklıkların Latin Amerika'da artışı; ABD'nin Irak Savaşı için Türkiye'yi kullanma girişimleri.

2003

ABD'nin İngiltere ile birlikte Irak Savaşı'nı başlatması ve Mayıs başında kazandığını ilanı, Irak'ın işgali, bütün dünyada savaşa karşı tepkiler sürerken, bu bağlamda AB içinde bir çatlak olması, işgal boyunca Irak'ta iç karışıklıkların sürmesi, Kuzey Irak'ta yeni bir devlet oluşumu, "yükselen pazar" ülkelerine hızlı sermaye akışının başlamasıyla (başta Türkiye ve Brezilya) ekonomide geçici rahatlama yaşanması.

EK 2
Tablo Açıklamaları

TABLO 1'DEKİ BAŞLIKLAR VE İŞARETLER İLE İLGİLİ AÇIKLAMA

Pazarlarda Ekonomik Durgunluk

Avrupa ve ABD'de GSMH artışı yılda % 1'in altındaysa (xx), % 1-2 arasındaysa (x), % 2'nin üstündeyse o işareti.

DTH'de Aleyhe Dönüş

% 10'dan fazlaysa (xx); % 5-10 arasındaysa (x), % 5'in altındaysa o işareti.

Pazarlarda ve Rakip Mal Satanlarda Yerli Paraların Devalüasyonu

İhraç pazarı olan veya bu pazara benzer malları/hizmetleri satan ülke paralarının % 20 veya daha yüksek oranda devalüasyonu (xx), % 10-20 arası (x), % 10'un altında o işareti.

Dünya veya Bölgesel ya da Türkiye İçin Kredilerin Reel Faizlerindeki Fırlamalar

Reel faiz artışı % 10'un üstündeyse (xx), % 6-10 arasındaysa (x), % 6'nın altındaysa o işareti.

Kısa Vadeli Sermaye Kaçışı veya Çekilişi

İhracat gelirinin % 10'unu aşan net çıkış (xx), % 5-10 arasında (x), % 5'in altında çıkış o işareti.

TABLO 2'DEKİ BAŞLIKLAR VE İŞARETLERLE İLGİLİ AÇIKLAMA

Uygunsuz Ekonomi Politikaları

Kriz öncesi yıllarda dış ticaret ve/veya mali piyasalarda (kişisel değerlendirmeme göre) dönemin ekonomisinin taşıyamayacağı çapta ve nitelikte serbestleşme yapılması (xx); mali piyasaları denetimli planlı ekonomi o işareti.

CİB Açıkları

CİB açığı GSMH'nin % 4'ünün üstündeyse (xx), % 2-4 arasındaysa (x), % 2'nin altındaysa o işareti.

Özel Kısa Vadeli Dış Borçlar

Kısa vadeli borçlar kriz öncesi yıldaki kısa vadeli birikimdir; bunlar toplam net uluslararası rezervlerin % 75 ve daha fazlasına eşitse (xx), % 50-75 arasıysa (x), % 50'nin altındaysa o işareti.

Kamu İç ve Dış Borçları

Bu toplamın GSMH'ye oranı % 50'nin altındaysa o, % 50-60 arasındaysa (xx), % 60'ın üstündeyse (x); (% 60 oranı AB'nin kamu borçları için koyduğu sınırdır).

Makro-Ekonomik İstikrarsızlık

(Bunun göstergesi olarak) yıllık enflasyon oranı % 20 ve daha fazlaysa (xx), % 10-20 arasındaysa (x), % 10'un altındaysa o işareti almıştır. Fiyat düşüşleri kaale alınmamıştır.

TABLO 3'TEKİ BAŞLIKLAR VE RAKAMLARLA İLGİLİ AÇIKLAMA

Hızlı büyüme; krizi izleyen en az 5 yıllık sürede ekonomi yılda ortalama en az % 5 oranında reel GSMH artışı yaşadıysa (xx); eğer % 5 artışı sadece 2-4 yıl yaşadıysa (x), 2'den az yıl yaşadıysa o veya GSMH artışı % 3-4'te kaldıysa süreden bağımsız olarak (x); % 3'ün altındaki büyüme o işareti.

Yapısal Dönüşüm

Üç bağlamda düşünülmüş, bunların herhangi birinin gerçekleşmesi ayrı ayrı ele alınmıştır. Burada kıstas GSMH'de sınai katma değer payının veya ihracatta mamul mal payının ya da teknoloji-yoğun malların ihracat payının krizi izleyen 3 yılda sürekli artışıdır. Eğer bunların sadece birincisi varsa (xx), eğer hepsi varsa yine (xx), sadece ikinci veya sadece üçüncüsü varsa (x) işareti. Eğer bu üç öğeden hiçbiri yoksa (o) işareti.

Gelir Bölüşümünde İyileşme

Bunu ancak bazı göstergelere göre saptamak mümkün olabilmiştir. Bu göstergelerden herhangi birindeki olumlu saydığımız yönde değişme gelir bölüşümünde iyileşme sayılmıştır. Krizi izleyen 3 yılda tarımda çalışan göreli ya da mutlak faal nüfus payında azalma; sınai istihdamda en az 20 bin kişilik artış; reel ücretlerde en az % 5 artış. Eğer bunların hepsi birarada gerçekleşiyorsa, bu (xx) eğer bunlardan herhangi biri gerçekleşiyorsa (x) işareti. Eğer herhangi biri gerçekleşirken aynı zamanda atıl işgücü oranı yükseliyorsa ya da hiçbiri gerçekleşmiyorsa o işareti.

İç/Dış Borç Yükü Azalışı

Yine GSMH'ye oran olarak ölçülmüştür. Eğer bu oran toplam olarak düşüyorsa (xx); eğer bu oran düşmese de kısa vadeli dış borçlar mutlak olarak azalıyorsa (x), eğer azalmak bir yana borçların GSMH'ye oranı artıyorsa o işareti.

BİRİNCİ KISIM

Eski Dünyada Ekonomik Krizler

...rket in Panic as Sto...
...re Dumped in 12,894...
...hare Day; Bankers H...

...'ve Board Meets. ...ry Mellon Sitting ...ounces No Ac... ...ors of Rate Cut

...OWEVER, FINDS ...DITIONS SOUND

...w Cries in Chorus ...y Investigation ...treet Tactics

...tt Thurston ...tch to The World ...Oct. 24.—Reassurance... ...ary ... underlying ...s ... sound, an ex... ...oductive meeting of ...ve Board attended by ...Treasury Mellon, and ...pm Capitol Hill for ...gation of Wall Street, ...he wake of the stock

...s that when Secre... ...the rather unusual ...s with the Federal ...a meeting that began ...closed and lasted for ...some sort of state... ...issued. Gov. Young ...end of the meeting ...ned to be the state... ...s it had been vetoed, ...or intimated. The ...customary complete

...f Rate Cut ...ing around that the ...ght be cut back to ...he sudden full point ...intended but failed ...l march of the mar... ...mor was that the ...nce credit would be ...points, if needed, ...o give a reassuring ...like that produced ...dar announcement ...sing of banks there. ...erved an unshaken ...ascribed the latest ...apprehensities which ...

Outside J. P. Morgan & Co.'s

By World Staff Photographer

Scene at Broad and Wall Streets During Stock Market Excitement. Insets Show THOMAS W. LAMONT, Morgan Partner (Left), and CHARLES E. MITCHELL, National City Chairman (Right), Who Turned the Tide of Selling

BUSINESS IS SAFE, FINANCIERS ASSERT

Leaders See No Economic Basis

MEN ON EXCHANGE KEEP THEIR NERVE

In Face of Disaster, They Joke

Richard ... for St... Reco... on ...

EXPERTS ... SPECUL...

Effect Is ... Throug... cial ...

The stoc... tottered on... day as a pa... denly hyste... simultaneo... ing volume... they would... The resu... mare, comp... fore experi... rocked the... foundations... its mechan... blood with ... In a soci... dence, with ... or less inac... the entire ... threatened. ... Into the ... brokers on ... Stock Excha... ders of the ... —hour after... P. M. ... Then, in ... financial w... side was m... ganized po... banking int... With pric... lures of rum... men silly, ... gathered in... P. Morgan ... Streets. Th... mont. Thos... Morgan an...

1929 dünya ekonomik krizini haber veren
25 Ocak 1929 tarihli bir Amerikan gazetesi.

"Eski dünyada ekonomik krizler"den kasdedilen, 1990 sonrası Türkiye'nin yaşadığı gelişme aşamasında artık krizde rolü olmayan etkenlerin, bu dönem krizlerinde en önemli etkenlerden biri olmasıdır; ayrıca, krize karşı alınan önlemlerin de, günümüzün "küreselleşme" sürecinde uygulanabilirliğini önemli ölçüde sınırlamış olmasıdır. Eski dünyanın baş ayırıcı özelliği, Türkiye'nin tarımın egemenliğindeki ekonomik yapısı gerek GSMH'de gerek ihracat gelirindeki yüksek payıdır. Çok ilkel tarım teknolojisi sonucu dışsal (egzojen) etkenlere bağlı olarak, yıllık şiddetli üretim çöküşlerinin doğrudan ve dolaylı yoldan GSMH'yi ve ihracat gelirini geriletmesi; diğer yandan ihracatta, tarım ürünleri egemenliğinin, dış ticaret hadleri (DTH) çöküşlerinde, yine ihracat gelirini ve ithalat kapasitesini kısıtlayarak GSMH'yi ya da artış hızını düşürmesidir. Bu bağlamda incelenen iki büyük krizden biri Büyük Dünya Bunalımı'nda (1929) yaşanan, ikincisiyse 1958'de patlayan krizdir. Ancak bunlar incelenmeden önce, bu savı desteklemek için, söz konusu dönemde GSMH'de mutlak düşüşlere yol açan tarım kesimi verim istikrarsızlığının ve DTH çöküşlerinin GSMH değişimlerine etkileri incelenecektir. Bu iki kriz aynı zamanda, dünyadaki olumsuzlukları

dışlamada serbestleşme yerine ekonomide denetleme politikalarının, krizi yönetmede ve aşmada etkenliğini gösterir.

Ele alınan bu iki krizde, daha sonraki dönemlerde olduğu gibi, en yakın tetikleyici etken yine kısa vadeli dış borç birikiminin ödeme güçlüğü yaratmasıdır; bunun gerisindeyse, büyüyen cari işlemler bilançosu (CİB) açıkları ya da döviz kontrol rejimindeki politika aletleriyle giderek kısıtlanan ithalatın yarattığı bunalım bulunmaktadır.

İncelenen her iki krizi izleyerek uygulamaya giren mali piyasaları denetimli ekonomi ve iktisadi planlama ise, temel kriz kaynakları gibi, günümüzün ideolojisinde eski dünyanın politika aleti sayılabilir.[1] Ayrıca, her iki kriz de, ekonomide önemli yapısal dönüşümlerle tanımlanmıştır. Söz konusu ekonomi politikası dönüşümleri (serbest piyasa ve/veya arızi müdahale ekonomisinden "rasyonel" denetim biçimi olan iktisadi planlamaya geçiş) ve kriz sürecindeki ekonomide yapısal dönüşümler, yeni dünya düzeninde yaşanan "finansal krizler"den çok farklı sonuçların yaşanmış olduğunu gösterir.

1 Bu değerlendirme, bu politika gereksizdir demek değildir; sadece, Türkiye'nin siyasi konumu (AB, IMF, DB, DTÖ bağlantıları) veri iken, uygulamanın söz konusu olmadığıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Tarım Kesiminin Etkilediği Ekonomik Krizler: 1923-1970

I. TARIMIN EKONOMİDE İSTİKRARSIZLIK YARATMA NEDENLERİ

Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılından 1970'li yılların başına kadar geçen yaklaşık yarım yüzyıllık sürede, Türkiye, istikrarsız tarımsal üretimin egemen olduğu "tipik" bir azgelişmiş ülke yapısını sürdürdü. Bunun başlıca göstergesi tarımın ulusal etkenlere bağlı verim istikrarsızlığı yanında, GSMH ve ihracattaki göreli payının yüksekliğiydi. 1960'lı yılların başına kadar, ilkel teknoloji ötesine geçememiş tarımın GSMH'deki payı % 40'ın, ihracattaki payıysa % 80'in altına inmemiş, birincisi sık sık % 50'nin üstünde seyretmişti. Ancak 1970'li yılların başındadır ki, birinci rakam % 30'un biraz altına, ikinci rakam da % 70'ler civarına düşebilmişti. Böyle bir ekonomik yapı, GSMH'deki tarım dışı ekonomik faaliyetlerin büyük ölçüde tarıma bağlı kaldığına işaret eder; ticaret, ulaştırma ve mali kesimin GSMH'ye katkısı ya da sanayide girdilerin tarımdan türemesi bir yandan, bu kesimlerdeki üretime talebin önemli ölçüde nüfusun % 70-80'inin çalıştığı tarımdan kaynaklanması diğer yandan, ekonominin büyümesi kadar istikrarı ya da istikrarsızlığını da tarımla ilişkili kılıyordu. Bu

açıdan, Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen yaklaşık yarım yüzyıllık sürede, ekonomide yaşanan istikrarsızlık ve krizler bir veya diğer biçimde tarımla bağlantılı oluyordu.

Ekonomideki istikrarsızlığın bir kaynağı, "kuru tarım" tekniği ile çok ilkel koşullarda üretilen tahılların doğa şartlarına göre yıllık verim değişmeleri ve/veya bitki ve hayvan hastalıklarının, zararlılarının yarattığı şiddetli ürün değişmeleri oluyordu. Diğer istikrarsızlık kaynağıysa, dünyadaki talep daralmalarına bağlı olarak, ihraç edilen tarımsal ürünlerin DTH'deki şiddetli düşüşlerdi. Nitekim, Büyük Dünya Bunalımı'nın (1929) Türkiye'ye yansıması bu son etkenden kaynaklanmış; araya, kötü ürün yıllarıyla birlikte Osmanlı (Düyun-u Umumiye) borçlarının ödenmesine geçiş gibi önemli bir diğer etken karışmıştı. Sonuncu hariç, aynı etkenlerin, 1958 krizine giden süreçte, yine farklı öğelerin katılımıyla, başat rol oynadığı görülüyordu.

Oysa iç üretim yapısı çeşitlenmiş sanayi ekonomilerinde, teknoloji ilerlerken tarımın ekonomideki ağırlığı azaldığı ölçüde, tarımdaki verim ve üretim değişmelerinin bütün ekonomiyi etkilemesi söz konusu olmadığı gibi, tarım ürünleri DTH'deki değişmeler için de aynı durum geçerlidir. Buna karşılık günümüzde dahi, Afrika ile Orta Amerika'daki fakir ülkelerde hâlâ söz konusu etkiler geçerliğini koruyor; ihracat milli gelirin yüksek bir oranı olduğu gibi, ihracat geliri de muz, kahve, kakao gibi birkaç tarım ürününe bağlıdır; bu iki koşul birarada bu ülkeleri, söz konusu ürünlerin DTH'ye, gerek ihracat gelirleri gerek milli gelirleri açısından çok bağlı hale getirmektedir.

Gerçekte Türkiye 1923-1970 döneminde dahi tipik bir "ihracat ekonomisi" değildir; ihracatın GSMH'deki payı 1930 sonrası yıllarda % 10'a dahi varmamıştır. Ancak ihracatta beş adet tarım ürününün (tütün, pamuk, fındık, kuru üzüm-kuru incir) ihracat gelirinin dörtte üçünden fazla bir kısmını sağlaması, bu açıdan önem taşıyor. Dünyadaki konjonktürel talep değişmeleri yanında, bu ürünlerin arzındaki elastiklik düşüklüğünden ötürü DTH değişmelerinden ekonominin şiddetle etkilendiği görülür.

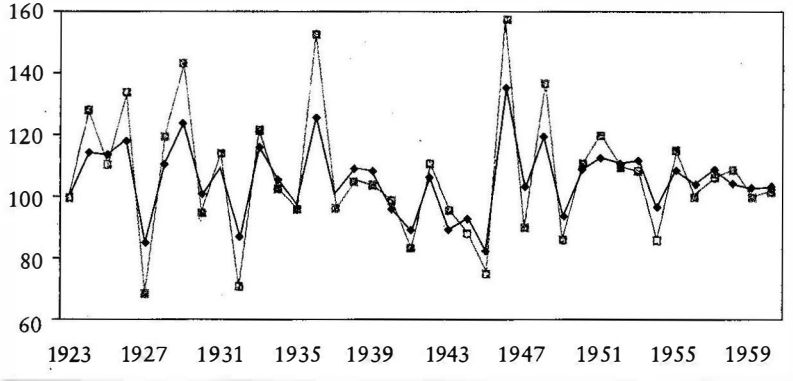
II. TARIMA BAĞLI VERİM İSTİKRARSIZLIĞININ ETKİLERİ

1. Göstergeler

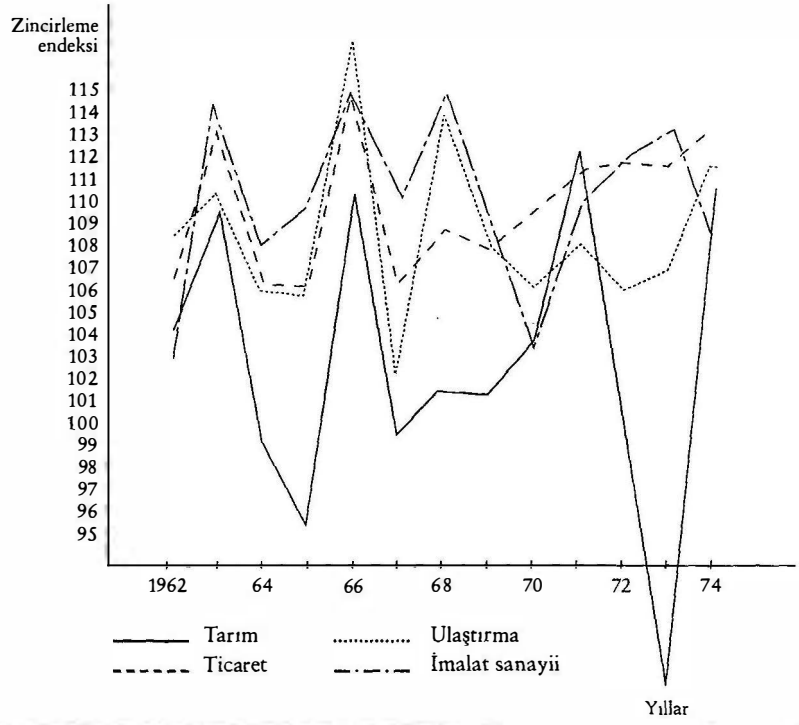
i) Grafik I'de 1923-1960 döneminde tarım katma değeri ile birlikte GSYİH değerlerinin nasıl birlikte hareket ettiği zincirleme endeksler kullanılarak gösterilmiştir. Bütün diğer değişkenlerin tarımla birlikte aynı yönde ve neredeyse aynı oranda hareket ettiği, tarım üretimindeki gerilemeleri (ya da artışları) diğer kesimlerin aynen izlediği çok belirgindir. Oysa 1970 sonrası yıllarda, tarımdaki verim değişmelerine bağlı üretim değişmelerinin etkisi giderek önemsizleşmiştir. Bunun bir nedeni teknoloji ilerledikçe bitki-hayvan zararlıları ve hava şartlarından kaynaklanan tarımdaki verim değişmelerinin hafiflemesi, tarımsal üretim ve GSMH üzerindeki dışsal (egzojen) değişkenlerin etkilerinin giderek azalmasıdır; ikinci nedeniyse, ekonomi sanayileştikçe ve iç yapısı çeşitlendikçe, tarımın GSMH'deki payının giderek azalması ve tarımdışı kesimlerde yaratılan katma değerin tarımdan giderek bağımsızlaşmasıdır. Nitekim, 1980'li yıllara gelindiğinde tarımın payı GSMH'de % 25'in, 2000'li yıllara gelindiğinde % 15'in altına inmiştir.

GRAFİK I

GSYİH ve Tarım Sektörü Katma Değeri Zincirleme Endeksleri (1968 Faktör Fiyatlarıyla) / (1923-1959)[2]

GRAFİK II
Dört Temel Kesimin Katma Değeri Zincirleme Endeksleri
(1962-1974)

Grafik II'de 1962-1974 dönemi için tarım, ticaret, ulaştırma ve imalat sanayii zincirleme endeksleri görülebilir. Grafik açıkça 1960'lı yılların ortasından itibaren, tarımsal üretimden diğer kesimlerdeki değişmelerin bağımsızlaştığını ortaya koymaktadır.

Buna göre 1923-1959 dönemine oranla, 1962-1974 döneminde ekonominin tarım dışı kesimleri, tarımdaki istikrarsızlıktan giderek daha az etkilenir olmuştur.

2. İktisat Kuramında Tarımda Yıllık Verim Değişmeleri ve Krizler

İç yapısı çeşitlenmemiş bir geri kalmış ülkede, tarımsal üretim ve nihai tüketimde önemli yer kapsayan bir ürün (veya ürün grubunun) yıllık verim değişmeleri, yalnız tarımsal gelir değil, bütün ekonomide faaliyet hacmini etkileyebileceği konjonktür dalgaları kuramında yer almıştır. Buna göre, özellikle kurak bölgelerdeki geri kalmış ülkelerde, ürünlerin büyüme dönemindeki yağış miktarının devresel değişme göstermesi, adeta konjonktür dalgalarına benzeyen milli gelir ve istihdam seviyesi değişmelerine yol açabilir. Gerçekten, ele aldığımız dönemde Türkiye, Hindistan, Orta ve Yakındoğu ile diğer kurak bölge ülkelerinde, S. Jevons ve H. D. Moore tarafından (19. yüzyıl) ileri sürülen konjonktür teorisini doğrular nitelikte, milli gelir ve istihdam seviyesi değişmeleri gözlenmiştir.

Jevons, güneş lekeleri ile yağmur miktarı arasındaki ilişkiden hareket ederek, ekonomide faaliyet hacmindeki değişmeleri, onu izleyen Moore, yağmur devreleri ile faaliyet hacmi değişmeleri ilişkisini incelemiştir. Güneş lekeleri ile yağmur devreleri arasındaki meteorolojik ilişki bir tarafa bırakılırsa, her ikisinin kuramları geri kalmış kurak bölgelerde doğrulanmaktadır. Jevons, İngiliz kolonilerindeki kuraklığın gelir düşüşüne ve açlığa sebep olduğunu, bunun da İngiltere'den yapılan dokuma ithalatını azalttığını söylemekteydi. Moore'un biraz daha işlenmiş teorisi tarımsal hammaddelerin kuraklık dolayısıyla fiyatları yükseldiğinde (talep elastikliği düşüklüğünden ötürü) sanayide girdi maliyetini artırarak katma değeri azalttığını; gıda fiyatları arttığı için reel işçi ücretleri de düşmeyince, sonuçta sınai kârların düştüğünü; dolayısıyla yatırımların azaldığını belirtmekteydi. Aynı durum gıda maddelerinde söz konusuydu; bunların göreli fiyatındaki artış nominal ücretleri artırırken (talep elastikliği düşük olduğu için), gıda gideri nominal ücretleri artırırken, harcamaların daha büyük kısmını massettiğinde, sanayi mamullerine talep azalıyordu. Yani, tarımın doğrudan etkileri yanında, sanayi mamulleri talebi ve sanayide kârlar üzerinde dolaylı etkileri ortaya çıkmaktaydı. Bu da ekonominin bütününde devresel iniş ve çıkışlara yol açıyordu.

Kısacası iktisat kuramı geçmiş dünyada İngiltere'nin konjonktürel iniş-çıkışlarına, Hindistan'daki tarımsal üretim iniş-çıkışlarında açıklama aramaktan geri kalmamıştı. 1929 ve 1958 krizleri bağlamında, izleyen bölümlerde vurgulananansa, yukarıdaki yaklaşımdan biraz farklıdır; çünkü konjonktürel iniş-çıkışları devresel kuraklık-bolluk gibi bir temele oturtmak savı yoktur. Vurgulanan ve grafiklerde gözlenen, milli gelir iniş-çıkışlarının tarım üretimiyle, kuramların vurguladığı etkiler yoluyla diğer sektörlere intikalidir; ekonominin zaten inişe geçtiği bir ortamda yaşanan bir kötü ürün yılında, ayrıca, ortamı daha da kötüleştiren etkiler yarattığıdır. Bunun temelde, ihracatı düşürüp ithalat gereğini artırmakla ortaya çıktığını, bu dönemde yaşanan söz konusu iki krizde gözlenen sonuçlar açıkça göstermektedir.

III. DIŞ TİCARET HADLERİNDE[1] ALEYHE DÖNÜŞ VE KRİZLER

i) Eski Dünya'da Türkiye'nin yaşadığı iki büyük krizde, özellikle 1929 Büyük Dünya Bunalımı'na koşut olan krizde, dünya tarım fiyatlarının şiddetle gerilediği, 1930'ların ortasına doğru DTH'nin yarılandığı görülür. Büyük Bunalım'ın Türkiye'ye yansıması, ihracat gelirinin % 80'den fazlasını tarım ürünlerinin oluşturduğu bu dönemde, dünya tarım fiyatları çökerken DTH'nin de şiddetle aleyhe dönmesiyle ortaya çıkmıştır.

İhracatın o dönemde hemen tümünün Batı'ya yönelik olması, bu merkezlerdeki konjonktürel şiddetli talep düşüşlerine Türkiye ekonomisini çok duyarlı kılmaktaydı. Dış talep şiddetle gerilerken, ihraç ürünleri arzının hem mal hem pazar temelinde düşük arz elastikliği, talepteki düşüşlerin ihraç malları için şiddetli fiyat düşüşlerine dönüşme nedeni oluyordu. Oysa hemen tümü ithal edilen sanayi mamulleri fiyatları, genelde arz elastikliğinin yüksekliği ve/veya eksik rekabet piyasa şekillerinden ötürü, sınırlı fiyat düşüşlerine tanık olur. Tarım ve sanayi fiyatlarının çizdiği bu farklı seyir, DTH'yi tarım ürünleri aley-

1 DTH şöyle tanımlanır: (Fx ihraç, Fm ithal malları fiyatları endeksini, 0 ve 1 zaman dönemini gösterirse) Fx1/Fm1: Fx0/Fm0. Buna net DTH denir. DTH gelir ve verim esasına göre de hesaplanabilse de, en yaygın kullanımı fiyatlar üzerinden hesaplanan, metinde kullandığımız biçimidir.

hine döndürür. Grafik III ve Grafik IV'den sırasıyla, 1929 ve 1958 krizlerinde DTH'nin aleyhe gidişi ve GSYİH zincirleme endeksinin bunun paralelindeki seyri izlenebilir.

1929 krizinde DTH'deki aleyhe gidişin çok şiddetli olduğu, % 50'yi aştığı ve endeksin düşük kaldığı sürenin neredeyse 1930'lu yılların yarıdan fazlasını kapsadığı Grafik III'de görülebilir. Buna karşılık 1958 krizinde, en şiddetli gerileme dörtte biri bulmadığı gibi, bu da sadece bir yıl sürmüş, 1959-1962 arasında sadece dört yıl süreyle, % 20 civarında seyretmiştir (Grafik IV). Nitekim her iki dönem için DTH ile GSYİH zincirleme endeksi arasında görülen seyir trendi farklıdır: DTH ile GSYİH endeksi arasındaki koşut seyir 1924-1930 arasındadır; bundan sonra aradaki bağ kopmuştur. 1958 krizindeyse, bu kopuş krizi izleyen dönemdedir, DTH kötüleşirken GSYİH düşük oranda olsa da büyümeyi sürdürebilmiştir. Bu tarihler, ekonomi politikalarının dış etkilerden ekonomiyi soyutlayan etki şekilleriyle bağlantılıdır. 1930'lu yıllar ekonominin dışa kapanarak kendisini soyutlayabildiği; 1958 sonrasıysa, IMF anlaşmasını izleyerek ekonomiye giren dış kredilerin, ithalatı ihracat gelirinden soyutlamış olmasıyla ilgilidir.

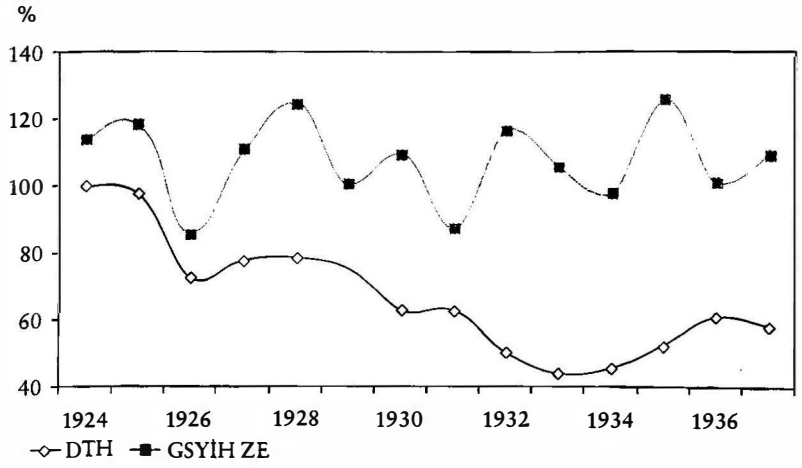
DTH'nin aleyhe dönmesi, ülkenin dış dünyaya fiyatlar yoluyla gelir transfer etmesi, üretim düzeyi aynı kalsa da, bundan sağladığı cari fiyatlarla gelirin düşmesi, fakirleşmenin ortaya çıkması demektir. 1929 Bunalımı'nın getirdiği bu fakirleştirici etkiye karşı Türkiye'nin planlı ekonomi yoluyla ekonomiyi dışa kapama önlemi, dolayısıyla, "rasyonel" bir davranıştır. Nitekim, bu dönem bütün ülkeler aynı yoldan ekonomilerini korumaya almış bulunuyordu.[2] DTH aleyhe dönerken, 1958 krizini izleyerek de Türkiye'nin planlamayı yeni anayasasına içerdiği ve 1962'de planlı ekonomiye geçtiği görülür; ancak burada kredi verenlerin amacı farklıdır, kredi talebini ve bunun kullanımını izlemektir.

ii) DTH aleyhe dönüyorsa, göreli fiyatları gerileyen üretim kesimi (bu krizlerde tarım kesimi çalışanları) içeride gelir bölüşümünün ken-

2 Buna karşılık 1978 krizi sonrasında, DTH aleyhe seyrederken ve tarım fiyatları çökerken, ülke, OECD ve IMF/DB dayatmasıyla "ihracata dönük büyüme", "ekonomiyi serbestleştirme" baskısına sokulmuştu (bkz. Yedinci Bölüm).

GRAFİK III

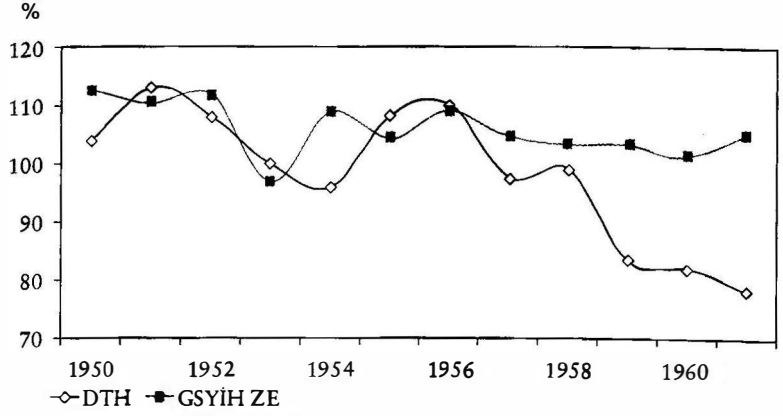
Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri (1924=100) ve
GSYİH Zincirleme Endeksi* (1968 Fiyatlarıyla)

* Bir yıl gecikmeli GSYİH zincirleme endeksi

GRAFİK IV

Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri (1953=100) ve
GSYİH Zincirleme Endeksi* (1968 Fiyatlarıyla)

*1 yıl gecikmeli GSYİH ZE

di aleyhlerine döndüğüne tanık olur. Nitekim 1929 krizi sürerken köylerde ve özellikle ihraç ürünü üreten kesimlerde şiddetli yoksullaşma yaşanmıştır. Ayrıca, aynı süreç ithalat kapasitesini (ihracat gelirinin endeksi/ithalat fiyatı endeksi) de daraltır; bu da, bütün yatırım mallarını söz konusu dönemde ithal eden (Türkiye gibi) azgelişmiş bir ülkede, sabit yatırımları sınırlayan bir öğedir; 1930'larda dış yardım almak bir yana, Osmanlı borçlarını ödeme yükümlülüğü olduğu için, ülke, bu krizin çok yönden olumsuz etkilerini yaşadı. Buna karşılık, 1958 krizini izleyerek, IMF ile anlaşınca, Türkiye hem resmi dış yardım hem genişleyen özel krediler yoluyla sabit yatırımları artırıp krizi daha kolay atlatabildi.

iii) Türkiye'nin sergilediği söz konusu dönemdeki şartlarda tarımda üretim düşüşleri ve DTH'deki aleyhe değişmelerden kaynaklanan en önemli dolaylı etkiler, CİB yoluyla olmaktaydı; her iki durumda da varolan denge bozuluyor ya da açık büyüyordu. Nedeni, ihracat gelirinin gerilemesiydi. Eğer bu iki etken birlikte ortaya çıkıyorsa, örneğin 1932 ya da 1954'te olduğu gibi, ihracat gelirinde gerileme ve CİB açığında büyüme eğilimi o kadar fazla önemli olabiliyordu. CİB açığında büyüme, gerçekte, eski dünyadaki krizler kadar yeni dünyadaki krizlerde de tetikleyiciler arasında yer alan önemli bir öğedir; çünkü, büyüyen açıkların kısa vadeli borçlarla karşılanmasının getirdiği birikim, sonunda kredilerin kesilmesini ve şiddetli bir devalüasyonu getirir; devalüasyonsa, DTH aleyhe dönerken 1958 krizinde olduğu gibi ihracat artışına yol açmayabilir; dış kredi de alınamıyorsa, içeride herkesin çok düşük bir tüketim düzeyinde yaşamayı, 1929 krizini izleyen yıllarda olduğu gibi, benimsemesi kaçınılmaz olur.

IV. DİĞER FARKLAR VE ÖZELLİKLER

i) Tarımdan etkilenen krizlerin, faal nüfusun % 80'inin tarımda çalıştığı o dönemin Türkiye ekonomisinde, büyük çaplı kentsel açık işsizliğe yol açmak gibi bir etki yaratmadığı belirtilmelidir. Bunun nedeni, kârlılık düşüşlerine duyarlı özel kesimin, 1960'lı yılların ortalarına kadar gerek sabit yatırımlarda gerek üretimde göreli payının küçüklüğüdür. Ayrıca kayıtlı ve örgütlü bir işçi sınıfının kentlerde henüz ortaya çıkmamış ol-

ması, varolan özel firmaların da çapının küçük olması dolayısıyla işçi sayısının azlığı, bu bağlamda kayıtlara geçen büyük çaplı bir işsizlik sorununun dikkat çekmesini de engellemiştir. Diğer yandan, örgütlü büyük firmaların devlet kesiminde bulunması buna karşı bir direnç sağlamıştır. KİT'lerin üretiminin, krizlerde göreli sınırlı daralması, kamu yatırımlarınınsa, ancak devlet bütçesinde krizlere bağlı gelir düşüşlerinin yatırım kaynaklarını azalttığı ölçüde etkilenmesi, sanayi ve hizmet kesimlerindeki katmadeğer düşüşlerine rağmen, 2000'li yıllarda gözlenen sayısı milyonları aşan kentsel, çarpıcı bir işsizlik olayını ortaya çıkarmamıştır.

Tarımda yaygın aile işletmeleriyse, ortaya çıkan işsizliği aile işgücünün "az çalışması" biçiminde kendi içinde massetmiştir; gizli işsizlik artsa da, bu, gizli kalmıştır. 1960'lı yıllara kadar büyük çapta köyden göç olayı ortaya çıkmadığı, kent nüfusu toplamın % 20-25'i kadar kaldığı için, işsiz kalanlar da en azından göze çarpar, kayda geçer olamamıştır.

ii) Diğer önemli fark mali piyasaların işleyişiyle ilgilidir. Denetimli ekonomilerde mali piyasalar, dar anlamda, mevcut değildir. Döviz kuru ve faiz haddi resmi yollardan saptanır. Bu nedenle kriz patlarken piyasada döviz fiyatının ve faiz hadlerinin fırlaması ya da borsada hisse fiyatlarının çökmesi gibi sonuçlar görülmez. Ancak kriz patlamazdan önceki dönemde darlıklar paralel piyasalar yaratır: Döviz darlığı (sabit kur rejimi dolayısıyla) paralel piyasada döviz fiyatlarını fırlatır; kredi darlığı olduysa, bu da paralel bir tefeci piyasasıyla at başı gider; zaten borsa kurumu da yoktur. Bu görünümün 1958 krizi öncesi dönemi tanımladığı açıktır; ancak 1929 krizi öncesi Türkiye'de mali piyasalar serbest, TL ise (sterline bağlı) serbest dalgalı kambiyo rejiminde olduğu için, bu tablo söz konusu krizi tanımlamaz. Denetimli mali piyasalarda yaşanan krizler, bu nedenle, serbest mali piyasalardan farklıdır; ani döviz fiyatı ve faiz haddi yükselişleri, borsa çöküşleri bu dönem krizlerini tanımlayan öğeler değildir.

Kısacası, eski dünyanın krizleri hem krize götüren etkenler, hem de krizi izleyen tablo itibariyle 1990 sonrası yılların krizlerinden önemli farklılıklar gösterirler.

İKİNCİ BÖLÜM

1929 Krizi ve Büyük Dünya Bunalımı'nda Türkiye'de Kriz, Bunalım ve Planlı Yapısal Dönüşüm

I. 1920'LERDEKİ DÜNYA OLAYLARININ TÜRKİYE'YE YANSIMASI

i) Büyük Dünya Bunalımı'nın kapitalizmin tarihinde yaşadığı en büyük bunalım olduğu; bunalımın, 1929'da New York borsasında çöküşün patlattığı krizi izlediği herkes tarafından kabul edilir. Birinci Dünya Savaşı bittiğinde, ABD artık dünya ekonomisinde göreli etkenlik kazandığı için, bunalımın, zaten ortamın hazır olduğu savaş sonrası Avrupa'yı ve hammadde-tarım ürünü ihracatçısı geri kalmış ülkeleri etkisi altına aldığı, yine iktisatçılarca kabul edilir. 1930'ların bunalım yılları, aynı zamanda, başta Avrupa, faşist-otoriter rejimlerin her yerde yayıldığı, bir yandan da Avrupa'daki şiddetli daralma ile koşut, yeniden savaş hazırlıklarının hızla ilerlediği bir dönem olmuştur.

İktisat çevrelerinde genel kabul bulan bir diğer konu, Birinci Dünya Savaşı'nı izleyerek dünya pazarlarında hammadde-tarım ürünleri fiyatlarındaki düşüşün, ihracatçı ülkelerin gelirlerini düşürdüğü; gelişmiş dünya kesimindeyse diğer bir olgunun talep daralmasına yol açtığıdır. Bu ikincinin nedeni, savaş içinde yaşanan hızlı enflasyonların, savaş öncesi geçerli olan "altın para sistemi" çerçevesindeki para kurlarını de-

ğiştirmiş olması; savaş öncesi yaşanan istikrara ve zenginliğe dönüş için tekrar "altın para" standardına geçilmesi gerektiğine inanılmasıdır. Bu ise "sıkı para" politikasının uygulanmasını gerektiriyordu. Yani, politika yüksek faiz ve daralan talep oluyordu. Böylece, denizaşırı hammadde üreticileri gibi Avrupa da talep daralması ortamı üretiyordu.

ABD, savaşın içinde büyük altın stoku biriktirmiş, çok zenginleşmişti; ancak dış dünyadaki daralma eğilimi onu da etkiliyordu. ABD sermayesi dış talep daralırken içeride kâr sağlamak için, 1920'lerin ortasından itibaren hızlı bir spekülasyona geçti; banka kredisine dayanarak önce toprak (başta Florida) alımlarına yöneldi. Bir-iki yılda, toprak fiyatlarında çöküşle birlikte bunun sonu geldi. Bu kez spekülasyon, yine banka kredilerini kullanarak, New York hisse senedi borsasına yöneldi; hisse fiyatları gerçeklerle bağlantısının koptuğu noktalara yükselmeye başladı. Federal Rezerv Bankası bunu durdurmak için faizlerini yükseltmeye geçti; 1929 yaz aylarında faizler % 7'den % 15'e kadar çıkmıştı. Ekim 21'e gelindiğinde, yüksek faizlerin etkisiyle başlayan durgunluğun yol açtığı güven bunalımı etkisini gösterdi; doruklardaki fiyatlara ulaşan hisse senetlerinde başlayan satışlar, borsanın çöküşünü, onu izleyerek de bankaların çöküşünü getirdi. Borsa ile birlikte spekülatif alımları fonlayan bankaların çöküşü krizi patlatırken, işte, zaten savaş sonrası dönemi dünyasının hazır olan ortamında, krizi izleyen derin bir bunalıma, kendisiyle birlikte bütün dünyayı da sürükledi.

ABD, İkinci Dünya Savaşı başlayıncaya kadar bunalımdan çıkamadı; ancak 1933'e gelindiğinde, diğer yerlerde bunalımın dip noktası aşılmıştı. Ne var ki, bu arada dünya sermaye pazarları çökmüş, her ülke kendi pazarını korumak için şiddetli koruma önlemleri almaya, mali piyasalarını denetlemeye başlamıştı. Kapitalizmin sonu geldiği kuşkusu yaygındı. Devletin piyasaları sıkı denetime alması, sosyal devleti oluşturan kurumların türemesi, "karma ekonomi"nin gündeme gelmesi, pek çok ülkede işsizliğin % 25'i aştığı bu yeni ortamın ürünü oldu.

ii) Bu tablodan Türkiye'ye yansıyan ve yaşadığı ekonomik sorunları şiddetlendiren başlıca etkiler şunlardı: Dünyada 1920'lerin or-

tasında belirginlik kazanan hammadde-tarım ürünleri fiyatlarındaki düşüşler giderek şiddetleniyor, dış ticaret hadlerini (DTH) hızla aleyhe döndürüyordu. Daralan dış talep ihracat gelirini artırabilme olanaklarını, bir de gerileyen DTH eklendiğinde, iyice sınırlıyordu. Bunlara, pariteleri değişen paralar ve dünya pazarlarında yükselen faiz hadleri ekleniyordu.

1920'li yıllarda Türk Lirası (TL) sterline bağlı serbest dalgalanan bir sistemdeydi. Bir merkez bankası henüz bulunmadığı için, ekonominin büyümesine koşut emisyonu dahi genişletemiyordu; dolayısıyla, yerleşik yabancı bankaların getirdiği kısa vadeli kredilerle ekonomisini genişletmek durumundaydı. Serbest dalgalı döviz kuru gibi, kredi faizleri de serbest dalgalıydı; faiz haddini düzenlemek içinse devlet senyoraj hakkını kullanıp para basma olanağından yoksundu. Yani ekonomi bu yıllarda, dışarıdan yansıyan etkilere, mali piyasaların serbestliğinden ve devletçe yönetilememesinden ötürü, tamamen açık bir konumdaydı. 1929'a kadar, Lozan Antlaşması kararları çerçevesinde gümrük vergisi koyma olanağı dahi yoktu. Bu ortamda hükümet ekonomiyi geliştirmek ve ulusallaştırmak için yola çıkarken, daralan dünya koşullarında bir de Osmanlı (Düyun-u Umumiye) borçlarını ödemek baskısı altındaydı. Ancak Lozan Antlaşması bunlarla bağlantılı bir çözüm üretmemiş, çözüm ilerideki bir tarihe kalmıştı. 1911-1922 yılları arasında on bir yıl sürekli savaş yaşayan (İtalyan Savaşı, iki Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı) ülkenin ekonomisi ve halkı perişan haldeydi. Dünya ekonomisinden yansıyan olumsuz etkiler, işte, bu yerel olumsuzluklara ekleniyordu.

Cumhuriyet'in kuruluşunu hemen izleyerek başlayan sıkıntılardan hükümet hiç yılmadı. Dünyadan yayılan bunalıma karşı yeniden yapılanma girişimleri, Osmanlı ekonomi politikası mirasının tasfiyesiyle örtüştü; fakat, aynı zamanda, dışarıdaki bunalım bu mirasın tasfiyesini de kaçınılmazlaştırdı. Tarımın bu dönemde (hava şartları gibi) dışsal-egzojen etkenlere bağlı olarak yaşadığı büyük üretim düşüşlerinin etkisi, bunlara eklendi. Tarım DTH'i şiddetle aleyhe dönerken içeride aynı fiyat trendi, deflasyon sürecinin en büyük yükünü o dönem-

de nüfusun yaklaşık % 80'ini oluşturan köy kesimine taşıdı. Buna, gerek vergi-maliye, gerek altyapı-sanayileşme, gerek dış ticaret-kambiyo politikalarının, fakat başta fiyat sisteminin kendiliğinden işleyişinin, köyden gelir transferiyle kapital birikiminin kaynaklarını yaratmadaki etkenliği eklendi. DTH'deki aleyhe dönüş ise, Türkiye'den dış dünyaya reel gelir transferi işlevini yerine getiriyordu. Ekonominin dış dünyaya açık üretim kesimleri (yabancı bankalar, ticaret, madencilik ve tarım) ve piyasa koşullarına en bağlı üretim bölgeleri, Batı Anadolu başta, bu süreci yoğun biçimde yaşadı. Bunalımın en derin olduğu dönem 1930-1932'yi kapsayan üç yıl oldu.

Kapital birikimi sürecini hızlandırmak, dış borçları ödemek, yabancı yatırımları millileştirmek, altyapı yatırımları yapmak, özellikle ekonominin öz kaynaklarıyla bunu başarmak, her dönemde, her toplumda güçlükler taşır. Bu dönemin büyük başarısı, bu deflasyon-bunalım süreciyle birlikte Osmanlı mirası ekonomi kurumlarını tasfiye ederken, kapital birikimini süratlendirmesinde ve sanayileşmeyi başlatabilmesindedir. Ne var ki, bir yüksek dünya konjonktürü döneminde daha kolay taşınabilecek olan bu yük, dış bunalımın etkisiyle çok ağırlaşmış; sık sık yaşanan (1927, 1932, 1935) kötü ürün yılları bu yükü daha ağırlaştırmıştı.

II. CUMHURİYET'İN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN DEVRALDIĞI EKONOMİ MİRASI: 1923-1927

1. Para-Kambiyo Sisteminin Yarattığı Hassas Denge

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan 161 milyon TL kâğıt (karşılıksız) para devraldı.[1] 1925'teki değiştirme işlemiyle 8 milyon TL'nin imha edilmesi üzerine, bunun miktarı 153 milyon TL'ye düşmüştü. Gelişen yerli bankalar ve varlığını sürdüren yabancı bankalar tarafından yaratılan kredilerle birlikte (Tablo II) ekonomi, cari fi-

1 Bu kâğıt paranın karşılığı Avusturya ve Alman bankalarındaki altınlar ve Alman hazine bonolarıydı. Birinci Dünya Savaşı içinde, kâğıt para bunlar karşılığında çıkarılmıştı. Yenilgi üzerine savaş tazminatı olarak bunlara el konunca, para karşılıksız kalmıştı (Alanay, 1937, s.13).

TABLO I
Sabit Fiyatlarla GSMH Yıllık Artış Hızı (%) ve Yatırımın, Devlet Gelirlerinin, İthal Makine + Demir-Çeliğin GSMH'ye Oranı (%)
(1924-1938)

Yıllar	GSMH Büyüme Hızı (%) (1948 Faktör Fiyatlarıyla)	GSMH'ye Oran (%)		
		Gayrisafi Yatırım	Devlet Geliri	Makine + Demir-Çeliğin İthal Gideri
1924	14.8	8.2	8.7	1.6
1925	12.9	8.5	8.6	1.8
1926	18.2	8.0	11.5	2.0
1927	-12.8	10.9	11.1	1.9
1928	11.0	10.7	11.7	2.0
1929	21.6	10.2	11.6	2.3
1930	2.2	11.8	14.2	2.0
1931	8.7	8.4	14.5	2.1
1932	-10.7	9.0	16.8	1.4
1933	15.8	9.6	17.0	1.3
1934	6.0	11.8	19.5	2.0
1935	-3.0	10.1	18.8	1.8
1936	23.2	9.1	18.7	1.7
1937	1.5	9.5	18.9	2.0
1938	9.5	11.4	18.6	2.9

Kaynak: GSMH verileri için DİE, İstatistik Göstergeleri: 1923-1991; yatırım oranı için, T. Bulutay, "Türkiye'nin 1923-1972 Dönemindeki İktisadi Büyüme Üzerine Düşünceler", *Maliye Enstitüsü Konferansları*, Yıl 1974, Seri 23, İstanbul, 1975, Ek Tablolar, Tablo 15 ve 13. Devlet geliri rakamlarına "nazım varidat" dahildir; tahsil edilen gelirleri kapsar. Devlet geliri ile ithal edilen makine + demir-çelik rakamları için kaynak DİE İstatistik Yıllıklarıdır.

yatlarla milli gelirine nazaran düşük oranda (% 14-15) para stokuyla harcamaları finanse etmek durumundaydı. Ekonominin yapısı bu dönemde, paranın dolaşım hızının yüksek olmasına olanak bırakmıyordu.[2] Buna rağmen, 1923-1927 arasında, dolaşım hızı yüksek olmakla kalmayıp, daha da yükselmek eğilimi göstermişti (Tablo II). Para tale-

2 Pazar ekonomisi dışında kalan geniş köy kesimi, para talebini azaltan bir etkendi. Buna karşılık, banka ağının darlığı, mevduat yatırma olanakları ve alışkanlığının sınırlılığı, yılda eline bir kere gelir geçen köylünün, ertesi ürün dönemine kadar bu paraları yaklaşık yarı yarıya gömülemesi olgusunu yaratıyordu.

TABLO II
Para Arzı, Paranın Dolaşım Hızı, Genel Fiyat Seviyesi ve Altın Stoku Oranı (1924-38)

Yıllar	Para Arzı (1924=100)	Paranın Dolaşım Hızı	Genel Fiyat Seviyesi ZincirlemeEndeksi (1924=100)	Altın Stokunun Emisyona Oranı %
1924	100	5.85	100	
1925	115.5	6.37	100.1	
1926	110.0	6.48	98.7	
1927	114.8	6.65	94.3	
1928	127.7	6.28	97.3	
1929	135.4	6.50	95.4	
1930	145.0	4.81	71.3	
1931	139.3	4.20	81.8	12.0
1932	136.5	4.26	80.8	12.5
1933	136.0	3.89	83.0	15.6
1934	138.8	4.06	98.1	16.7
1935	141.6	4.47	103.2	17.4
1936	155.3	4.43	104.9	17.9
1937	167.6	4.52	98.0	21.2
1938	191.3	4.13	89.0	19.0

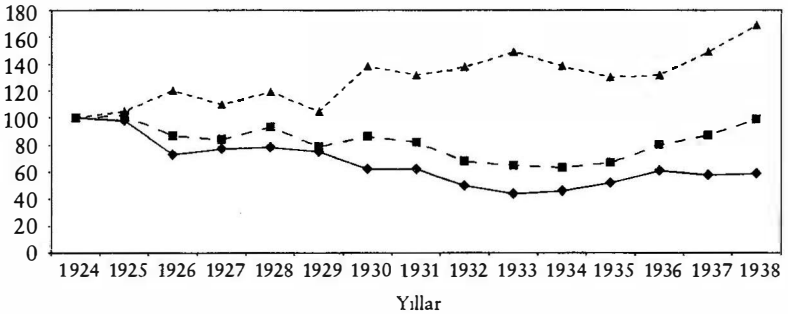
Kaynak: Para arzı için İstatistik Yıllıkları, paranın dolaşım hızı, GSMH verilerinin para arzına bölünmesiyle bulunan katsayıdır. Genel fiyat seviyesi, İstanbul Ticaret Odası'nca hazırlanan zincirleme endekstir; tarafımızdan 1924=100'e çevrilmiştir. 1932-7 yıllarına ait altın stokunun banknota oranı, "Cumhuriyet devri maliyesi" *Maliye Mecmuası*, cilt 2 sayı 6, 1931 ve 1939 yılı için Merkez Bankası kaynaklarına dayanarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

binde yükselme yaratan artan üretim, nüfus ve döviz fiyatları ile köyün pazara açılması, bu yoldan karşılandı.

1920'lerde bir emisyon bankası yoktu: 1915'te, savaş içinde bu yetkisi kaldırılan Osmanlı Bankası'nın, emisyon bankası olma niteliği kalmamıştı. Yürürlükteki kambiyo sistemi de, eldeki kâğıt paraya karşılık yaratma olanağını pek bırakmamıştı.

Söz konusu hassas dengeyi bozmakta önemli bir etken olan kambiyo sisteminin işleyişine gelince: Karşılıksız olan kâğıt para TL sterline bağlıydı ve serbest dalgalanan kambiyo sistemi geçerliydi. Döviz kontrolü yoktu, kambiyo işlemleri serbestti. Ancak, kur dalgalan-

GRAFİK I
Türkiye'nin DTH'ı, İthal Kapasitesi
ve İhracat Miktarı Endeksleri (1924 = 100)

Kaynak: Dış ticaret rakamları için, *İstatistik Yıllığı 1937-38*, cilt 10. Dış ticaret hadleri, İstanbul Ticaret Sanayi Odası'nca hazırlanan ihraç malları fiyatları endeksinin ithal malları fiyatları endeksine bölünmesiyle bulunmuştur.
İthal kapasitesi, yıllık ihracat değerinin ithal malları fiyatları endeksine bölünmesiyle bulunmuştur; ihracat geliri ve ithal malları fiyat endeksinin belirlediği kapasitedir. 1920'lerde dış açık, 1930'larda dış ticaret fazlası olduğu için, fiili ithal kapasitesi 1920'lerde daha büyük, 1930'larda daha azdır.

masını belirli sınırlar içinde tutacak kambiyo mekanizması da yoktu.[3] İhracatın % 80'den fazlasının tarımsal ürünlerden oluşması, kambiyo kurunda, mevsimlik büyük dalgalanmalar yaratmaktaydı. İhracat mevsiminin yoğunlaştığı Ağustos-Ocak döneminde artan döviz arzı, TL'nin sterlin kurunu yükseltiyor, TL değerleniyordu. Kur değişmelerinin rizikosunu azaltmak için hemen TL'ye çevrilen dövizlerin etkisiyle, köylü eline geçen TL azalıyordu. 1923-1929 döneminde mevsimlik dalgalanma oranı ortalama % 16'ya varan bu kur, büyük spekülatif kazançların da kaynağıydı; iç ticaret hadlerini köy-tarım aleyhine işleten bir mekanizmaydı (Aydemir 1931, s.130).

3 Altın ve döviz rezervine sahip kambiyo istikrar fonu, döviz arzı bollaşınca bunu satın alıp, karşılığında yerli para arzederek, kıtlaştığında tersini yaparak, kuru belirli sınırlar içinde tutabilir. Altın para sisteminde ise, piyasa, döviz kurunun altın hareketleri sayesinde altın giriş ve çıkış noktaları arasında kalmasını sağlayacak biçimde işler. Bu dönemde, Türkiye'den bir miktar altın çıkışı olmuştu.

1920'ler boyunca, dış ticaret sürekli açık verdi, TL değeri sterlin (ve diğer dövizler) karşısında sürekli düştü (Tablo III). TL değerinin düşüşü, dış ticaret finansmanı için para talebini artıran bir etkendi. Buna rağmen, kısa vadeli sermaye girişiyle ve yabancı sermaye yatırımlarıyla karşılanan dış açıklar, 1923-1926 arasında ekonominin parasal dengesini bozmadı. Kısa vadeli sermaye girişi banka kredilerini genişletmiş, yerli banka faizlerine oranla dışarıda daha düşük olan ticari banka faizlerinden ithalat-ihracat kesiminin yararlanmasını, böylece, daha düşük faiz hadlerinde dış ticaret finansmanı sağlamıştı. Faiz hadleri de değişkendi. Ancak, kısa vadeli yabancı ticari banka finansmanından, ekonominin parasal dengesini bozabilecek bir ticari borç birikimi de olmuştu. Kur garantisi bulunmadığı için, TL'nin yabancı paralar karşısında değeri düştüğünde, TL ile büyüyen ticari

TABLO III
Ortalama Döviz Fiyatları Endeksi (1924 = 100)
ve Dış Ticaret (Sterlin) Dengesi (1924-1938)

Yıllar	Bir Birim Döviz Karşılığı Kuruş		Dış Ticaret Dengesi
	Sterlin	Dolar	(Bin Sterlin)
1924	100	100	– 4273.4
1925	109.6	97.3	– 5520.9
1926	114.4	101.6	– 5191.1
1927	116.2	103.7	– 5606.0
1928	117.6	104.8	– 5229.6
1929	124.1	111.7	– 10018.0
1930	126.9	111.8	+ 378.2
1931	118.7	111.8	+ 63.7
1932	90.8	111.7	+ 2075.5
1933	86.3	88.3	+ 3060.7
1934	78.4	67.0	+ 841.3
1935	75.9	67.0	+ 1140.7
1936	76.9	67.0	+ 4032.3
1937	76.9	67.0	+ 3782.7
1938	75.8	67.0	– 794.0

Kaynak: *İstatistik Yıllığı 1937-38*, cilt 10.

borçlar, hassas dengeyi bozabilecek bir etkendi. Nitekim, daha 1924'te işadamları kesimi, bu kambiyo düzeninin yaratabileceği sorunların bilincindeydi.[4] TL dış değerinde düşüş beklentisi, yurt dışına sermaye kaçışı ve spekülatif kazançların da kaynağıydı. 1920'lerin başından itibaren, Türkiye'ye uzun vadeli özel yatırım sermayesi girmeye devam etti.[5] Döviz olarak gelen bu sermaye, kredi hacmiyle yatırım hacmini genişletmede ve döviz arzını bollaştırmada etkendi. Uzun dönemli yatırım kredisi alınamayan bu dönemde, söz konusu hassas dengeyi sürdürmeyi sağlayan bir olanaktı.

Devletin ekonomideki etkenliği bu dönemde çok zayıftı; devlet bütçe gelirleri, milli gelirin sadece % 8-9'u kadardı (Tablo I). Aşar kaldırıldıktan sonra yeni vergiler gelir sağlayıncaya kadar, kamu harcamaları yoluyla ekonomiye yön vermeye yetemeyecek kadar sınırlıydı. Açıktır ki, bir emisyon bankası dahi bulunmayan, serbest kambiyo-faiz mekanizmasının spekülatif girişimlerle değişmesine kendisi de tabi olan, geliri sınırlı bir devlet, laisser-faire ideolojisine çok uygundur.[6] Ancak bu dönemde dahi, hükümet idari-yasal girişimlerle Osmanlı mirasının tasfiyesine çalıştı; fakat yine de ekonomiyi çeviren mali ve ekonomik kurumlar Osmanlı mirasıydı.

2. Ekonominin Zayıf ve Dışa Bağlı Üretim Yapısı

Cumhuriyet'in devraldığı ekonominin üretim yapısı da zayıf, istikrarsız ve dışa bağlıydı. Tarım milli gelirin yaklaşık % 50'sini, sanayi % 8-9'unu, hizmetler de gerisini oluşturuyordu. Tarım, nüfusun % 80'ini barındıran en geri yöntemlerle yapılmaktaydı. 1923-1926 arasında, Aşarın kaldırılması ve göreli olumlu ürün fiyatlarının etkisiyle tarımsal üretim hızla artsa da, göstergelere göre 1910'daki düzeye ulaşıla-

---

4 "İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda Müteşekkil, İstanbul İktisat Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor", İstanbul 1341 (1924).

5 1923-1926 arasında anonim şirketlere 17 milyon TL tutarında yatırım yapan 35 şirket Türkiye'ye gelmişti (Ökçün, 1971, Tablo 7).

6 İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nın yukarıda değinilen raporu, ayrıca tüm tavsiyelerini bu yönde yoğunlaştırmıştı. O kadar ki, devletin hiç emisyon yapmayıp tüm kredi genişlemesinden kendilerinin yararlanması, yabancı sermaye ile bol işbirliği başlıca tavsiyeler arasındaydı.

mamıştı.[7] Gerek ithalat gerek ihracat yönünden, bu kesim dış dünyaya çok bağlıydı: Patates, limon, çay, şeker, un gibi gıda maddeleri ve tarım makineleri ithal edilmekteydi. Doğal şartlar, bitki ve hayvan hastalıkları, süne böceği gibi zararlılar (İktisat Vekâleti, 1929) hububat üretiminde büyük istikrarsızlık yarattığı için, sık sık hububat ithali gerekiyordu; hububat üretimi ise, yıldan yıla % 40-50 oranında değişme gösterebilmekteydi. İhracatta ise aşırı yoğunlaşma vardı. Toplam ihracatın % 35-36'sını tek başına tütün, % 32'sini de kuru meyveler oluşturmaktaydı.

Ekonominin bir sanayi temeli yoktu: 1927 sanayi sayımına göre, toplam 65.3 bin sanayi kuruluşunda çalışan sayısı 266.9 bin kişiydi. Bunların % 79'u, sadece 3 ve 3 kişiye kadar işçi çalıştıran kuruluşlardı. % 18'i 4-10 kişi çalıştırırken, 10'dan daha fazla işçi çalıştıranlar sadece % 3'tü. Varolan sanayi kuruluşlarının yaklaşık % 60'ı dokuma ve gıda sanayiindeydi (Tökin, Tablo 1-3, 1949). Buna rağmen, çok düşük bir tüketim düzeyini sürdürmek için dahi, Türkiye, şekerden pamuklu dokumaya, pamuk ipliğinden yünlü dokumaya kadar ithalat yapmak durumundaydı.

İhracatın aşırı yoğunlaşmış görünümüne karşı, çok çeşitli mal ithal edilmekteydi. Yukarıda değinilen çeşitli gıda ve giyim maddeleri yanında, demir-çelikten petrol ve makinelere kadar ara ve yatırım malı da dışarıdan geliyor, ancak bunlar, ithalatın sadece % 30'unu oluşturuyordu; geri kalan % 70'i çok çeşitli tüketim mallarıydı.[8] İhracatın ilksel maddelerde aşırı yoğunlaşmış yapısı, izleyen yıllarda dış dünyadaki bunalımın Türkiye'ye intikalini kolaylaştırdı; ithalatta tüketim mallarının % 70'i oluşturması ise, ithalatı kısarak ithal-ikâmesi yapıl-

---

7 Ülkenin yüzölçümü değiştiği için, bu konuda kesin rakamlar elde edilmesi geniş istatistiki çalışma gerektirir. Ancak, bölgesel rakamlar, yukarıdaki görüşü destekliyor; Ege'de 1908-1910 yıllarında, ortalama yıllık üzüm üretimi 51 bin, incir üretimi 27 bin ton, Adana'da pamuk üretimi 62 bin tondu; 1925-1927'de, bunlar sırasıyla, 39 bin, 27 bin ve 57 bin tondur (*İstatistik Yıllığı, 1937-1938*, s.180).

8 1926'da 235 milyon TL olan ithalatın 93 milyon TL'si dokuma ve iplikler, 20 milyon TL'si şeker, çay, kahve, kakao gibi tüketim maddeleriydi; buna karşılık sadece 35 milyon TL'si demir-çelik ve makinelerdi.

masını sağlamış; düşük tüketim düzeyini daha da kısarak kapital birikimi yapılabilmişti.

Ekonominin dışa açıklık ve bağlılık derecesini yükselten bir diğer etken, yabancı şirketlerin ekonomideki önemiydi. 1924'te, yabancı sermayenin denetlediği 94 şirkette (7 demiryolu, 6 maden, 23 banka, 11 belediyeye ait imtiyazlı şirket, 12 sınai ve 35 ticari işletmede) yatırılmış sermaye tutarı 63.4 milyon sterlin, yani, o dönemdeki kur üzerinden, yaklaşık 500 milyon TL'ydi. Bu rakamlar çok büyük bir ekonomik gücü (cari fiyatlarla milli gelirin yaklaşık üçte biri veya ithalatın iki katı) gösterir.[9] 1929'a kadar, şirketlerin sayısı 114'e çıkmış, ek olarak 30 milyon TL gelmişti (Brandt, 1933, s.141). Bu şirketlerin ekonominin gücüne oranla taşıdığı önem, 1926'dan itibaren "milli ekonomi" yaratmak amacıyla bunlara karşı girişimlerin ve daha sonra da millileştirmelerin maliyetini göstermek açısından anlamlıdır.

Zayıf bir para-kambiyo sisteminin tamamladığı bu güçsüz ve yabancı etkenlere çok açık ekonomik yapı, Lozan Antlaşması'yla da kayıtlanmıştı. Bir kere, Türkiye, 1929'a kadar gümrük vergilerini artıramayacaktı.[10] İkincisi, Osmanlı borçlarının Türkiye'ye düşen kısmı, anlaşma yapıldıktan sonra ödenecekti. Bu borçlar için anlaşma olmadıkça da, Türkiye'nin uzun vadeli yatırım kredisi alma olanağı yoktu.

Varolan koşullarda, özel kesimde sanayileşme için pek fazla bir dürtü de yoktu; ticaret, bankacılık, döviz spekülasyonu, tefecilik, ithalat-ihracat kârlı işlerdi; tasarruf-birikim olanakları sınırlı olduğu gibi (milli gelirin % 8-8.5 kadarı, **Tablo I**) TL değeri düşüşü beklentisi de yurt dışına sermaye kaçışı yaratıyordu. Ayrıca, toplumun için-

---

9 Şirketlerde yatırılmış doğrudan sermaye (stok kavramı) ile ithalat veya milli geliri (akım kavramı) karşılaştırmak, bize bir karşılaştırma kıstası verir. Mesela 2000 yılında yaklaşık 50 milyar dolar ithalat yapıldığına göre, aynı oranda yabancı sermaye bulunuyor olması, 100 milyar dolarlık yabancı yatırımın bulunması demektir. Oysa 2000 yılındaki toplam doğrudan yabancı sermaye yatırımı stoku bu son rakamın üçte birine dahi varmamıştı. Diğer bir deyişle, 1920'lerdeki doğrudan yabancı sermaye varlığı göreli çok büyüktü.

10 Ancak, İttihat ve Terakki hükümetinin Birinci Dünya Savaşı sırasında aldığı lüks maddelerin ithalini yasaklama kararı yürürlükte kaldı.

de yaşadığı çalkantılar (Doğu Anadolu isyanları, yurt dışına azınlıkların gitmesi ve göçmenlerin gelmesi, Mustafa Kemal'e suikast girişimi, iç siyasal çekişmeler) uzun vadeli yatırım dürtüsünü azaltan nedenlerdi.

Kısacası, hükümet 1923-1927 döneminde, Osmanlı'dan devralınan ekonomi yapısında ve kurumlarında pek fazla değişiklik yapamadan, azgelişmiş, dışa açık bir yarı-sömürge kapitalizmini sürdürmek durumunda kalmıştı. Açıktır ki, bu ekonomik yapıda büyük değişiklikler yapmak kolay olmayacaktır.

3. Krize Gidişi Hazırlayan Üretim, Kambiyo, Dış Ticaret ve Para Etkenleri: 1927-1929

Düşük bir kapital birikimi düzeyinde üretimi artırabilen ekonominin 1926 sonundan itibaren etkisini gösteren olaylar dizisi içinde krize gidişini hazırlayan etkenler ortaya çıktı.

i) Yabancı şirketlere karşı girişimler: Yönetici kadro, 1924 yılından itibaren yabancı şirketlere karşı bazı idari girişimleri sürdürürken, "milli ekonomi" yaratma girişimleri 1926 yılında belirginleşti.[11] 1927, yabancı sermaye girişinin en aza indiği (Ökçün 1971, s.132) ve bazı şirketlerin tasfiye olup, sermayelerini yurt dışına çıkarmaya başladığı yıl oldu. 1928'de 3.9 milyon TL, 1929'da 15.5 milyon TL tutarında sermaye yurt dışına çıkarken, (Suvla, 1932) kambiyo ve kredi piyasasında da bir baskı yaratıyordu.

ii) Kısa vadeli ticari kredilerin daralması: İthalat-ihracat finansmanında kullanılan yabancı kısa vadeli krediler, 1926 sonundan itibaren kısılmaya başladı, TL/sterlin paritesi biraz daha düştü (Tablo III). Bu arada İtalyan liretinin TL karşısında (1926'ya oranla) % 48 değer

11 Temmuz 1926 tarihinde Türk limanları arasında denizyolu taşımacılığının Türk gemileriyle yapılması kanunlaştı (Kabotaj Kanunu). Kazanç Vergisi Kanunu eski Temettü Vergisi'ne oranla daha yüksek bir vergi yükü getirdi; vergi imtiyazları kaldırıldı. Ayrıca, yazışmaların Türkçe olması, Türk personel kullanma zorunluğu, şirket defterlerinin sıkı denetime tabi tutulması, yabancı demiryolu şirketlerinin millileştirilmeye başlanması vb. yabancı şirketlerin rahatını kaçırmıştı. Bu yılda yürürlüğe giren bir dizi yeni vergi de bu şirketleri "bekle-gör" politikasına itmişe benziyordu.

TABLO IV
Türkiye'nin Dış Ticareti ve Dengesi

Milyon TL

Yıllar	İthalat	İhracat	Dış Ticaret Dengesi
1924	193.6	158	-34.7
1925	241.6	192.4	-49.2
1926	234.7	186.4	-48.3
1927	211.4	158.4	-53.0
1928	223.5	173.5	-50.0
1929	256.3	155.2	-101.1
1930	147.6	151.5	+3.9
1931	126.7	127.3	+0.6
1932	86.0	101.3	+15.3
1933	74.7	96.2	+21.5
1934	86.8	92.1	+5.5
1935	88.8	95.9	+7.0
1936	92.5	117.7	+25.2
1937	114.4	138,0	+23.6
1938	149.8	144.9	-4.9

Kaynak: Dış ticaret rakamları için, *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, c.10. 1920'lerde dış açık, 1930'larda dış ticaret fazlası olduğu için, fiili ithal kapasitesi 1920'lerde daha büyük, 1930'larda daha azdır.

kazanması, 1928'de ortaya çıktı; İtalya'dan toplam ithalatın % 18'i yapıldığı (1925) için, bu, ticaret kesiminde iflasları başlattı, TL ile büyüyen borçların ödenmesi güçleşti (Silier 1975).

iii) Tarım ürünlerinin dünya fiyatlarının düşmesi: Türkiye'nin ihraç mallarının % 80'den fazlasını oluşturan tarım ürünleri (ve diğer hammaddelerin) fiyatları 1925'te bir zirveye ulaştıktan sonra, yavaş yavaş düşmeye başladı; DTH aleyhe dönerken, ihracat geliri de azalmaya başladı (Tablo III ve Tablo IV). Fiyat düşüşü, iç piyasaya intikal etti. İhracat gelirinin TL ile azalması, sterlinle daha süratle azalması demekti; çünkü TL'nin dış değeri düşüyordu.

iv) Tarımsal üretimde azalış: Dış ticaretin finansman darboğazı ve aleyhe dönen DTH'ye, kötü hava şartları eklenince, tarımsal üretim

(hububat başta) 1927 ve 1928'de azaldı;[12] öyle ki, 1929'da Türkiye büyük çapta hububat ithal etmek zorunda kaldı.

v) Devlet vergi gelirinde artış: Kaldırılan Aşar Vergisi'ni telafi etmek için, 1926'da yeni vergiler yürürlüğe girdi, varolanın oranı ve/veya kapsamı arttı; devlet gelirlerinin ve yatırımın GSMH'ye oranı yükseldi (Tablo I), özellikle demiryolu harcamalarında büyük sıçrama oldu (Tablo VIII). Demiryolu yapımı için devlet yabancı gruplarla anlaşmıştı; dolayısıyla, devletin piyasadan topladığı fonlar, kısmen yurt dışına aktarılıyordu. Uzun vadeli kredi alınamadığı için hemen ödeme gerekiyordu. Diğer bayındırlık işleri de (Ankara'nın inşası gibi) buna eklendi. Bu etkenler, iç ve dış konjonktürün aynı yönde işlemesiyle, 1927'de üretim azalışını, deflasyonu (genel fiyat seviyesi düşüşü) ve para darlığını (paranın dolaşım hızının yükselmesine rağmen) (Tablo II) başlattı. 1928'de ürün yine düşük kaldı; ancak, kredi hacminin genişlemesi para darlığını azalttı. 1929'da ürün bol oldu; ithalatın spekülatif artışı ile birlikte ticari hayata ve ulaştırmaya canlılık verdi. Ancak, bu da uzun soluklu olamadı.

Kısacası, 1927-1929 arasında, Türkiye'nin azgelişmiş ekonomisi, iç ve dış koşulların etkileşmesiyle bir üst-dönüş noktasında sallandı. Ne 1927 yılına kadar yürürlükte kalan eski (1.12.1916 tarihli, 1924'te bazı değişiklikler geçiren) Teşvik-i Sanayi Kanunu, ne 1928'de yürürlüğe giren yeni kanun, özel sanayide büyük bir canlanma yaratabilmişti.

---

12 1927 tarım sayımı yılı olduğu için, ekilen topraklarda gözlenen şiddetli düşüş (1925=100 ise, 1927'de 76 puan) kısmen üreticilerin gerçek ekiliş alanı gizlemesiyle ilgili olabilir. Ancak, Ziraat Vekili Mehmet Sabri Bey şöyle demektedir: "Ülkenin önemli bir bölgesinde hava şartları ve kuraklık dolayısıyla beklenen ürün alınamamış ve yapılan giderler karşılanamamıştır. Çiftçi çok acıklı duruma düşmüştür" (*İktisat Vekâleti Mecmuası*, no.11, 1929). Rakamlar, 1928 ürününün de 1927'ye oranla artsa da önceki yıllara göre kötü olduğunu gösteriyor.

III. 1929 KAMBİYO KRİZİNİN PATLAMASI VE KORUMACI POLİTİKAYA GEÇİŞ

1. Krize Götüren Etkenler

Bu sürecin içinde dört etken, 1929 Dünya Bunalımı'yla doğrudan değil, ancak dolaylı biçimde ilişkili olan bir kambiyo krizini oluşturdu. 1929 sonundaki bu kriz, "Türk devletinin yabancılara olan borçlarını ödeme olanağını ortadan kaldırmış, moratoryum ilan edilmiş ve devletin dış itibarı bozulmuştur" (Houille 1937, s.67). Bu etkenler şunlardı:

i) Buğday ithalatındaki artış: 1927 ve 1928'de buğday üretiminin, 1926'dakinin ortalama yarısı kadar olmasını izleyerek, 1929'da 18 milyon TL tutarında hububat ithali gereği doğdu; buna karşılık, hububat ihracatı ancak 5 milyon TL düzeyinde kaldı.

ii) Spekülatif ithalat artışı: Lozan Antlaşması'na göre, Türkiye, 1929 Ekim ayından itibaren gümrük vergilerini yükseltebilecekti. Spesifik niteliğiyle % 25 oranında olan yeni vergi, lüks sayılan ithal mallarıyla yerli üretime rakip mallarda % 100'e kadar çıkıyordu. Vergi konmazdan önce ithalatı tamamlayarak stok yapmak endişesi, tüccarların spekülatif ithal eğilimini ve tabii kredi talebini artırdı.

iii) Demiryolu politikasının yarattığı döviz ve fon talebi: Yeni demiryolu yapımı ve imtiyazların satın alınması (Haydarpaşa Limanı, Mersin-Adana Hattı, Anadolu Demiryolları, Zürih Bankası portföyü) için de devletin kambiyo piyasasına girmesi söz konusuydu.

iv) Osmanlı borçlarının ödenmesi: 1928'deki anlaşmaya göre, Osmanlı borçlarının ilk taksidinin 1929'da ödenmesi gerekiyordu.

Bunların tümü, yaklaşık 90 milyon TL veya 9 milyon sterlin tutarında ek döviz talebi yarattı;[13] ihracat ise düşmüştü. TL'nin sterlin kuru 1009 kuruşa fırladı. İthalat baskısı altında, dış ticaret açığı 101 milyon TL'ye yükselmişti (Tablo IV). Bu, daha önceki yılların açığının (TL ile) iki katı demekti; sterlin üzerinden açık artışı da buna yakındı

13 Bunun 2 milyonu hububat ithali, 5 milyonu gümrük vergisi artışı beklentisinin yol açtığı spekülatif ithalat, 1.25 milyonu demiryolları ve diğer bayındırlık işlerinden doğan taahhüt, 0.9 milyonu da Osmanlı borçları ile ilgili olmak üzere, toplam 9 milyon sterlini aşıyordu. R. Houille, 1937, s.61.

(Tablo III). Krizi atlatmak için devlet, 1930'da Banca Commerciale Italiana'dan 1 milyon sterlin, Rusya'dan 2 milyon sterlin, uluslararası bankalardan 0.5 milyon sterlin kısa vadeli borç aldı; Osmanlı Bankası'ndan alınan borçlar bunu tamamladı. TL kuru 1930'da 1030 kuruş = 1 sterlinde istikrar buldu. Kambiyo krizinin bir sonucu (27 Mayıs 1929 tarihli ve 1447 sayılı) "Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu" ile (25 Şubat 1930 tarihli ve 1567 sayılı) "Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu" ve bunları tamamlayan çok sayıda kararname oldu. Döviz piyasası sıkı biçimde devlet kontrolüne alındı.[14] Bir diğer sonucu, Merkez Bankası niteliğinde bir emisyon bankasının kurularak, döviz piyasası yanında devletin (ticari bankalarla birlikte) para piyasasında etkenliğinin sağlanması girişimi oldu.[15] 1930 yılında "Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası" kuruldu. Bu denetim girişiminin devlete verdiği güç ile, 1930 sonrası yıllarda tüketimi kısarak kapital birikimine kaynak yaratmak olanağı da ortaya çıktı.

Ancak, devletin döviz piyasasına müdahalesi bu noktada kalmadı; olayların gelişimi, dış ticarete müdahaleyi daha da sıkılaştırmak sonucunu verdi (bkz. Alanay 1937); deflasyon ve bunalım, 1929'u izleyen yıllarda şiddetlenmişti.

2. 1929 Dünya Bunalımının Türkiye'ye İntikali ve Dış Ticaret Rejiminin Değişmesi

Türkiye'nin kendi içsel koşullarından ve kurumlarından doğan sıkıntılar, 1929 Dünya Bunalımı'yla örtüşünce, 1929-1933 arasında ekonomide tüketim göstergeleri şiddetli bir gerilemeye girdi; ancak 1935-1936 yılında, tekrar yükselişe geçti. Dünya Bunalımı'nın Türkiye'ye intikali çeşitli yollardan oldu:

i) Türkiye'nin ihracatçısı olduğu tarımsal ürünlerin ve diğer

14 Maliye Bakanlığı yetkisinde, ithalatın "ihtiyaç listeleri"ne göre yapılmasından, her türlü döviz, altın ve taşınır kıymetler üzerindeki ithal ve ihraç işleminin kontrol altına alınmasına kadar sıkı bir denetim getirildi.

15 Bir devlet emisyon bankası kurma gereği Birinci Dünya Savaşı öncesinden itibaren gündemdeydi. Bunun mümkün olabileceği ünlü iktisatçı Charles Rist tarafından, Türkiye'ye davet edildiğinde belirtilmişti.

hammaddelerin fiyatı 1925'teki düzeyinin 1932-1933'te üçte biri kadar düştü. DTH hızla aleyhe dönerken, ihracat geliri (cari fiyatlarla) yarılanmış, ithalat gideriyse üçte bire inmişti; oysa (sabit fiyatlarla) ihracat artmıştı (Grafik I). 1929, 1930 ve 1931 yıllarında hububat ürünü bol olduğu ve ihracat yapıldığı halde, ihracat gelirinde sıçrama olmadı. DTH'deki aleyhe dönüşten ötürü, Türkiye reel gelir kaybına uğradı; dış ticaretten kayıplar 1932 ve 1933'te zirveye ulaştı. Buna, 1932'nin çok kötü bir ürün yılı olması eklendi (Tablo V).

ii) İthalatçıların 1929'da yaptığı spekülatif ithalat, dünya fiyatlarının düşmesini izleyerek (dış ticaret korumasına rağmen) iflaslara yol açtı. Buna, ithal malları satan kurumların, ithalat kısıtlanınca satacak mal bulamaması eklendi (Saka, 1933, s.32-33). Ürün fiyatlarının düşmesiyle köyde azalan satınalma gücü de (Tablo V) stokların tasfiyesine olanak vermedi. Dış ticarete açık kesimler (tarım, madencilik, ticaret, yabancı bankalar[16]) bu bunalımdan özellikle etkilendi; kârlılığın faiz haddi altına düşmesi veya zararlar bu kesimleri niteledi (Tablo VI).

iii) İthalatçıların kısa vadeli sermaye girişi ile finanse ettikleri borçların TL ile değeri (TL/sterlin kuru 1930'da istikrar kazanıncaya kadar) büyüdüğü için, bir diğer iflas nedeni oldu. Diğer yandan, 1930 tarihli "Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu" dövizle açılan kredilerden doğan borçların TL ile ödenmesini kabul edince, ithalat-ihracat finansmanında kullanılan kısa vadeli dış krediler tamamen kesildi. Dünyada talep azalır ve fiyatlar düşerken, dış ticareti darlaştıran bir diğer etken yarattı.

iv) Sterlin 1931'de altın standardından ayrıldı ve devalüe oldu; TL, sterline bağlanmaktan çıkarıldı, Fransız frangına bağlandı. Fakat, frank da devalüe oldu, dolar bunu izledi. 1931'de (22.7.1931 tarihli

16 Yabancı bankaların zararları, kısmen, Türk hükümetinin aldığı kararlardan doğdu: Kambiyo kontrolüyle birlikte devlet, imtiyazlı şirketler ve devlet iştirakı olan şirketlerin fonlarını ancak sermayesi Türk olan bankalarda tutabileceği kuralını getirince, bunların mevduat kaynakları azaldı; döviz kredilerinden doğan borçların TL ile ödenmesi ilkesi de, kısa vadeli sermaye hareketlerine bağlı zararlar yarattı.

TABLO V
Tarımda Ekim Alanı, Krediler, Tarım Makineleri İthalatı (Köylü İç) Ticaret Hadleri (1924-1938)

Yıllar	Tarla Ürünleri Ekim Alanı (1925=100)	Tarımda Büyüme Hızı (%)	Ziraat Bankası Köylü Kredisi (Milyon TL)	Tarım Makineleri İthalatı (Milyon TL)	Köylü İç Ticaret Hadleri (1927=100)
1924	-	-	16.4	2.16	-
1925	100	5.6	15.5	2.72	-
1926	116.1	31.8	16.3	2.13	-
1927	75.7	-30.9	17.1	1.95	100
1928	109.2	19.2	29.1	2.30	113.9
1929	104.2	42.6	25.9	1.84	103.7
1930	107.8	-3.9	40.3	1.39	67.9
1931	110.0	14.3	25.5	0.78	40.6
1932	96.8	-28.8	21.5	0.65	45.5
1933	105.7	22.1	20.7	0.22	49.3
1934	118.7	2.7	21.3	0.56	48.0
1935	125.4	-6.1	24.5	0.40	54.7
1936	132.8	54.1	31.1	0.83	58.0
1937	127.7	-3.5	33.3	1.79	62.7
1938	143.0	5.4	44.0	1.54	63.7

Kaynak: Ekim alanı, bağ ve bahçe hariç diğer ürünlere aittir. Ziraat Bankası kredileri ve tarım makineleri ithalatı için, *İstatistik Yıllığı 1937-1938*. Büyüme (sabit fiyatlarla) hızı için DİE, *İstatistik Göstergeleri 1923-1991*. Köylü iç ticaret hadleri endeksi, buğdayın şeker, tuz, gazyağı, pazen ve kaput bezi gibi köylünün satın aldığı sınai mamuller itibariyle satınalma gücü, bu mamullerden buğdayın iç piyasa fiyatında satın alabileceği miktardır. Fiyatlar *İstatistik Yıllıkları* ve Ş. R. Hatipoğlu (1936), *a.g.e.*'de verilen fiyatlardan derlenmiştir. 1935-1938 yılı için pazen ve kaput bezi fiyatları bulunamadığından endekse dahil edilememiştir.

ve 1873 sayılı kanunla) Türkiye'de ithal kontenjanları uygulanmaya başladı. (İleride görüleceği gibi) tüketim kısılmasının yarattığı ithalat azalışına, döviz kontrolü ve miktar kısıtlamaları eklenince, Türkiye 1930'dan itibaren dış ticaret fazlası vermeye, devalüe olan yabancı paralar karşısında TL değer kazanmaya başladı (Tablo III). Bu değerlenme dış ticaret kanallarını ve ihracatın mal bileşimini değiştirerek, bir diğer bunalım kaynağı oldu.

TABLO VI
Sermaye (Anonim ve Limited) Şirketlerinde Kâr ve Zarar
(1927 ve 1930-1932)
(000 TL.)

Faaliyet Dalı	İhtiyat + İtibari Sermaye	Kâr (+) veya Zarar (–)			Kâr/Sermaye (%)			
		1930	1931	1932	1927	1930	1931	1932
Ticaret şirketleri	15,166	– 498	–1042	181	10	–	–	1.2
Sanayi şirketleri	31,283	799	1299	1020	10	2.6	4.2	3.3
Milli bankalar*	38,300	2694	2043	1688	12	7.0	5.3	4.4
Yabancı bankalar	6,000	–883	–1073	–724	12	–	–	–
Maden şirketleri	17,340	-1764	-3017	-3704	11	–	–	–

(*) Milli bankalara Sümerbank ile Osmanlı, T.C. Ziraat ve T.C. Merkez Bankaları dahil değildir.
Kaynak: 1930-1932 yılları için Remzi Saka, İstanbul, 1933, Kısım III'te verilen istatistiklerden hazırlanmıştır. 1927 yılına ait oranlar, H. Hamit ve R. Saka, "Sermayenin Şirketlerdeki Hareketi" kitabından, O. Silier, 1975'de nakledilmiştir.

v) 1932'de Fransa ile başlayan klering anlaşmalı ticaret, kısa sürede diğer ülkelere yaygınlaştırıldı; takas da yapılıyordu. Kleringle ticarette, Almanya ön plana çıktı; ihracattaki payı 1925'te % 14.4 iken, 1933'te % 19'a, 1938'de % 43'e çıktı. Buna karşılık, İtalya'nın payı, sırasıyla % 26.5'dan % 13.5 ve % 10'a, Fransa'nınki, % 12.5'dan, % 6.4 ve % 3.3'e indi. Ülkeler itibariyle ihracatın dağılımındaki bu değişme, mallar itibariyle ihracatın dağılımına da yansıdı: Tütünün payı 1926'da % 36'dan 1932'de % 27'ye, 1936'da % 21'e; kuru üzüm ve incirin payı da, sırasıyla, % 19'dan % 14'e ve % 12'ye indi (Okyar, 1959, s.260-265). Bu değişme, söz konusu ürünlerin geleneksel üretim bölgesi olan Ege'de üretim miktarlarında yansımasını buldu: 1926-1931 döneminde yılda ortalama 23 bin ton olan tütün üretimi, 1932-1936 arasında 12.5 bin tona indi; üzüm, incir, pamuk üretiminde artış olmadı. İhracatın yapısındaki değişme -dünya bunalımının etkisinde ek olarak- özellikle Ege Bölgesi'ni olumsuz yönde etkiledi. 1930'dan sonra ihracatta (miktar olarak) gözlenen artışın nedeni hububat, krom gibi birim değerine oranla ağırlığı yüksek olan ürünlerin

öneminin artması oldu. Ayrıca, pamuk da ihracatta ön plana çıkmıştı: Dokuma hammaddeleri (pamuk, yün), 1923-1929 arasında ihracatın % 14'ü, 1932'de % 8'i, 1936'da % 24'ünü oluşturuyordu.

3. Türk Lirasının Değerlenmesi: Dış ve İç Piyasalarda Değerlenme, Altın Karşılığı Artışı ve Artan Faiz Hadleri

1930-1934 arasında, TL her anlamda değerlendi, pahalılaştı. Bu da, çeşitli yollardan, deflasyon-bunalım sürecini olumsuz yönde etkiledi.

i) TL'nin dış değerinin yabancı paralar karşısında yükselişi: 1930'da 1030 kuruşta istikrar bulan sterlin karşısında TL değeri, 1936'da 625 kuruşa; ABD doları karşısında 212 kuruştan 126 kuruşa; İtalyan lireti karşısında 1112 kuruştan 884 kuruşa yükseldi (Tablo III). Bu değerlenme Türkiye'yi geleneksel ihracat pazarları (dolayısıyla malları)'ndan koparan önemli bir etken oldu. Çünkü, Almanya ve Avusturya ile kleringli ticarette TL, resmi değerinden % 30 daha düşük işlem görüyordu.[17] TL dış değerinin yükselmesi, iç tüketimin ve ithalatın kısılması; sermaye hareketlerinin kontrol altına alınmasının ve yaratılan dış ticaret fazlalarının doğal sonucuydu. Ancak, dış dünyadaki bunalım zaten ihraç malları talebini kısarken TL'nin bu süratli değerlenişi, ihracat açısından darboğaz yaratmaktan geri kalmadı; Ege Bölgesi bu değişmeden özellikle olumsuz yönde etkilendi. Buna karşılık, dövizle ödenecek borçların ve millileştirmelerin TL karşılığını düşürerek bütçe yükünü azalttı, böylece yükünü hafifletti.

ii) Genel fiyat seviyesinin düşüşü: 1929-1934 arasında, genel fiyat seviyesi düştü ve paranın dolaşım hızı yavaşladı (Tablo I, II). Her ikisi de, iş hayatının durgunlaşmasına göstergeydi (Tablo VI). Genel fiyat seviyesinin düşmesi para biriminin satınalma gücünü yükseltirken, özel iş hayatını olumsuz yönde etkilemişti.

---

17 Ancak, TL'nin resmi değeri ile piyasa değeri arasındaki fark 1937-1938'de çok büyüdü: İhracata % 40 prim verilirken, ithal malları % 48 pahalılaştırıyordu, resmi değeri 1 $ = 1.26 TL olan dolar, serbest piyasada 180-190 kuruştan işlem görüyordu (Z. Y. Herschlag, *Turkey: An Economy in Transition*, The Hague, 1958, s.111).

Yükselen konjonktür döneminde, gerek tarım gerek tarım dışı iş kesimi bankalara borçlanmakta fazla riziko görmemişti; oysa, 1926'dan sonra yavaş, 1929'dan sonra süratli fiyat düşüşü, değerlenen para ile (özellikle stok ve spekülatif stok finansmanında kullanılan) banka kredilerinin geri ödenmesini güçleştirdi. Ticari hayat durgunlaşırken birim değeri artan para ile ödeme yapma zorunluğu, ticari borcun yükünü ağırlaştırdı; çünkü, mal fiyatları düşmekteydi. Aynı olgu, daha ciddi biçimde tarımda geçerli oldu; tarım ürünleri fiyatları şiddetle düşünce, çiftçi borçları ödenemiyordu. Kötü ürün yılları (1932 ve 1935) durumu daha da kötüleştiriyordu.

iii) TL'nin altın karşılığının artışı: (11.6.1930 tarihli ve 1715 sayılı kanunla kurulan) Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kanunu, devlete döviz ve altın karşılığı emisyon yapma yetkisi verdiği halde, 1932-1937 döneminde bankanın elindeki altın stoku artmış, fakat, bunun karşılığı emisyon yapılmayıp, banknotların altın karşılığı artırılmıştı. Tedavüldeki banknotların altın karşılık oranı, 1932'de % 12.5'dan, 1934'te % 16.7'e, 1936'da % 17.9'a ve 1937'de % 21.2'ye yükseldi (*Maliye Mecmuası*, 1937). (Tablo II). Bu uygulamanın deflasyonist etkisi olduğu açıktı, fakat bu etki, özellikle devletin fon kullanımının artması karşısında vergileri artırma durumunda kalması dolayısıyla önem taşımaktaydı (Keynes kuramı henüz bilinmiyordu).

iv) Faiz hadlerindeki artış: Nominal faiz haddi aynı iken, genel fiyat seviyesindeki düşüşün reel faiz haddini ağırlaştıracağı açıktır. Fakat 1932'ye kadar, sadece bu nedenle reel faiz ağırlaşmakla kalmadı; faiz haddinin 1933'e kadar serbest değişken kalmaya devam ettiği sürede, nominal faiz haddi de yükseldi. Ticari banka sisteminin yarısı 1927'de % 12'nin üzerinde faiz uygularken, 1932'de bankaların oranı dörtte üçe yükselmişti.[18] (8.6.1933 tarihli ve 2279 sayılı) "Ödünç Para Verme İşleri Kanunu" azami faiz haddini (komisyon dahil) % 12

18 1927'de 23 bankanın 7'si % 8-9.5, 6'sı % 10-12 oranında, geri kalan 12'si de % 12'den fazla kredi faizi uyguluyordu. 1932'de, 38 bankanın 9'u % 8-9.5, 3'ü % 10-12, 26'sı ise % 12 üzerinden kredi faizi uygulamaktaydı (O Silier, 1975).

olarak sınırladı. Kanun, bunun % 25'ine kadar yükselen faizin varlığını "zımnen" kabul ediyordu.[19]

Fiyatların düştüğü, işlerin yavaşladığı, durgunluğun yoğunlaştığı 1929 sonrası yıllarda, kanunun saptadığı faiz sınırı dahi çok yüksekti; ayrıca bunun özellikle yaygın murabahacılığın geçerli olduğu tarımda ne ölçüde uygulandığı şüpheliydi. Ne var ki, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kurulduğunda % 5.5 olarak saptanan reeskont haddi 1938'e kadar değiştirilmemişti. Bunalımda kredi vermenin ticari bankalar açısından geri ödenmeme rizikosu arttığı için, faizi düşürmek kendileri açısından kârlı değildi. Devletin ve gelişmeye başlayan sanayinin fon talebi azalmamıştı; kısa ve uzun vadeli sermaye girişi durduğu için, fon arzını genişleten bir etken ortadan kalkmıştı. Bu nedenlerden ötürü, reel faiz haddindeki artış olağandı.

Ancak, bunalımda ağırlaşan faiz yükü ve pahalılaşan para bunalımı yoğunlaştıran bir etken oldu. Bunalımın çoktan aşıldığı 1938 yılına kadar da faiz haddinde değişme olmadı. Ancak tarım kredilerinde, faiz haddi 1935'te % 9'a indirildi. Ödünç Para Verme İşleri Kanunu'nu değiştiren (25.5.1938 tarihli ve 3399 sayılı) kanunla faiz haddi % 8.5'a, 1.7.1938'de reeskont haddi % 4'e indirildiğinde zaten bunalım aşılmıştı (TCMB, Üç Aylık Bülten, no.74-75).

4. Para-Kambiyo ve Dış Ticaret Rejiminde Osmanlı Mirasının Tasfiyesi ve Yeni Kurumların Doğması: 1929 ve Sonrası

Türkiye ekonomisinde Osmanlı mirası para-kambiyo ve dış ticaret kurumları, dış dünyadaki bunalımın ve iç koşulların karışımıyla ortaya çıkan deflasyon-bunalım içinde tasfiye edilmiş, yeni kurumlar doğmuştu. Açık veren dış ticaret, dış değeri düşen para, denetimsiz kambiyo, kredi piyasası ve dış ticaret, yabancı ticari bankaların egemenliği son bulmuştu.

i) Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kurulmuş (1930), Türkiye kendi emisyon bankasını yaratmıştı.

19 Çünkü, Kanun faiz haddi % 12'yi aştığı takdirde bunun belirli oranının İl Özel İdarelerince tahsil edileceğini ve farkların % 25'inin borçlulara iade edileceğini kabul ediyordu.

ii) 1924'teki 23 yabancı bankadan 1933'te 10'u kalmıştı. Buna karşılık 1923-9 arasında 34, 1930-1935'te 5 milli (özel ve kamu) banka kuruldu.

iii) Faiz haddi, kambiyo, dış ticaret denetime alındı.

Bu değişmeler, olayların yarattığı baskıların sonucuydu; ancak, uygulamada, deflasyon-bunalım sürecini şiddetlendiren etkileri de oldu. Bu uygulamaya bir tanım yapmak gerekirse, "para-kambiyo sistemini yerli ve milli iradeye bağlı hale getirmek" diye özetlenebilir.

IV. DEFLASYONDA YAPISAL DÖNÜŞÜM: MİLLİLEŞTİRME VE PLANLI GELİŞME

1. Devlete Fon Aktarma Yolları Olarak Vergiler ile Tekel Fiyatları

i) Hükümet 1924'te Aşar'ın kaldırılması üzerine, büyük kısmı 1926 ve 1927 yıllarına düşen bir dizi yeni vergi kanunu ile bir "vergi reformu" gerçekleştirdi.[20] 1929'da yürürlüğe giren gümrük resimleriyle birlikte, bu vergilerin bir kısmı 1929'da tekrar artırıldı. İzleyen yıllarda (1931-1932) ise, bunalımın devlet gelirlerini azaltıcı etkilerini gidermek için Buhran Vergisi ve Muvazene Vergisi gibi yeni uygulamalar getirildi. Gelirler ayrıca alkol, tütün, sigara kâğıdı, tuz, kibrit, şeker, petrol gibi geniş kitlenin tükettiği malların (barut, oyun kâğıdı gibi zaruri sayılamayacak mallar yanında) "devlet inhisarı"na alınarak, çoğu malda dolaylı vergilere eklenen tekel fiyatları yoluyla da artırıldı. Gaz ve elektrik gibi, demiryolu ve denizyolu ulaştırması da vergiye tabiydi.

Bu dönemde devlet, artan fon talebini karşılamak için emisyon hacmindeki genişlemeden pek az yararlandı. 1929-1935 arasında emisyondaki tüm artış 10.8 milyon TL'den ibaretti (Tablo II). Uzun vadeli dış kredi de çok sınırlı kalınca, vergiler ile tekel fiyatları ve kü-

---

20 14 Haziran 1926 tarihli Bina Vergisi; 13 Haziran 1926 tarihli Arazi Vergisi (bu vergi Osmanlı döneminden devralınmıştı); 27 Şubat 1926 tarihli (eski Temettü Vergisi yerine) Kazanç Vergisi; 8 Şubat 1926 tarihli Maktu Vergi; 3 Nisan 1926 tarihli Veraset ve İntikal Vergisi; 25 Haziran 1926 tarihli Elektrik ve Gaz Vergisi; 13 Şubat 1926 tarihli Eğlence Vergisi; Haziran 1927 tarihli Muamele Vergisi yürürlüğe girdi; ulaştırma üzerindeki vergiler ise 10 Nisan 1924 tarihli kanuna dayanıyordu. Bu dönemdeki vergi reformu için bkz. Tahsin Mouhiddin, 1930.

çük çapta tahvil ihracı yoluyla iç borçlanma; dayanılan başlıca kaynaklar oldu. 1929'da Lozan Antlaşması kayıtlarının kalkmasıyla gümrük gelirlerinin artacağı bekleyişi ise gerçekleşmedi; ithal malları girişindeki azalış dolayısıyla gümrük geliri artışı olmadığı gibi, ithalatı gümrük tarifeleri dışındaki yollardan kısıtlamaların konması da buna olanak bırakmadı.

Oysa, Osmanlı mirası üretim yapısını değiştirmek ve kalkınmak için büyük fonların kullanımı gerekiyordu: Osmanlı borçlarının ödenmesi, yabancıların elinde bulunan bir kısım altyapı tesislerinin millileştirilmesi, ekonominin olanaklarına göre pahalıya malolan demiryolu yapımı, Ankara kentinin yapımı ve diğer bayındırlık yatırımları, bu bağlamda öncelikle belirtilmelidir.[21] 1930'larda, bunlara, sanayileşmenin gerektirdiği kaynaklar eklendi. Devletin kaynak kullanım gereklerini artıran bu kalemlerin ilk ikisi, yani Osmanlı borçlarının ödenmesi ve millileştirmeler, ayrıca, fonların yurt dışına aktarılmasını (yani CİB fazlalarını) gerektiriyordu. Bayındırlık yatırımları ise, doğrudan üretkenliği olmayan, kapital/hasıla oranı yüksek yatırımlardı. Bunlara (1930'larda) bütçenin % 23-% 31'i arasında değişen bu oranını alan askeri giderler eklendi.

ii) 1926'daki Vergi Reformu'nu izleyerek, hükümet, milli harcamaların artan bir oranını "bütçe geliri" olarak kendisine aktarmaya başladı. 1924'te (cari fiyatlarla) bütçe gelirlerinin GSMH'deki payı % 9'dan, 1927-1928'de % 13'e, 1934'te % 20'ye yükseldi (Tablo I). Kişi başına vergi yükünde yaklaşık aynı oranlarda ağırlaşma oldu.[22] Bunalımda vergi yükünün hafifletilmesi bir yana, 1931'de Buhran Vergisi (serbest meslek, ticari-sınai kazanç ve bina sahiplerinden alınıyordu) ve Muvazene Vergisi (ücretlilerden alınıyordu) kondu. Ayrıca, vergile-

21 1923-1938 arasında, kamu harcamaları içinde en büyük tutarı demiryolu yapımı ve millileştirilmesi, bunu izleyerek Ankara kentinin yapımı aldı. Demiryolu yapımına 314.6 milyon TL harcanmıştı; yapılan yol uzunluğu 2971 km, yabancı şirketlerden devralınan ise 3743 km oldu.

22 Kişi başına gayrisafi gelir 1927=100 sayılırsa (cari fiyatlarla), 1930'da 92.6, 1934'te 60.5'tir; vergi ise, 1930'da 94.4, 1934'te 92.6 puandır. Yani, endeks olarak vergi yükü, 1927=100 ise, 1930'da 101.9, 1934'te 153'tür. "Kemalist Rejimdeki Mali Islahat", *Maliye Mecmuası*, Maliye Vekâleti, c.1, sayı 1, 1937.

rin çoğunun düşen fiyatlar ve gelirlerden bağımsız olma niteliği, vergi yükünü ağırlaştıran etkiler yaratıyordu. Buna çok örnek vardı. Arazi Vergisi, "tahrir değeri 1924'ten sonra yapılan topraklarda % 1, 1915'te yapılan topraklarda % 6.5" oranında alınıyordu (Mouhiddin 1930, s.88). Tarım ürünleri fiyatındaki düşüşü izleyerek, toprak değerleri bunalım öncesi değerlerin bazı yerde 1/4, bazı yerde 1/5'ine kadar düşmüştü. Oysa, matrah tahrir değeri olduğu için, ürün geliri itibariyle vergi yükü 1927'ye oranla 2-2.5 katına yükseliyordu.[23] 1927 ve 1932'deki gibi çok kötü ürün yıllarında ise, ödeme olanakları daha da kötüleşiyordu. Amacı demiryolu yapımının finansmanı olan Yol Vergisi de bir "baş" vergisiydi; her ailedeki yetişkinlerden alınan (8-15 TL arasındaki) bu vergi, fiyatlardaki azalıştan bağımsız bir yük getiriyordu. Ürün fiyatları 1/3'e kadar düşünce, bir de buna kötü ürün yılları eklenince, tutarı aynı kalan verginin (gelir üzerinden) yükü, bununla ters orantılı biçimde ağırlaşmış oluyordu. Nitekim, 1930'larda (1932-1934) 1932'deki kötü ürün yılının da eklenmesiyle, bu vergiyi ödeyemeyip bedeni yükümlülüğü yerine getirerek yol yapımında çalışanların sayısı 700 bin kişiyi buldu. Aynı durum Hayvan Sayım Vergisi'nde geçerliydi; hayvan başına kuruş olarak tahsil edilen bu vergi, hayvanların veya hayvansal ürünlerin fiyatlarından bağımsızdı; vergi, 1929'da tekrar artırılmıştı. Bu ürünlerin fiyatları yarıya düşerken verginin aynı kalması, gelir üzerinden ödenen verginin ağırlaşması demekti. Aynı şekilde, Kazanç Vergisi kısmen beyan edilen gelir üzerinden alındığı için nakdi gelirdeki düşüşü izleyebilse de, kısmen maddi karinelere göre alındığı için izleyemiyordu. Böylece alınan vergilerin niteliğinden ötürü, vergi yükündeki büyük ağırlaşma, bütün ekonomiyi ve başta köy kesimini etkiledi; dış ve iç ticaret hadlerinin aleyhe dönüşü köylünün reel gelirini azaltırken (Tablo V), vergilerin niteliği harcanabilir geliri daha da azalttı. Aradaki kötü ürün yılları (1932, 1935) buna ekleninçe, köyde sefalet yoğunlaşıyordu.

Kg/kş esasına göre tahsil edilen ve yaygın kullanımı olan tüke-

23 Bu vergi 1931'de 1833 sayılı kanunla değiştirildi. Ürün itibariyle Arazi Vergisi'ndeki ağırlaşma için bkz. Ş. R. Hatipoğlu, 1976, s.76.

tim mallarından (şeker, petrol, kahve, çay, pirinç, baharat, margarin, kibrit, sabun gibi) alınan dolaylı vergiler için de aynı olgu geçerliydi: Nominal gelir düşerken, gelir üzerinden vergi yükü ağırlaşıyordu. Demir-denizyolu nakliyatı ve elektrik ve havagazı üzerinden alınan vergilerin de etkisi farklı olmadı. Genel çizgilerinde "spesifik" olan (100 kg net ağırlığa 25 krş) gümrük vergisi de, ithal malları fiyatları düşerken gümrük vergi yükünü ağırlaştıran bir etki yaratıyordu.

iii) Kısacası, kısmen bunalım içinde konulan yeni vergiler, fakat büyük ölçüde vergi sisteminin niteliği dolayısıyla, 1927'den itibaren fiyatlar düşerken vergi yükü gittikçe ağırlaştı. Devletin, özellikle tüketim vergileri, gümrük vergisi ve inhisarlar yoluyla sağladığı gelir payı yükseldi: 1927-1928'de, bütçe gelirlerinin % 35'ini oluşturan bu kalemlerin payı, 1931-1932'de % 52'yi, 1934-1935'te % 47'yi oluşturdu. Diğer bir deyişle, vergi yükü ağırlaşırken, özellikle tüketimi kısmaya yönelik vergiler ağırlaştı. Nitekim, köylünün dolaysız vergi yükünü ağırlaştıran etkenlerle birlikte bu gelişme, vergili malların tüketimi ve ekonominin hareketliliğinde 1927-1935 arasında şiddetli bir düşüş yarattı (**Grafik II-V**). Vergi yükünün "optimali" aştığı anlaşılıyordu. Vergi tahsilatı itibariyle vergi yükü ağırlaşsa da, tahakkuk eden vergilerden tahsilatı yapılabilenin oranı 1928-1936 arasında sürekli azaldı: Bu oran, Arazi Vergisi'nde (1933) % 18'e, Kazanç Vergisi'nde (1935) % 39'a kadar düştü (Tablo VII). Başta tarım, üretken kesimler bu ağır vergileri ödeyemiyordu; kötü ürün yıllarında ise, köylünün durumu daha da kötüleşiyordu.

iv) Vergilerin harcanabilir geliri ve tüketimi kısıcı etkisi yanında, harcamaların dağılımında ortaya çıkardığı büyük değişme de durgunluğu artırıcı bir etki yarattı; çünkü, kamunun ve kamu harcadıkça bu fonları ele geçirenlerin harcama alanlarıyla vergiyi ödeyenlerinki aynı değildi. Başta demiryolları olmak üzere kamu yatırımlarının finansmanı, en temel tüketim mallarının tüketimi kısılarak gerçekleştirildi. Kısacası vergi sistemi de, dış ticaret-kambiyo ve para-kredi sistemi ile aynı yönde, durgunluğu şiddetlendiren etki yarattı. Çünkü, fiyatlar düşerken, harcanabilir geliri daha da azaltan ve vergi yükünü

TABLO VII
Devlet Vergi Gelirlerinde Tahsilatın Tahakkuka Oranı (%)
(1926-1937)

Yıllar	Toplam Vergi Geliri %	Arazi Vergisi %	Hayvanlar Vergisi %	Kazanç Vergisi %
1926	75.0	55.5	92.2	87.4
1927	75.8	48.5	90.9	81.9
1928	74.8	41.6	88.7	78.4
1929	72.5	36.0	85.4	70.4
1930	67.8	28.0	80.7	60.9
1931	62.6	22.4	75.9	55.3
1932	62.8	19.0	68.9	46.5
1933	58.2	17.4	65.9	44.4
1934	63.2	18.6	63.9	42.6
1935	63.5	17.5	65.0	39.3
1936	73.2	–	67.7	44.6
1937	76.4	–	71.4	46.5

Kaynak: *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, c.10. Oranlar, tahsil edilen vergilerin tahakkuk edene oranıdır. Gelir rakamlarına "nazın varidat" dahildir.

ağırlaştıran vergiler, sistemin belkemiğini oluşturuyordu ve bunalım içinde yeni vergiler geliyordu.

Bunların yanında (eskiden beri varolan tuz ve tütün tekeline ek olarak, çoğunluğu 1926 yılında yoğunlaşmak üzere) devlet 13 yeni maddeyi "inhisar" altına aldı. "İnhisar", ithalat ve/veya üretim ve/veya satış üzerinde olabiliyordu. Tekel imtiyazı, bazen devlet, bazen de imtiyazın devredildiği bir özel tekel tarafından kullanılıyordu. Bu tekellerin etkisi de, spesifik nitelikteki dolaylı vergilerden farklı değildi: Birim başına kuruş olarak alınan tekel kârının fiyatlar düşerken yükü ağırlaşıyor, bir yandan da iç fiyatı yükseltip tüketimi kısıcı etki yaratıyordu. Petrol ve benzin ithalat tekeli (25 Ocak 1926 tarihli kanunla) devlete verildi: Gümrük vergisi ve tüketim vergisine ek olarak kg. başına 8 kş. "inhisar kârı" alınıyordu; şeker tekelinde de aynı durum ge-

çerliydi. Kibrit, oyun kâğıdı, alkol ve alkollü içkiler, tütün ve sigara kâğıdı, tuz, barut ve patlayıcı maddeler, av malzemesi de "inhisar kârı" eklenerek satılıyordu.[24] Kâr payı eklenmesinde amaç çok zaman mali, yani devlete gelir sağlamak, bazen de şekerde olduğu gibi ekonomik, yani üretimi teşvik etmekti. Birim başına kş. olarak saptanan bu kâr payının etkisi, ithal mallarında dış dünyadaki fiyat düşüşlerini iç piyasaya tam yansıtmamaktı; aynı olgu, içeride üretilen mallarda söz konusu oluyordu.

Böylece, tarım ürünleri fiyatları süratle düşerken, ağırlaşan dolaylı vergiler ve yaygın tüketim malları üzerindeki tekel kârları, içeride sanayi mamulleri fiyatlarını dış dünya ölçüsünde düşürmedi; iç ticaret hadleri daha da şiddetle köylü aleyhine döndü (Tablo V). Harcanabilir geliri azalan köylünün, ayrıca gelirinin satınalma gücü de düştü. Bu etkenler birarada iç tüketimde büyük bir kısılmayı, 1929-1935 arasında ortaya çıkardı.

2. Kapital Birikimi Kaynağı Olarak Tüketimde Mutlak Azalış: Bunalımın Göstergeleri

i) Tüketim azalışı: İncelenen yöntemlerle devlet gelirini artırmak ve/veya yerli üretimi teşvik etmek amacını güden mali uygulama, yaygın tüketimi olan malların ve hizmetlerin tüketiminde mutlak azalış yarattı. Öyle ki, talep elastikliğinin çok düşük olması beklenen tekel mallarının dahi toplam tüketimi 1929-1935 arasında azaldı. Oysa, 1927 nüfus sayımında 13.7 milyon olan Türkiye nüfusu 1935 sayımında 16.16 milyona çıkmış, % 11.8 oranında artmıştı. Diğer bir deyişle, toplam tüketim azalışı, kişi başına daha büyük azalışı gösteriyordu veya bu iki yıl arasında kişi başına tüketimin aynı kalması için

---

24 "Şeker inhisarı" da 25 Ocak 1926 tarihli kanuna dayandı; kg başına 8 kş tekel kârı alındı. Şeker ve şekerli maddeler ithali devlet tekelindeydi; ancak, bir özel şirket de bu imtiyazdan yararlanıyordu. Kibrit ve çakmak inhisarı ise, (önce Belçika, sonra da bir Amerikan şirketi olmak üzere), 1943 yılına kadar yabancı şirketlerce kullanıldı. İspirto ve alkollü içkiler tekeli 28 Mayıs 1927 tarihli kanunla devlet işletmesine verildi. Sigara kâğıdı veya bu amaçla kullanılabilecek kâğıtların ithali ve ticareti 1926 ve 1930 tarihli kanunlarla; tütün alınması ve işlenmesi, sigara yapını 1701 sayılı kanunla 1930'da devlet tekeline bırakıldı.

toplam tüketimin bu oranda artması gerekiyordu. Aşağıda incelenen tüketim göstergeleri toplam tüketime ilişkin olduğu için, bu nokta gözönünde tutulmalıdır.

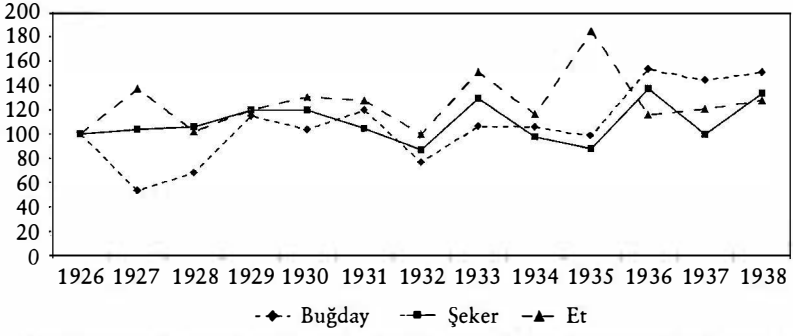
Grafik II-IV'de toplam tüketim ve ekonominin hareketliliğindeki (fiziksel miktarlar olarak) azalış görülmektedir: Kibrit ve tuz toplam tüketimi 1929'dan 1934-1935'e kadar düştü; iç piyasada üretimi olmayan petrol ve kahvenin ithalatı, gümrük tarifesi konması arifesinde (1929) arttıktan sonra, 1935'e kadar azaldı; 1926'dan itibaren ithal ikâmesine konu olan şekerin toplam tüketimi ise iç üretim artı ithalata eşitti; bunun toplam tüketiminde de 1927-1929 ortalamasına göre, 1936-1938'e kadar artış olmadı; aynı durum buğdayda geçerliydi; 1932'deki kötü ürün yılı da buna eklendi. Denizyollarında taşınan yolcu sayısı ve yük miktarı 1926-1928'de ulaştığı zirveden, 1934'e kadar azaldıktan sonra artışa geçebildi; devlet demiryollarında da durum farklı değildi: (tren/km. olarak) Yolcu ve yük taşıması, 1929'da ulaştığı doruktan itibaren azaldı, ancak 1934'te 1929'daki düzeye ulaşabildi. 1929-1933 arasında toplam tüketimi artan, sadece (umumi mezbahalarda üretilen) etti (Grafik II); nedeni, (tuz tüketimindeki azalıştan anlaşılacağı gibi) hayvanını besleyemeyen köylünün, kesime vermesiydi. Böylece arzı artarken et fiyatı çok düşmüştü.

Kısacası, devlet bütçe gelirinin milli gelirdeki payını kısa sürede % 8'den % 20'ye kadar çıkaran uygulama (Tablo I) en zaruri tüketim mallarında ve ulaştırmada daralma yarattı. Aydınlanma için kullanılan petrolden hayvanlara yedirilen tuza kadar zorunlu malların tüketimindeki kısılmanın refah üzerindeki olumsuz etkisi dış dünyadaki bunalımın ve para-kambiyo-dış ticaret politikalarının etkisine karışınca, durgunluk sadece belirli mal ve hizmetlerin toplam tüketimindeki azalışa inhisar etmedi, her alana yayıldı. Ancak, kapital birikimini artırmak, kalkınmak, sanayileşmek için varolan şartlarda başka yol da yoktu. Cumhuriyet yönetiminin ekonomiyi millileştirmek ve kalkınmak yolunda gerçekleştirdiği yapısal dönüşüm ancak iç tüketimin kısılmasıyla mümkün olabildi.

GRAFİK II

Başlıca Gıda Maddeleri Toplam Tüketimi (Ton)

(1926 = 100)

Buğday: Yurtiçi üretim + ithalat – ihracat olarak toplam yurtiçi arz (stoklar veri eksikliğinden hesaba katılmamıştır.

Şeker: İç üretim = ithalat olarak toplam yurtiçi arz.

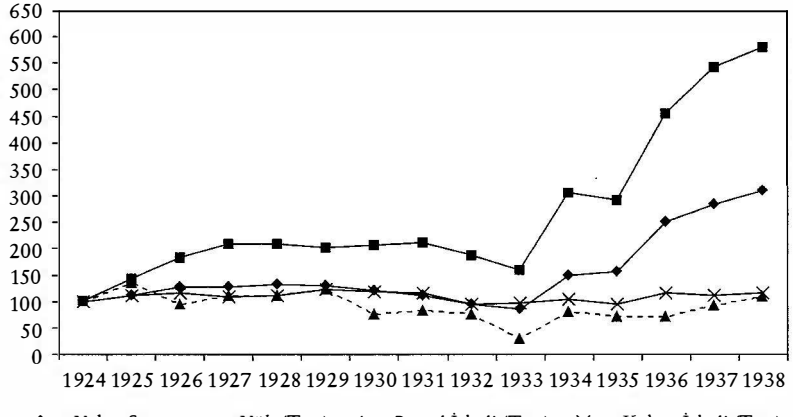
Et: Umumi mezbahalarda kesilen hayvanlardan sağlanan (ton olarak) miktardır. 1982 yılı et üretim rakamı istatistiklerde yoktur.

Kaynak: *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, c. 10.

GRAFİK III

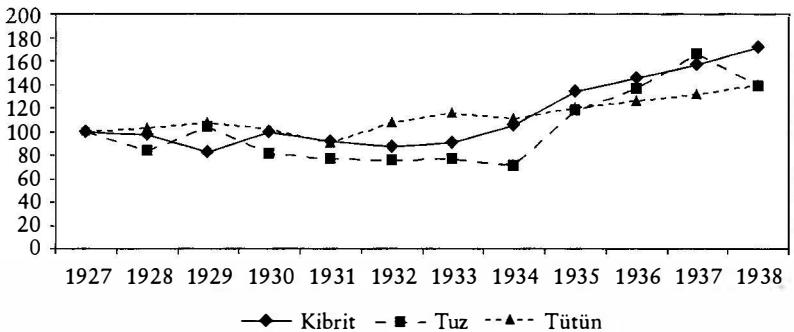
Denizyollarında Yolcu ve Yük Nakliyatı,

İthal Edilen Petrol ve Kahve Miktarı 1924-1938 (1924=100)

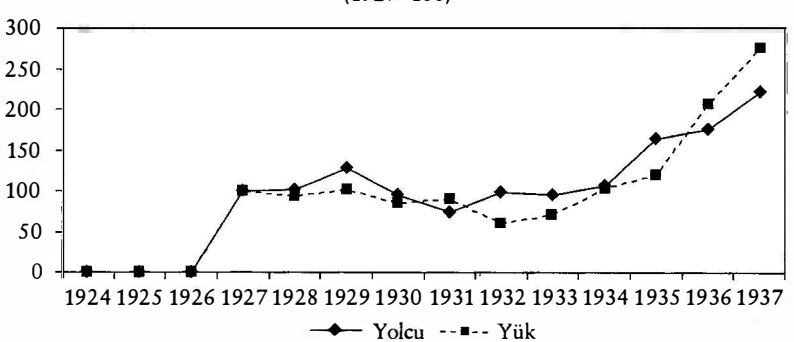
Kaynak: *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, c. 10.

GRAFİK IV
İnhisar Malları Yurtiçi Toplam Tüketimi
(Miktar Olarak Satışlar: 1927 = 100)

Tuz ve tütün satışları ton olarak; kibrit satışları ton olarak; kibrit satışı 5000 kutuluk sandık olarak.
Kaynak: *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, c. 10, Ankara.

GRAFİK V
Devlet Demiryollarında Yük ve Yolcu Nakliyatı
(1927=100)

Yolcu ve yük nakliyatı tren/km. esasına göredir.
Kaynak: *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, c. 10. Diğerleri için, İ.H. Tökin 1949.

ii) Milli bankaların (ödenmiş sermaye artı ihtiyatlarına kâr eksi zararlarının oranı olarak) kârlılığı, 1925-1926'da ulaştığı zirveden azalarak, 1935'te % 3.4'e kadar düştü; ancak 1938'de 1930'daki düzeyine çıkabildi. T.C. Ziraat Bankası'nın köylüye verdiği krediler bu-

nalımda artmasa da pek azalmadı; bankanın 1925-1926'daki % 6 gibi nispeten yüksek kârlığı 1927-1929'da % 5'e inerken, 1934'e kadar da hiç kâr etmedi. 1936-1938'deyse sermaye 100 milyona çıktığı için, kârlılığı % 1 civarında kaldı. Elde rakam bulunan 1927-1932 yıllarında, sermaye şirketlerinde kâr-zarar gelişmesi şöyle oldu: 1927'de, (yarıdan fazla banka için) kredi faizi oranı % 12'ydi; oysa ticaret, sanayi ve madencilik şirketlerinin kârlılık oranı % 10 ile bunun altındaydı; sadece yabancı ve milli bankaların kârlılık ortalaması buna eşitti. Her ne kadar, bankaların geri kalan yarısı % 8-12 arasında kredi faizi uyguluyorsa da, 1927'de dahi kârlarda sıkışma başladığı anlaşılıyor. 1930-1932'deyse, başta maden şirketleri ve yabancı bankalar olmak üzere, kesin zarar vardı. Ancak, sanayi şirketlerinin bunalımda kârlarını artırabildikleri, milli bankaların ise kârlılığı azalsa da kâr etmeye devam ettikleri anlaşılıyor (Tablo VI). Tarımda ekili alan ancak 1926'ya kadar arttı, bu düzeye ancak tekrar 1934'te ulaşabildi; tarım makineleri ithalatıysa 1928'de zirveye ulaştıktan sonra değer olarak sürekli azaldı. 1933'te, bunun % 10'una kadar düştü (Tablo V).[25] Yukarıda, rakamlarla çizilen tabloya, tahakkuk eden vergilerden tahsil edilen oran (Tablo VII) ve paranın dolaşım hızındaki yavaşlama (Tablo II) eklenirse, ekonomik durgunluğun göstergeleri tamamlanmış olur. Nitekim, daha 1929'da vergilerin ve inhisar fiyatlandırmasının etkisini inceleyen bir yazar (T. Mouhiddin, 1930, s.224) şöyle demektedir: "Bu uygulama lüks mallar veya gereksiz mallar -tütün, alkol, av malzemesi gibi- için kabul edilebilir; fakat, petrol, şeker gibi zorunlu malları kapsadığında, önemli sakıncaları taşır. Amacı hazineye gelir sağlamak ve Türkiye'de bazı sanayi mamulleri üretimini teşvik etmek olduğu ölçüde, üzerine yansıdığı malı pahalılaştırır.. Korkulur ki, bunu izleyerek, ilişkin olduğu malın üretimini artırmak yerine, tüketimi kısarak, bu malın üretimini engellemesin." Ne var ki, bu yaygın dur-

25 Bu azalış değer itibariyledir. Her ne kadar, ithal malları fiyatında % 30 kadar düşüş olduysa da, bu, ithalattaki azalışı açıklamamaktadır. Miktar (ton) olarak tarım makineleri ithali şöyledir: 1925'te 5.3 bin, 1928'de 4.4 bin, 1929'da 3 bin, 1930'da 2.4 bin, 1931'de 1.5 bin, 1932'de 1.47 bin.

TABLO VIII
Devletçe Demiryolu Yapımına Harcanan Tutar (Milyon TL)
ve Demiryollarının Uzunluğu (Km.)

Yıllar	Demiryolu Yapımına Harcama (Milyon TL)	Devletçe Yapılan Demiryolları (Km.)	Şirketlerden Devlete Geçen (Km.)
1924	8.7	–	–
1925	29.0	201	1378
1926	43.9	252	1378
1927	72.3	517	1734
1928	151.5	651	1802
1929	161.4	964	1802
1930	203.3	1459	1802
1931	225.6	1595	1843
1932	232.6	1859	2014
1933	245.7	1922	2019
1934	260.8	2011	2722
1935	282.5	2492	1322
1936	301.3	2671	3669
1937	320.3	2815	3743
1938	341.6	2971	3743

Kaynak: Yolcu ve yük nakliyatı tren/km. esasına göredir. *İstatistik Yıllığı, 1937-1938*. Diğerleri için, İ. H. Tökin, 1949. Demiryolu yapımına harcama ve hatların uzunluğu birikimli rakamlardır.

gunluk ve tüketim kısılması sürecinde, bayındırlık yatırımları devam ettiği gibi, sanayi kârlı hale gelmiş, Osmanlı'dan devralınan üretim yapısı değişmeye başlamıştı; yapısal dönüşümünün fiyatı, tüketimin bir süre için kısılması oluyordu.

3. Borç Ödeme ve Millileştirmeler

İç piyasada genel olarak tüketime harcanabilir geliri ve yaygın kullanımı olan malların tüketimini azaltan bu etkenler, dış ticaret-kambiyo etkenlerinin ithalatı kısıtlayan ve yapısını değiştirenlere eklenince, ithalatta önemli miktar ve yapı değişmesi ortaya çıktı. Toplam ithalat, 1925 ve 1929'da ulaştığı düzeyin (değer olarak) yaklaşık 1/3'üne

kadar (1933) düştü (Tablo IV). Büyük dış kredi olanaklarının bulunmadığı 1930'larda, ithalatın ihracat tarafından belirlenmesi olağandı. Ancak, Türkiye, 1930-1937 arasında, 1932'nin kötü ürün yılı olmasına rağmen sürekli ihracat fazlası sağladı; bu ihracat fazlalarıyla, Osmanlı borçlarını ve demiryollarının millileştirilmesinin gerektirdiği dış ödemeleri yapabildi. 1929'da karşılaşılan durumdan sonra, 1928 Anlaşması'nda Türkiye'nin Osmanlı borçlarının ödenmesi konusunda saptanan esasların yükünü kaldıramayacağı anlaşılmıştı. Bunun üzerine, Nisan 1933'te yapılan Paris Anlaşması, yükü biraz daha azalttı.

Buna göre toplam borç 62.6 milyon frank kabul edildi; bu, 79.8 milyon TL kâğıt lirasına eşitti. Fransız frangının 1936'da devalüe olmasıyla ödemenin devalüe olan dolarla yapılmasının kabulü, borcun döviz yükünü tekrar % 40 azalttı. Buna rağmen henüz TL'nin dış değerinin yükselmediği 1930'ların başında, bütçenin % 13-18'ini buna ayırmak gerekiyordu. Millileştirmeler için yapılan ödemelere gelince: Demiryolları için 1937'e kadar (Mersin-Tarsus-Adana; Anadolu, İzmir-Kasaba, Aydın ve Şark demiryolları hatları için) 62.9 milyon ve İzmir-İstanbul rıhtımları, Haydarpaşa Limanı ve Ereğli şirketiyle birlikte toplam 71 milyon TL ödendi (*Maliye Mecmuası*, 1937, Suvla, 1939). Geri kalanı da, uzun vadeli borca dönüştürüldü. Böylece, tüketim kısılması, tüketim malları ithalini azaltırken Osmanlı mirasının tasfiyesinin kaynağı yaratılmış oldu.

Diğer yandan; ithalatın yapısı da büyük değişikliğe uğradı: 1923-1929 döneminde, ithalatın % 20'si (makine, demir-çelik ve ulaştırma araçlarından oluşan) yatırım malları, % 10'u (akaryakıt, deri, kauçuk gibi) hammaddeler, kalanı da (% 70) başta pamuklu ve yünlü olmak üzere, çeşitli tüketim mallarıydı. 1932'de oysa, tüketim mallarının toplam ithalattaki oranı % 46, 1936'da % 36'ya düşerken, yatırım mallarının payı, sırasıyla % 30 ve % 40 oldu. Diğer bir deyişle, iç piyasada tüketimin kısılması ve yatırım/GSMH oranının yükselmesi, ithalatın bileşimini de değiştirmişti; ithal ikâmesi yoluyla sanayileşme bu dönüşüme koşut gelişti.

4. Köyde Sermaye Yoğunlaşması

Bu dönemde kapital birikimi ve borç ödeme kaynağı, iç piyasada üretilen ve/veya ithal edilen ve geniş kitlelerin kullandığı tüketim malları miktarındaki mutlak azalıştı. Ancak, köyde harcanabilir gelir ve bunun satınalma gücü azalışı, sadece vergiler yoluyla devlete kaynak aktarmakla kalmadı; iç fiyat makasının işleyişi ve köylünün fakirleşmesi de aynı yolda etki yaptı. Ancak, istatistiklerle saptaması güç olsa da, bunalım içinde bir de köyde sermaye yoğunlaşmasının ortaya çıktığı anlaşılıyor. Tarımda dış ve iç fiyat düşüşlerine, arada bir tekrarlayan kötü ürün yıllarında ağırlaşan vergi yükü eklenince, ekonominin varolan koşullarında, köylüden kaynaklanan şöyle bir olanak doğmuştu:

Vergilerin, üzerine konduğu toprak ve (arz elastikliği düşük) reel kapital eşyası ve/veya hayvanların satış fiyatını düşürdüğü bilinir. Ağırlaşan vergi yükünü taşımak, bunalımda geçimini sağlamak durumundaki (özellikle pazara dönük olan) köylü, tefeci faizlerinde borçlanmak durumunda kalıyordu; eğer borcunu ödeyebildiyse, ağırlaşan tefeci faizleri yoluyla, tefecilerin kârlarını artırıyordu; eğer ödeyemediyse, toprağını, hayvanını, varolan kapital eşyasını tefeciye kaptırıyor, ölü fiyata sattığı üretim araçlarıyla bunlara kapital kazancı sağlamış oluyordu. Bazen de borçlanmadan, düşük fiyatlardan toprağını, hayvanını ve teçhizatını elinde sermaye olanlara satmış, ırgatlaşmış ya da topraktan kopmuştu. Oysa, 1938 ve sonrası (özellikle İkinci Dünya Savaşı beklentisinin etkisiyle) yıllarda yükselen ürün fiyatları ve 1936'da saptanan düşük tahrir değeri üzerinden Arazi Vergisi yükünün azalması, toprak değerlerini artırmıştı. Bu da, düşük fiyattan toprakları ele geçirenlere kapital kazancı sağladı. Aynı durum köylünün başlıca kapital stoku olan hayvanlar için geçerli oldu. Köyde tefeci ya köylünün ürününü satın alan ya da ona tüketim malı veya girdi satan tüccar veya büyük toprak sahipleriydi. Varolan koşullar, fakirleşen küçük köylü işletmesini tasfiye ederken, diğerleri elinde sermaye ve toprak yoğunlaşması olayını da yarattı.[26]

---

26 Gerçekte, bu durum, günümüzde de sürüp gitmektedir. Ancak, söz konusu dönemde yaşanan koşulların bu durumu keskinleştirdiği açıktır. Çok kesin bir gösterge olmasa da, 1925-1930 döneminde, Türkiye çapında tütün üretiminde çalışan aile sayısı ve aile başına ekilen toprak, me-

5. Sanayide Kârlılığın Artışı, Gelişme ve Sermaye Yoğunlaşması

Yaşanan bunalım sürecinin başlıca özelliği, sanayinin çok kârlı olmasını sağlayan koşulları içermesindedir. Bununla ilgili bir kısım etkenlere daha önce değinilmiş olsa da, kısaca bunları tekrarlamakta yarar vardır:

i) Ekonominin ithal kapasitesindeki azalış: Türkiye, 1925'te ulaştığı ithal kapasitesine (topham ihracat değeri/ithal malları fiyatları/ 1938'de dahi ulaşamadı; 1932-1936 arasındaysa ithal kapasitesi bir "dip"e inmişti (Grafik I). 1920'lerde ithalatının % 70'e yakını tüketim mallarından oluşan ekonomi, böylece, 1930'larda bunların ithal ikâmesine geçmek için gerekli dürtüyü buldu; mutlak olarak azalan ithalat, yerli üretimin iç pazar sorununu çözmüştü. Mesela, ithal ikâmesine konu olan iki başlıca üründen pamuklu dokumanın ithalatı 1925-1926'da 25.5 bin tondan 1930'larda yarı yarıya azalmış; şeker ithalatı 1925-1929 arasında yılda ortalama 64 bin tondan 1934-1935'te 3 bin tona düşmüştü. Dış dünyada talep azalışı ihraç malları fiyatını azaltırken, ithal malları fiyatlarının aynı oranda azalmaması kadar, ithalattaki miktar kısıtlamaları da bunda başlıca etken oldu.

ii) Dış ve iç piyasada ticaret hadlerinin sanayi lehine değişmesi:

1927 yılından itibaren dünyada tarım ve maden kaynaklı hammaddelerin fiyatları mamul mal fiyatlarından daha şiddetle düştü (Grafik I). TL dış değerinin aşırı yüksek tutulmasıysa iç piyasada ihraç malları aleyhine iç ticaret hadlerini değiştirdi; dış ticaret koruması, döviz kontrolü, gümrük vergileri, dolaylı vergiler, tekel fiyatlandırması gibi yöntemlerle, mamul fiyatları dış dünyanın üzerinde tutuldu. Ayrıca, 1920'lerin ticaret, döviz spekülasyonu, bankacılık, madencilik gibi kârlı faaliyetleri de 1930'lu yıllarda kârlı olmaktan çıkmıştı (Tablo VI).

iii) İç ticaret hadlerinde sanayi lehine olan bu değişme, üç yoldan sanayide kârlılığı arttırdı: Bir kere tarımsal veya madensel ham-

---

tindeki görüşü destekleyebilir; tütün eken aile sayısı 1925'te 180 bin, 1926'da 169.3 bin, 1927'de 178.5 bin, 1928'de 110.9 bin, 1930'da 99.7 bindir. Buna karşılık, aile başına işlenen dönüm, aynı yıllarda sırasıyla, 3.9, 4.1, 4.7, 6.0 ve 7.1'dir (T.C. İnhisarlar Umum Müdürlüğü İstihbarat Bülteni'nden İsmail Hüsrev Tökin, 1934, s.74'te nakledilmiştir).

maddeleri işleyen sanayilerde hammadde maliyeti düştü; ikincisi, gıda maddeleri nisbi fiyatının düşmesi, işçi ücretlerinin çok düşük düzeylerde kalmasını sağladı; üçüncüsü, köy kesiminin aleyhine işleyen fiyat makası, işçinin alternatif maliyetini düşürürken köylüyü topraktan kopardı.[27] (Elde veri bulunan Teşvik-i Sanayi Müesseselerinde) 1935-1937 arasında, reel ücretler düşmüştü (Ek-1'deki Tablo 1-c); 1936'ya kadar asgari ücreti saptayan bir İş Kanunu bulunmadığına göre, varolan koşullar, gayrisafi üretim değerinde katmadeğer payını, bir yandan da katmadeğerde kâr payını yüksek tutmaya yardım etti. Nitekim, gayrisafi üretim değerinde kâr payı 1932-1939 arasında % 36-39, ücret payı ise % 9.7-11.6 arasında değişti (Ek-1'deki Tablo I-b). Emeğin çok ucuz olması dolayısıyladır ki, bu müesseselerde büyüme, emek-yoğunluğunun artması (Ek Tablo I-c K/L oranının azalması) ile birlikte gidiyordu.

iv) Bu etkenlere (28.5.1927 tarihli ve 1055 sayılı) Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanabilmek için gerekli koşullara sahip olan kurumlara devletçe ek olarak sağlanan yararlar (işletme belediye sınırları dışında ise bedelsiz arazi sağlamak, içindeyse bedelini 10 yılda ödetmek; tahvil ve hisse senetlerini damga resminden muaf tutmak; arazi ve tesisleri Arazi, Kazanç, Müsakkafat, Maktu Zam vergilerinden ve

---

27 Ş. R. Hatipoğlu, bu olayı şöyle dile getiriyor: "Bugün Türkiye'de... 'ziraatten, firar'dan bahsedilemez. Yani, çiftçi nüfusunun alay alay köylerden şehirlere akını... henüz vaki değildir. Fakat... buhranın tesiriyle köylüyü toprakta yerleştiren bağların gevşediği... tespit olunabilir... memleketin birçok yerlerinde çiftçiliği terk bir vakıa olmuştur... 1932'de Orta Anadolu'da yapılan araştırmalarda hemen hemen erkekleri boşalmış köylere rastlanmıştır... 1934 senesinde Malatya-Diyarbakır Demiryolu'nda Orta Anadolu köylülerinin çalıştığı müşahade edilmiştir" (1936, s.86-87).

Aynı olayı I. H. Tökin de şöyle vurguluyor: "(Buhranla ilgili) yoksulluk olayının sonucu... yorganları sırtlarında köylerini terkederek kasaba ve şehir yollarını dolduran köylü kafileleridir. Fakat köyünü bırakarak iş aramaya giden bu köylüler nerede iş bulacaklar?" (1934, s.144). Oysa, bu dönemde, kentli nüfus oranında bir değişme gözlenmiyor. 1927 nüfus sayımında % 24.5 olan kentli nüfus oranı 1935 sayımında % 23.5'dir. Bunun bir nedeni, Türkiye'yi terkeden azınlıkların, levantenlerin kentli nüfusu azaltması, bir nedeni köyden göçün geçici olmasından ötürü nüfus sayımında değişimin yakalanamaması olabilir. Ayrıca, bu dönemde köylü nüfusun doğal artış haddinin, yaşam şartlarının düşüklüğünden ötürü, çok yüksek olamayacağı, dolayısıyla göç baskısının göreli sınırlı kalacağı açıktır. Eldeki veriler etkinin daha çok pazar için üretimden öztüketim için üretime dönüş olduğunu göstermektedir.

belediye ruhsat resimlerinden muaf tutmak; kuruluşların yapımı, genişletilmesi ve işletilmesi için gerekli hammaddeler, alet-makineler ve yedek parçaları gümrük resimlerinden muaf tutmak; bunların demirdenizyollarında naklinde % 30 indirim yapmak; Bakanlar Kurulu kararı ile mamul madde değerinin % 10'una kadar prim verebilmek gibi) gözönünde tutulduğunda sanayinin niçin kârlı olduğu daha iyi anlaşılır. Ancak devlet bu fırsatları özel girişime sağlarken kendisi de kullanmaktan geri kalmadı; bir yandan altyapı yatırımlarını hızla sürdürürken bir yandan da Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde 1933'ten itibaren sanayileşme hareketine ivme verdi.[28] Sümerbank ve Etibank bu bağlamda kilit rol oynadı. Nitekim, sermaye şirketi konumundaki ticaret, sanayi, maden şirketleri ile milli ve yabancı bankaların kâr ve zararını 1930-1932 yılları için gösteren Tablo VI bu bakımdan çok anlamlıdır. Sanayi şirketleri ile milli bankalar bu en kötü yıllarda dahi kâr ederken, diğerleri sürekli zarar etmekteydi.

Kısacası, fiyat sisteminin sanayiyi kârlı hale getirmesine devletin sağladığı yararlar eklenince, sanayi kurulması için gerekli dürtüler ortaya çıkmıştı. Ancak bu gelişmenin, ekonominin özel kesiminde birikim olanaklarının zayıfladığı, fakat devletin milli gelirde bütçe gelirinin oransal payını artırarak olanakları elinde topladığı döneme rastlaması, üzerinde durmayı gerektirir.[29] Herhalde, devlet eliyle sınai girişimler kurulmasını 1932'den itibaren kişilerin kafasındaki bir felsefi ilke olmaktan çıkarıp, fiilen uygulanabilir bir politika haline getiren

---

28 Kanundan sanayi girişimleri gibi maden ocakları da yararlanabiliyordu. Metinde belirtilen yararların tümünü sağlamak için en az 10 beygir gücü kullanmak ve bir yılda en az 1500 gündelik ödemek gerekiyordu. 10'dan az beygir gücü kullanıyorsa ve 750 gündelik ödeyecek kadar işçi çalıştırıyorsa, bu yararların (derece derece) daha azını elde edebiliyordu. Maden ocaklarında ise (taş ocakları hariç) sermaye büyüklüğü kıstas tutulmuştu. Kanundan yararlanan işletmelerin sayısı, 1932-1939 döneminde 1443-1103 arasında değişmişti. Oysa, 1927 sayımı 65,245 sanayi işletmesi bulunduğunu gösteriyor. Ancak işletme sayısı itibariyle toplamın % 3'ünü, fakat çalışan işçi ve üretim değeri itibariyle çok daha yüksek bir oranı oluşturan işletmeler bu kanundan yararlanabilmiştir.

29 Konjonktür gerilerken ve ticaret hadlerini tarım aleyhine döndürürken, göreli olarak sanayii kârlı hale getirdiği, buna karşılık ekonominin tasarruf-yatırım kapasitesini azalttığı, bunun da sanayileşme açısından çelişik olanaklar yarattığı görülür. Oysa Türkiye'de tasarruf-yatırım artışı, sanayileşme için bu fırsatın kullanılmasını sağladı.

de, bu değişme oldu. Genel fiyat seviyesindeki düşüşün bürokrasiyi zenginleştirmesi, devlet işletmeciliğinin iş öğrenme olanaklarını yaratması, rakip mesleklerdeki rizikolar da, 1930'larda, devlet memurlarının girişimcilikte çoğunluğu (1931-1940 döneminde kurulan özel işletmelerin başındakilerin % 74.2'si) oluşturması sonucunu verdi (Soral, 1982, s.36-37). Böylece devlet, gerek doğrudan sanayi girişimlerini kurmak gerek dolaylı biçimde özel ekonomiye giriimci yetiştirmek suretiyle, ekonominin sanayileşmesinde öncülük etti.

Sanayileşmenin 1930'lardaki bunalım yıllarında çok canlı olduğu, sadece üretimin artmakla kalmayıp sermayenin yoğunlaşıp, sermaye şirketlerinin göreli payının arttığı, firma ölçeğinin büyüdüğü (Ek-1, Tablo I-a, b ve c) anlaşılmaktadır: 1932-1939 döneminde teşviki sanayi müesseselerinde, gayrisafi üretim değeri (cari fiyatlarla) 2.4 katı artmış; işletme başına ödenen "ücret ve maaş" firma ölçeğinin göstergesi sayılırsa, bu da, yaklaşık 3 katı ve tesisat artı bina kıymeti 2 katı büyümüştü; yine aynı olguya gösterge sayabileceğimiz bir diğer öğe, bu "müessese"lerin hukuk yapısında ortaya çıkan değişmeydi: Limited şirket ve anonim şirket olarak örgütlenen sermaye şirketleri, 1932'de toplamın % 8.1'i, 1935'te % 11.4'ü, 1939'da % 13.4'dür; devlet ve belediyeye ait kurumlar ise aynı yıllarda, sırasıyla, toplamın % 2.1'i, % 4.8'i ve % 9.7'yi oluşturuyordu. Buna karşılık, küçük işletme ölçeğine gösterge sayabileceğimiz tek kişi tarafından işletilen kuruluşlarla adi şirketlerin payı, toplamın % 68.4'ünden % 56.4'e inmiş, ayrıca, kanundan yararlanan "müessese" sayısı da azalmıştı. Bu "müessese"lerin büyümesini sağlayan kaynak ise, gayrisafi üretim değerindeki kâr payının büyüklüğüydü. Hammadde ve çalışanlara yapılan ödemelerin düşük kalmasını sağlayan yukarıda incelenen olanaklar, fiyatların göreli şişmesini sağlayanlarla birlikte, kâr payını yüksek tutmuş ve yeniden yatırım olanakları yaratmıştı. Sayısı azalan işletmelerde artan sayıda işçi çalışıyordu; 1927'de bu müesseselerde 27 bin sanayi işçisi çalışırken, sayıları 1939'da 90 bine, yani toplam sanayi işçilerinin (350 bin) yaklaşık 1/4'üne varmıştı.

1930'larda ortaya çıkan yabancı sermaye niteliğindeki değişme de üzerinde durmayı gerektirir. Ekonomiyi "millileştirme" amacıyla

bunlara karşı daha 1920'lerde başlayan dolaylı girişimlere bunalım eklenirken, bir yandan da doğrudan millileştirmeler sonucu, 1929'da sayıları 114'e varan yabancı şirketlerin sayısı 1933'te 71'e inmişti, 1939'da sayıları tekrar 90'a yükseldi. Ne var ki, yabancı sermayenin üretim faaliyetleri itibariyle dağılımı 1924-1939 arasında sanayi lehine değişti:[30] Banka sayısı 23'ten 10'a, madencilik şirketleri 6'dan 2'ye demiryollarında, belediyeye ait imtiyazlarda azalırken, sanayi şirketlerinin sayısı 12'den 20'ye çıkmıştı. Diğer bir deyişle, yabancı sermayenin ekonomideki payı azalırken, niteliği de değişti; sanayiyi ekonomide kârlı hale getiren koşullar, devletçe izlenen politikaya eklenerek yabancı şirketlerin de bu alana yönelmesini sağladı.

Türkiye ekonomisinin yaşadığı deflasyon-bunalım sürecinin, böylece, çok ilginç bir yönü ortaya çıkmaktadır. Kısmen dünyadaki bunalımın, kısmen kötü ürün yıllarının, kısmen ekonominin kurumsal yapısı ve iç dinamiğinin buna karışmasıyla ortaya çıkan durgunluk, Batı'nın kapitalist ekonomilerinin yaşadığından çok farklıydı. Batı'da bankalar ve sanayi şirketleri öncelikle tasfiye olmuştu. Oysa Türkiye'de, kârlılıkları azalsa da milli bankalar kâr etmeye devam etmiş (Ek-1 Tablo II), sanayi ise kurulmuş, gelişmiş ve büyümüştü. Böylece, devlet ve belirli toplum katlarında kapital birikim olanaklarının artırıldığı bunalım sürecinde, "yerli sanayinin kurulması", devlet öncülüğünde gerçekleştirildi; ekonomiyi millileştirme girişimlerine bir dayanak daha yaratıldı. Bu gelişmenin sonucunda sanayinin (cari fiyatlarla) milli gelirdeki payı (1923-1929) % 10 kadarken, % 17'ye (1933-1937) yükseldi; sabit fiyatlarla pay, sırasıyla % 10 ve % 14 kadar oldu. Bunalım tarımda-köyde yoğunlaşmıştı. 1930-1935 arasında (sabit fiyatlarla) tarım üretimi artış hızı yılda % 1'e dahi varmazken, sanayide % 15 gibi müthiş bir rakamdı; oysa hizmetlerde bunun üçte biri kadardı (DİE, 1923-1991).

---

30 Yabancı şirketlerle ilgili 1939 rakamını *Türk Ticaret Yıllığı: 1939-1940*, İstanbul, 1940'ta verilen firma isimlerinden çıkardık. Ancak, bazı firma isimleri, işin niteliği konusunda kesin gösterge olamadı.

V. DEFLASYON-BUNALIM SÜRECİNİN AŞILMASI: 1935-1938

i) Gerek iç gerek dış etkenler, 1935'ten itibaren ekonomik faaliyetin (sanayi ve milli bankalar hariç) indiği "dip"ten kurtulmasını sağladı. Dış etkenler DTH'nin iyileşmesi, ihracatın artması, ithal kapasitesinin "iyileşmesi" yolunda değişti (Grafik I); bu sayede Türkiye'nin dış ticaretten kayıplarının azalması mümkün oldu. Böylece, Osmanlı borçları ve millileştirmenin bütçe yükünü azaltması ekonomiye nefes aldırdı. Buna dışarıdan alınan yatırım kredileri eklendi (1930'da bir ABD şirketinden alınan 10 milyon dolar, yani 12 milyon TL'ye ek olarak). 1934 ve 1938'de alınan uzun vadeli dış krediler de (sırasıyla Ruslardan 20 yıl vadeli 8 milyon altın dolar veya 16.5 milyon TL dokuma sanayinin geliştirilmesi için ve İngiltere'den Karabük Demir-Çelik Tesisleri için alınan 82 milyon TL) vergilerle uzun vadeli yatırımları finanse etmek gereğini hafifletti. 1937 ve 1938'de dış ticareti libarelleştirme (Türkiye ile klering ve diğer anlaşmaları olan ülkelerden yapılan ithalattaki kısıtlamaların kaldırılması) girişimiyse, sürekli olamadı. Dış açık patlamasından ötürü 1939'da kısıtlamalar geri geldi.

ii) Bunlara ek olarak, 1935 sonrasında, öncelikle ticari banka kredilerindeki genişleme ile, para arzı genişlemiş, 1938'de (1935'e oranla) % 35 artmıştı. Genel fiyat seviyesinde yükselme başlayınca, fiyat düşüşünün yarattığı (ticari borç yükünü, reel faiz haddini ağırlaştırmak, iflaslara neden olmak) sakıncayı, özel girişimciler için ortadan kaldırdı. Bunu paranın dolaşım hızındaki artış izledi (Tablo II). Gerek dünyadaki talep artışını izleyerek tarım ürünleri ihracatının artması, gerek üretimi desteklemek için uygulanan politikalar ve elverişli hava şartlarının etkisiyle, 1936-1938 "bol ürün" yılları oldu. Köyde satınalma gücünün yükselmesi (Tablo V), "Teşvik-i Sanayi Müesseselerinde" reel işçi ücretlerinin ve çalışanlar sayısının artması (Ek 1-Tablo I-a, b, c), diğer yandan geniş kitlenin satınalma gücünü iyileştirdi. Fakat, kredi hacmi genişlese de, tarım kredileri dışında faiz haddinin indirilmesi 1938 yılını bekledi.

iii) Daha 1930 yılında, ekonominin yaşadığı durgunluk, yöneti-

cilerin dikkatini çekmekten geri kalmamıştı.[31] Bunun vergi sisteminin kurumsal yapısıyla ilişkisi anlaşılmış olmalıdır ki, 1934-1938 arasında vergileri hafifletmek için çeşitli girişimler yapıldı. Hayvan vergisi, 1934'ten itibaren iki kez (2897 sayılı ve 3343 sayılı kanunlarla) indirildi, sığırdaki vergi % 45, tiftik keçilerinde % 15 arasında azaltıldı. 1938'de doğrudan getirisi olmayan (at, eşek, katır) hayvanlar vergi konusu olmaktan çıkarıldı. Arazi Vergisi için (toprak değerlerindeki düşüşü gözönüne alabilecek) yeni tahrir değerleri, 1936-1937 yıllarında saptandı. Ayrıca, Arazi Vergisi bakayasının 1935 yılı sonuna kadar olan kısmı, tamamen "terkin" edildi. Tüketim vergileri ve inhisar kârlarında da büyük indirim yapıldı; tuz fiyatı % 50, benzindeki resim ve vergi % 50, Amerikan bezi-şayak-çulaki gibi köylünün ve fakir halkın kullandığı dokumalardaki tüketim vergileri % 25-75 azaltıldı; Muvazene Vergisi % 20 indirildi, tıbbi ve ispençiyari müstahzardan alınan tüketim vergileri tamamen kaldırıldı; şekerden alınan İstihlak Vergisi kg'da 12 kuruştan 4 kuruşa indirilirken, ticari evrakın damga resmi % 50, eğlence yerlerinden alınan Kazanç Vergisi % 50'den fazla, tiyatro ve sinemalardan alınan resimler % 60 azaltıldı.[32] Bu girişimler de, halkın harcanabilir gelirini ve satınalma gücünü artırmaya yardım etti. Buna ek olarak Kazanç Vergisi yükümlülerinin ödediği Muvazene Vergisi % 2 oranında azaltıldı; vergi daha müterakki hale (1934, 1936 ve 1937'deki değişikliklerle) getirildi. İlginçtir ki, vergilerdeki bu indirime rağmen, ekonomik hayatın canlanmasını izleyerek 1935'ten itibaren vergi geliri hızla arttı (Tablo I).

iv) Diğer yandan sanayiyi çok kârlı hale getiren koşulların tüketici aleyhine işlediği anlaşılarak, İktisat Vekâleti (8.6.1936 tarihli ve

---

31 Bunun bir göstergesi, Serbest Fırka Hareketi'nin, varolan yönetime halkın tepkisinin ifadesine dönüşmesidir. Hareketin başındaki Fethi (Okyar) Bey'in muhalefetinde, yüksek vergileri ve bunun nedeni olan demiryolu siyasetini kullandığı anlaşılıyor (Nakleden, K. Boratav, 1974, s.78). Bunu izleyerek, Mustafa Kemal, 3 ay süren bir yurt gezisine çıkarak (Kasım 1930 ile Mart 1931 arasında) tepkinin nedenini anlamaya çalışmıştı.

32 "Parti Programının Hükümetçe Tahakkuk Ettirilen Kısımları Hakkında Rapor", CHP Büyük Kurultayı, Ankara, 29.5.1939, s.12-13. Vergi ve fiyat indirimleriyle ilgili bütün bilgiler bu kaynaktan alınmıştır.

3003 sayılı kanunla) sınai mamullerin maliyet ve satış fiyatlarını kontrol ve tespite yetkili kılındı. İşçilerin sömürülmesini önlemek için de, (8.6.1936 tarihli ve 3008 sayılı) İş Kanunu kabul edildi: İşgününün 8 saatle ve haftalık çalışmanın 48 saatle sınırlanması, işçi sağlığı ve iş güvenliği ile ilgili kısıtlamalar, asgari ücretin saptanması, işçi kesimindeki perişanlığı gidermekte önemli bir girişimdi.[33] 1938 ve 1939'da, 1937'ye oranla, gözlenen reel ücret artışının ne ölçüde bu kanundan etkilendiğini bilemeyiz; 10'dan fazla işçi çalıştıran işyerlerinde kanunun uygulanması sadece 180 bin işçinin kapsanması demek olsa da, reel ücret artışıyla birlikte işçi sayısındaki artışın, çalışanların refahını olumlu biçimde etkilediği yadsınamaz. Bu da, ayrıca, halk kitlesinin satınalma gücünü olumlu yolda artıran bir etkendi. "Endüstriyel Mamulatın Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Tespiti Hakkında" 3003 sayılı kanun ve 3008 sayılı İş Kanunu, 1936'ya gelindiğinde, sanayinin varolan koşullarda tüketici ve işçi katında yarattığı sömürü kadar, bunun mal talebini kısıtlayıcı etkisinin sanayinin gelişmesini de engelleyeceğinin farkına varıldığını gösterir. Ayrıca, İş Kanunu'nun emek-sermaye arasında denge kurulması gereğini savunması, meslekler arası dayanışma ilkesine dayanan bir çeşit korporatif devlet felsefesinden, yöneticilerin, "sosyal sınıf" gerçeğine varması demektir. Bunalım ve sanayileşme ikilisi, birarada bu gerçeği de su yüzüne çıkardı.

v) Deflasyon-bunalım sürecinin en şiddetle vurduğu köy ve tarım kesiminin durumuna gelince: Bunu düzeltmek için, özellikle 1935-1938 arasında yeni kurumlaşmalar ve politikalar getirildi; buğday fiyatının bunalım öncesi fiyatının 1/4'e kadar düşmesini ve çok kötü ürün yılı olmasını izleyerek, daha 1932'de (3.7.1932 tarihli ve 2056 sayılı) "Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mübayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun" çıkarılmıştı. Amaç, Ziraat Bankası'nın mevsimlik ve konjonktürel fiyat değişmelerini hafifletmesi için, alıcı-satıcı olarak piyasa-

33 1930'larda devlet işletmelerinde işçi alımında "eksiltme" usülünün uygulanması, bunun bir göstergesidir. 1924 ve 1932'de hazırlanan İş Kanunu Tasarıları ise, 60 saatlik iş haftasını olağan saydığı halde TBMM'den geçip, yürürlüğe girememişti. Bu bakımdan, 3008 sayılı İş Kanunu çok ileri bir adım sayılmalıdır. Kanun, İkinci Dünya Savaşı içinde askıya alındı.

ya müdahale etmesiydi. Bankanın uğrayabileceği 1 milyon TL'ye kadar olan zararın hükümetçe karşılanması kabul edilmişti. Bunu karşılamak için de (1.1.1935 tarihli ve 2466 sayılı kanunla) "Buğdayı Koruma Vergisi" kondu. Ancak, ilk yıllarda depolama kapasitesinin sınırlılığı, buğday alım merkezlerinin azlığı, buğdayı koruma amacının etkili olmasını önledi. 1938'de (24.6.1938 tarihli ve 3791 sayılı kanunla) Toprak Mahsulleri Ofisi kuruldu; alım merkezi sayısı ile silo kapasitesi artırıldı. Böylece, buğday piyasasına müdahale için gerekli ekonomik temel yaratılmış oldu. Devlet Su İşleri'nin kurulması bunu izledi.

(25.5.1935 tarihli ve 2814 sayılı kanunla) Ziraat Bankası çiftçi borçlarını 15 yıllık takside bağladı; faiz haddi, bunlar için % 3'tü. Daha 1932'de, tarım kredilerinde faiz haddi % 12'den % 9'a indirilmişti. Tarım kredileri piyasasını düzenleme gayretleri bunlara inhisar etmedi: 1935'te (2836 sayılı kanunla) Tarım Kredi Kooperatifleri ve Tarım Satış Kooperatifleri kuruldu.[34] Amaç, çiftçiyi tefecilerin elinden kurtarmaktı. Ziraat Bankası'nın sermayesi 1936'da 30 milyondan 100 milyon TL'ye çıkarıldı, "iktisadi devlet teşekkülü" haline getirildi.

Toprak dağıtımı süratlendirildi: 1923-1934 arası 711.3 bin hektar toprak dağıtılmışken, 1934-1938 arasında 300 bin hektar toprak dağıtıldı. 1937'de tarımı geliştirmek için 4 yıllık plan yapıldı: Teknolojinin iyileşmesi, ağaçlandırma, sulama ve tarımsal ihracatın geliştirilmesi işleri programlandı. Tasarlanan "Köy Kombinaları" ise kurulamadı.

Ürün fiyatları, tarım kredileri, ihracat artışı ve vergi indirimleri konularındaki olumlu gelişmeler, yerli hammaddeye dayanan ithalikâmesi sanayilerinin yarattığı hammadde talebine ve elverişli hava şartlarının yarattığı bol ürüne eklenince, 1935'ten itibaren köyde ve tarımda canlanma başladı: 1929-1934 arasında, yaklaşık aynı düzey etrafında dalgalanan tarımsal ekim alanı genişledi. 1930-1934 arası duraklayan üretim artışa geçti. Tarım alet ve makineleri ithalatındaki artış, artan yatırımlara gösterge sayılabilir (Tablo V). Yol mükellefiye-

34 1924'te itibar-ı zirai birlikleri, 1929'da zirai kredi kooperatifleri kanunları geçirilmişti. Ancak, bunların etki alanları çok sınırlı kalmıştı.

tinde bedenen çalışanların sayısının 502 bine (1937) düşmesi ise kişisel refah artışına bir diğer göstergedir.[35] Tarımdaki canlanma ve köylünün satınalma gücündeki artış da tüm ekonomiyi etkiledi: 1935-1938 arasında tüketim canlandığı gibi, ekonomi her alanda genişlemeye başladı (**Grafik II-V**). 1934 Ocak ayında yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 44 milyon TL harcanmasını öngördüğü halde, 100 milyon TL'den fazla harcama yapıldı; işler vaktinden önce tamamlandı. Türkiye, aramallar ve tüketim malları sanayilerinde modern kuruluşlara kavuştu, önemli üretim artışlarına sahne oldu.[36] Bu kuruluşlarda çalışanların artan sayısı ve bollaşan üretim tarımdaki genişlemeye eklenince, 1934-1938 arasındaki kalkınmayı ve genişlemeyi olumlu yönde etkiledi.

Ayrıca, demiryolu siyasetinin topluma getirdiği ağır yük de 1930'ların sonunda hafiflemişti: 1938'de yabancı şirketlerin millileştirilmesi işlemi için tazminat ödemeleri 80 milyon dolar tutarında (yaklaşık 101 milyon TL) uzun vadeli krediye dönüştürülmüştü. TL'nin dış değerindeki artış sayesinde, bunun TL ile yükü (1929-1932 dolar/TL değerine göre) 169.6 milyon TL'den 101 milyon TL'ye inmiş, yani % 60'ına düşmüştü. Artan ekonomik hareketlilik, yolcu ve yük taşımada demiryollarında kapasite kullanımını arttırdığı için (**Grafik V**) bunalım sürecinde çok yükselen kapital/hasıla oranı da düştü. Aynı durum, devlet denizyolları yük ve yolcu taşımacılığında geçerli oldu (**Grafik III**).

1935 yılına gelindiğinde, yöneticilerin bilincinde "konjonktür" kavramının yerleştiği, bu yılda "Konjonktür Servisi"nin kurulmasından bellidir. Bu resmi kuruluş, ülkenin nüfus, üretim-stoklar-sürüm, fiyatlar, iç ticaret, ulaştırma, para-sermaye piyasaları, vergiler ve devlet

35 Yol vergisi karşılığı bedenen çalışan mükellef sayısı 1933'te 600 bin, 1934'te 711 bin iken, 1937'de 502 bindir. *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, s.409.

36 Planda şu sanayilerin kurulması amaçlanmıştı: Kimya sanayii (suni ipek, semikok, gül yağı, sülfrik asit, süperfosfat, klor); taş-toprak sanayii (seramik, şişe-cam, çimento); demir-çelik; kâğıt ve selüloz; merinos-yün; pamuklu dokuma; sünger, kenevir. Şeker sanayii ise plan kapsamı dışında geliştirilmişti. Ancak, Türkiye'de "Plan" kavramının, sanayileşmede devletçilik ilkesi yerleşmezden önce başladığı anlaşılıyor. Dünya bunalımı patlamazdan (1929) önceki bu arayışlarda amaç, ithalatın kısıtlanması ve TL değerindeki düşüşün önlenmesine dönük olmuştu (İ. Tekeli, S. İlkin, 1976).

maliyesi, ödemeler bilançosu, milli gelir-milli servet, dünya ekonomisi ile ilişkiler gibi sorunlarını incelemekle yükümlüydü.

Nihayet, 1927-1934 arasında tarıma yılda ortalama 1 milyon TL, tüm ekonomik faaliyetlere 1.5 milyon TL'yi bulmayan mali desteklerin de 1935-1938 arasında birden yükselmesi ilginçtir: 1935'te tarıma 1.1 milyon TL ve toplam üretken faaliyetlere 12.3 milyon TL iken 1936'da sırasıyla, 5.5 milyon TL ve 12.4 milyon TL, 1937'de 6.7 milon TL ve 12.9 milyon TL, 1938'de 1.1 milyon TL ve 6.4 milyon TL (özel ve kamu kesimi dahil) mali destek yapılmıştı (Bulutay-Tezel-Yıldırım, 1976, **Tablo 7.6**). Para arzındaki genişleme (**Tablo II**) ile birlikte bunların da, tüm üretken kesimlerde canlanmayı desteklediği açıktır.

Ekonomik canlanma ile birlikte, tahsil edilen vergilerin tahakkuk edene oranı, 1937'de, bunalım öncesi orana (% 76.4) ulaştığı gibi, mutlak rakam olarak vergi geliri de yükselmişti (Tablo I).

VI. SONUÇ[37]

Dünyada 1929 krizini izleyerek Türkiye'nin yaşadığı bunalım-deflasyon süreci, ekonomiye dışsal (egzojen) etkenlerle ekonominin iç dinamiği ve ekonomi politikası uygulamalarının karşılıklı etkileşmesi yoluyla ortaya çıkmıştı. "Ekonomiye dışsal etkenler", dünyadaki bunalımın dış ticaret hadlerini ve ihracat hacmiyle bileşimini etkilemesi ve reel kayıplar yaratması ve iç piyasadaki (hava koşullarına bağlı) kötü ürün yıllarıydı. Ekonomi politikası, içeride ekonomiyi "millileştirme" ve kapital birikimini süratlendirme yoluyla sanayileşme amacına dönüktü. Döviz ve dış ticaret politikaları, para-kredi politikası ve maliye politikası bunun başlıca araçları; Osmanlı borçlarının ödenmesi, başta demiryolları millileştirmeleri, yine başta demiryolları, altyapının kurulması ve ilk sanayileşme girişimleri de başlıca amaçlarıydı. Ekonomi politikası uygulamaları dışsal etkenlere karışınca, varolan yapısı içinde ekonominin iç dinamiği, derin bir deflasyon ve bunalım yarattı. Başta köylü ve işçi olmak üzere, geniş kitlenin satınalma gücünde büyük düş-

37 Teşviki Sanayi Müesseseleri ve milli bankalarda gelişme Ek-1'deki tablolarda izlenebilir. Ayrıca, 1929 ve 1958 krizlerinde "transfer meselesi" için bkz. Dördüncü Bölüm, Ek-1.

meler olmuş, en zorunlu malların tüketimi dahi kısılmıştı. Yine aynı etkenlerin karşılıklı etkileşmesiyle, ekonomi 1934'ten itibaren, bu süreçten kurtulabildi. Gerçekte, başlayan bu gelişme süreci, yine bir dışsal etken olan İkinci Dünya Savaşı'nın varolan ekonomik koşullar ve uygulanan ekonomi politikasının, kötü ürün yıllarıyla birlikte ekonomiyi olumsuz yönde etkilemeye başladığı 1940 yılına kadar sürebildi.

Ele alınan yıllar aynı zamanda Türk toplumunda ekonomik farklılaşma açısından da ilginç dönüşümler gösterir. Daha İttihat ve Terakki döneminde başlayan "milli burjuva"[38] yetiştirme girişimleri, sanayi-bankacılık ve (devlet altyapı yatırımlarında) müteahhitlik alanlarında sonuçlarını vermeye başlamıştı. Buna karşılık, köylünün topraktan kopması ve çağdaş anlamıyla bir işçi sınıfının oluşma yoluna girmesi bu dönemin ürünüdür. Sanayinin daha büyük ölçeğe geçmesi ve küçük işletmelerin tasfiye olmaya (hiç olmazsa, büyük işletmelerin rakip olduğu alanlarda) başlaması; tarımda köylünün fakirleşirken topraktan kopmasıyla, bunun üretim araçlarını ele geçirenlerin sermaye yoğunlaşması sürecini yaşaması da buna eklenmelidir. Diğer bir deyişle, toplumsal tabakalaşmanın oluşmaya başladığı gözlenmektedir.

Yaşanan bunalıma karşı yaratılan kurumlar ve örgütleşmeler, küreselleşme çağı başına (1980) dek gelişerek (bazen kösteklense de) yaşamlarını sürdürdü. Türkiye ekonomisinin 1980'e kadar yaşadığı gelişme ve değişme 1930'larda büyük sıkıntılarla yaratılan kurumlara ve altyapıya çok şey borçludur. Yaratılan kurumlar kalkınma açısından önemli bir miras olarak 1980'li yıllara kadar gelişerek varlıklarını sürdürdüler.

38 Ancak, 1930'larda bu deyim yerini uluslaşma, devletçilik, çağdaşlaşma gibi sınıfsal içeriği olmayan kavramlara bırakmıştı.

EK-1: TABLO I-a
Ek-I: Teşviki Sanayi Kuruluşları ve Milli Bankalarda Gelişim: 1932-1939

		Hukuki Şekile Göre Dağılım (%)					
Yıllar	İşletme Sayısı	Bir Kişice İşletilen	Adi Şirket	A.Ş. ve Ltd. Ş.	Resmi Kurumlar	Diğer Şekiller	Toplam
1932	1473	51.4	17.0	8.1	2.1	21.4	100
1933	1397	57.7	15.5	8.7	2.6	15.5	100
1934	1310	56.3	15.3	10.0	2.9	15.5	100
1935	1161	54.4	12.7	11.4	4.8	16.7	100
1936	1101	50.3	12.2	12.9	7.8	16.8	100
1937	1116	50.4	9.9	13.6	8.0	18.1	100
1938	1103	48.0	12.6	13.2	9.4	16.8	100
1939	1144	45.6	10.8	13.4	9.7	20.5	100

Kaynak: *Rakamlarla Türkiye*, c.II, *a.g.e.*, s.65. Resmi kurumlar; devlet, özel idareler ve belediyeler A.Ş. anonim şirket, Ltd. Ş. limited şirket.

EK 1: TABLO I-b
Teşviki Sanayi Kuruluşlarında Gayrisafi Üretim Değerinin Dağılımı (%)
(1932-1939)

	G.S. Üretim Değerinde Pay (%)					
Yıllar	Kâr	Ücret + Maaş	Hammadde	Maaş	Diğer İşletme Giderleri	Toplam
1932	28.8	11.2	53.8	0.3	5.9	100
1933	36.3	10.4	47.7	0.5	5.1	100
1934	38.7	10.4	46.8	0.4	3.7	100
1935	36.6	9.7	48.2	0.6	4.9	100
1936	36.8	9.9	48.5	0.5	4.3	100
1937	38.8	10.1	45.4	0.6	5.1	100
1938	35.7	11.6	46.1	0.7	5.9	100
1939	38.7	10.8	44.8	0.6	5.1	100

Kaynak: *Rakamlarla Türkiye*, c.II, *a.g.e.* Bu döneme ait kaynaklarda "Yevmiye" deyimi işçi ücreti; ücret deyimi de memur maaşı yerine kullanılmaktadır.

EK 1: TABLO I-c
Teşviki Sanayi Kuruluşlarında Büyüme Göstergeleri
(1932-1939)

Yıllar	İşletme Başına Tesisat ve Bina Kıymeti (1932=100)	İşletme Başına Ücret + Maaş (1932=100)	K/L (1932=100)	Reel Ücret (1932=100) (1935=100)
1932	100	100	100	100
1933	98.8	110	89.8	100
1934	113.4	138.1	82.1	108.7
1935	136.9	163.2	83.9	100
1936	141.7	194.4	72.9	92.9
1937	150.7	241.8	62.3	78.6
1938	169.0	276.3	61.1	98.5
1939	183.5	298.4	61.5	102.2

Kaynak: Tökin, 1949.

K/L oranı: İşletme başına tesisat ve bina kıymetinin işletme başına ücret + maaşa bölünmesiyle bulunmuştur. Bu oranın sürekli düşmesi ya işletmelerin emek-yoğunluğu daha yüksek teknolojiye geçtikleri ve/veya bu tür mallar ürettikleri ve/veya tesisat-makine fiyatlarının ücretlerden daha süratle düştüğünü gösterir. Reel ücret, genel fiyat seviyesi değişmeleri için düzeltilmiş nakdi ücrettir. 1932-1934 için işçi başına yıllık ücret; 1935-1939 için işgünü başına ücrettir. Dolayısıyla bu iki dönem arasında karşılaştırılabilirlik yoktur. 1934'ten sonraki düşüş, İş Kanunu dolayısıyla işgününün kısaltılmasıyla ilgili olabilir.

EK 1: TABLO II
Milli Bankalarla İlgili Göstergeler
(1925-1938)

	(Milyon TL)		%	(Milyon TL)			%
	Kasa Mevcudu	Mevduat	1/2	Sermaye + İhtiyatlar	Kârlar	Zarar	Net Kârlılık
Yıllar	(1)	(2)		(1)	(2)	(3)	
1925	12.9	47.9	27	26.8	2.9	0.0004	10.8
1926	21.0	41.8	50	34.0	4.3	0.0007	12.6
1927	32.2	52.7	60.1	36.5	3.1	0.0005	8.5
1928	40.5	77.9	51.7	45.8	4.6	0.0034	10.0
1929	58.3	117.0	50.0	51.4	5.6	0.0024	10.9
1930	47.5	116.0	40.9	57.8	3.3	0.0019	5.7
1931	40.1	115.6	34.5	61.4	2.8	0.742	4.6
1932	40.3	111.9	36.6	62.3	3.3	0.0540	5.2
1933	45.2	121.1	37.6	67.7	3.2	0.3532	4.1
1934	43.3	124.0	34.8	72.8	3.7	0.2600	4.7
1935	49.7	138.6	35.7	79.7	2.9	0.1573	3.4
1936	63.0	172.1	30.8	92.2	3.75	0.1351	3.9
1937	57.4	197.3	28.6	108.8	3.9	0.0054	3.6
1938	69.2	226.5	35.0	138.5	7.3	0.0072	5.3

Kaynak: *İstatistik Yıllığı 1937-1938*, c.10.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Serbestleşme Yolunda 1958 Krizi ve Plansız Yapısal Dönüşüm

I. 1950'LERE GENEL BAKIŞ

i) Dünya ekonomisi 1950'li yıllarda her bakımdan 1930'lardan çok farklıydı. İkinci Dünya Savaşı'nın öncesi ve sonrası yıllar arasındaki farklılık, hem 1930'lardan alınan dersleri hem de savaşın getirdiği etkileri ve dersleri yansıtmaktaydı. Bir kere dünya iki kampa bölünmüş, kampların biri ABD, diğeri SSCB önderliğinde bloklaşmıştı; bu ikisi dışında kalan ülkeleri her blok önderi kendi yanına çekmek için her alanda taviz dağıtıyor, "büyüme-kalkınma" hedefine dönük çabalar harcamaktan da geri kalmıyordu. ABD'nin dağıtılmasına katkı yaptığı büyük sömürge imparatorluklarının doğurduğu yoksul yeni ülkeler ile geçmişten kalanlar üzerinde "nüfuz" kurmak için, iki blok arasında ciddi bir mücadele sürüyordu.

Ayrıca 1930'lu yılların öğrettiği dersler ve getirdiği yeni kurumlar, (sosyal devlet, işsizlikle mücadele için kamu müdahalesi gibi) ABD önderliğindeki Batı blokunun politikalarına şekil veriyor; buna karşılık o dönemde "ekonomiyi dışa kapatma"nın ve otoriter rejimlerin yarattığı sakıncaların aşılmasına çalışılıyordu. ABD kendi önderliğinde kendi blokunda demokrasiyi ve dışa açık politikaları savunurken, sa-

vaşı hemen izleyen yıllarda da bir dizi dünya kurumu (IMF, Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası / Dünya Bankası, GATT gibi) çerçevesinde kendi bloku için bunları gerçekleştirecek düzeni kurmuştu. Savaşta yanıp yıkılan ülkeler bir yandan, kalkınması gereken çok sayıda ve imparatorluklar dağılırken sayıları giderek artan yoksul ülkeler diğer yandan, "resmi yardım" programlarıyla ABD tarafından desteklenmeye alınıyor, böylece kendi bloku için bir "çekim" noktası yaratıyordu.

1930'ların durgunluğu neo-klasik iktisadın yetersizliğini gösterdiği için, savaş sonrası J. M. Keynes'in kuramı Batı blokunun gelişmişleri için, İktisadi Kalkınma kuramı da yoksulları için temel politikaların üretildiği çerçeve oldu. Resmi yardım programları kadar söz konusu uluslararası kurumlar ile bu kaynaklardan üretilen politikalarda da temel etken güç ABD'ydi. ABD kendi parası ABD doları, kendi sermayesi ve kendi politik hedeflerinin egemenliğini sağlamak üzere, bütün yapılanmaları oluşturdu.

Resmi yardımlardan pay almak kadar yaratılan kurumlara katılmak da ABD'nin getirdiği yeni düzene uymayı gerektirmekteydi. Büyüyen dünya pazarı, yüksek yatırım düzeyi ve düşük faizler, sabit kurların sağladığı belirlilik ve güven, bol dış yardımlar, Batı blokunun önderi ABD'nin yarattığı düzenin cazip noktalarıydı. Bu düzene katılmanın şartı demokrasiyi ve serbest pazar ekonomisini benimsemekti; ancak, kısa vadeli sermaye kadar uzun vadeli sermaye üzerindeki denetim kural-dışı sayılmıyor, bunlar denetleniyordu.

ii) Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sürecinde tarım üretiminde büyük düşüşler yaşamış ve yoksullaşmıştı. Savaş yıllarında tarafsızlığını sürdürürken, savaşın son yılında Batı blokuna geçmişti. Savaş sonrasında da Batı blokundaki yeni kurumlara üye olmuştu. IMF ile ilk deneyimi 1946'da oldu; savaşta yaşadığı yüksek oranlı enflasyonun TL kurunu aşırı değerlendirmesini gidermek üzere bir devalüasyon yaptı (1.3 TL/dolar'dan 2.8 TL/dolara). Ekonomisini serbestleşmeye geçirirken demokrasiyi de siyasi rejim olarak benimsedi. Kore Savaşı'na (1951-1953) katılarak NATO üyeliğini garantiledi. Bunların tümün-

deki temel amaç resmi dış yardım kadar Batı blokunda yer alabilmekti. Ne var ki, bütün olumlu koşullara rağmen, 1954'ten itibaren ekonomide serbest piyasa derken darlıkların artmasını ve 1958'de borç ödeyemez duruma düşmeyi engelleyemedi.

II. SERBEST PİYASA EKONOMİSİYLE DIŞA AÇILMA VE ABD DIŞ YARDIM PROGRAMI: 1950-1953

Türkiye ekonomisi 1930-1946 arasındaki yıllarda, her anlamda dış dünyaya kapalı kaldı. Büyük Dünya Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği koşullar, hükümetlerin bu konudaki bilinçli tercihleri ötesinde etkiler yarattı. Ancak savaşın bitişini izleyerek ortaya çıkan dış ve iç koşullar, Türkiye'nin dışa açılması için baskıları su üstüne çıkardı. 1958'deki krize giden sürecin hazırlanmasında payı olan ve serbestleşmeye geçişin temelinde yatan bu baskılar, dışarıdan geldiği gibi içeriden de kaynaklanmaktaydı.

1. Dış Baskılar

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ABD dünyanın en güçlü devleti olarak sahnede bulunuyorken, kendi öncülüğünde, Batı dünyasını ve uluslararası sistemi yeniden kurumlaştırma işlevini yüklenmişti. Aynı zamanda, savaşın galiplerinden biri olan Sovyetler Birliği'nin (SSCB) daha fazla yayılmasını ve savaşın yenik devletlerinin (başta Japonya ve Almanya) tekrar savaş saldırganlığını engellemek amacındaydı. Birinci amacın gerçekleşmesi, vereceği dış yardımların kendi modelini gerçekleştirmeye dönük olarak kullanılmasını gerektiriyordu. Bu model, Batı çerçevesindeki azgelişmiş ülkelerin (AGÜ) gelişme doğrultusunu belirlerken, ABD'nin kurmayı amaçladığı yeni uluslararası sistemin de "gereken parçası"nı oluşturmalarını sağlayabilmeliydi. Askeri ya da ekonomik yardımlardan yararlanmak isteyen bir ülke, sistemin koşullarına uymak ve alacağı yardımların içerdiği şartları yerine getirmek durumundaydı.

ABD'nin yeni uluslararası sistemi kurarken kendi sermayesi için en elverişli ortamı yarattığı, kendi parasını dünyanın egemen ödeme

aracı olarak sürdürmeyi sağladığı bir gerçekti.[1] Kesin rekabet üstünlüğü yaşarken Batı dünyasını bütünleşmiş bir uluslararası sisteme bağlama hedefi, dış ticaretin serbestleştirilmesine dönük kurumları ve kuralları yaratmasının temel nedeniydi; AGÜ ise, kendi egemenlik alanının genişlemesini ve büyüyen yeni pazarları sağlıyordu.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD dış yardımı almak yoluyla ithalatını artırmak ve Batı dünyası içinde yer almak için, kurulan yeni uluslararası düzenin ve dış yardımın koşullarını da kabul etmek zorundaydı. Ancak bunlar, soyut olarak varolmakta kalmadı; Türkiye'ye yapılan "tavsiye"ler, ülkede yerleşen danışmanlar ve yardım örgütleri yoluyla ülke temelinde somuta da dönüştü. Durum, 1929 Dünya Bunalımı'nı izleyen yıllardan çok farklıydı.

2. İç Baskılar

i) Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında İngiltere ve ABD'den askeri yardım istemesi ve 1942'de yürürlüğe konan Toprak Mahsulleri Vergisi'ni izleyerek ortaya çıkan buğday kıtlığında dünyanın her yanından buğday yardımı araması, dış yardım isteklerinin ilk basamağını oluşturdu. Savaşın ortaya koyduğu gerçek, Türkiye'nin askeri gücünün zayıflığı ve temel gıda maddesi buğdayı bile yeterli miktarda sağlayamadığıydı. Savaş bittiğinde, SSCB'den gelen toprak talebi, askeri yardım gereğinin sürmesine yol açmıştı. Böylece, Türkiye'nin dış yardıma açılması için ilk baskı, askeri kaynaklı oldu. Nitekim, Türkiye (NATO dışında olduğu sırada) ilk askeri yardımı, Truman Doktrini çerçevesinde 1947'de almıştı. Kore Savaşı'na asker göndermesinin karşılığı olarak da NATO'ya girdi.

İç baskıların ikinci kaynağı, savaş yıllarındaki yeni oluşumların yarattığı kuşkular ve olanaklardı. Kuşkular, ekonomi politikası uygulamalarının toprak sahipleri ve tüccarlar sınıfında yarattığı "rejimin geleceğine ilişkin endişeler"den; bir yandan da siyasal baskıların top-

1 İkinci Dünya Savaşı sonrası düzenin, ABD açısından ticaretten çok sermaye dolaşımı özgürlüğüne dayandığı görülüyordu (Keyder, 1984, s.34). ABD dolarıysa, Bretton Woods para sisteminde "kilit para" işlevini yerine getirirken, dünya parası olma rolünü de oynamaktaydı.

lumun geniş bir kesiminde "siyasal özgürlük ve demokrasi" isteği yaratmasından kaynaklanıyordu.

ii) Olanaklara gelince: ABD, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası yeni ekonomik sistemi kurarken, bunu tamamlayacak siyasi sistemi de yürürlüğe sokmaya çalıştı; öncülük yaptığı uluslararası sisteme ve dış yardım mekanizmalarına katılma, siyasal rejimin de değişmesi olanağını getiriyor, demokrasiye kapıları açıyordu.

İkinci bir olanak, İkinci Dünya Savaşı'ndaki enflasyonun ve darlıkların yol açtığı spekülasyonun, tüccar sınıfının elinde yarattığı servet birikimiydi. Ancak teknoloji, üretim, örgütleme ve pazarlama bilgisinin özel kesimde pek bulunmadığı, bir sanayici-girişimci sınıfın henüz gelişmediği bu dönemde, bu servetlerin üretken sermayeye dönüştürülmesi pek olanaklı değildi. Oysa dışa açılmayla birlikte, yabancı sermaye ortaklığı ve dış yardımın getireceği sermaye bollaşması, biriken servetlerin üretken sermayeye dönüşmesi olanağını yaratacaktı.

Büyük toprak sahipleri açısından savaş sonrası dönemin geniş pazar olanakları yarattığı buna eklenmelidir. Savaşta yıkılan Avrupa için gıda maddesi ve hammadde sağlanması, Türkiye'nin işlenmeyen geniş topraklarına eklenince, yeni üretim ve kâr olanağı demekti. Savaş yıllarında küçük üretici köylü, emek-yoğun üretimin kol gücünü sağlayan erkek nüfusun ve iş hayvanlarının bir kısmını orduya verince fakirleşirken, büyük toprak sahipleri kazanmıştı. Nedeni, pazara dönük üretim yaptıkları için, dünyada ve içeride tarım ürünleri ticaret hadlerinin çok yükselmiş olmasıydı. Ne var ki yol yapımında ve tarımda makine-donanımı eksikliği, varolan üretim imkânlarını kullanma olanaklarını iyice sınırlamaktaydı; nedeni, pazara ulaşım güçlükleriydi. Her ne kadar Türkiye, savaş döneminde altın ve döviz rezervi biriktirdiyse de, savaş sonrası yıllarda dünyada sermaye donanımı satınalmak da, talebin yüksekliğine karşılık üretim kapasitesinin sınırlı olması dolayısıyla güçtü.

Böylece dönemin güçlü sınıfları olan büyük toprak sahipleri ve tüccarlar, hem siyasal güvence ve demokrasi rejiminin pekişmesi, hem de ortaya çıkabilecek ekonomik olanaklardan yararlanabilmek için,

"serbestleşmek"le "dışa açılma"yı gerekli gördüler. Daha bu sınıfların önderliğini yapan Demokrat Parti (DP) 1950'de iktidara gelmezden önce, CHP iktidarı döneminde bunun ilk adımları atıldı; dış yardım alma ve bunun karşılığında beklenen koşulları yerine getirme işlevi, adım adım devreye konmaya başlandı.

Askeri yardım alma baskısı 1947'de, Truman Doktrini çerçevesinde askeri yardım almayla, ekonomik yardım alma baskısı da, Türkiye'nin ısrarı üzerine Marshall yardımı kapsamına 1948 yılında alınmasıyla sonuçlandı. Türkiye'nin aldığı dış yardımlara, dönemin ikinci yarısında tarım ürünü yardımları eklendi. PL 480 programı çerçevesinde ABD'nin yerli para, yani TL karşılığı, sattığı tarım ürünü fazlaları gibi, NATO kanalından da askeri yardım gelmeye başladı. Dış ve iç baskıların karışımı olarak ortaya çıkan bu serbestleşme ve "dışa açılma" denemesinde öncelik, her iki tarafta da siyasal nitelikte görünüyordu. İçerideki ekonomik nitelikli baskılar ise, varolan üretime pazar aramak değil, dış dünyanın yapacağı yardımlar, sağlayacağı olanaklarla ithalatı ve üretimi artırabilme imkânı yaratmak niteliğindeydi. Dışa açılmanın sağlayacağı ekonomik olanaklar kadar, içerideki siyasal ve ekonomik düzenin dönemin güçlü sınıflarında yarattığı endişeler ve kuşkular da, baskının kaynağını oluşturuyordu. ABD ise, Türkiye'yi, kurmasına öncülük ettiği yeni uluslararası ekonomik sistemin bir parçası olarak düşünmekteydi.

Dönemin güçlü sınıflarında, yürürlükteki devletçi düzenin tasfiyesiyle birlikte yabancı sermayeye katılma isteğinin en belirgin ifadesi 1948 İktisat Kongresi'dir. Ahmet Hamdi Başar'ın kurduğu İstanbul Tüccar Derneği'nin düzenlediği bu kongrede, işadamları ve üniversite hocaları ülkenin hızlı gelişmesinin koşullarını saptadılar. Bunlar arasında (yeni uluslararası sistemle pek bağdaşmadığı kabul edilen) devletçiliğin tasfiyesi ve dövizle sermaye kaynaklarının kıtlığının aşılması için yabancı sermayeye açılma vardı[2] (Avcıoğlu, 1969, s.320).

1948 İktisat Kongresi'nde belirtilen bu görüşler, 1946'da

2 Yabancı sermaye yatırımlarına dayanarak büyüme beklentisi bu dönemde başladı.

ABD'nin yardım yapıp yapmama kararını almak için Türkiye'ye yolladığı Max Thornburg'un[3] raporundaki görüşlerle tam çakışıyordu. Devletçiliğin daraltılması, ağır sanayiden vazgeçme, yabancı sermayeye açılma ve eşit haklar tanıma, bu çakışmanın temel noktalarıydı. Benzer görüşler, 1950'de gelen Dünya Bankası heyetinin hazırladığı ve heyet başkanı Barker'in adıyla anılan raporda tekrarlanmıştı. Türkiye, buna göre, sanayileşme hedefinden vazgeçmeyecekti ama tarıma öncelik vermeli, devletçiliği tasfiye etmeli ve yabancı sermayeyi teşvik etmeliydi[4] (Barker, 1949, s.32-33, 57).

Böylece serbestleşme ve dışa açılma programı, dış dünyada kurulan yeni sistemle içeride etkinliği olan toplum katlarının ortak görüşlerinin ürünü oldu.

3. Serbestleşme Yolunda İyimserlik Yaratan Beklentiler

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı yıllarının sonuna doğru, özellikle 1942 ve 1945 yıllarında, tarımda büyük bir çöküş yaşamıştı. Marshall Yardımı Planı'na 1948 yılında alındığında, bu çöküşün tersine döndürülmesi olanağı ortaya çıktı. Bu kaynaktan ithal edilecek traktörlere askerlikten tekrar toprağa dönen genç nüfus eklendiğinde, tarım üretimini, atıl meraları ekime açma yoluyla katlamak mümkün olabilecekti. Tarım ürünü kıtlığı çekildiği savaş sonrası dünyada, buna, 1950'lerin başında Kore Savaşı'nın (1951-1953) yarattığı dünyadaki spekülatif stok alımları eklendi. Türkiye'nin DTH'si hızla lehe dönüyordu; hava koşullarıysa, olağanüstü elverişli gidiyordu (Tablo I ve II).

1950-1953 arasında tarımda katma değerin % 25'ten, DTH'deki iyileşmenin de eklenmesiyle, ihracat gelirinin % 30'dan fazla artış sağladığı görülüyordu (Tablo II). Ekonomideki iyileşme bunlardan ibaret kalmadı: GSMH yılda ortalama % 11.3, sanayi %

3 Thornburg, American Standart Oil Co. petrol şirketinin bir yöneticisiydi ve Türkiye'nin petrol kaynaklarıyla ilgilenmişti. G. Spry ve G. Soule ile birlikte. Türkiye ekonomisi üzerine bir de kitap yazmıştı (1949). Kitapta, özel girişimin olası yararlarının devletçilik uygulamaları değiştirilmeden sağlanamayacağı belirtilmişti (s.38-39).

4 Bu dönemde tarım ürünü küresel kıtlığı, sanayileşmenin önlenmesi yanında, her dış kaynaklı raporda, tarıma dayalı büyüme tavsiyeleri yarattı.

TABLO I
Reel GSMH, Tarım, Sanayi (Sabit Fiyatlarla) Üretim Yıllık Artış Hızı (%)
1950-1961

Yıllar	Yıllık Artış Hızı (%)		
	Reel GSMH	Tarım	Sanayi
1950	9.4	10.9	9.3
1951	12.8	19.8	2.6
1952	12.0	9.5	10.9
1953	11.2	8.7	19.2
1954	-2.9	-13.9	9.2
1955	7.9	9.8	11.3
1956	3.2	5.0	9.6
1957	7.8	6.5	10.7
1958	4.5	9.2	5.6
1959	4.0	0.3	3.6
1960	3.4	2.3	0.4
1961	2.0	-4.9	11.7

Kaynak: DİE, DPT.

TABLO II
Dış Ticaret Hadleri, İhracat Geliri, Tarım Katma Değeri ve CİB Açığı Endeksleri
(1953 = 100)

Yıl	DTH	İhracat Geliri	Tarım Katma Değeri	CİB Açığı (-)
1950	104	66.5	71.1	30.5
1951	113	79.3	85.8	57.3
1952	108	91.6	91.4	120.7
1953	100.0	100.0	100.0	100.0
1954	96	84.6	80.3	107.9
1955	108	79.0	87.5	107.9
1956	110	77.0	95.2	45.7
1957	97.5	87.1	97.6	63.4
1958	99	62.7	114.7	70.7
1959	83.5	89.6	114.0	88.4
1960	82	81.0	115.2	84.8
1961	78.5	87.5	111.9	103.6

Kaynak: Dış Ticaret Hadleri (DTH): W. Blackman, "Agricultural Exports and Imports: 1948-1963"den naklen G. Kazgan, Temmuz 1966. Diğerleri için "Sayılarla Türkiye: 1923-1985", Dünya Yayınları, 1986. CİB açığından 1955 ve izleyen yıllarda, NATO'nun verdiği off-shore ve enfrastrüktür ödemeleri indirilmiş, endeks rakamları buna göre hesaplanmıştır.

10.5, tarım üretimiyse bunun da üstünde bir hızla (% 12.2) artarken genel fiyat seviyesi artışı sadece % 4 kadardı (Tablo I). Toplam yatırımların % 15 kadar bir oranı, ulaştırma ve inşaat kesiminden sonra yatırım verimliliği en yüksek kesim olan tarıma akıyordu.[5] Ülke tarım üretimi ve ihracatı artışına dayalı bir "altın çağ" yaşamaktaydı. Gelip-giden ABD'li danışmanların Türkiye'nin ağır sanayiyi bırakıp, tarımda uzmanlaşması tavsiyeleri, bu tablo karşısında "yersiz" de sayılamazdı. Gerçi 1950-1952 arasında CİB (cari işlemler bilançosu) açığı dört katına çıkmıştı (Tablo II); ihracatın ithalatı karşılama oranı % 62 kadardı. Ancak henüz dış borç servisinin ihracata oranı % 10'a dahi varmıyordu.

Aşağıda anahatları incelenen serbest piyasa ekonomisiyle dışa açılma programı, işte ilk yıllarda bu olumlu tablonun yarattığı iyimserlik havasında uygulandı. Ne var ki 1954'e gelindiğinde "gidişat" tersine dönmeye başlamıştı.

III. SERBESTLEŞME VE DIŞA AÇILMA PROGRAMININ ANAHATLARI

Uygulamaya giren program, "serbest piyasa ekonomisi ile dışa açılma"yı getiren 24 Ocak 1980 Programı ve onu izleyen uygulamaları birçok bakımdan anımsatır nitelikteydi. İkinci özelliği, programa ilişkin kararların çoğunun 1954 yılı sonuna kadar geçen sürede alınmış olmasıydı. Bu yılı izleyerek ekonominin içine düştüğü sıkıntılar, ortaya çıkan darlıklar, ne karar ne de uygulama düzeyinde, isteklerin sürdürülmesine olanak verdi. Program bu bağlamda, bütün sıkıntılara rağmen serbestleşme ve dışa açılmanın sürdürüldüğü 24 Ocak programından ayrılıyordu.

i) IMF üyesi olarak Türkiye bu dönemde "sabit, fakat ayarlanabilir kur" sistemini benimsedi. İkinci Dünya Savaşı boyunca yaşa-

---

5 1948-1955 arası dönemde inşaatta her bir milyon TL yatırım 3,036 bin TL, tarımdaysa 2,671 bin TL üretim artışı yaratıyordu; yani marjinal sermaye hasıla oranı en düşük, yatırım verimliliği en yüksek kesimler bunlardı. Diğer kesimler bu ikisini geriden izlemekteydi (K. Gürtan, Tablo XIX, s.148, 1959).

nan enflasyonun döviz kurunu aşırı değerlendirmiş olmasını gidermek için, 7 Eylül 1946'da Türk lirasının dış değeri, 1.30 TL=1 dolardan 2.80 TL=1 dolara devalüe edilmişti. Bunu izleyerek, Türk lirasına güveni artırmak amacıyla, Merkez Bankası altın satışlarını serbest bıraktı. Tarıma dayalı gelişmeyi gerçekleştirmek, özellikle o dönemde gıda maddesi ve hammadde ihtiyacı olan Batı Avrupa'ya ihracatını artırmak üzere, 1948 yılından itibaren Marshall yardımı programından Türkiye traktör ithaline başladı; tarımsal gelişmesini sağlamak üzere karayolları yapımı, ABD uzmanlarının yardımıyla kurulan Karayolları Müdürlüğü'nce gündeme getirildi. Üretim bölgelerinin pazarlara bağlanması böylece mümkün olabilecekti.

(22.5.1947 tarihli kararnameyle) Maliye Bakanlığı, yabancı sermayenin kısmen ya da tümüyle dışarı transferine ilişkin kararlarda yetkili kılındı. 1950'de seçimleri Demokrat Parti (DP) kazanınca hükümetin değişmesi üzerine, 1951'de (5821 no.lu) Yabancı Sermaye Kanunu çıkarıldı; ancak tarımı ve ticareti yabancı sermayeye kapalı tutan ve kâr transferini sınırlayan bu kanun, sonra yetersiz bulundu. Bunun üzerine, 1954'te (6224 no.lu) Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu yürürlüğe kondu ve söz konusu sınırlamalar kaldırıldı.

ii) 1950'de (5583 no.lu) Hazinece Özel Teşebbüse Kefalet Edilmesi ve Döviz Taahhüdünde Bulunulmasına Dair Kanun, Maliye Bakanlığı'nı (300 milyon TL'yi geçmemek kaydıyla) özel girişimin dışarıdan sağladığı uzun vadeli borçlara kefil saydı. 1953 yılında devreye konulan "kredili ithalat", ticaret bankalarının dış dünyadan döviz kredisi sağlamalarını mümkün kıldı. Buna göre, kredinin geri ödenmesinde döviz ile ödeme sorumluluğu T.C. Merkez Bankası'nda kaldığı halde, bankaların krediye ilişkin dövizleri T.C. Merkez Bankası'na devretme yükümlülüğü yoktu. Bu üç uygulama, 1958'deki krizin dış mali boyutunu hazırladı.

iii) 1954 tarihli Petrol Kanunu ile daha önce devlet elinde bulunan petrol arama yetkisi kaldırıldı; 1957'de yapılan bir değişiklikle rafineri kurma hakkı da yabancı sermayeye verildi. Petrol şirketlerinin kâr transferlerine (bir ara) kur garantisi verildi.

(6088 no.lu) Turizmi Teşvik Kanunu ile yabancıların köyde gayrimenkul satınalması, Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesi kararına bağlı olarak serbest bırakıldı.

1950'de kurulan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB), özel girişime dönük faizli, projeye bağlı döviz kredisi verme amacına yönelikti.

iv) Türkiye 1950 yılı sonbaharında, OEEC'nin "tavsiyesi" üzerine (10 Ağustos 1950 tarihli kararname ile) ithalatını % 60 oranında liberasyona açtı; bu oran, birara % 65'e kadar yükseltildi. 1958 krizinin bir kaynağı da bu uygulama oldu. 1946'da Transit Depolama ve Ticaret Kanunu çıkarıldı; kanunun işlerlik kazanamaması üzerine, 1953'te (6209 no.lu) Serbest Bölgeler Kanunu yürürlüğe kondu. Bu kanuna dayanan bir kararnameyle de, 1956'da İskenderun'da serbest bölge kurulması kararı alındı.

1950'de iktidara gelen Demokrat Parti hükümetinin programında, devletin ekonomideki etkinliğini daraltma ve özel girişimi mümkün olduğu kadar genişletme amacı belirtilmişti. Bu amacı gerçekleştirmek için devlet fabrikaları satışa çıkarıldı. Devlet Deniz Yolları ve Devlet Hava Yolları anonim şirkete dönüştürüldü ve yabancı sermaye ortaklığına açıldı. Bu arada kibrit-çakmak tekeli ve yerli mallar pazarları da lağvedildi.

Belirtilen serbestleşme ve dışa açılma programının temel öğesi, dış kaynaklı sermayeye ulaşmaktı. Dolaysız yatırım, ticari kısa ve uzun vadeli kredi, resmi dış yardım (Marshall yardımı) ile üç değişik biçimde dış kaynaklı sermayeye ulaşma amacı ağır basmaktaydı. Gerçekten dışa açılma programının en etkin biçimde işleyen öğesi de bu oldu; ancak buradaki sorunlar 1958 krizini de hazırlayan öğelerin arasında yer aldı. Diğerleri ya hiç işlemedi, ya kısa sürede yürürlükten kaldırıldı ya da yaşanan olaylar tarafından etkisizleştirildi.

IV. SERBESTLEŞME PROGRAMININ KRİZİ HAZIRLAYAN UYGULAMA SONUÇLARI: 1954-1958

1952'de fırlayan ithalat ile ortaya çıkan CİB açığına dış borç ana para ödemelerinin tutarı eklendiğinde, toplamı 220 milyon dolardı; bu gidişin sürdürülemeyeceği anlaşılınca uygulamaya giren bazı politikalar kısa sürede yürürlükten kaldırıldı. Merkez Bankası'nın altın satışlarını serbest bırakmasını izleyerek, altın rezervlerinin üçte biri ithalatta patlama sonucu kısa sürede tükenince, uygulama durduruldu. İthalatta liberasyon, ancak 1950'den 1953 ortalarına kadar sürdürebildi. 1950'de 65 milyon dolar olan CİB açığı artı dış borç ana para ödemeleri 1952'de 220 milyon dolara yükselirken (**Tablo III**), İkinci Dünya Savaşı'nda biriken döviz rezervleri eriyip gitmişti. Ayrıca tüketim malları ithalatı toplam ithalatın % 25'ine varmış, büyümek için yatırım malı ve ara malları gereksinimi olan ülkede, döviz kaynakları giderek lüks tüketim mallarına ayrılır olmuştu.

Uygulamada kısa sürede ortaya çıkan bu değişikliklere rağmen, aşağıda incelenen olumsuz etkenlerin üstüste binmesi, krizi hazırlayan bir süreci ortaya çıkardı.

1. Tersine Dönen Beklentiler

Tarıma dayandırılan beklentiler, aslında ciddi ekonomi politikalarıyla desteklenmişti. Örneğin, 1950'de Gelir Vergisi Kanunu yürürlüğe girerken, tarım vergi dışı tutulmuştu. Ayrıca, başta hububat (buğday), üretimi artıma amacını gerçekleştirmek için ürünlere ve girdilere destekleyici fiyat ve faiz politikaları uygulanıyordu. Ne var ki, traktörün tarıma girmesiyle ekili alanlar hızla artarken, tarımın doğal şartlara bağlılığı sorunu çözümlenmemişti; toprak veriminde de ciddi bir artış olmamıştı.

1954'e gelindiğinde olumsuz doğal şartlar 1953'e oranla tarım üretimini % 14 oranında düşürdü; DTH'deki aleyhe gidişle birlikte ihracattaki düşüş bunu izledi (Tablo II). GSMH % 3 oranında mutlak anlamda düşmüş; eşanlı olarak enflasyon % 12'ye, kaynak dengesi / GSMH açığı % 3.4'e, CİB açığı artı ana para ödemeleri 250 milyon

TABLO III
CİB Açığı ve Dış Borç Anapara Ödemeleri (Milyon $)

Yıl	İthalat	CİB Dengesi	Dış Borç Ana Parası	Toplam
1950	285.7	-50	-15	-65
1951	402.1	-94	-18	-112
1952	555.9	-198	-22	-220
1953	532.5	-164	-20	-184
1954	478.4	-177	-73	-250
1955	497.6	-177	-106	-283
1956	407.3	-75	-89	-164
1957	397.1	-64	-83	-147
1958	315.1	-74	-69	-143
1959	470.0	-145	-60	-205
1960	467.5	-139	-65	-204
1961	507.2	-170	-84	-254

Kaynak: Maliye Bakanlığı ve Dünya Yayınları, "Sayılarla Türkiye 1923-1985", yayın no.42.
CİB: Cari İşlemler Bilançosu. CİB açığından NATO enfrasttür ve offshore ödemeleri indirilmiştir.

dolara fırlamıştı. Kore Savaşı'nın dünyada yarattığı spekülatif fiyat artışları 1953'te bitmiş, DTH'daki bozulma da bunu yansıtma yoluna girmişti. Tarımda üretim yavaşlarken DTH'nin olumsuza dönmesiyle birlikte, ihracat geliri 1953'teki doruğa 1962'ye kadar tekrar ulaşamadı (**Tablo I, II, III**).

1954-1958 arasında tarımın ortalama yıllık büyüme hızı % 4'e düşünce, sanayideki hızlı gelişmeye rağmen (yılda % 9.3), GSMH'nin büyüme hızı yavaşladı, yılda ortalama % 5.1'e geriledi (**Tablo I**). Bu arada yıllık enflasyon da % 15'i aşarak, sabit kur sistemini sarsmaya başladı; ihracat bu kanaldan da darbe alır oldu. CİB açığı miktar kısıtlamaları, takas sistemine başvurma, ihracata prim sistemiyle vb... 1952'nin altında tutulabilse de, 1956'ya kadar yüksek düzeyde (1954 ve 1955'te 177 milyon dolar) sürdü. 1956-1958 arası devalüasyon yapılmayınca, IMF ile anlaşma olmadı. Yeni dış kaynak olarak NATO ödemeleri 1955 ve sonraki yıllarda gelse de, taze ticari kredi alınamadı, dış açık zecri önlemlerle düşürülme yoluna gidildi; 1957'de 64 mil-

yon dolara kadar indirildi. Ne var ki, ithalat kısıtlamaları ekonomiyi sıkıştırıyordu.

2. Ticari Dış Kredilerin Ödenme Sistemindeki Çarpıklık

Ekonominin dışa açılmasında ticari bankalar sistemine sermaye ithali konusunda getirilen yetkiler sonunda, ülkenin borç ödeyemez durumuna düşmesini hazırlayan başlıca nedenlerden biri oldu. Buna göre, ticari bankalar dış dünyadan döviz kredisi sağlayabilecek, fakat diğer bütün işlemlerden sağlanan dövizler TC Merkez Bankası'na devredilirken bu kredi işlemindeki dövizleri devretmeyecekti. 1953-1955 arasında "kredili ithalat" biçimindeki bu uygulama, ithalatın artmasında önemli bir paya sahipti. 1950-1954 arası yıllarda resmi dış yardıma yakın tutarda ithalatçı kredisi kullanıldı.

Borçları dövizle ödeme sorumluluğu T.C. Merkez Bankası'nda olduğu halde, alınan dış kredilerin hangi amaçla kullanıldığını banka denetleyemediği için, büyümeyle ilişkisiz ithalat "kredili ithalat" kanalından yapılıyor, bu arada T.C. Merkez Bankası'nın kısa vadeli döviz borçları giderek artıyordu. Kredili ithalat uygulaması, sonunda, Türkiye'nin ticari nitelikli dış borçlarını ödeyemez duruma girmesini getirdi. Aynı zamanda borçların dağınıklığı, kime ne kadar borç ödeneceği konusunda büyük bir karışıklık yarattı; istikrar programı devreye girdiğinde, bu da, çözülmesi gereken bir sorun olarak gündemdeydi.[6]

Serbest piyasa ile dışa açılma politikasının yabancı dolaysız sermaye yatırımlarıyla ihracata ve büyümeye katkı yapması amacının da çok etkili işlediği söylenemez. Bir kere, bu politikanın serbest bölgeler ayağı ölü doğdu, var bile olamadı. İkincisi, girdiği kadarıyla dolaysız yabancı yatırımın tutarı çok küçüktü; bu dönemde alınan toplam dış yardım ve dış kredinin % 5'ine bile ulaşamadı. 1950-1959 arasındaki 10 yılda Türkiye'ye giren toplam dolaysız yabancı sermaye tutarı sadece 77 milyon dolardı.[7]

---

6 Aynı durum 1978 krizinde de yaşandı (G. Kazgan, 1981).

7 Bu sermaye çoğu zaman makine-teçhizat, lisans vb... biçiminde geliyordu, nakit fon biçiminde değil.

3. Enflasyona ve CİB Açığına Götüren İç Etkenler

1950'li yıllarda ekonomide hem iç tasarruf oranını hem iç yatırım oranını önemli ölçüde artırma olanakları (dış yardım ve içeride gelir artışları sayesinde) ortaya çıktı; dönemin başında GSMH'nin % 8.3'ü kadar olan birinci oran ve % 9.6 kadar olan ikinci oran, kaynak dengesi açığını GSMH'nin % 1.3'ü gibi düşük bir düzeyde tutmuştu. Bunun bir ayağı olan bütçe açığıysa, 1954'e kadar düşük düzeyde kaldı (Tablo IV). Ancak önemli kamu harcaması yaratan (başta tarımı destekleme) ekonomi politikalarının doğrudan Merkez Bankası finansmanı yoluyla çözüme bağlanması, bunların etkisinin bütçeye yansıtılmasını engelliyordu. DTH aleyhe dönerken iç ticaret hadlerini tarım lehine döndüren destekleme politikasıysa, (Tablo V) para arzı genişlemesiyle finanse edilirken, enflasyonun da başlıca kaynağı oluyordu. Dönem içinde iç tasarruf oranıyla birlikte iç yatırım oranı artarken kaynak dengesi açığı 1952'de doruk yaptı (% 3.8); CİB açığının doruk yapma-

TABLO IV
Ekonomide Makro Dengeye İlişkin Temel Göstergelerin GSMH'ye Oranı (%)
1950-1961

Yıllar	Yatırım	İç Tasarruf	Kaynak Dengesi	Bütçe Dengesi
1950	9.6	8.3	-1.3	-2.1
1951	10.3	8.1	-2.2	-0.9
1952	12.8	9.0	-3.8	-0.7
1953	12.4	9.7	-2.7	-2.0
1954	14.7	11.3	-3.4	-2.5
1955	14.3	11.9	-2.4	-3.3
1956	13.4	12.5	-0.9	-4.0
1957	13.2	12.4	-0.8	-2.5
1958	14.0	13.0	-1.0	-1.2
1959	15.6	12.6	-3.0	-2.6
1960	15.9	13.4	-2.5	-3.7
1961	15.0	11.8	-3.2	-

Kaynak: DİE, DPT, Maliye Bakanlığı.
Not: Kaynak dengesi iç tasarruf / GSMH oranıyla yatırım / GSMH arasındaki farktır.

TABLO V
Para Arzı ile Genel Fiyat Seviyesi (TEFE) Yıllık Artış Hızı (%)
ve Reel Ücretler ile Tarım Ürünleri İç Ticaret Hadleri Endeksi (1953 = 100)
1950 - 1961

	Yıllık Artış Hızı (%)		Endeksler 1950 = 100	
Yıllar	Para arzı*	TEFE	Reel Ücret	Tarım İç Ticaret Hadleri
1950	7.3	-10.2	100	100
1951	16.8	6.2	97	100
1952	9.6	1.0	102	101
1953	16.5	2.9	115	102
1954	3.1	10.3	138	99
1955	31.5	7.6	131	110
1956	29.2	16.5	136	116
1957	26.6	18.9	127	139
1958	3.6	14.8	112	131
1959	11.5	19.8	135	123
1960	12.3	5.4	127	131
1961	7.7	2.7	132	143

Kaynak: Para arzı ve TEFE için DİE; reel ücretler için Abdül Malik'ten nakleden İ. Parasız, 1998; tarım ve iç ticaret hadleri için, Ülkü Eğeci, 1968, G. Kazgan, Temmuz 1966.
(*) Para arzı, dolaşımdaki banknot miktarıdır.

sı, 1953 ortasında ithalat liberasyonunun durdurulmasına neden olmuştu. Bir ikinci doruk kötü ürün yılı olan ve GSMH'nin % 3 düştüğü 1954'te geldi; bu kez doğrudan ithalat kısıtlamaları devreye girmeye başladı. 1956-1958 arasında yatırım oranının düşürülmesi tasarruf oranı artışıyla birlikte, kaynak dengesindeki açığı küçültürken, CİB açığı da, doğrudan miktar kısıtlamaları da eklenerek yarı yarıya küçültüldü (**Tablo II**).

Enflasyonun hızlanma nedeni sadece 1955-1957 arasında para arzındaki hızlı artış değildi; CİB açığının küçülmesi için kısılan ithalatın yarattığı mal darlıkları da fiyatlara ayrıca ivme veriyor, her alanda karaborsa fiyatları oluşuyordu. Karaborsa fiyatları resmi fiyat endekslerine yansımadığı, esas alınanlar resmi fiyatlar olduğu için, fiyat endeksleri günlük hayattaki fiyat artışlarını tam yansıtmıyordu. Fiyat ar-

tışı hızlanırken döviz kurunun sabit kalmasıysa, dış ticaret açısından yeni önlemler almayı gerektiriyordu.[8]

4. Hızlanan Enflasyon, Sabit Kur ve Yeni Kurumlar

i) 1950'ler ABD başta, Batı dünyasında ılımlı enflasyonun (1980 sonrasından farklı olarak) hem tam istihdama gidişin bir politika aleti (Keynes kuramı) hem de azgelişmiş ülkelerde sermaye birikiminin ve sanayileşme/kentleşme sürecinin kaçınılmaz sonucu sayıldığı yıllar olmuştu. İktidara gelen DP'nin bu kuramsal yaklaşımla fazla ilgisi olmasa da, durağanlaşmış fakat gelişmesi, kalkınması gereken ekonomiyi harekete geçirebilmek gerektiğinin farkındaydı. Bu amaçla para arzını genişletmeyi, kamu harcamalarını artırmayı sürekli bir politika haline dönüştürdü. 1950-1960 arası yıllarda vergilerin GSMH'deki payı % 11 civarında seyrederken, kamu harcamalarının payı bunun çok üstünde seyrediyordu.

DP, kendisini iktidara taşıyan köylü ve büyük çiftçi ile ticaret kesimlerinin kalkınmasını sağlama yolunda parasal genişleyici bir politika izlediği gibi, programa aldığı KİT satışlarını da "es geçip" çok sayıda yeni tarımsal KİT kurma yoluna gitti (Et-Balık Kurumu, SEK, gübre sanayiyi çok sayıda yeni şeker fabrikası vb...). TMO ve diğer bazı tarım kurumları, senetlerini doğrudan Merkez Bankası'na reeskonta arzediyor, stoklar birikirken ya da çiftçiden alış fiyatıyla tüketiciye satış fiyatı arasındaki birinci lehine hareket sübvansiyon içerdikçe de, para arzı genişliyordu. Aynı şekilde, çiftçinin makine-teçhizat alımlarını kolaylaştırmak için Ziraat Bankası, zaten düşük olan ve enflasyon hızlanırken artırılmayan faiz haddinin çok altında faiz hadlerinde kredi açıyordu. TCMB'nin reeskont haddi parti iktidara geldiğinde % 3'e, vadeli faiz haddi de % 8.5'ten % 7'ye indirilmişti.[9] Giderek büyü-

8 İşadamları enflasyon ve darlıklar ortamından Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği'nin 8. Genel Kurul Toplantısı'nda ciddi biçimde şikâyetlerini dile getirmişlerdi ("Odalar Birliği Kongresi", 15 Şubat 1957).

9 1950'ler boyunca % 7'de kalan bu oran, 1960'ta % 12'ye çıktı. Yani dönem boyunca reel faizler negatif düzeyde sürerken yatırımlara da ivme verdi (TCMB, Aylık Bülten 12, 1972).

yen bütçe açıklarına da pek aldırış edilmiyordu (Tablo IV). Aslında para arzını genişleten politikalar (başta tarım politikaları) önemli ölçüde bütçeye yansıtılmıyordu. Diğer bir deyişle, 1950'lerdeki ekonomi politikaları 1930'lardakinden tamamiyle farklıydı. Vergilemeye ve bütçe dengesi/fazlası sağlamaya dönük uygulama, yerini kaynak dengesi açığına bırakmıştı. Bu fark temelde 1930'ların net dış borç ödeme, 1950'lerinse hem net dış borç alma hem de enflasyonu önemsememe yaklaşımından kaynaklanmaktaydı.

ii) Para-kredi politikasının genişleyici niteliğinin bir sonucu (IMF istikrar programı yürürlüğe girince bir kısmı çöken) banka sayısındaki artış oldu;[10] (üçü özel kanunla olmak üzere) tam 24 adet yeni banka kuruldu, banka saysı 59'a çıktı; hızlı kredi genişlemesi imkânları küçük boylu, yetersiz sermayeli bir dizi bankayı doğurmuştu. Bir diğer sonucu enflasyonun, 1950-1953 arasında göreli çok yavaş seyrederken, ekonomi sıkışmaya başlayınca giderek hızlanması, % 20'ye doğru tırmanmasıydı (Tablo IV). Enflasyon hızlanırken, geçmişte (1946) yapılan devalüasyonun etkisi giderek kayboluyor, TL "aşırı değerli" duruma giriyordu. Bu da, ihracatı artırmayı önlediği gibi (1952'de olduğu gibi), ithalatı patlatıyordu. Resmen devalüasyon yapmaktan hükümet kaçınıyordu; bunun için zaten IMF onayı gerekiyordu.

İşte bu gidiş, devalüasyonu ikâme edecek kurumsal önlemleri devreye soktu, yeni kurumlar ortaya çıktı; serbest piyasa ekonomisi derken günübirlik, gelişigüzel devlet müdahaleciliği devreye girdi. Başlıca telafi edici kurumlar şunlar oldu:

Tevzin Fonu (1.9.1953 tarihli) ithalattan prim alıp, ihracata prim verme yoluyla bir çeşit gizli devalüasyon sağlıyordu; bu arada ithalat liberasyonu ve altın satışları da zaten durdurulmuştu.

Döviz Komitesi (26.12.1955 tarihli) kamu ve özel kesimlerin döviz ihtiyacına göre, döviz harcama listeleri düzenleyecek, döviz talebini sınırlayacaktı. Fakat en "zecri" önlemler, sıkışmanın "had safha"ya vardığı 1956'da ortaya çıktı.

10 Bu paragraftaki dönemle ilgili rakamsal ve kurumsal veriler için kaynak: Prof. Memduh Yaşa başkanlığında Akbank Komisyonu, İstanbul, 1980'dir.

İthal Malları Fiyat Kontrol Komitesi (6.7.1956 tarihli) kararla kuruldu; ithal malları fiyatlarını denetleyen bürokratik bir kurumdu.

Türk Parasının Kıymetini Koruma'ya ilişkin 14 no.lu kararla da tam döviz kontrol rejimine geçildi (15.9.1956); bunu, ithalattan "Hazine Hissesi" olarak alınan ek vergi izledi (1.3.1957).

Bu arada Milli Koruma Kanunu ile fiyat kontrolü iç ekonomiye de yaygınlaştırılmıştı. Klering anlaşmalarıyla yapılan ticaret de, dış ticaretin % 30'una varmıştı. Dış yardım aramaları da sürüp gitmekteydi, fakat istenen sonuç alınamıyordu.

5. Artırılamayan İhracat ve Tıkanan Ekonomi: 1956-1958

i) Kore Savaşı'nın getirdiği yüksek konjonktür başaşağı giderken, DTH'nin aleyhe döndüğü; 1950-1953 arasındaki bol ürün yıllarının yerini kıt ürün yılına bıraktığı; enflasyonun hızlandığı; GSMH'nin ve ihracatın gerilediği 1954 yılında, Türkiye devalüasyon yapsaydı ve gelen giden IMF heyetlerinin tavsiyesini tutsaydı, yukarıdaki senaryo değişik olur muydu? (Ülkeye dış kaynak girişi veriyken) ithalat artışını sınırlamaya, devalüasyonun yardımcı olması beklenir; ancak ihracatı artırma yönünde bu etkinin söz konusu koşullarda çok güçlü biçimde işleyebileceği kuşkuluydu. 1953'te ithalat liberasyonu durdurulunca, zaten hükümet bir örtülü devalüasyona başvurmuştu. Önceki paragrafta incelenen önlemler ithalatı çeşitli yollardan kısmış, ancak ihracat artmamıştı; CİB açığının küçülmesi doğrudan ithalat kısılmasından kaynaklanıyordu. Bu da, ekonomiyi serbestleştirme için yola çıkmışken, buna en aykırı uygulamaları yürürlüğe koymak oluyordu.

Tablo VI 1949-1960 arası dönemde, başlıca ihraç ürünlerinde iç üretimin oranı olarak ihraç edilemeyen miktarı, ihraç mallarında stok birikimindeki artışı gösterir. Buna göre, resmi düzeyde döviz kuru sabit tutulurken enflasyon oranının yılda neredeyse, % 20'ye ulaştığı 1955-1957 arasında alınan önlemlere rağmen (madenler dışındaki) bütün ihraç mallarında stok birikimi artmıştı. Stok birikimi, aynı

TABLO VI
Başlıca İhraç Mallarında İç Üretimin Yüzdesi Olarak
İhraç Edilmeyen Ürün Oranı (%)
1949-1960

İhraç Malları	1949-51	1952-54	1955-57	1958	1959	1960
Tütün	33.3	38.1	41.9	51.3	48.4	57.1
Pamuk	55.7	48.2	72.8	79.3	46.5	51.2
Madencilik	92.8	90.7	89.8	92.2	94.4	91.0
Yün, kıl ve yapağı	85.7	91.5	92.1	93.8	79.2	84.1
Bakliyat	88.1	95.9	99.2	96.9	90.9	90.8
Yağlı tohumlar	86.6	90.0	98.1	98.1	89.7	94.2

Kaynak: G. Kazgan, c.XXIII, sayı 3-4, 1963.
Bu dönemde, Türkiye'nin ihraç mallarının % 80'den fazlası tarımsal kaynaklı ilksel maddelerdi; tütün, pamuk, fındık, kuru üzüm, kuru incir gibi beş tarımsal ürün de bunun % 60'ı kadarını oluşturuyordu.

zamanda, enflasyona ivme veriyor,[11] TL'deki aşırı değerlenmeyi artırıyordu. 4 Ağustos 1958'de TL, dolar karşısında fiilen (*de facto* devalüasyon) 2.80 TL'den 9 TL = 1 dolara düşürüldü; ama geleneksel ihraç ürünlerinde farklı oranlarda primli yüksek kurlar (katlı-kur sistemi) sürdürüldü. Tablo'da tütün ve madenler gibi ihraç mallarında, 1958 devalüasyonu öncesi ve sonrası yıllarda stokla ilgili oranlarda önemli bir değişiklik olmadığı görülüyor. Buna karşılık pamuk, bakliyat, yağlı tohumlar gibi dünya piyasasında rekabet koşullarında satılan ürünlerde, 1958 devalüasyonu öncesi üç yılda (1955-57) iç üretimin oranı olarak ihraç edilmeyen ürün miktarı artmış, fakat devalüasyonu izleyerek düşmüştü. Yani, bu ürünlerin dış piyasada fiyat elastikliği göreli olarak yüksekti; dolayısıyla, yüksek oranda bir devalüasyon bunların ihracatını artırmada etkili olabilirdi. Ne var ki, 1959-1961 döneminde de Türkiye'nin ihracatında önemli bir artış olmadı. Nedeni, 1955'i izleyen yıllarda ihraç malları dış fiyatlarındaki şiddetli düşüştü (Tablo II). 1956'da 110 olan endeks (1953=100) 1957'den itibaren

11 Çünkü, stoklar Merkez Bankası kredileriyle finanse ediliyor, ürün satılınayıp stokta beklediğinde krediler geri ödenemiyordu. Bu da, para arzının genişlemiş olarak kalması demekti.

düşüşe geçmiş, 1961'e gelindiğinde 78.5 ile dibe vurmuştu; 1958'den sonra da zaten tarım üretimi artışı tam duraklamıştı. Bu veriler, devalüasyona rağmen hiç de ihracat artışı işareti vermiyordu. Kısacası, Türkiye devalüasyonun bile ihracatı artırmada pek etkili olamadığı bir ekonomik yapıyla serbestleşmeye ve dışa açılmaya geçtiği için, dünya konjonktürü değişince, bu uygulamayı sürdüremediği gibi, sonunda krize giden yol hazırlanmıştı.

ii) Artmayan ihracata ve büyüme baskısı altındaki CİB açığına dış borç ödemeleri eklendiğinde, ortaya çıkan durum, gerçekten düşündürücüydü (Tablo III). 1950'de sadece 65 milyon dolar açık veren CİB, 1955'te 4.3 kat artarak 283 milyon dolara çıkmıştı. İzleyen yıllarda açığı azaltmak amacıyla ithalatın miktar kısıtlamalarıyla düşürülmeye çalışılmasıysa, ekonomide çarpılmalara, üretim artış hızını düşüren darlıklara yol açmıştı. Örneğin, 1954-1958 döneminde, bir yandan özel yatırımların toplam içindeki payı 1950-1953 yıllarına oranla 3.5 puan düşerken, bir yandan da tümü ithalat yoluyla gelen makine-teçhizat yatırımlarının sanayi yatırımlarındaki payı yaklaşık üçte birden dörtte bire inmişti. Buna kahveden mendile, röntgen filmine uzanan bir dizi tüketim malı darlığı ekleniyordu.

1952'de 555.9 milyon dolar ile doruk yapan ithalat, 1956'da 407.3 milyon dolara, 1958'deyse 315.1 milyon dolara indirilmişti (Tablo II). Miktar kısıtlamaları, döviz tahsisleri, yasaklar ithalatı kısıtlamanın başlıca yolları olurken, ithalatın azalışını gidermek için de "takas" (malın malla mübadelesi) sistemi ve klering (karşılıklı yerli para ile ödeme) anlaşmaları kullanılıyordu. 1929 bunalımını izleyen yıllardaki kısıtlı ithalat rejimini aratan bir sıkışıklık söz konusuydu. Bu plansız kısıtlamalar yatırımları ve üretimi olumsuz etkiliyordu. Bu açıdan sonuçlar 1930'lu yılların planlı kısıtlamalarından tamamiyle farklıydı. Darlıkların yarattığı karaborsa fiyatlarıysa, enflasyonu körüklediği gibi, geçerliliği sınırlı "resmi fiyat"larla hesaplanan enflasyonun, gerçekte nerelere tırmandığını da belirsizleştiriyordu.

Tabii, karaborsada dolar fiyatı 20 TL'ye kadar fırlayınca, devalüasyon beklentisiyle ihracatçı çeşitli oyunlarla, ihracat gelirinin tümü-

nü resmi piyasada sunmuyor, bekletiyordu; resmi kanaldan yapılan ithalatıysa ithalatçı şişiriyor, aradaki farkı dışarıda tutuyordu; böylece, yasadışı işlemlerle de devalüasyon körükleniyordu.

Ekonominin 1955'te, sağlayabildiği resmi ve özel kanallardan dış kredilerle, yaşanan bol açığa karşılık bol dış finansman olanakları bulunabilmişti (Tablo VII). Oysa 1958'e gelindiğinde, bu olanak ekonomiyi boğacak düzeylere inmişti; özel dış finansman kaynaklarının yarıdan da fazla düşmesine karşılık resmi kaynaklar azalsa da yine bol denebilecek düzeyde bulunuyordu. Dış borç servisinin yapılamamasıyla krizin patladığı 1958'de, ekonominin dış finansman dengesi, 1950-1953 arasındaki "altın çağ"a oranla önemli ölçüde "açık küçülmesi"

TABLO VII
Dış Açık ve Dış Finansman, 1950-1958
(Milyon Dolar)

Kalemler	1950	1955	1958
I. Dış finansman gereği			
Cari işlemler açığı	50	177	64
Dış borç ödemeleri	15	106	69
Dış finansman gereği toplam	65	283	133
II. Dış finansman kaynağı			
1. Özel sermaye	2	130	58
a. İthalatçı kredisi	-	127	45
b. Yabancı sermaye	2	3	13
2. Resmi sermaye	105	142	130
a. Proje kredisi	5	15	4
b. Program kredisi	100	127	97
c. uluslararası kurum kredileri	-	-	29
3. PL 480*	-	-	42
4. Kısa vadeli krediler, rezerv hareketleri, net hata noksan	42	-11	97

(*) PL 480: ABD'nin Türkiye ve benzeri AGÜ'ye yaptığı, başta buğday, gıda maddesi yardımı programıdır; bunun karşılığı TCMB'de Türk Lirası olarak ABD'nin kullanımına bırakılıyordu, böylece dövizle ödeme gereği ortadan kalkıyordu.

Kaynak: Maliye Bakanlığı Bütçe Gerekçeleri'nden, Prof. Dr. Memduh Yaşa yönetiminde Akbank İlim Heyeti, 1980, s.347.

yaşadı; bu arada dış borç servisinin ihracata oranı, üç kat artışla % 31'e fırlamıştı. Diğer bir deyişle, ihracatın (1953'e göre) azalışı sürerken, dış borç/ihracat oranı doruk yapıyor, ithalat üzerindeki baskıyı artırıyordu. Bol dış kaynak ve diğer olumlu koşullar 1956'ya gelindiğinde tükenmişti.

V. 1958 KAMBİYO KRİZİ, 4 AĞUSTOS DEVALÜASYONU VE IMF İSTİKRAR PROGRAMI

Türkiye 1956-1958 arası dışa giderek kapandı. İstikrar programı uygulaması için baskı yapmak üzere, dışarıdan verilen program kredileri azaltıldı. Zaten Dünya Bankası'ndan uzun zamandır yeni proje kredisi alınamıyordu.[12] Verildiği kadarıyla dış yardım ve kısa vadeli kredilerle iş idare edilmeye çalışılsa da, idare edilir gibi değildi. Dış borç servisinin ihracatın % 30'unu aşmasına devalüasyon bekleyişlerinin yol açtığı yurt dışına sermaye kaçışları eklenince, bir ara karaborsadaki döviz kuru 20 TL = 1 dolara kadar yükselmişti. Kaçakçılık da iyice artmış, "resmi işlemler" yanında ikinci bir "yeraltı ekonomisi" oluşturmuştu. Hükümet bir istikrar programına gitmemek için, dış kaynaktan yoksun kalmak pahasına, iki yıl diretirken ekonominin gidişi iyice kötüleşmişti.

1. İstikrar Programının İçeriği ve Koşulları

1958'de Türkiye'nin vadesi geçmiş önemli tutarda ödenmemiş ve birikmiş dış borcu bulunuyordu. Bu borçları ödemedikçe, ne uzun vadeli program kredilerinin artma, ne de kısa vadeli ticari kredilerle günü idare olanağı vardı. Hükümet, geçmişteki ithalat liberasyonunun ve giderek kötüleşen dış ticaret hadlerinin, büyüyen kamu açıklarının, mal darlıkları ve enflasyonun bozduğu dengeleri, yeni dış kaynak bulmadıkça düzeltemiyordu. Ekonomi plansız programsız, gelişigüzel devlet müdahaleciliğinin en kötü örneklerini sergilemekteydi. Sonucu borç ödeyemez duruma düşmek, yani "moratoryum" ilânı olmuştu.

12 Bunun nedeni DB'nin Türkiye'ye yolladığı uzmanın hükümet politikalarına çok müdahale etmesi üzerine, hükümetin bu uzmanı ekonomi daha sıkışıklığa girmezden önce kovmasıydı.

1958 Ağustos ayında hükümet, çaresizlik sonucu, IMF güdümünde bir istikrar programı uygulamayı kabul etti. 422 milyon dolar tutarında borcu ertelendi ve % 3 faizle bir ödeme planına bağlandı, yani bir "konsolidasyon" yapıldı. 359 milyon dolar tutarında taze kredi verildi; bunun 259 milyonu ABD, 75 milyonu OEEC ve 25 milyon doları da IMF tarafından sağlanıyordu. Bir süre IMF ile kesilen ilişkilere rağmen sonuçta program yürürlüğe kondu.[13]

i) Programın bir direği, ülke içinde enflasyonun kontrolüne dönük fiyat ve para politikası önlemleriydi. Bir kere hükümet, 1956'dan itibaren yürürlüğe koyduğu iç fiyat kontrollerini kaldıracaktı. Ayrıca, T.C. Merkez Bankası ve ticari banka kredilerini "tavan" sistemiyle denetim altına alacaktı. Bu tavan çerçevesinde açılacak kredilerin kamu kesimi ve bankalar arasında dağılımı kotalarla belirlendi. TMO'nun, aldığı kredileri 1959'un ilk yarısında TCMB'ye geri ödemiş olması koşulu getirildi. Banka kredileri bir süre için dondurulduğu. Bu kredi kısıtlamalarına faiz hadlerinin yükseltilmesi eşlik etti; 1960'ta enflasyon oranı (TEFE) % 5.4'e düşerken kısa vadeli kredi faizi % 12'ye çıkarıldı. Yani, kredilerde faiz haddi reel pozitif düzeye yükseltildi.

KİT fiyatları ortalama % 50 kadar yükseltilerek açıkları denetleme yoluna sokuldu. Ayrıca, devlet bütçesini denkleştirme hedefi çerçevesinde kamu hizmetlerine yeni vergiler getirildi, kamu harcamalarının bir program çerçevesinde yürütülmesi kararlaştırıldı. Buna rağmen bütçe dengesi sağlanamayınca, emisyon yapılamadığı için iç borca başvuruldu. Bu önlemlerle 1958'den sonra fiyat artışları hızla düştü; para arzının artışında daralma bir yandan, taze krediler sayesinde ithalatın genişlemesi diğer yandan, fiyatları dizginledi; fiyat artışı (TEFE) 1960'ta % 5.4'e, 1961'de % 2.7'ye düşmüştü.

ii) Programın ikinci direği, dış ticaret rejiminin düzenlenmesi ve ihracatın artırılmasına dayanıyordu. *De facto* olarak 4 Ağustos'ta yapılan devalüasyonda bütün ithalatta kur fiilen (primler dahil) 1 dolar 9 TL'ye eşitlendi; 6-12 aylık ithalat kotaları yürürlüğe kondu, bu ko-

13 Hükümet 1957'de ABD ve Almanya'ya dış yardım için başvurmuş, fakat onlardan sorunun OEEC ve IMF çerçevesinde çözülmesi cevabını almıştı. Süren görüşmeler ancak tamamlanabilmişti.

talarla yatırım malları ve ara mallarına % 40'ar, tüketim mallarına % 20 pay ayırdı (Ekzen, 1980, s.165-187). İhracatta ise çeşitli primli kurlar devam etti. Varolan klering anlaşmaları sürdürülse de, yenilerinin yapılmaması, takas işlemine yer verilmemesi kararlaştırıldı. Dış ticaret konvertible paralarla ve çok taraflı olarak yürütülecekti (Singer, 1977, s.405-413). TCMB nezdindeki Döviz Karşılık Fonu, her döviz satışında aldığı ithalat primini, ihracat priminin üstünde tutuyor, böylece "ikili-katlı kur" uyguluyordu; bu primler 1959'da tekrar yükseltildi.

4 Ağustos *de facto* devalüasyonundan sonra ihracat yine artmadı, fakat genişleyen dış krediler sayesinde ithalat arttı ve dış ticaret açığı büyüdü. Kurların teke indirgendiği 9 Ağustos 1960'taki *de jure* devalüasyondan sonra da, yine ihracatta bir sıçrama görülmedi; ihracatın 400 milyon doları aşabilmesi 1965 yılını bekledi.

2. İstikrar Programı ve Durgunluk: 1958-1961

Döviz darboğazının ekonomiyi yavaşlattığı 1956-58 yıllarına, 1958'de IMF stand-by anlaşmasıyla uygulamaya giren programın etkileri eklendi. İthalat darboğazının kalkmasına rağmen, istikrar programının etkisiyle durgunluk yoğunlaşarak sürdü. Artan döviz fiyatı ve faiz haddine, sıkı para politikası çerçevesinde artırılan KİT fiyatları ve kaldırılan fiyat denetimi; Merkez Bankası kredileri ve ticari kredilere getirilen "kredi tavanı" (plafon) kısıtlamaları eklenince, ekonomi daralmaya girdi. Aslında enflasyonu düşürmeye dönük üstüste biten bu önlemlerin durgunluk yaratması olağandı. Bu daralma süreci 1958-61 arasında büyüme hızını, enflasyon hızla düşerken yılda ortalama % 3.5'a düşürdü. Nüfus artış hızının yılda % 2.8'ye vardığı bu dönemde, bu büyüme hızıyla Türkiye, k.b. ancak % 1'in altında gelir artışı sağlayabilmiş demekti. Bunu, 27 Mayıs 1960'ta bir askeri darbe izledi.

Daralma süreci, çok sayıda bankayı (27 Mayıs 1960'taki siyasi değişimden sonra) tasfiyeye, birçok şirketi de iflasa götürdü. Sanayi Bankası, Esnaf-Kredi Bankası, Doğubank, Türkiye Birleşik Tasarruf ve Kredi Bankası, Tutum Bankası, Raybank, Türkiye Kredi Bankası, özel şirketlerin daralması ya da tasfiyesi üzerine geri dönmeyen krediler ve

zayıf yapıları dolayısıyla tasfiye edilmek durumunda kaldı. Bankalardaki mevduat ve kredi hacmi ciddi biçimde daraldı. Bu yedi bankanın tümü, 1950'li yıllarda yaşanan banka sahibi olma furyasında kurulmuşlardı; on yıllık ömürlerini tamamlayamadan istikrar programını izleyen daralma sürecinde sahneyi terketmişlerdi. İthalat darlığının getirdiği olanaklarla kurulan fakat kriz ve durgunluk dolayısıyla iflas eden birçok özel ticari/sınai firma da, zaten, banka batışlarında rol oynayan başlıca etkenlerden biriydi.

İthalat darlıklarına ve devalüasyona rağmen 1958'de % 4.5 oranında büyüyebilen ekonomi, enflasyonu düşürme ve ekonomiyi daraltma sürecinde her ikisinin birlikte düştüğüne tanık oldu. Enflasyon 1959'da devalüasyonun etkisiyle % 19.8'e fırladı, fakat izleyen yıllarda hızla düştü (1960'ta % 5.4 ve 1961'de % 2.7); reel GSMH artışıysa sırasıyla % 3.4 ve % 2'ye düştü (Tablo I ve V). Kamu açığı ve ekonominin kaynak açığı devalüasyonu izleyen birkaç yılda sürse de, izleyen planlı dönemde büyüme de, dengeler de rayına oturdu. Krediler açılırken, kullanımını izleyebilmek için, planlı ekonomiye geçiş şartı getirilmişti.

Yaygın kısıtlamalara ilişkin kurumlar; gelişigüzel devlet müdahaleciliği, dış borç konsolodisyonu ve ek taze krediler, planlı iktisadi kalkınmanın yeğlendiği yolu hazırlamış gibiydi.

VI. KRİZ VE DURGUNLUĞUN ÇALIŞANLARA ETKİSİ

1958 krizi ve izleyen durgunluğun çarpıcı özelliği, tarım ve sanayide yavaşlama olsa da üretimde mutlak düşüş yaratmamış olması yanında, ücretli çalışanların ya da tarım çalışanlarının refah düzeyinde ciddi gerilemeler de yaratmamış olmasıdır. Reel ücretler sadece 1958'de 1953 düzeyinin de gerisine düşmüş, onun dışında durgunluğun dip yaptığı 1960 ve 1961'de dahi, artmamış fakat yaklaşık eski düzeyini korumuştu. Aynı şekilde, gerek işveren gerek ücretli çalışan sayısında eldeki verilere göre azalma değil, aksine artış olmuştu. 1955 nüfus sayımında 39.5 bin olan işveren sayısı 1960 sayımında 156.1 bine çıkarken, ücretli işçi sayısı da sırasıyla 1.6 milyondan 2.4 milyona çıkmış-

tı. Ancak toplam artışa rağmen, ticaret kesimi ile makine imalatı gibi bazı sanayi dallarında büyük istihdam kaybı olmuştu.[14] Yani, bazıları hariç tarım dışı kesimler, hem ücretli çalışan sayısı artışı hem reel ücretlerde (1958 dışında) 1954-1955'teki düzeyin sürdürülmesiyle dikkati çekiyordu (Tablo V).

Tarımda durum biraz daha farklıydı. 1959-1961'i kapsayan üç yıl boyunca tarım üretimi neredeyse durdu; DTH hızla gerilerken, IMF istikrar programı şiddetli bir daralma getirmişken, iç ticaret hadlerinde ciddi bir gerileme olmadı; üretici üretimden kaybetse de fiyat makasından, uygulanan politikalar sayesinde bir kayba uğramadı (Tablo V).

Bu tablo, 1929 krizine tam benzemese de, çalışanların işsizlik ve düşen reel ücretler dolayısıyla büyük refah kaybına uğradığı izleyen krizlerden tamamıyla farklı bir tablo çiziyordu. Kapitalizmin krizlerine, tıpkı 1929 krizi gibi, hiç benzemiyordu; ekonomi sanayileşmesini sürdürüyordu.

VII. KRİZ VE RASLANTISAL YAPISAL DÖNÜŞÜMLER

Ekonomi krize giden süreçte, yaşadığı darboğazlara rağmen, hattâ bunlar sayesinde ciddi yapısal dönüşümlere tanık oldu. Ancak, 1923 krizini izleyen yıllardakinden farklı olarak, bunlar hükümetin izlediği bir stratejinin ürünü olmaktan çok raslantısal biçimde ortaya çıktılar.

1. Dış Ticarette Yapısal Dönüşüm

Tarım ürünleri DTH'deki gerilemeler ve gizli devalüasyonlara rağmen TL'deki aşırı değerlenme, yeni ürünlerle ihracat gelirini artıramamanın gerisindeki temel etkenlerden biriydi. DTH'deki gerilemeyse, temelde tarımsal ihraç malları fiyatlarının dünya pazarındaki düşüşünden kaynaklanıyordu (Blackman, 1965). Türkiye bu sürece nasıl uyum sağladı?

İktisat kuramına göre, DTH'si aleyhe dönen ürünün zaman içinde üretiminin ve satışının göreli azalması karşısında, dış ticarette fi-

14 İşveren ve ücretli işçi rakamları tarım dahil, toplam Türkiye rakamlarıdır (DİE, *Türkiye İstatistik Yıllığı 1964-65*).

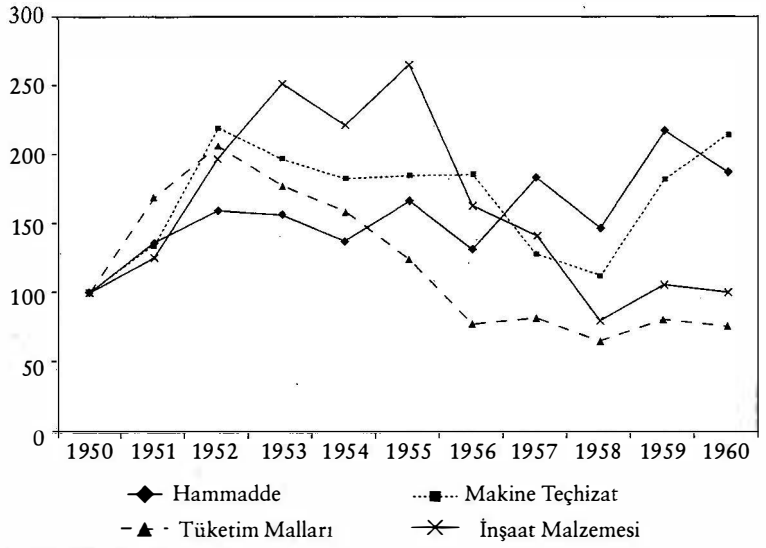
yatı göreli artan malların bunların yerine ikâme edilmesi gerekir. Bu beklentiye göre, ihracatta tarım ürünlerinin payı giderek azalırken, mamul mallar bunların yerini almalıdır. Oysa, Türkiye'de Tablo VI'da görülen ürünlere kuru incir-kuru üzüm de eklendiğinde ortaya çıkan ihracat yapısındaki sertlik, değişmezlik 1970'li yıllara kadar sürdü. Bunun bir temel nedeni iç ticaret hadlerinin, izlenen tarım politikası sayesinde bu gerilemeyi yansıtmamasıydı. Ancak nedenler buna inhisar etmedi. Söz konusu ürünler ihracatın % 85'ini verirken, sadece pamuk ile tütün bunun yaklaşık yarısını oluşturmaktaydı. Dış dünyada göreli fiyatların aleyhe geliştiği süreçte, daha çok ücretli işçi ile üretim yapan büyük çiftliklerde üretilen pamuk veriminde, 1956-1963 arasında % 60'tan fazla toprak verimi artışı gerçekleşti. Yani DTH'deki gerilemeye maliyet düşürülerek uyum sağlandı. Buna karşılık, küçük aile işletmelerinde, emek-yoğun teknikle üretilen tütünde toprak verimi artmazken, hem tütün ekici sayısı, hem ekilen yüzölçümü artmıştı (Cillov, 1965, s.15-16). Yani gelir düşüşüne tepki, aynı yolda daha büyük bir grupla yürümek oluyordu. Diğer bir deyişle, tersine dönen arz eğrisi gözleniyordu.

DTH'si bu denli dünya olaylarına bağlı ve genelde aleyhe dönme eğilimindeki tarım ürünlerinde "uzmanlaşma" yolunda Türkiye'ye 1950'lerin başında yapılan yabancı uzman "tavsiye"lerinin, ne kadar havada kaldığına bu durum iyi bir göstergedir.

2. GSMH'de Yapısal Dönüşüm

DTH'deki aleyhe dönüşe intibak, ihracat yapısını değiştirmek yoluyla ortaya çıkmasa da, hızlanan sanayileşme "ithalatta ikâme" imkânını verdi. Hızlanan altyapı inşaatı ve mesken yatırımları bir yandan, nüfus artışı ve tarımda makineleşmenin ivme verdiği köyden kente akınla ve artan kişi başına gelirle yükselen tüketim talebi diğer yandan, sıkışan ithalatın yükselttiği kârlılıkla birleşince bu iki alanda ithal ikâmesi için gereken kârlılığı sağlayabildi. Grafik I'de görüldüğü gibi, 1954-1955'ten itibaren Türkiye tüketim malları ve inşaat malzemesi ithalatını, sadece ithalat sıkışıklığı yaşanan yıllarda değil, ithalatın gö-

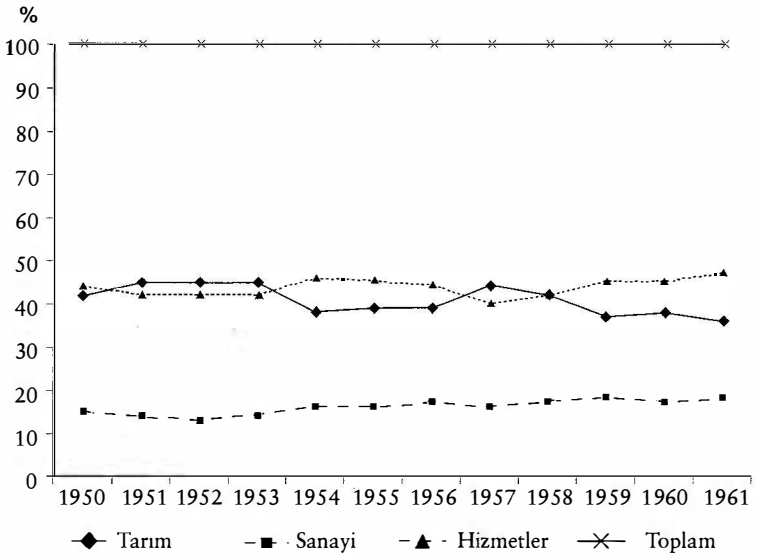
GRAFİK I
Başlıca Mal Grupları İtibariyle İthalat (Endeksler)
(1950 = 100)

reli serbestleştiği 1958 sonrası yıllarda da bu yoldan azaltabildi. Kurulan ithal ikâmesi sanayileri bu olanağı verdi; ancak yoğun teknoloji sorunu yaratan makine-teçhizat sanayileri kurulamadı. Nitekim, GSMH, 1954 sonrası yıllarda tarımın göreli payının düştüğü, sanayi ile hizmetler kesiminin göreli payının yükseldiği bir değişim sergiledi (**Grafik II**). Sanayinin payının dönem sonundaki yükselişi, ithal-ikâmesinin önemine **Grafik II**'deki verilerle birlikte iyi bir göstergedir.

Türkiye'de ithal-ikâmesi yoluyla sanayileşme, aslında, 1930'ların Büyük Dünya Bunalımı yıllarında devlet eliyle başlatılmıştı. DTH'nin şiddetle tarım aleyhine döndüğü ve ithalatın daraldığı benzer ekonomik iklim bu dönemde de tarım ihracatını artırmanın gelir kaybı yaratması anlamına geliyordu; bu etken, 1950'li yıllarda da ithal-ikâmesi yoluyla sanayileşme getirmişti. İthal ikâmesi yoluyla sanayileşme, 1970'li yılların sonuna kadar sürdü; Türkiye bu yoldan daha

GRAFİK II
GSMH'nin Üretim Kesimleriarası Dağılımı: 1950-1961
(Cari Fiyatlarla) %

sonraki yıllarda ihraç edebileceği mamul malların üretilmesini sağlayabildi. Ancak, 1970'li yılların sonuna doğru tekrar DTH şiddetle tarımsal ihraç ürünleri aleyhine dönmeye başladığında, çok zecri önlemlerledir ki, ihracatın giderek artan bir oranı 1980'li yıllardan itibaren mamul mallardan oluşma yoluna girebildi. 1958 krizinin geride bıraktığı en önemli yapısal dönüşüm, işte, sanayileşmenin bu tabanı oluşturmasında attığı yeni adımlar oldu. Adımların biri yeniydi, çünkü KİT'ler yanında, çoğunluğu küçük-orta boy işletmeler olsa da, özel girişimler de ortaya çıkmıştı.

3. Özel Sanayinin Gelişmesi Yolunda Dönüşüm

i) 1954 ve izleyen yıllarda ithalatın sıkışmaya başlaması, rekabetsiz ortamda iç ticaret hadlerini ithali sıkışan sanayi malları lehine değiştirdi;

dış konjonktürün tarım aleyhine ve sanayi lehine değiştirdiği fiyatlar da bu eğilimi destekledi. Ayrıca nüfus artışının hızlanması ve tarımdan kente göç yoluyla kentleşme olayının ivme kazanması, ulaştırma ağının genişlemesiyle üretimin artması sonucu tarımın pazara açılma süreci, iç pazarı genişletmeye başlamıştı. Buna, kentlere akınla birlikte henüz toplu sözleşme ve grev hakkının bulunmadığı, tarımda emek veriminin çok düşük, dolayısıyla kente gelen emeğin tarımdaki alternatif getirisinin çok az olduğu bu dönemde, düşük ücretli emek kullanım olanağının ortaya çıkması eklendi; 1954'e kadar reel ücret % 40'a yakın artsa da, bundan sonra biraz geriledi. Nihayet, içeride kredi genişlemesi ve dışarıdan borçlanma olanaklarının, özel kesimde sermaye birikimi imkânlarını genişletmesi; yabancı şirket ortaklığı, lisans ve know-how anlaşmalarının teknoloji sorununa çözüm getirmesi aynı yönde etki yaratıyordu. Dönem boyunca reel faiz hadlerinin çok düşük hattâ enflasyon hızlanırken negatif düzeyde kalması da, düşük reel işçi ücretlerine eklenince, sanayileşme yolunda yüksek kârlılık beklentisi ortaya çıkmış oluyordu; tarım ürünü girdisi kullanan sanayilerde maliyeti düşüren etkilere bu da ekleniyordu.

Bu dönemde Türkiye'nin tarıma mı, yoksa sanayiye mi ağırlık vermesi gerektiği tartışmalarının 1960'lı yıllara kadar sürdüğü görülür. Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği'nin hazırlattığı, "Türkiye'de Sanayileşme ve Yatırım Meseleleri" başlıklı bir inceleme, sanayinin tarımdan daha verimli olduğunu, dolayısıyla tarımın öncelik alması gerektiğini belirtiyordu. Buna göre, tarımda üretimin istikrarsızlığı; işgücünün yarattığı katma değerin sanayide daha yüksek olması; k.b. gelir arttıkça harcamaların bölünüşünün tarım aleyhine ve sanayi lehine değişmesi, yani sanayi malları için gelir elastikliğinin tarımdan daha yüksek olması, bu önceliğin başlıca gerekçeleriydi (Hatipoğlu, 1958). Kısacası, günün koşullarında işadamı kesiminin görüşü sanayi lehine oluyordu.

ii) Ayrıca, tutarı az da olsa (1950-1958 arası 77 milyon dolar kadar) gelen dolaysız yabancı sermaye, yerli ortaklıklar kurarak özel sınai girişimin, kısmen de olsa teknoloji, sermaye ve yönetim gibi so-

runlarını aşmasına yardımcı oldu. AEG-Eti, Birleşik Alman İlaç, Etitaş Elektrik, Santral Dikiş, Sandoz İlaç, Tohum Islah ve Üretim, Türk Hoechst, Türk Philips, Türk Pirelli, Türk Traktör, Unilever, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, Turyağ, Tütüntex, General-Electric, Pfizer, Türk-Otomotiv, Singer, 6224 no.lu Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu kanalından gelen ÇUŞ veya bunların yerli ortaklarıydı. Bunlara Petrol Kanunu yoluyla gelen Mobil, Shell, BP gibi çokuluslu şirketler eklendi. Ayrıca lisans, know-how ve marka anlaşmalarıyla, yabancı sermaye katkısı olmaksızın dış kaynaklı teknoloji, bilgi ve marka kullanımı, yabancı firma temsilciliği gibi olanaklar da özel girişim için yeni kâr fırsatları yarattı.

iii) Böylece ABD'li danışmanların karşılaştırmalı üstünlüğe göre tarımda uzmanlaşma tavsiyeleri, sanayi lehine ağır basan kârlılık karşısında havada kaldı, özel girişimin sanayileşmede pay alması bu ortamda ortaya çıktı.

Devlet fabrikalarını satarak, ağır sanayii tasfiye ederek, özel girişime dayalı bir serbest piyasa ekonomisi yaratma tavsiyeleri ise hiç başarılı olamadı, o da havada kaldı. Bir kere, (1980'li yıllar sonrasında olduğu gibi) özel girişim bu kuruluşları çok düşük fiyatlarla ve açılacak kredilerle satınalmak istedi (Avcıoğlu, 1969). Sermaye piyasasının hiç gelişmemiş olduğu ve sermaye piyasasında el değiştiren hisseleri bulunmadığı için satış değerlerinin saptanamadığı; özel girişimde birikimin kısıtlı olduğu bir dönemde, bunların satılabileceğini düşünmenin dahi anlamı yoktu. Ayrıca uygulanan politikaların sonucunda, kamu girişimciliğinin özel girişime büyük dışsal yararlar yaratabileceği ortaya çıkmıştı: Kamu girişimlerinin ürettikleri malların maliyetin altında fiyatla satılması, eğittikleri işgücünün özel kesime eğitilmiş emek hazırlaması, özel girişime düşük faizle kredili satışları bunların en önemlileriydi. Öte yandan, altyapısı hiç gelişmemiş olan Türkiye'de, bu eksikliği gidermek için devletin giderek artan yatırım yapması gerekiyordu. Özel yatırımların, ticari kredilerin genişlemesine rağmen sınırlı kalması, yalnız altyapı değil, KİT kuruluşlarının yatırımlarının da artması sonucunu verdi. 1950'de toplam yatırımların % 57'si-

ni yapan özel kesimin payı 1959'da % 38'e kadar düşmüştü; buna karşılık, KİT'lerin payı % 15'ten % 20'ye, bazı yıllar daha da yükseğe çıkmıştı (Okyar, 15 Şubat 1958); geri kalanı da kamu altyapı yatırımları oluyordu. Kısacası, devlet kesimini daraltma ve devlet girişimciliğini tasfiye etme girişimleri uygulamaya giremedi. Aksine, birçok yeni KİT kuruldu; hükümet bu bağlamda bağnaz davranmadığı gibi, bu yönde dayatmacı kısıtlamalar da dışarıdan gelmedi.

Serbest piyasa ekonomisi yerini, gelişigüzel devlet müdahaleciliğine bırakınca, iş dünyası da buna tepki gösterdi. Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği'nin 8. Genel Kurul toplantısında işadamları bu gelişigüzel devlet müdahalesinden şöyle yakınmaktaydı (Odalar Birliği Kongresi, 15 Şubat 1957):

> "Memlekette son yıllarda şiddetini artıran enflasyon, fiyat ve piyasa istikrarını alt-üst etmiş, evvela birkaç noktada, daha sonra ise geniş bir cephede darlık ve kıtlıklara sebep olmuştur. Bu hal devam ederken devletin gelişigüzel kontrol ve müdahaleleri bütün piyasayı kaplamıştır. Tevziler, tahsisler, kontroller, fiyat tespitleri işadamını, tam bir cendereye sokmuştur. Son derece şamil bir mahiyet olan bu kontrol ve müdahaleler, istikrarlı bir görüş ve düşünce mahsulü olmadığı için, rasyonel bir esastan mahrumdur. Bunun için de her gün değişmekte, tadil edilmekte ve yeniden vazedilmektedir. Bu hal, işadamlarını tam şaşkınlık içinde bırakmaktadır. Delegeler bilhassa, bu kararsızlık ve istikrarsızlıktan acı acı şikâyet etmişlerdir."

1950'li yılların gelişigüzel devlet müdahaleciliğinin serbest piyasa ekonomisinin yerini alması ve iş kesiminin buna gösterdiği şiddetli tepki 1960'lı yıllarda geçilen planlı kalkınma döneminin hazırlayıcısı sayılabilir. Nitekim 1963'te yürürlüğe giren Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile özel kesim hızla sanayileşmeye geçti.

EK 1
"Transfer Meselesi": 1929 ve 1958 Krizlerini Türkiye'nin Farklı Derinlikte Yaşamasında Önemli Bir Etken

Birinci Dünya Savaşı sonunda yenik düşen Almanya'nın "Harp Tazminatı" ödemeleri, dönemin ünlü iki iktisatçısı arasında bir kuramsal tartışma başlattı. J. M. Keynes, ülke dışına tek taraflı gelir transferi anlamına gelen bu ödemelerin "ödeme yükü"nün ödenen tutarı aşacağını söylüyordu (Keynes, 1929, s.1-7). Dayandığı temel sav şuydu: Ülke dışına bu transferi gerçekleştirmek için Almanya ihracatını, ithal mallarına oranla daha fazla artırmak; artışı sağlamak için de, ihraç malları fiyatlarını ithal malları fiyatlarına oranla düşürmek, yani DTH'yi kendisi aleyhine döndürmek zorundaydı. Bu da, tıpkı tazminat ödemesi gibi, dışarıya bir gelir transferi gerçekleştirmesi demekti. Öyleyse, Almanya'nın yapacağı yurt dışına transferde savaş tazminatı ödemelerinin "yükü", DTH'den kaybı eklendiğinde, ödemelerin "nominal" tutarını aşacaktı. Keynes, bu nedenle, müttefiklerin Almanya için koşulları ağırlaştıran bir "Kartaca Barışı" yaptıklarını söylüyordu.

B. Ohlin ise, Almanya'nın farklı bir politika ile DTH'yi kendi aleyhine döndürmeden de bu transferi gerçekleştirebileceği kanısındaydı. Almanya, vergileri artırarak harp tazminatı ödemelerinin kaynağını sağlarsa, ithal malları talebi otomatik olarak düşecek; tazminatı alan ülkelerde gelir artışıysa, artan harcamalarla birlikte, bunların Alman mallarına olan talebini artıracaktı. Böylece, DTH'yi kendisi aleyhine döndürmeden Almanya transferi gerçekleştirebilirdi (Ohlin, 1929, s.172-182).

Bu tartışmanın, Almanya bağlamında uygulamadaki sonuçlarını görmek pek mümkün olmadı;[15] nedeni, Almanya'nın tazminatın ancak küçük bir kısmını ödemesiydi. Ancak, Türkiye 1930'lu yıllarda Osmanlı borçlarını ödedi; öderken de Almanya'nın karşılaştığından farksız bir "tek taraflı dışarı transfer" sorunuyla karşı karşıya kaldı. Üstelik, bu transferi, ihraç ürünleri dünya fiyatlarının zaten ithal malları dünya fiyatlarına oranla şiddetle düşerken, DTH'nin şiddetle aleyhe döndüğü bir ortamda gerçekleştirmek zorundaydı.[16] Yukarıdaki kuramsal tartışma açısından ilginç olan husus iki boyutludur: Bi-

---

15 Almanya'nın içine düştüğü sıkıntılar için bkz. G. Kazgan, 1988, s.181-182.

16 Türkiye Osmanlı borçlarını ödemeyi İkinci Dünya Savaşı içinde de sürdürdü. Ancak, ihraç ürün fiyatları bu dönemde hızla artarken, dünyada mal kıtlığı dolayısıyla ithalat yapılamıyordu; DTH hızla lehe döndüğü için yukarıdaki kuramsal tartışmanın dayandığı koşullar yoktu. Savaş sonrasında ise, Türkiye dış yardım almaktaydı.

rincisi, Almanya gibi o dönemde de zengin bir ülke için dahi tek taraflı transferin getireceği yük tartışma konusu olurken, fakir Türkiye'nin üstelik Büyük Dünya Bunalımı koşullarında Osmanlı borçlarını ödeme yükü alacaklıların önce pek dikkatini çekmedi. Ancak, uygulamada, başlangıçtaki yüksek tutarlı talep, indirime tabi tutulmuştu (bkz. Üçüncü Bölüm). İkincisi, Türkiye'nin bu ödemeyi gerçekleştirmek için izlediği yöntemdi: Bu, Ohlin'in, ödeme yükünü ödenen nominal tutarın üzerine çıkarmayacağını savunduğu yöntemdi.[16] İthalat döviz kontrolü, miktar kısıtlamaları, klering anlaşmaları yoluyla ve hızla, ithal ikâmesine giderek kısıtlandı; imtiyazlı yabancı şirketler millileştirilerek bunların dışarı kâr transferi önlendi; ayrıca vergiler yoluyla iç talep düşürülerek, ithalat talebi artışı kısıtlandı. Bu yollardan döviz talebi kısıldığı için, ihracatı artırma baskısı da azaldı. Nitekim gerek ithalatın gerek ihracatın GSMH'deki payı düşürüldü; ancak miktar olarak ihracat artarken; aleyhe seyreden DTH'nin etkisiyle ihracat geliri artışı sınırlandı. Keynes'in konu ettiği biçimde DTH'nin kötüleştirilmesi yine de (herhalde) söz konusu oldu. DTH'de % 50'ye varan 1930'lardaki düşüş, dış borç ödeme yükünü nominal ödeme tutarının üzerinde ağırlaştırdı.

1958 krizinin bu bağlamdaki ilginç ve farklı noktasıysa, şu oldu: 1950'li yıllarda ve 1958 krizini izleyerek, Türkiye, ABD'den sürekli dış yardım aldı; yani bu kez tek taraflı transfer, dışarıdan içeri doğru oluyor. Türkiye'de bu kaynaktan gelir artışı sağlanıyordu. Böylece, dönemin başında DTH'deki iyileşme eklenince, verilen nominal yardımdan daha büyük bir katkı ekonomiye sağlanabildi. Sağladığı dış transferin ABD ekonomisine etkisine gelince: Bu dönemde ABD'nin dış yardımları, çoğunlukla, iç pazarında fazlası olan fiziksel mallarda yoğunlaşıyordu;[18] ABD'nin kendi gelirini düşürmek, ihracatını artırmak yoluyla sağladığı CİB fazlasını, nakit kredi olarak düşük faizle vermesi biçiminde değildi. Bu tür, fiziksel mal artıklarına dayalı dış yardımlarsa, ABD için DTH'de bir kötüleşmeye götüren süreç yaratmıyordu.[19] Yani nominal yardımı aşan bir "yardım yükü" ortaya çıkmıyordu.

1958-1961 arasında, Türkiye'nin krizi izleyerek büyük dış yardım ve kredi aldığı yıllarda, DTH kendisi aleyhine seyretti. Ancak, bunu da 4 Ağustos 1958'deki *de facto* devalüasyonun ihracatı artırma baskısı yaratmasına bağla-

17 Dönemin Cumhuriyet yönetiminin Keynes-Ohlin tartışmasını bilip bilmediği ya da yabancı bir danışmanın bu bağlamdaki tavsiyelerinden yararlanıp yararlanmadığını bilmemekteyiz.

18 PL 480 programı kanalından verdiği tarım ürünü stok fazlaları, Marshall yardımından yolladığı traktörler, yol makineleri, buna örnektir.

19 ABD'nin diğer ülkelere yaptığı yardımlar da çoğunlukla böyle oldu. Krugman - M. Obstfeld, 2003, 1. Bölüm.

mak kolay değildir; çünkü ihracat gelirinde bu yıllarda artış olmadı; ithalat, verilen dış yardım ve kredilerle genişledi. DTH'de bu dönemdeki değişim daha çok dünya piyasasındaki değişimi izlese de DTH'deki aleyhe dönüş, istikrar programına uyum yükünü ağırlaştırdı. Bu dönemde de, tıpkı 1929 krizinde olduğu gibi, ithalatın çeşitli yollardan kısılması ve ithal-ikâmesi sanayilerinin kurulması, DTH'nin daha da kötüleşmesini önleyen bir süreci yarattı;[20] nedeni hem ihracat hem ithalat baskısının azaltılmış olmasıydı.

"Transfer meselesi", ileriki yıllarda sermayenin hem girişinde hem çıkışında hep gündemde kaldı: 1978 krizini izleyerek 1980'li yılların başında Türkiye'nin, DTH'si dünya piyasasında tarım ürünleri için çökerken, "ihracata dönük büyüme" modelini (IMF programı uyarınca) uygulamaya zorlanması, dış borç ödeme yükünü çok ağırlaştırdı (Beşinci Bölüm). 1990'lı yıllardan sonra, "Transfer meselesi", iki boyutuyla gündemi belirler oldu: sermaye girişlerinde, ekonomiye gelir transferinin yarattığı büyüme ivmesi ve sermaye çıkışlarında kriz ve DTH'de aleyhe gidişin dış borç ödeme yükünü ağırlaştırması (Üçüncü Kısım).

DTH endeksi ve GSYİH zincirleme endeksi arasında 1950-1958 arasındaki göreli koşut seyir ve 1958'den sonra birbirlerinden kopuş İkinci Bölüm'de yer alan **Grafik IV**'te açıkça görülebilir.

20 İhracatı artırmaya dönük büyümenin DTH'nin ülke aleyhine, ithalatı kısıtlamaya dönük büyümeninse DTH'yi iyileştirme yönündeki etkileri için bkz. Krugman - M. Obstfeld, 2003, 5. Bölüm, s.98-108.

İKİNCİ KISIM

Kriz Sürecinde Yeni Dünya Düzenine Geçiş

1970'li yılların sonunda Türkiye'de başgösteren krizde tüpgaz kuyruğunda bekleyenler.

i) 1970'li yıllara girerken dünya ekonomisi artık 1950'lerden çok farklılaşmıştı. ABD'nin egemen güç olarak bol keseden kendi bloku içindekilere dağıttığı kaynaklar, resmi dış yardımlar, giderek kısılma yoluna girmişti. SSCB ile kurulan nükleer dengenin getirdiği harcamalar bir yandan, iki blokun özellikle sınır bölgelerinde ya da nüfuz alanını genişletme amaçlı dünya sahnesinden hiç eksik olmayan çatışmalar diğer yandan ABD egemenliğini sarsıyor; Bretton Woods sisteminin kilit parası doların üzerinde büyük spekülasyonlara yol açıyordu. Süren Vietnam Savaşı ABD'nin bütçe açıklarını ve dış açıklarını büyütürken, Bretton Woods sisteminin artık sürdürülemeyeceği para-sermaye piyasalarında yaygın kanıydı.

ABD'yi dünya rekabetinde sarsan bir dizi güç de türemeye başlamıştı: Avrupa Ekonomik Topluluğu savaş sonrası sıkıntılarını üstünden attığı gibi genişleme yoluna girmiş, altı üyeden dokuz üye olma girişimleri başlatmıştı; Batı Almanya yeni bir sınai güç olma yolundaydı. Aynı sıçrama Uzakdoğu'da Japonya ile bir dizi küçük boylu ülkeyi tanımlar olmuştu. Yani İkinci Dünya Savaşı'nın iki yenik devleti ABD yardımları aldıktan sonra dirilirken, kendisine rakip olurken, SSCB

karşısında bunların savunmasının gerektirdiği askeri giderlerini ABD üstlenmek durumunda kalmıştı. Tarafsız bir dizi gelişmekte olan ülke (GOÜ) de Batı Bloku ile "yardım" pazarlıklarına girmişti.

Savaşı izleyen yılların yüksek büyüme hızını sağlayan sabit yatırım harcamalarıysa zengin ülkelerde giderek yavaşlama eğilimindeydi.

1971 Ağustos ayında dolar üzerinde birkaç yıldır süren spekülasyon sonucu Bretton Woods sistemi çöktü; ABD doları altın paritesinden ayrıldı ve paralar serbest dalgalanmaya geçti. Kısa bir süre sonra, 1973 sonunda birinci petrol krizi patladı. Dünya ekonomisi en az on beş yıl süreyle, bunu ve izleyen ikinci petrol krizinin (1979-1980) etkilerini ve bu bağlamda GOÜ'ye dayatılan yapısal dönüşümlerin etkilerini yaşadı.

ii) 1970'li yıllara girerken Türkiye ekonomisi 1930'lu ve 1950'li yıllardan iyice farklı bir noktaya gelmişti. Sanayileşmede bir hayli yol alınmış, ekonominin iç yapısı çeşitlenmiş, kentleşme göze çarpar bir noktaya ulaşmıştı. Tarımın GSMH'deki payı % 20-25 arasına düşerken ekonomiyi etkileme gücü, teknolojinin ilerlemesiyle de yıllık verim dalgalanmaları hissedilir ölçüde azaltılabilmişti. Ancak, ihracatın hâlâ % 62-63 kadarının tarım kaynaklı olması, tarımdaki DTH değişmelerine duyarlılığın sürmesine yol açıyordu. Bununla birlikte, işçi dövizlerinin giderek artışı, tarıma dayalı sınai mamullerin ihracat kalemleri arasına girmesi, dış gelirlerde rahatlama beklentilerine yol açmıştı. Diğer yandan, kentlerde bir işçi sınıfı ve sendikal faaliyet oluşuyor, özel kesim sanayileşmede varlığını kanıtlar noktalara geliyordu. Yani, 1970'li yılların Türkiyesi önceki dönemden farklılaşmış bir yapı sergiliyordu. Bundan ötürü, 1978 krizini Türkiye önceki dönemlerden çok farklı bir ortamda yaşadı.

Ancak, yine de, önceki dönemlerde yaşanan krizlerle arada bazı benzerlikler bulunmaktaydı. Bir kere, tıpkı 1929 ve 1958 krizlerini önceleyen dönemlerde olduğu gibi (sırasıyla 1925-1928 ve 1950-1953) 1978 krizi öncesinde de "geçici ve yanıltıcı" piyasa göstergeleri ortaya çıkmıştı. 1970-1973 arasında dünyadan yansıyan "spekülatif boom"u Türkiye de iç piyasasında yaşamış, 1946'dan sonra ilk kez

CİB dengesini sağlayabilmişti. Bu beklenmedik olayda 10 Ağustos 1970'te yapılan devalüasyon (1 dolar = 9 TL'den 15 TL'ye) kadar, dünyadan yansıyan bu "spekülatif boom" da etkili olmuştu.

Tıpkı 1950'erin başındaki gibi, iç ve dış koşullardaki iyileşmenin etkisiyle iktidardaki hükümet ekonomiyi serbestleştirmeye geçti, bunun için geçerli önlemleri devreye soktu. Ne var ki, yine bir dünya olayı bu iyimserlik tablosuna son verdi; durum 1929'daki New York Borsası çöküşünü, 1954'teki kötü ürün yılına eklenen Kore Savaşı'nın bitmesinin sonlandırdığı "spekülatif boom"u anımsatıyordu. Ancak bu kez çok farklı bir dünya olayı tetiği çekti: Petrol ihracatçısı ülkelerin kurduğu kartel OPEC, Ortadoğu'daki savaş durumuna karşı tehdit olarak, cari petrol fiyatını dört kat artırdı. Tıpkı 1954'teki sıkışıklığı kısa vadeli borçlanmayla atlatmaya çalışan dönemin hükümeti gibi iktidardaki hükümet yine aynı yolu izledi.

Petrol fiyatı artışının bütün petrol ithalatçısı ülkelerde yarattığı bunalım, bu kez ABD'yi yeni arayışlara sürükledi. Bu yeni arayışlar süreci, Türkiye ile birlikte bütün petrol ithalatçısı GOÜ'yü gırtlağına kadar borca sokarken, ABD ve genelde Batı'nın GOÜ'den bekledikleri rol konusunda yeni bir anlayışı da uygulamaya soktu.

Bu yeni dönüşümleri anlamaksızın ne Türkiye'nin 1978 krizine sürüklenmesini, ne krizde IMF, Dünya Bankası ve OECD'nin dayatmalarını anlamak olasıdır. Bu nedenle, önce yaşanan dünya çapındaki olaylar incelenecek, Türkiye'ye ilişkin çözümleme bunu izleyecektir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Petrol Krizi, GOÜ'nün Borç Krizi ve Yeni Dünya Düzenine Geçiş

I. DÜNYA EKONOMİSİNDE SPEKÜLATİF BOOM VE 1. PETROL KRİZİNİN PATLAMASI: 1970-1974

1. Spekülatif Boom'u Yaratan Etkenler ve Sonu

1960'lı yılların sonunda uluslararası mali piyasalarda aşırı likidite birikimi ortaya çıkmıştı. Bunun en önemli kaynağı Vietnam Savaşı'na yapılan harcamaların, ABD'de bütçe ve CİB açıklarına yol açmasının para arzını genişletmiş olmasıydı. Bir diğer nedense, kimi iktisatçılara göre, EURO-dolar pazarlarının kendilerinin de dolar/para yaratmasıydı. Temel bir diğer neden, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen hızlı ve canlı yatırım artışındaki ivmenin yavaş yavaş tükenmesiydi. Sabit yatırımların kârlılığı düşerken, mali sermaye kârlılığını artırabilmek yolunda spekülatif arayışlara girmişti. Koşullar, dönemin Bretton Woods para sisteminde kilit para (altın karşılıklı) doların, artık dolara konvertible paralar karşısında değerinin sabit tutulamayacağını ortaya koyuyordu. Nitekim, süregelen dolar aleyhindeki spekülasyon, 1971 Ağustos'unda doların altın paritesinden ayrılmasını ve konvertibl paraların serbest dalgalanmaya bırakılmasına getirdi. Bunu, özellikle hammad-

deler üzerinde yoğunlaşan hızlı bir spekülasyon izledi, hammadde fiyatları hızla tırmanmaya başladı.[1]

Bu "spekülatif boom"a nokta koyan olay, Ortadoğu'da sürüp giden "Arap-İsrail Savaşı" karşısında büyük Batı devletlerinin Arap aleyhtarı tutumu oldu. Büyük petrol üreticisi bölge ülkelerinin bu tavrı cezalandırma kararları petrol krizini patlatırken, Batı'ya bir kafa tutmayı da sergiliyordu. Buna dönemin "tarafsız" GOÜ'nün, Batı ülkeleri karşısında "talepkâr" ve "pazarlıkçı" bir blok olarak çıkmak eğilimi eklendi. Çok daha önceden kurulmuş bulunan OPEC'in, 1973 yılı sonunda petrol fiyatlarını dört katına çıkarması (birinci petrol krizi) "boom"u sona erdirdiği gibi, petrol ithal eden bütün ülkeleri durgunluğa ve GOÜ'yü de gırtlağına kadar borçlanmaya götürdü.

2. Dünyada "Stagflasyon" ve "Petro-Dolarların Dolaşıma İadesi": 1974-1978

i) Petrol, 1973 sonundaki fiyat artışına kadar neredeyse "almaşıksız" bir enerji hammaddesi haline gelmişti; çok ucuz fiyatı kullanımdaki kolaylığa eklenince, petrol üretmeyen ülkelerin almaşık aramalarına pek gerek kalmamıştı. Ancak, fiyatının dört katına yükselmesiyle birlikte, tüketicilerinden üreticilerine doğru, dünya çapında büyük bir gelir transferi ortaya çıktı; birincilerin DTH'si hızla aleyhe, ikincilerin DTH'nin hızla lehe dönmesi, bu transferin başlıca yolu oluyordu. Petrol ithalatçısı GOÜ'yse bu gelir transferinde çifte vurgun yediler; nedeni, petrol fiyatı artışına ilaveten, zengin ülkelerden ithal ettikleri sınai mamul fiyatlarının petrol fiyatı artışını yansıtmasıydı. Oysa, kendi ihraç malları olan hammaddeler ya da emek-yoğun basit mamuller rekabet şartlarında satıldığı için, oligopol piyasalarında fiyatları saptanan sermaye ve teknoloji yoğun sınai mamullerin olanaklarını kullanamıyorlardı. Bundan ötürü de, DTH'nin en şiddetli aleyhe döndüğü ülke takımı petrol ithalatçısı GOÜ oldu. Bunun dışında, petrol fiyatı artışı-

1 Hammadde fiyatları dolar ile "kote" edilir ve bunların üzerindeki işlemler (alış ve satış gibi) dolarla yapılır. Bu nedenle dolar değer kaybederken hammadde fiyatları yükselir. Ancak dönemin spekülasyon havasında fiyatlar bunun çok üzerine fırlamıştı.

nın diğer etkilerinden biri, enflasyonu tetiklerken enflasyonu her yerde çift haneli rakamlara çıkarması ve petrol ithalatçısı ülkelerde şiddetli bir durgunluğun başlamasıydı. "Stagflasyon" diye yeni yaratılan bir kelimeyle anılan bu durum, enflasyon içinde durgunluğa işaret ediyordu. Dünya çapında "maliyet enflasyonu" yaşanıyordu.

Diğer yandan, uluslararası bankaların konumlarında yeni bir durum ortaya çıktı. Ani olarak büyük gelir artışı sağlayan OPEC ülkeleri, bu fonların pek az kısmını iç yatırımlarda ya da ithalatta kullanabilmiş, büyük kısmını bu bankalara yatırmıştı. Ancak uluslararası bankalar bu paraları, Batı dünyasının yaşadığı durgunluk dolayısıyla bu ülkelere verilen kredilerde tüketemiyordu. GOÜ ise, yaşadıkları krizde hızla ithalatı kısmak durumunda kalmıştı. Bu ülkelerin uluslararası bankalardan kredi alabilmeleri, oysa, kilitlenen dünya ekonomisine bir çözüm getirebilirdi. O güne dek bu bankalardan pek fonlanmayan, daha çok resmi, tavizli kredilerle fonlanan GOÜ, bu bağlamda bir çözüm yaratabilirdi.

İşte, uluslararası bankaların petrol kaynaklı dolarları GOÜ'ye kredi olarak vermeleri, bunların da ucuz faizli kredilerle ithalat kapasitelerini genişletip Batı'nın sınai mamullerine talep yaratmaları için, "petro-dolarların yeniden dolaşıma sokulması" politikası ABD tarafından geliştirildi. GOÜ'ye de ithalat kısıtlamalarını ve sermaye girişi denetimlerini azaltmaları uyarısı yapıldı. (Türkiye dahil) GOÜ böylece, uluslararası bankalardan çok düşük, hattâ bir ara negatif, reel faizlerle hızla borçlandılar, ithalatlarını bol bol artırdılar; bu arada, tabii, aynı zamanda kısa vadeli borçları birikiyordu.

iii) 1978'e gelindiğinde, bu kısa vadeli ve düşük faizli borç furyasında, bir dizi GOÜ (Türkiye, Arjantin, Zaire, Peru gibi) borç ödeyemez duruma girdiler, moratoryum ilan ettiler. Ancak, bu arada Batı ülkelerinin artan ihracat yoluyla, ekonomileri kıpırdamıştı. Ne var ki OPEC, 1979 ve 1980'de peşpeşe petrol fiyatını tekrar % 150 oranında artırdı (ikinci petrol krizi). Buna aşağıda incelenen diğer etkenler eklenince, "dünya borç krizi" diye anılan moratoryum olayları peşpeşe ortaya çıktı. Meksika, Brezilya, Arjantin gibi büyük borçlu ülkeler de, ya-

şanan olumsuz-etkenler dizisi sonucunda borç ödeyemez duruma düşmüşlerdi. 1980'li yılların ilk yarısı, hattâ daha ötesi, GOÜ'nün borç sorununun getirdiği yeni anlayıştaki IMF ve DB programlarının uygulanması, yani giderek ekonomiyi serbestleştirme baskısı altında geçti.

Aşağıda krize götüren ve dış borçları ağırlaştıran dünya olayları, özellikle GOÜ açısından irdelenecektir. Amaç, Türkiye'nin yaşadığı 1978 krizinin ve bu dönemin mirası borç sorununun GOÜ açısından dünya boyutunu ortaya koymaktır.

II. PETROL KRİZLERİ SONRASINDA DÜNYA OLAYLARI VE GOÜ: 1974-1985

Birinci petrol krizinin yarattığı durgunluğu atlatmak için geliştirilen politikalara, aşağıda incelenen dünya olayları ve uluslararası piyasada oluşan fiyatlar eklenince, GOÜ, bir yandan krizlerle sarsılırken borçları büyümeyi ve giderek ekonomi politikaları IMF ve Dünya Bankası ikilisine terk edilmeyi sürdürdü. Tabii, bu politikaların gerisinde, başta ABD, Batı'nın büyük sermayedar devletleri bulunuyordu; söz konusu kurumların yönetim kurullarında bunlar egemendi (bugün de öyledir).

Aşağıda GOÜ ekonomilerini olumsuz etkileyen öğeler olarak, kurumsal değişmeler, dünyada kilit fiyatlardaki iniş çıkışlar ve uluslararası kredi kurumları arasındaki işbirliği incelenecektir.

1. Kurumsal Değişmeler

Krizlerin ve borç sorununun doğmasında, Batı'nın uluslararası finans sisteminde ortaya çıkan kurumsal değişmeler önemli bir paya sahipti.

i) Borç vermede ağırlığın resmi kalkınma yardımlarından kısa vadeli tavizsiz ticari kredi kaynaklarına kayması, borç sorununu yaratan temel bir kurumsal öğeydi.[2] Birinci petrol krizini izleyerek OPEC fonlarının devreye girdiği 1975'e kadar, uluslararası resmi krediler toplam içinde ağırlık taşımış; bu krediler 1971'de GOÜ'ye verilen toplam net kaynakların yarısına yakın bölümünü oluşturmuştu. IMF,

2 1980'li yılların ilk yarısında, dünyanın en büyük borçlu üç ülkesinde (Brezilya, Meksika, Arjantin) dalgalı faizli borçlar, toplam borçlarının % 75-82'sini oluşturuyordu.

Dünya Bankası ve buna bağlı Uluslararası Kalkınma Kurumu (IDA) ya da OECD'ye bağlı Uluslararası Kalkınma Yardımı Komitesi (DAC) gibi resmi kurumların verdikleri kredilerin özelliği, faiz hadlerinin uluslararası ticari kredilerin faizlerinden daha düşük, ödemesiz dönemin ve vadesinin daha uzun ve sabit faizli olmasıydı. Ancak 1984 yılında Dünya Bankası ve buna bağlı IFC de değişken faizli kredi vermeye başladı.

ii) 1974 ve izleyen yıllarda OPEC ülkelerinin, ellerinde toplanan büyük fonları başta uluslararası bankalar olmak üzere ticari alanlara yatırması, bu kurumları fonları için yatırım alanı aramaya yöneltti. Kârlı bir yatırım alanı bulma dürtüsü ve acele "plasman" yapma zorunluluğu dolayısıyla, bu kurumlar, fazla araştırma yapmadan ve borçlanan ülkelerin kredi güvenilirliği ne olur diye sormadan, (1978'e kadar) gerçek anlamda "bol keseden" kredi dağıtmaya başladılar. 1981'e gelindiğinde tavizsiz ticari kaynaklar, ortagelirli GOÜ'ye verilen toplam kaynakların (111.5 milyar dolar) % 80'den fazlasını (88.8 milyar dolar) sağlar hale gelmişti. Bunlar içinde payı en hızlı artan da, uluslararası bankalar oldu. 1971'de toplam net kaynakların sadece % 15'ini sağlarken, payları 1981'de % 25'e çıkmış, resmi kaynaklı kredilerdeki azalmayı bunlar doldurmuştu. Bu kredilerin özelliği, değişken faizli olması, ödemesiz dönemlerinin ve vadelerinin resmi kredilerden çok daha kısa olması; faizlerin LIBOR (London Interbank Offered Rate) ya da ABD "prime rate", yani ABD bankalarının en büyük müşterilerine uyguladıkları faiz haddi tabanına göre değişmesiydi. Bu tabana, kredi alan ülkenin kredi güvenilirliğine bağlı olarak değişen bir marj (spread) ekleniyor, bu marj, kredi kurumları arasında farklı olabiliyordu (Neuhaus, Aralık 1982). (Bu uygulama günümüzde de böyledir.)

1974'ü izleyen ilk dönemde kredi kurumlarının ellerinde toplanan fonlara acele "plasman" alanı bulma baskısına, ekonomik bunalımdan etkilenen GOÜ'nün borç bulma baskısı eklendi. Petrol fonlarının yeniden dolaşıma sokularak dünya ticaretinin yavaşlasa da büyümeye devam etmesinde, bu karşılıklı gereksinim önemli bir rol oynadı. Ancak buna bir diğer etken daha eklendi. Bu da, öngörülemeyen enf-

lasyon hızı, yani enflasyon hızının beklenenin üzerine çıkmasının, zaten düşük olan nominal faiz hadlerini reel olarak sıfıra, hattâ bir ara negatif düzeye indirmesi, böylece borçlanmanın cazibesini artırmasıydı (Khan ve Knight, Aralık 1983).

IDA gibi resmi ve düşük faizli kredi veren bir kurum, k.b. geliri 720 doların üstünde olan ülkelere; Dünya Bankası da, 2650 doların üzerinde olan ülkelere kredi vermiyordu. Öte yandan bir kısım sınai mamul ihracatçısı GOÜ, dışa açıklıkları dolayısıyla dünya olaylarından daha fazla etkilendikleri, hem de hızlı büyüme istedikleri için, bu dönemde borçlanma gerekleri artmıştı. Ticari kredi kurumları ise, hem gelir düzeyleri, hem de büyüme hızları daha yüksek olduğu için bu ülkeleri daha güvenilir bulmuştu. Böylece 1974'ü izleyen yıllarda değişken faizli borçlanmada, bu ülkeler öncelik aldılar.

GOÜ'nün özel finans kurumlarından aldıkları krediler 1981'de 111.6 milyar dolarla bir doruğa ulaştıktan sonra, 1986'da 43.4 milyar dolara düştü. Nedeni, çok sayıda ülkenin "ağır borçlu" konuma gelmesi ve kredi güvenilirliklerinin azalmasıydı. AGÜ'yse[3] özel finans kurumlarından, hem 1980 öncesi hem sonrası dönemde, çok küçük tutarda borçlanabiliyordu. Bundan ötürü, özel kurumlardan dalgalı yüksek faiz ve göreli daha kısa vadeyle borçlanmanın getirdiği sorunlar, büyük ölçüde OGÜ ve bunlar arasında da özellikle dışa çok açık olan ülkelere aitti.[4]

iii) 1970'lerin başından itibaren ikinci bir kurumsal değişme, dünya para sisteminde ortaya çıktı. Bretton Woods Anlaşması'nın 1950'li ve 1960'lı yıllarda sağladığı başlıca paralar arası istikrar (sabit ama ayarlanabilir kur sistemi) yerini dalgalı kur sisteminin değişkenliğine bıraktı. Nitekim 1971'i izleyen yıllar, bellibaşlı dünya paralarının dolar karşısında ve birbirleri arasındaki değerlerde çok büyük değişmelere tanık oldu (Tablo I).

---

3 OGÜ (orta gelirli ülkeler), AGÜ (azgelişmiş ülkeler) tanımı, Dünya Bankası'nın kişi başına gelir sınıflandırmasına göredir.

4 1982 yılı için yapılan bir hesaba göre, LIBOR'da geçici bir puanlık değişme, OGÜ'ye, 1.85 milyar dolarlık ek faiz yükü getirmekteydi. M. S. Khan ve M. Knight, 1983.

TABLO I
Nominal Döviz Kurları: DM/Dolar, SF/Dolar, FF/Dolar, Sterlin/Dolar
1960 - 1986

Yıllar	DM	SF	FF	Sterlin
1960	4.17	4.32	4.90	0.36
1965	4.00	4.33	4.90	0.36
1970	3.65	4.12	5.33	0.42
1973	2.67	3.17	4.45	0.41
1979	1.83	1.66	4.25	0.47
1982	2.27	1.80	6.0	0.53
1983	2.75	2.18	8.4	0.70
1986	1.95	1.63	6.45	0.68

Not: Tablo bir dolar itibariyle diğer paraların değerini gösterir. Geleneksel olarak bir İngiliz pound'unun (sterling) birimi itibariyle diğer para değerleri (dolar dahil) gösterildiği halde, uyum için, bunun değeri de bir dolar itibariyle verilmiştir.
DM: B. Alman markı; SF: İsviçre frangı, FF: Fransız frangıdır.

1960-65 arasında, B. Alman markının dolar karşısında önemsiz denecek bir değer kazanması dışında hiçbir değişim yoktu. Oysa 1970 ve onu izleyen yıllarda, öngörülmesi olanaksız değişmeler ortaya çıktı. Bunun başında, 1970-1979 arasında DM'nin dolar karşısında yarı yarıya, SF'nin yarıdan fazla değer kazanması, izleyen dört yılda da, ibrenin ters dönüp doların bunlar karşısında değer kazanması geldi. Oysa Fransız frangı, FF, küçük değişmeler dışında özellikle 1979'dan sonra değer kaybederken, sterlinde değer kaybı sürekli oldu. 1985'in ilk aylarından itibaren, ibre tekrar tersine dönmüş, bütün başlıca paralar karşısında dolar değer kaybetmeye başlamıştı; en büyük değer kazancı da (Tablo I'de gösterilmemiştir) Japon yen'i, DM, SF gibi paralarda ortaya çıkmıştı. Bu değişimler çok önemlidir; çünkü ülkelerin uluslararası gelirleri, giderleri, borçları tek para değil de ayrı paralar üzerinden olabilir. Bu da borç yükünün hafiflemesi ya da ağırlaşması üzerinde etkilidir (Cline, 1976). Örneğin, tüm döviz geliri SF üzerinden olan bir ülke 1979 yılında dolar üzerinden borçlandı ise, 1983 yılında SF itibariyle bu borç % 30 oranında ağırlaşmış demektir. Açıktır ki, dalgalı kur sisteminde denge kuru olu-

şuncaya kadar geçen süreçte şiddetli istikrarsızlık, öngörüyü iyice zorlaştırır; hattâ denge kuruna ulaşılması mümkün de olmayabilir. Bir diğer neden, uluslararası fonların bileşiminde dolar fonlarının ağır basmasıydı. Petrol ödemeleri dolar üzerinden yapıldığı için, OPEC ülkelerinin uluslararası banka sistemine arzettiği fonlar da dolar üzerindendi.

Yapılan hesaplara göre, 1979-82 arasındaki üç yılda GOÜ dış borç alırken, üzerinden borç aldıkları paralar ithalatlarındaki payda olabilseydi, borçları 30 milyar dolar daha düşük olabilecekti (Solomon, 1984/2). Bu da konunun önemini gösterir.

2. Dünyada "Kilit" Fiyatlarda Değişme

Uluslararası serbest fiyat sistemi, üç başlıca değişmeden ötürü GOÜ'nün reel borç yükünün ağırlaşmasına neden oldu. Bir neden 1979-1985 arasında dolar değerindeki artış; ikincisi DTH'nin şiddetle GOÜ aleyhine dönmesiydi; üçüncüsü, artan nominal/reel faiz hadleri ve değişen enflasyon hızıydı. Gerçekte bu olaylar birbirinden bağımsız değildi. Borç yükünün ağırlaşmasına yol açan bu üç etkenin nihai nedeni reel faiz hadlerindeki artıştı denebilirdi. Bununla birlikte, faiz hadlerindeki artıştan bağımsız olarak diğerlerindeki olumsuz gidiş şiddetle olumsuz etkiler yaratıyordu.[5]

i) DTH'deki aleyhe dönüş, bu süreçte GOÜ'nün sürekli sorunu olma niteliğini hemen hiç kaybetmedi. Oysa 1963-1973 arasındaki 10 yıllık yüksek konjonktürde, DTH'de hem petrol dışı hammaddeler hem sınai mamuller için iyileşme olmuştu (Tablo II).

1974'teki birinci petrol şokunu izleyen ilk iki yılda DTH'deki kayıpları, izleyen iki yıldaki iyileşme kısmen telafi etti. Ne var ki, 1978'den başlayarak kayıplar süreklilik kazandı. GOÜ arasında özellikle azgelişmiş fakir ülkeler, hem yıllık kayıpların büyüklüğü, hem değişmenin şiddeti açısından kayıpları en büyük olan ülke takımıydı.

---

5 Bir araştırmaya göre, GOÜ'nün ödeme sorununda en önemli etken DTH'deki aleyhe dönüştü; faiz hadleri, efektif döviz kurları, bütçe açıkları, sanayileşmiş ülkelerdeki durgunluk ikinci derecede ve eşit önemdeydi. Öyle ki, bunlarda % 1 oranında olumsuz yönde değişme, CİB açığını % 0.5 oranında kötüleştiriyordu. M. S. Khan ve M. Knight, 1983.

TABLO II
GOÜ'ye Uygulanan Reel Faiz Hadleri, Petrol Dışı Hammaddeler ve Sınai Mamullerin Dış Ticaret Hadleri ve GOÜ'nün CİB Açıkları

Yıllar	Reel Dış Borç Faizleri (%)	GOÜ İçin DTH: Petrol Dışı Hammaddeler (%)	GOÜ İçin DTH: Sınai Mamuller (%)	GOÜ'nün CİB Açıkları (Milyar $)
	(1)	(2)	(3)	(4)
1967-72	-5.4	2.5	3.0	-
1973	-17.9	53.2	17.7	-
1974	-20.1	28	21.8	-
1979	- 4.7	16.5	15.3	-
1980	- 8.5	9.7	10.5	-69.1
1981	16.0	-14.8	-5.1	-106.7
1982	22.0	-12.1	-2.0	-103.0
1983	13.0	5.0	2.0	- 57.2
1984	13.0	-	-	- 32.1
1985	12.5	-11.1	-	- 37.4
1986	8.5	-	-	- 35.5

Not: Reel dış borç faizleri, LIBOR, GOÜ için ihracat fiyatları endeksiyle düzeltilerek bulunmuştur. Her ülkenin borçlanabileceği faiz haddini bulmak için, buna, rizikoyu yansıtan "spread"i eklemek gerekir.
Tablodaki DTH oranları, bir yıl önceye oranla değişimi gösteren yıllık zincirleme endeks rakamlarıdır.
Kaynak: IMF ve Dünya Bankası.

DTH'deki bu olumsuz gidişte, kısmen dünya ticaret hacminde ve GSMH'de büyümenin durması, dolayısıyla talebin duraklamasının payı vardı. Buna, faiz hadlerindeki yükselişin hammadde ve yarı mamullerde stok talebini daraltması eklendi. Talebi daraltan diğer bir etken, gelişmiş Batı ülkelerinde uygulanan "koruma" politikası oldu. Batılı ülke pazarlarındaki daralmayı, ihracatçı GOÜ için, nihai talep ve stok talebi daralmasının üzerine çıkardı. Başka bir deyişle, "komşuyu fakirleştirme" politikasına dönüştü.

Uluslararası finans kurumlarının (başta IMF) politika dayatmalarının etkisi de ihmal edilemez. CİB açıklarına karşı bunalım döneminde GOÜ'ye yapılan en önemli tavsiye, "devalüasyon yap, ihracata dönük büyü" idi. Tek bir ülke talep elastiklikleri uygun olmak

kaydıyla, devalüasyon yaparak CİB'de iyileşme sağlayabilir. Ne var ki, GOÜ'nün tümüne birden devalüasyon yaptırıldığında, hele dış pazarlar da giderek daralıyorsa, bunun öngörülebilir sonucu, DTH'nin kötüleşmesi oldu.[6] Böylece GOÜ kısır bir döngüye girdi. CİB açıkları devalüasyon yapma baskısını getirdi; devalüasyon bütün GOÜ'de uygulamaya sokulduğunda, DTH giderek kötüleşti, bu da CİB açıklarını artırdı. Bu kısır döngüyü kurmanın en kolay yolu dış borç almak oldu. Nitekim 1970'li yıllarda GOÜ bu kaynağı, reel faiz hadleri 1980 sonrasında fırlayıncaya kadar bol bol kullanmıştı. Ama 1978'den sonraki yıllarda, uluslararası nominal faiz hadlerinin artışı DTH'deki aleyhe dönüşe eklenince, yani nominal faiz hadleri bu dönemde düşüş gösteren ihraç malları fiyatlarıyla düzeltildiğinde, reel faiz nominal faizin giderek üstüne çıkmıştı (Tablo II, sütun 1). Nitekim, reel faizlerin göreli yükselmeye başladığı 1978 yılında, bir dizi GOÜ borç ödeyemez duruma girdi (Jameyka, Peru, Türkiye, Zaire gibi). Reel faizlerin olağanüstü pozitif düzeye çıktığı 1981 ve 1982 yıllarında ise, "dünya borç sorunu" gündeme geldi. Bunların aleyhine değişen DTH borcun reel ödeme yükünü artırırken, 1982'de dışa dönük büyüyen hammadde ve sınai mamul ihracatçısı GOÜ'den Latin Amerikalılar (Brezilya, Meksika, Arjantin başta) borç ödeyemez duruma girdi. İhracat ve büyüme şampiyonu G. Kore, benzer bir olayı 1979'da yaşamıştı.

GOÜ'de ihracat artışının yerini gerilemeye bıraktığı 1980-1983 döneminde, ihracat duraklarken DTH'nin şiddetle aleyhe dönmüş olması, bu ülkelerin (tabii ülkeler arasında farklar vardı) fakirleştiğini gösterir. Fakirleşirken ağırlaşan borç yükünü taşımak ve bunun ödenebilmesi için gereken iç tasarrufun yaratılması da, hiçbir ülkenin kolay çözemeyeceği bir sorundur (bkz. Dördüncü Bölüm, Ek-1).

ii) Uluslararası faiz hadlerindeki artışa gelince: 1974 petrol şo-

---

6 Çünkü ihracatı artırma baskısı, uluslararası piyasada ihraç malları fiyatını şiddetle düşürdü; fakat ihraç edilen miktar pek az artabildi. Dünya ticaret hacmindeki yavaşlama şöyle değişti: Yıllık artış hızı 1963-1972 arasında % 8.5, 1974-1979 arası % 5 iken, 1979-1985 arası dört yılda sabit kaldı.

kunu izleyen bunalımlı 5-6 yıl süresinde ortaya "dünya borç sorunu" çıkmamasının çeşitli nedenleri vardı. Birincisi, uluslararası finans sistemine arzedilen (petrol fiyatı artışının getirdiği OPEC kaynaklı) fonların bolluğuna karşılık, Batılı sanayi ülkelerinde durgunluk dolayısıyla fon talebinin azalması ve bunun da GOÜ'ye arzedilen fonları bollaştırmasıydı. İkincisi, enflasyon hızı öngörülemediği için, nominal faiz hadlerinin bunu karşılayacak düzeylere yükselmemesi, hattâ birkaç yıl iyice geride kalarak (1975 ve 1978 dışında) reel olarak negatif düzeylerde seyretmesiydi (Tablo II'de sütun 1). 1973 ve 1974 yıllarında (GOÜ ihracat fiyatlarıyla düzeltilmiş) reel faiz hadleri, önemli boyutta (% 18-20) negatif oranlara ulaşmıştı. Tabii, bu iki yılın yüksek hammadde fiyatları da bunda etkendi. Buna, diğer uluslararası başlıca paralar karşısında doların değer kaybı eklenince, GOÜ için, dolayısıyla da uluslararası finans sistemi için bir sorun ortaya çıkmamıştı.

1979'dan itibaren ikinci petrol krizini izleyerek ibre tersine dönmeye başladı. ABD hükümetinin önce yılda 100 milyar dolar, sonra da 200 milyar dolara ulaşan bütçe açıkları ve büyüyen dış açıkları, dünya ekonomik sistemini sarsan olaylar dizisini yarattı. 200 milyar dolar gibi dev boyutlu bir finansman talebi ortaya çıkıp buna sıkı para politikası eklenince, 1980'den itibaren ABD "prime rate"i ve LIBOR yukarı tırmanmaya başladı. % 8'den 1981'de iki katına (% 16.5) yükseldi. Uluslararası fonlar, GOÜ yerine, dolar üzerindeki yüksek faizin cazibesiyle ABD'ye akmaya başladı. Aynı süreç, 1986-1987'de tekrarlandı: 1986 yılı sonu itibariyle, ABD'nin CİB açığı 126.7 milyar dolara çıkmış, 1985'in ilk aylarında başlayan doların değer kaybı şiddetlenerek sürmüştü. Oysa GOÜ'nün tümü için CİB açığı 1980'de 69 milyardan 1981 ve 1982'de 100 milyar doların üstüne çıktıktan sonra, izleyen yıllarda hızla daralmış, 1984-1986 arasında 32-37.5 milyar dolarda istikrar kazanmıştı (Tablo II).

GOÜ'ye giren net krediler ise 1981'de 75.7 milyar dolara çıktıktan sonra, 1986'da 25.6 milyar dolara, yani 1975'teki düzeyinin bile altına indi. Başka bir deyişle, ABD'nin bütçe ve dış açıklarının bir sonucu, GOÜ'ye giren net kredi akımının daralması ve reel faiz hadle-

rinin yükselmesi oldu. Kısacası sermaye girişiyle dışa açılmanın maliyeti giderek artmıştı.

Tablo II'deki reel faiz hadlerinin GOÜ'nün borçlanabildikleri faiz haddi olmayıp, GOÜ'nün ihraç malları fiyatları endeksiyle düzeltilmiş LIBOR hadleridir. "Spread" denen ve ülke riskine göre değişen marjı içermezler. 1982'de dünya "borç sorunu"nun patlak vermesi üzerine bu risk arttığı için, "spread"ler de yükselmişti. Bundan ötürü, 1980'li yılların yarısına doğru borçlanmak çok pahalı olmaya başlamıştı.

Sorun sadece reel faiz hadlerindeki artış değildi. Çünkü reel faiz haddi sabit kalsa da, nominal faiz hadlerinin enflasyon oranına göre ayarlanması, (taksit artı faiz olarak) reel borç ödemelerinin zaman içi dağılımını ve reel borcun ortalama ödenme süresini değiştiriyordu (bkz. Ek-1). Yani, reel faiz haddi aynı kalsa da, salt nominal değerlerdeki değişme zaman içinde önemli etkiler yaratabilir. Bu etkiler enflasyon hızına göre, dolayısıyla nominal faizdeki ayarlamaya göre farklı olabildiği gibi, borcun vadesine göre de değişir (Kincaid, Aralık 1981).

3. Uluslararası Finans Kurumları Arasında İşbirliği

i) 1970'li yılların son çeyreğine kadar, IMF, Dünya Bankası, uluslararası bankalar gibi başlıca uluslararası finans kurumlarının birbirlerinden oldukça bağımsız karar aldıkları, ayrıca aralarında belirgin işbölümü olduğu söylenebilir. IMF geçici ve konjonktürel olduğu varsayılan CİB dengesizliklerini giderici politikalara öncelik veriyor, bu amaçla kredi dağıtımı ve denetimi yapıyordu. Dünya Bankası kalkınma programları ve yatırım öncelikleri üzerinde durmuş, proje değerlendirmesini bunun aracı olarak kullanmıştı. Uluslararası bankalar ise, OPEC fonlarının akınına uğradıkları 1970'lilerin ilk yarısında verdikleri kredilerde ülke ve firma rizikosunu kendileri belirlemiş, diğerleriyle işbirliği yapmamıştı. CİB açıklarına karşı uygulanacak politikalarda, asıl işlevi IMF yüklenmiş ve dünya finans piyasasında "gözetici" olarak diğerlerinden ayrılmıştı.

Ne var ki, 1970'lerin son çeyreğinden itibaren IMF, Dünya Bankası ve uluslararası ticari bankalar, finans piyasasında sıkı işbirliğine

girdiler. 1980'li yıllarda uluslararası ticari bankalar da kendi aralarında işbirliği yapmaya başladılar. Böylece, uluslararası finans piyasasında kredi verenler arasında "dayanışma", "anlaşma", "işbirliği", varolduğu kadarıyla rekabeti ortadan kaldırdı, sonra da "ortak finansman" söz konusu oldu.

Bir yandan IMF eskiye oranla daha uzun vadeli kredi verir, "talep yönetimi" yanında "arz yönetimi" üzerinde durur biçimde politikasını değiştirirken, Dünya Bankası da CİB açıklarıyla karşılaşan ülkelere "yapısal uyum" kredisi vermeye başladı.[7] Eskiden varolan kesin işlev ayırımı yerine, işlevler üstüste binince, her iki kurum arasında eşgüdüm gereği ortaya çıktı. Eşgüdüm konuları, para ve sermaye piyasalarının işleyişi, iç tasarrufların artırılması, kalkınma programlarının mali yönü ve dış borç yönetimi gibi alanları kapsadığı gibi, GOÜ'nün serbestleşme yolunda ekonomik, siyasal, sosyal yapısında dönüşümleri ikisi birlikte dayatır oldular. Her iki kurumdan borç alarak CİB açıklarına çözüm bulmaya çalışan bir ülke, bundan ötürü, karşısında eşgüdüm içinde serbestliği artırıcı yönde ekonomi politikaları "tavsiye" eden IMF ve Dünya Bankası'nı bulur oldu. 1970'li ve özellikle 1980'li yıllarda patlak veren dünya olayları öyleydi ki, az ya da çok, GOÜ arasında ağır sorunlarla karşılaşmayanı yok gibiydi. Bu nedenle söz konusu eşgüdüm ve dayatmalar bütün GOÜ'yü ilgilendiriyordu.

ii) Öte yandan 1970'lerin son çeyreğinde, bir dizi GOÜ'nün borçları geri ödemede güçlüğe düşmesi, uluslararası ticari bankaların rizikosunu artırmıştı. Bu da, bankaları IMF'nin "yeşil ışığı"na bağlı olarak borç vermeye götürdü. Yani, uluslararası ticari banka sisteminden kredi alan ülke, IMF politikalarına uyacak, buna uymasını izleyerek kredi güvenilirliği arttıkça borçlanabilecekti. Böylece, resmi finansman kurumlarıyla ticari finansman kurumlarının güttükleri politikalar birbirlerinden bağımsız olmaktan çıktı.

---

7 Z. Özkahyaoğlu, "IMF engelini aşabilen borçlu ülkeler karşılarında bu kez IIF'yi bulacak", diyordu. (IIF, *Institute of International Finance*). 8 Temmuz 1984. Bu işbirliği 2000'li yıllarda da yoğunlaşarak sürmektedir; üstelik Dünya Ticaret Örgütü de dolaylı yoldan buna eklenmiştir (8 Temmuz, 1984).

iii) Yukarıda incelenen etkenlere izleyen paragrafta incelenecek dünya olayları eklenince, GOÜ'yü büyük ölçüde "borç ödeme" sorunu içine düşürdü. Bunların başında (1985 itibariyle) 106.7 milyar dolarla Brezilya ve 97.5 milyar dolarla Meksika gelmekte; bunları 48.4 milyar dolarla Arjantin, 48 milyar dolarla G. Kore, 32 milyar dolarla Venezuella vb. izlemekteydi. Önemli bölümü değişken faizli uluslararası banka kredileri niteliğindeki bu borçların yarattığı sorunlar, 11 Latin Amerika ülkesini (Brezilya, Meksika, Arjantin, Venezuella, Şili, Peru, Kolombiya, Bolivya, Ekvator, Uruguay, Dominik Cumhuriyeti) bir "borçlu ülkeler karteli" kurma düşüncesine götürmüş ve Haziran 1984'te Kolombiya'nın Cartagena kentinde toplanmışlardı. Açıktır ki, büyük borçların ödenmesinin aksaması, bütün uluslararası bankalar sistemini ilgilendiren bir özellik taşır. Latin Amerika ülkelerinin 350 milyar doları aşan dış borç toplamının % 20'si, özel uluslararası bankalara, başta ABD bankalarınaydı. Cartagena toplantısını izleyerek yayınlanan "Cartagena Görüş Birliği" (consensus) bildirisi, bu ülkelerin gerek IMF gerekse uluslararası bankalara kendi şartlarını açıklıyordu. Bunalım, borçluları da işbirliğine itmişti: "Borçlular karteli" terimi toplantıya katılan ülkeler tarafından reddedilmiş olsa da, işbirliği içine girdikleri yadsınamazdı. Aralarında bir danışma mekanizması kurulmuş, IMF'nin şart koştuğu politikalara karşı, kendi karşı teklifleri oluşturulmuştu.

Alacaklı uluslararası ticari bankalar ise, Brezilya, Meksika gibi büyük borçluların ödeme sorunuyla karşılaştığı 1982 yılında, kendi kartellerini oluşturdular. 189 uluslararası özel bankanın katıldığı "Uluslararası Finans Enstitüsü" (Institute of International Finance) hem kendi aralarında dayanışma, hem borçlularla karşılıklı görüşme yapma amacında olduğunu belirtiyordu. IMF'den bağımsız olarak kredi verecekleri ülkelerin kredi güvenilirliklerini araştırmak; IMF tarafından kendilerine (gizli sayıldığı için) verilmeyen bilgileri kendi kaynaklarıyla sağlamak; borçlu cephesine karşı bir alacaklı cephesi oluşturmak da bu yoldan gerçekleşiyordu (Özkâhyaoğlu, 8 Temmuz 1984). Buna, Uluslararası Ödemeler Bankası (BIS) çerçevesinde kuru-

lan denetleme mekanizması ve bu bankanın borç erteleme görüşmeleri tamamlanıncaya kadar verdiği "köprü kredileri" eklendi.

Böylece, borç bunalımı, ister "dayanışma ve işbirliği-eşgüdüm" densin, ister kartelleşme-tekelleşme densin, borçluları da, alacaklıları da birlikte davranmaya itmiş, ortak politikalar izlemeye götürmüştü.[8]

III. DÜNYADAKİ DEĞİŞİMİN GOÜ'NÜN EKONOMİSİNE OLUMSUZ ETKİLERİ

Genelde bir ülke dışa ne kadar açıksa, (diğer koşullar veriyken) dünya olaylarından etkilenme derecesi de o ölçüde fazladır; çünkü dış ticaret GSMH'nin öylesine yüksek bir oranıdır ve ülke büyümesinde ihracat artışının payı o kadar büyüktür; dış ticarette koruma ne kadar azsa, dünya piyasasındaki değişmelerin iç piyasaya intikali o kadar daha kolaydır. Aynı şekilde, CİB açık veriyorsa ve ülke büyük çaplı kredi girişine dayanıyorsa, bu açığın GSMH payının ve dış borçlanmadan doğan rizikolar ve etkilerin de o denli yüksek olması olasılığı vardır. Özellikle petrol krizinde olduğu gibi, DTH şiddetle aleyhe döndüğü bir dönemde, GOÜ'yü, serbestleşmeye ve "ihracata dönük büyüme" modeline dış baskılarla sokmak, artan ölçüde bu kanaldan gelir kaybına uğratmak demektir. Nitekim, Türkiye böyle bir süreç yaşanan 1929 ve 1958 krizlerinin etkilerini, denetimli-planlı ekonomiye geçerek atlatmıştı. Aşağıda, dış baskılarla serbestleşmenin GOÜ ekonomilerine olumsuz etkileri incelenecektir.

1. Büyümenin Duraklaması ve Borç Yükünün Ağırlaşması

Genellikle dış borç yükünün ağırlığını ölçmek için birkaç ölçüt kullanılır. Bunlardan biri, toplam borç stokunun GSMH'ye oranıdır; bu ölçüt borç artışı kadar, ekonominin aynı dönemde GSMH'nin reel artı-

8 Uluslararası finans kurumları arasındaki işbirliği 2000'li yıllarda da aynen sürerken, Cartagena oydaşması kısa sürede dağıldı. Ancak 2000'li yıllarda da, yine Brezilya'nın birçok GOÜ'yü peşine alarak bir cephe oluşturma ve çıkarları savunma yolunda girişimleri oluyor (Cancün, Meksika DTÖ toplantısı [2003] ya da Porto Alegre'de küreselleşme karşıtı grupların toplanması [2000-2002] gibi). Türkiye resmi yoldan bu girişimlere katılmadı, ama STÖ katıldı.

şından etkilenir. İkincisi, borç servisi, yani yıllık borç ödemelerinin (taksit artı faiz) ülkenin yıllık mal artı hizmet ihracatına oranıdır; dolayısıyla, yıllık borç ödemeleri ile ülkenin ihracat gelirindeki artıştan etkilenir.

Öte yandan, ülke (ya da bir firma) dış borç alırken, buna ödeyeceği yıllık faiz oranının, borçla yapılacak yatırımın sağlayacağı yıllık gelir artış oranının üzerinde olmaması gerekir. Konu ülke çapında düşünüldüğünde, ihracat artışı da buna eklenir (Solomon, 1979/2). Eğer bir yanda dünya olayları olumsuz giderken, IMF ve DB tarafından kredi vermede "tavsiye edilen" ekonomi politikaları büyümeyi durduruyorsa, açıktır ki, yukarıdaki ölçütlere göre borç yükü ağırlaşır. Eğer artan CİB açığı tüketim ve yatırım değil, tümüyle dış dünyaya fiyat sistemiyle yapılan transferlerle ilgiliyse, borç yükü "vahim" duruma gelir; çünkü, karşılığında net bir gelir artışı yoktur.

Yapılan hesaplara göre, 1978-1981 arası yıllarda petrolsüz GOÜ'nün CİB açıklarındaki 66 milyar dolarlık artışın 18 milyar doları petrol fiyatları artışı, 24 milyar doları faiz hadleri artışı ve 21 milyar doları dış ticaret hadlerindeki aleyhe dönüşle ilgilidir. Yani CİB açıkları, dolayısıyla dış borçlanma gereğinin kaynağı, bu bağlamda ortaya çıkan dış transferlerdir (Gotur, Aralık 1981).

Yüksek konjonktürün doruk yılı olan 1973'teki duruma bakıldığında, petrolsüz GOÜ'nün borç yükünün olağan sayılan oranlarda kaldığı; oysa durgunluğun yoğunlaştığı 1980 ve izleyen yıllarda borçların her ölçüte göre giderek ağırlaştığı görülür (Tablo III). Oysa toplam dış borcun 1980'de GSMH'ye oranı % 20.6'dan 1985'te % 35.4'e, toplam dış borcun/ihracat gelirine oranı % 90'dan % 144.5'e, dış borç servisinin ihracat gelirine oranı % 16'dan % 22.3'e çıkmıştı. Toplam dış borç stoku da % 75 oranında büyümüştü. Bu büyümede faiz hadlerindeki artış, dünya piyasasındaki yavaşlama ve Batı ülkelerinde artan korumacılık, DTH'deki aleyhe seyir ön planda etkendi.

Faiz hadlerindeki artış, yalnız bugünkü yatırımları kıstığı için büyümeyi yavaşlatıyor değildi. Dünkü düşük faiz hadlerinde borçlanılarak yapılan yatırımların, bugünkü faiz hadlerinde kârsız ya da zarar eder ol-

TABLO III
GOÜ'nün Dış Borç Göstergeleri: 1980, 1982, 1985, 1986
(%)

	1980	1982	1985	1986
Dış borç/GSMH	20.6	26.3	35.8	35.4
Dış borç/İhracat	90.0	117.6	143.7	144.5
Faiz+taksit/İhracat	16.0	20.6	21.4	22.3
Toplam dış borç (milyar dolar)	428.6	551.1	727.7	753.4
Özel dış borç/Toplam dış borç	63.1	65.0	63.9	63.5

Kaynak: Dünya Bankası, *World Development Report: 1987*; tabloda 90 GOÜ kapsanmıştır.

ması, buna eklenmiş; yüksek hadlerin devam edeceği kuşkusu, gelecekteki kâr bekleyişlerini azalttığı için, geleceğe dönük yatırımlar da olumsuz etkilenmişti. Bu bakımdan, büyüme hızının 1980'li yıllarda -özellikle ağır dış borçlularda- nüfus artış hızının altına düşmesinde ve GOÜ'nün ağırlaşan borçlarının temelinde, dış dünyaya yapılan transferlerin yanında, bir de iç yatırımları düşüren artan reel faiz sorunu vardı.

2. Dış Borç Yönetiminin Olanaksızlaşması

Bir ülke dış borçlanmaya gittiğinde, bunu düzenli biçimde geri ödeyebilmesi için belirli kurallara dikkat etmesi, dünya koşullarının da bu konuda öngörü yapabilmesine olanak vermesi gerekir. "Borç yönetimi" denilen olay, hem reel borç yükünün ağırlaşmasını önlemek, hem ülkenin dünya piyasasında kredi güvenilirliğini sürdürmek açısından önemlidir.

Borç yönetiminin birinci kuralı, ekonomideki merkezi otoritenin (Bakanlar Kurulu, Maliye Bakanlığı ya da Merkez Bankası) borçların kesin miktarını, vade dağılımını, kullanıldıkları alanlardaki getirisiyle faiz karşılaştırmasını ve bunların getiri dönemleriyle ödeme dönemlerini bilmesidir. Ve bu bilginin, alınan politika önlemleriyle uygulamaya dönüştürülebilmesidir. Dünya olaylarının gelişimi konusunda yapılacak öngörüler ise, borç yönetiminde, iç olayların değerlendirilmesi kadar önem taşır (Hope-Klein, Aralık 1983).

i) GOÜ'de ne devlet, ne de özel kesim yönetiminin çok başarılı olmadığı kimsenin sırrı değildir. Genel yönetimdeki başarısızlık, tıpkı "fizik"teki bileşik kaplar kuramının açıkladığı gibi, borç yönetiminde de geçerlidir. Yönetimdeki yetersizlikler göstergelerin oynaklığına eklenince, bu dönemde, başta borçların kesin miktarı ve bunların vade dağılımının bile bilinmemesi gibi temel bir sorunu ortaya çıkardı. Oysa petro-dolarların dolaşıma sokulması baskısı altında, GOÜ, hem dış ticaretlerini, hem sermaye girişlerini kolaylaştırma zorunda kaldılar. Bu koşullarda kamu borçlanması yanında, özel borçlanmanın da serbest ve yaygın olması, bunu daha da karmaşıklaştırdı. Kural olarak, kamu borçları ve kamu garantisi taşıyan özel kesim borçlarının merkezi otoriteye bildirilmesi gerekir; garantisiz (yani devlet garantisi taşımayan) özel borçlarda ise böyle bir zorunluluk yoktur. Dolayısıyla, çoğu zaman garantisiz özel-borçlar bildirilmediği için, devlet bunların tutarını da tam bilemiyordu. Buna, merkezi otoritenin bilmesi gereken borçlarda muhasebe karışıklıkları, bilgi yanılgıları eklendi. (Şaşırtıcı gözüken bu yargıya Arjantin ve Türkiye'nin deneyleri tanıktır.) Borç miktarının ve alacaklıların tam olarak saptanması, yabancı uzmanların aylarca hesaplar üzerinde çalışmasını gerektiriyordu. İktisat yazınında bir görüş, özel firmaların dış dünyadaki özel ticari kurumlardan aldıkları borçların, "firmalar arası borç" sayılması, ülkenin borcu sayılmaması biçimindedir (Cogdon, Ekim 1982). Ama özel firmalar ödeyemez duruma düşünce, sonunda yine ödeme yolunu bulma sorumluluğu devlete kaldığı için, garantisiz ticari borçların bile devletçe hesaplarının tutulması gerekmektedir.

Kısacası, dış borç yönetiminde ilk aksama, kısmen merkezi otoritenin hesap yetersizlikleri, kısmen garantisiz özel ticari borçlardan ötürü, dış borç miktarının tam bilinememesinden kaynaklandı.

ii) İkinci bir kural, alınan borcun ödenme profilinin (ödemesiz dönem ve ödeme vadesinin), borçla yapılan yatırımın gelir getirme profiliyle çakışmasıdır. Örneğin, üç yıl ödemesiz dönemi olan on yıl vadeli bir krediyle, yapım artı gelir getirmeye kadar geçen dönemi on yılı bulan ve ancak on yıl sonra gelir getirmeye başlayan (örneğin, bir

baraj) bir yatırım finanse edilince, burada ödeme sorunu çıkacağı açıktır; çünkü yatırımın gelir getirmediği sürede borcun ödenmesi gerekir.

GOÜ'nün, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren borçlanmasının tavizsiz ticari kredilere kayması, daha kısa vadeli, ödemesiz dönemi daha kısa ya da olmayan kredilerle dış borçlanmaları demekti. Bu borçlarla uzun vadeli yatırımların finansmanına girişilmesi, borcun ödenme profiliyle borcun gelir getirme profili arasında uyumsuzluk yarattı. Borç yönetiminin bu koşula uymaması, ülkenin başta altyapı-yatırım gerekleriyle ticari nitelikli dış kredilerin bağdaşmaması, borç sorununu yaratan bir diğer neden oldu. Kredi bulunca sorunu çözülmüş sayan anlayış, GOÜ'de iyice kısa vadeli kredilerle iyice uzun vadeli yatırımlara girişilmesine yol açmıştı. Borcun toplam tutarını dahi tam bilemeyen yönetimlerin vadeyle pek uğraşmamaları olağan sayılabilir. Nitekim, iç borçlanmada da bu sorun, yerli bankalara ödenemeyen borç birikiminin artışındaki etkenler arasında yer alır.

iii) Üçüncü sorun, reel faiz haddiyle, alınan borcun reel getirisinin uyuşmasıyla ilgilidir; burada, reel faizin ve yatırımın reel getirisinin öngörülebilmesi gerekir. Ne var ki, dünya olayları buna olanak vermedi. Sabit faizli borçlarda bile, bu, reel faizin hesaplanması için, ülkenin borcun ödendiği sürede ihracat ve ithalat birim fiyatlarının nasıl değişeceğini öngörebilmesi demekti. Başta hammadde ihracatçısı yoksul ülkelerin genelde her kategori GOÜ'nün bir yandan istikrarsız, öte yandan istikrarsızlık içinde giderek kötüleşen DTH'yi öngörmeleri söz konusu olamazdı. Değişken faizli borçlarda ise, belirsizlik yaratan iki değişken daha eklendi: Taban nominal faiz hadlerindeki ve "spread" denilen marjdaki değişme. Özellikle GOÜ'yü ilgilendiren değişken faizli krediler, bu bakımdan, reel faiz hesaplarının yapılmasını olanaksızlaştırıyordu. Çünkü bu, Batılı sanayi ülkelerindeki gelişmeleri de öngörebilmek demekti. Batılı finans çevreleri, GOÜ ve özellikle başlıca GOÜ'yü artan biçimde değişken faizli tavizsiz kredilere yönlendirirken, bu olanaksızlığı öngöremediler. Ne genel ülke yönetimi, ne borç yönetimi bilgisayara bağlı robotlarca değil de, vasat yetenekli ve becerili, üstelik çok değişim yaşanan bir alanda deneyimsiz kişiler-

ce işleri yürütülen GOÜ'nün bunu öngörmesi hiç beklenemezdi. Öngörü eksikliğini yaratan olayların baş nedeni zengin ülkelerin kendi uygulamaları olduğuna göre, bunun doğurduğu sonuçları bütün olumsuzluklarıyla GOÜ'ye yüklemek büyük sorumsuzluktu.

iv) Borç yükünün taşınabilir olması için ya reel faiz hadlerinin ağırlaşmaması ya da ekonominin bunu karşılayacak oranda bir hızla büyümesi gerekir. GOÜ, özellikle 1980'li yıllarda, reel faizlerin % 20'yi aşacak kadar ağırlaşacağını öngöremedikleri gibi, büyümenin duraklamasını da öngöremedi. Bir yandan ülke içinde sıkı para politikası, bir yandan ihracatın duraklaması, bir yandan dışarı transferler gibi büyümeyi durduran etkenler, iki anlamda borç yükünü ağırlaştırdı. Yıllık dış borç ödemelerinin (taksit artı faiz) ihracat gelirine oranının ve toplam borcun (borç stoku) GSMH'ye oranının yükselmesi (Tablo III). Dünya olaylarında ve buna tepki olarak uluslararası kredi kurumlarınca (başta IMF) kendilerine dayatılan politikalarda kolayca öngörülemeyen değişmeler, borcun, borç yönetiminin gerektirdiği oranların çok üzerine çıkması sonucunu verdi.

v) Borcun, yabancı para bileşimi de, borç yönetiminin temel öğesidir. Oysa, doların sürekli değer değişimi ve başlıca yabancı paraların birbirleri karşısında büyük değer değişimine uğraması (Tablo I), borcun reel yükünü ağırlaştıracak biçimde işledi. 1979 yılında borçlanan bir ülkenin doların 1984'te ulaşacağı çok yüksek değeri ya da 1985 başından sonraki şiddetli değer kaybını öngörüp, akıllıca borç yönetimi (ve rezerv bileşimi) gerçekleştirmesi olanak dışıydı. Yani, dünya olaylarının öngörülemez biçimde ve tarihsel değişim eğiliminden çok farklı biçimde seyretmesi, borç yönetimini güçleştirme yönünde işledi. Örneğin, borç yönetiminde bir temel kural şudur: Eğer bir uluslararası para "aşırı değerlenmiş" sayılıyorsa, bu para üzerinden borçlanmak kazanç sağlar; çünkü aşırı değerlenmiş para ileriki yıllarda gerçek değerine oturacaktır. Ancak, aşırı değerlenmiş paranın ne zaman gerçek değerine ineceğini saptamak pek kolay değildir.

Kısacası, faizlerin ve para değerlerinin dalgalandığı, büyümenin istikrarsızlaştığı dünya bunalımı yıllarında, akılcı borç yönetimi müm-

kün olamadı. Dünya bunalımının patlak verdiği 1974'ten itibaren GOÜ, sadece "günü kurtarmak" baskısı altında borçlanmaya gitti, daha doğrusu götürüldü. Bundan ötürü de, "borç erteleme" işlemleri olağanüstü boyutlara ulaştı. 1974-1981 döneminde yılda ortalama 2 milyar dolar olan borç erteleme tutarı, 1982'de 10 milyar dolar, 1983'te 42 milyar dolar, 1986'da 71.1 milyar dolar düzeyine yükselmişti (DB, Tablo 2.1, 1987).

3. "Transfer Sorunu" ve Borç Ödemeleri

GOÜ'nün bir kısmı, 1974 sonrası dünya bunalımının yoğunlaşmasıyla birlikte "Transfer sorunu" ile karşılaşmaya başladı (bkz. Dördüncü Bölüm, Ek-1). Sorun giderek yoğunluk kazandı, 1980'li yıllarda doruğa vardı. Dünya bunalımı içinde sermaye transferinin ekonomik boyutlarına, Birinci Dünya Savaşı sonundan itibaren Alman "Savaş Tazminatı" ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı borçlarının ödenmesindeki ekonomik sıkıntılar tanıklık eder. Eğer dışarıdan dayatılan ekonomi politikaları ayrıca bu bağlamda borç yükünü ağırlaştıran nitelikteyse, sorunun da daha ağırlaşacağı açıktır.

i) Dünya bu dönemde GOÜ'nün borç ödemeleri sorunlarına tanık olurken, genelde GOÜ henüz "net borç ödeme" durumuna girmemişti. Ancak 1986'da bu ülkelere 86.2 milyar dolar yeni kredi açılırken bunların 60.6 milyar dolar borç ana parasını ödediği, net kredi girişinin 25.6 milyara düştüğü görülüyordu. Borç verenlerin rizikosunun artması, yaratılan yeni kaynakların dünyada azalması, başta ABD sanayileşmiş ülkelerin büyük ölçüde rakip olarak fon pazarına girmesi gibi nedenlerle GOÜ'ye giden fonlar giderek azalmıştı. Hiç kuşkusuz konu tekil ülke temeline indirgendiğinde, tablo ülkeden ülkeye çok farklı görünümdeydi. Ancak 1930'lu yıllarla arada birçok bakımdan varolan benzerliği de vurgulamak gerekir. Bir kere, Batı'nın sanayi ülkeleri yaşadıkları durgunluğu önlemek için, yeni koruma önlemleri yaratarak ithalatı sınırlıyordu. Oysa GOÜ'nün borç ödemelerinin kolaylaşması, bu pazara ihracatın serbestçe yapılabilmesine bağlıydı. Ayrıca faiz hadlerindeki artış, DTH'deki aleyhe dönüş, büyümenin ve ihracat

artışının yavaşlaması, GOÜ'nün borç yükünü taşınabilir düzeyin üstüne çıkarmıştı. Başka bir deyişle, (net kaynak giriş düzeyine bağlı olarak) borç ödeyebilmek için gereken CİB açığı azalışını ya da fazlasını yaratmayı ve bunun dışarı transferini sağlayacak dış koşullar giderek, bunu zorlaştıran nitelikteydi.

İkincisi, GOÜ'nün iç ekonomide kaynak yaratması sorunuydu. Daha önceye oranla net dış kaynak girişinin yavaşlaması ya da ülkenin net dış borç öder duruma girmesi,[9] ülkenin tasarruf-yatırım dengesinin değişmesini gerektirir. Ülkeye net dış kaynak girişi artarken, CİB açığı büyür;[10] bir yandan da ülke, tüketimi kısıp tasarrufu yükseltme gereği olmaksızın yatırımı artırır, büyüme hızlanır. Bu, uyumu kolay bir süreçtir. Nitekim veriler, 1970'li yıllarda çoğunlukla GOÜ'nün aldıkları borçları yatırımı artırmak için kullandıklarını, tüketim artışında israf etmediklerini gösteriyor.

Uyumu güç olan, ülkenin net dış borç ödeme durumudur; çünkü bu durumda, tüketimi kısıp, yatırımı azaltıp iç tasarrufları yatırımın üzerine çıkacak; CİB fazlası yaratacaktır. Net dış borç ödeme olmasa, sadece net dış kaynak girişi azalsa bile, tüketim ve tasarruf-yatırım dengesi yine değişir. Ülke daha büyük net dış kaynak girişi olan duruma göre daha fazla iç tasarruf yaratmak ve/veya daha az iç yatırım yapmak durumunda kalır; öyle ki, buna tekabül eden CİB fazlası ya da dış açık azalışı yaratabilsin. Uyumu güç olan süreç budur; özellikle bir dünya bunalımı GOÜ'de de iç bunalım yaratmışsa. Çünkü reel gelirin kişi başına düşmeye, işsizliğin yoğunlaşmaya girdiği bir süreçte, tasarrufun artırılması, zaten büyük kitle için fizyolojik yaşam sınırında olan tüketimin kısılması ve/veya yatırımın düşürülmesi demektir. Bu da büyümenin duraklaması ve işsizliğin artması anlamına gelir.

---

9 Net dış ödeme, ülkenin toplam dış borcunun azalması demektir. Net dış kaynak girişi (transferi) ülkenin toplam brüt dış borçlanması eksi dışarı borç servisine eşittir; ikinci birinciden büyükse, dışa net kaynak transferi oluyor demektir (tabii, para kurlarının sürekli değiştiği bir ortamda, bunun için de düzeltme yapılması gerekir). Buna göre toplam dış borcu artarken, ülke dışarı net kaynak transferi yapıyor olabilir.

10 Telafi edici politikalar uygulanmıyor olduğu varsayılmıştır.

Bu dönemde, oysa üç beş yıl öncesinde net dış kaynak girişi artışının yarattığı "sürdürülemez" rahatlığa alışan toplum, bu kez bu rahatlığın bedelini ödemek, hem de borç ağırlaştırıcı etkenlerden ötürü, çok daha yüksek bir bedel ödemek durumunda kaldı. 1985 yılında GOÜ'ye net dış kaynak girişi yaklaşık sıfırlanmıştı: Toplam borç artışı 52.5 milyar, toplam faiz ödemesi 57 milyar dolardı. Aynı büyüklükler 1986'da sırasıyla 26.3 milyar ve 64 milyar dolardı; yani dışarıya 38 milyar dolara yakın net kaynak transferi gerçekleştirmişlerdi (Bu açıklamada kur değişmelerinin etkisi içerilmemiştir). Bu transfer, DTH kötüleşmesi, reel faiz artışları gibi piyasa ekonomisi aracılığıyla yapılan dışarıya transfere ekleniyordu.

ii) GOÜ'nün borç ödemeleri öncesindeki dönemde bol kredi girişinin yatırım ve gelir artışı yarattığı bir gerçektir. Dolayısıyla da GOÜ'nün artan gelirden borçları ödeyebilecekleri söylenebilirdi. Ancak burada, üzerinde durulması gereken birkaç nokta vardır. Birincisi, fiyat sistemi değinilen yollardan özellikle 1980'li yıllarda, bu ülkelerden zengin ülkelere doğru kaynak transferine yol açmıştı. Bundan ötürü alınan borçlar, hiç olmazsa kısmen, ülke içinde gelir artırıcı yatırımlara değil, dış dünyaya transferleri gerçekleştirmeye gitmişti. İkincisi, incelenen nedenlerle ödenecek borç yükü ağırlaşmasının, önceki dönemde alınan kredinin yarattığı gelir artışının ödeyebileceği yükün ötesine geçmesiydi. Üçüncüsü, reel faiz hadlerindeki artışın ve DTH'deki aleyhe gidişin, borç alındığı zaman kârlı gözüken yatırımları, fiyat göstergeleri değişince, zarar eder duruma dönüştürmesi, yani borcun ödenmesini sağlayacak kaynağı kurutmasıydı.

Serbest piyasa öğretisi (rekabet koşullarında) serbest piyasanın optimal kaynak dağılımını tam belirlilik koşulları altında gerçekleştireceğini savunur. Oysa serbest piyasa ekonomisinin temel göstergesi olan fiyatlar, büyük konjünktür dönüşlerinde, öngörülmesi olanaksız değişmeler geçirebilir. Bu değişmeler de, kaynak dağılımı bozukluğunun temel nedeni olur. Örneğin, 1975 yılında negatif reel faizle dolar üzerinden alınan dış borçla yapılan kârlı bir yatırım, 1983'te pozitif ve iyice yüksek reel faiz haddinde, (DM karşısında) % 50 değer kazan-

mış bir dolar değerine göre, "iyice" zarar eden bir yatırım oluyordu. Serbest piyasa mantığına göre, bu, "tasfiye" edilmesi gereken bir faaliyettir. Bu faaliyet tasfiye edilirse, bu yatırımda kullanılan kredi nasıl ödenir?

GOÜ'nün dış borç ödeyemez duruma düşmesinde, bu dönemde uluslararası serbest piyasanın bütün öngörüleri ve hesapları altüst eden zikzaklarının rolü çok büyüktü. Bu fiyat zikzaklarının kaynağı GOÜ'nün kendileri değil, dünya ekonomisinin büyük dönüşümleriydi. İşin en şaşırtıcı yanı, bu ülkeleri batıran dış dünyadaki serbest piyasa ekonomisinin "kaprisli" değişimleri olduğu halde, kurtuluşun burada aranmasıydı. Bu, aynı kimyasal maddenin hem zehir, hem de panzehir olduğunu kabul etmek gibi bir yaklaşımdı.

IV. IMF'NİN EKONOMİ POLİTİKALARI VE DIŞ BORÇLAR

Uluslararası finans sistemi, bu dönemden itibaren IMF'nin öncülüğünü kabul etti. Dünya Bankası ve IMF eşgüdüm ya da işbirliğine girdiler, uluslararası banka sistemi de IMF'nin "yeşil ışığı"na bağlandı. Bu bakımdan, IMF'nin kapısına gelen GOÜ'ye dayattığı ekonomi politikalarının varolan sorunlara ne kadar çözüm getirdiğinin tartışılması, herkesi ilgilendiren bir sorun oluyordu.[11] Bu politikaların tekelci uluslararası şirketler ile gelişmiş ülkelerdeki "finans kapital"in çıkarına göre oluşturulduğu anlaşılıyordu.

1971-1981 döneminde ortalama borç erteleme yılda 2 milyar dolar kadarken, borç ertelemenin 1982'de 10 milyar dolara, 1986'da 71.1 milyar dolara yükselmesi, artan sayıda ülkenin IMF güdümüne girdiğini gösterdi (Hope-Klein, 1983). Demek ki, ülkelerin IMF güdümünde uyguladıkları ekonomi politikaları, varolan sorunlara çözüm getirmiyor ve/veya dünya olayları bu politikaları etkisiz kılıyordu. Bu bölümde incelediğimiz etkenlerin gerçekte tümü, sanayileşmiş Batı ül-

11 1990'larda patlayan tepkiler IMF, DB ve DTÖ toplantılarının yapıldığı kentlerin sokaklarını doldurmakla kalmamış, bazılarının dağılmasına yol açmıştı. 2000'lere girerken IMF başkanının istifa etmek durumunda kalması, DB'nin dahi arasıra IMF politikalarını eleştirmesi, tepkilerin yersiz olmadığının kanıtlarıdır.

kelerinden ve serbest piyasa ekonomisinden kaynaklanan "dünya olayları"ydı. Ve bu olaylar sürekli bir değişim, istikrarsızlık ve belirsizlik kaynağıydı. GOÜ'nün karşılaştıkları sorunları sürekli kötüleştirme yönünde etki yapmakta, IMF politikaları da buna eklenmekteydi.

Aşağıda, bu dönemde IMF'nin dayattığı ekonomi politikalarının niçin sorunlara çözüm getirmek yerine sorunları ağırlaştırma yönünde işlediği incelenecektir.[12]

i) Dünya olayları karşısında yerel çözümler: GOÜ'nün karşılaştığı sorunların kaynağı korumacılığın Batı ülkelerinde artması, DTH'nin GOÜ aleyhine değişmesi, başlıca pazar olan Batılı ülkelerde büyümenin yavaşlaması, uluslararası reel faiz hadlerinin olağanüstü yükselişi, uluslararası finans sisteminin tavizli resmi kredilerden değişken faizli ticari kredilere kayması gibi, tümü GOÜ'nün dışında cereyan eden, "ekonominin dışından gelen şoklar"dı. Ve bu şoklar, sadece bir kere için ortaya çıkan olaylar da değildi; ilgili tablolardan görüldüğü gibi, uzun süreli bir konjonktür gerilemesinin göstergeleriydi.

Buna karşılık, IMF'nin borç ertelemek ve/veya yeni kredi almak için uygulanmasını şart koştuğu ve sürekli denetlediği ekonomi politikaları, sadece ve sadece, bu dış şoklara GOÜ'nün serbestleşme yoluyla uyum sağlaması gerektiği varsayımına dayanıyordu. Şoklar sürekli olduğuna göre, uyum da sürekli olmak durumundaydı.

Oysa farklı bir yaklaşımla bu şokların hafifletilmesine çalışmak, GOÜ'nün çıkarlarını korumak açısından olduğu kadar, dünya ekonomik sisteminin yaşayabilirliğini sağlamak açısından da daha olumlu bir çözümdü. Her şey bir yana, ABD'de bütçe açığının azalması ve faiz hadlerinin düşmesi, bu arada Japonya ve B. Almanya'nın ekonomilerini genişleme sürecine sokup dünyada büyümeyi sürdürmeleri, dış şok niteliğindeki olumsuzlukları azaltabilir ya da olumlu yönde değiştirilebilirdi. Çünkü doların sürekli istikrarsızlığından (petrol dışı) ham-

12 1988'de IMF ve Dünya Bankası'nın "ekonomi politikası reçetesi"ni borçlular lehine değiştirmeyi tasarladığı ve politik istikrarı da bozan önlemleri uygulatmayı yumuşatabileceği belirtiliyordu. Oysa, giderek daha çok sayıda GOÜ önce dış ticaret, 1989 sonrasında da mali serbestliğe sokuldu ve olumsuzluklara daha açık duruma getirildi.

madde fiyatlarındaki düşüşe, B. Avrupa'daki durgunluktan dünya fon piyasasındaki daralmaya, GOÜ'nün borç yükünün ağırlaşmasından ekonomilerinin durgunlaşmasına kadar bir dizi olumsuzluk, az veya çok buradan etkilenmekteydi. Bu olgu, IMF tarafından da, söz konusu hükümetler tarafından da biliniyordu.[13]

ii) Dış şoklar karşısında serbestleşme ve dışa açılma: Bir ekonominin dışa açıklık derecesi ne kadar yüksekse, yani mal-hizmet hareketleri GSMH'nin ne kadar yüksek bir oranı ise ve bu hareketler her türlü devlet denetiminden ne kadar "azade" ise; aynı şekilde, dış kaynaklı sermaye hareketleri toplam yatırımların ne kadar büyük bölümü ise ve her türlü devlet denetiminden ne kadar "azade" ise, dış şokların da ekonomi üzerindeki etkisi o ölçüde büyüktür. Örneğin, dış ticaret hacmi GSMH'nin % 25'i olan bir ülke, DTH'deki aleyhe dönüş aynı ise, dış ticaret hacmi GSMH'nin sadece % 10'u olan ülkeden o kadar fazla olumsuz yönde etkilenir. Ya da ülkenin dış ticareti serbestse, denetimli olduğu duruma oranla DTH'deki aleyhe dönüşten daha fazla etkilenir; ya da içerideki durgunluktan zaten olumsuz etkilenen firmalar, bir de dış rekabetten olumsuz etkilendiğinde, üretim düşüşü ve işsizlik artışı daha şiddetli olur. Eğer Batı'nın ileri sanayi ülkeleri, konjonktür düşüşünü izleyerek "tarife-dışı engeller" denen yeni koruma önlemleri keşfedip GATT kurallarını atlattılarsa, bunun ekonomik bir temeli, bir nedeni vardı.

Oysa IMF programı, GOÜ'nün borçlarını düzenli olarak ödemelerini sağlamak isterken, bunu, serbest piyasa ekonomisi çerçevesinde yapmalarını dayattı, dış ticaretlerini ve mali piyasalarını daha fazla dışa açmak için politikalar uygulattı. Bu da, dış şokların bu ülkelere yansımasını şiddetlendirdi. Dış şokların olumsuz seyrettiği bir dünya konjonktüründe, GOÜ giderek daha da olumsuzlaşan etkenlere daha fazla maruz kaldı. Aynı olgu sermaye hareketlerinde geçerli oldu. Ma-

13 Bu bölümde kullandığınız başlıca kaynak olan *Finance and Development* dergisi, nitekim, IMF ve Dünya Bankası'nın ortak yayınıdır. Tablolar için başlıca kaynak da yine bu iki kurumdur; her ikisi de öncelikle ABD, genelde gelişmiş dünya denetimindedir. Söz konusu dergide yayınlanan makalelerin çoğu ise bu bölümde kullandığımız bilgilerin önemli bir kısmını sağladılar.

li piyasalar ve doğrudan yatırımların giderek serbestleşmesi, hesapça, GOÜ'nün duraklamış ekonomilerine yeni dış kaynak yaratacaktı. Oysa (1980'li yılların başında Arjantin ve Şili örneklerinde açıkça görüldüğü gibi) bunlar, enflasyon-devalüasyon sarmalıyla karşılaşınca ülkeden kaçmayı yeğlediler.[14] Öte yandan, durumu biraz düzelen ülkeleri de özel ticari finans piyasasına yönelterek, yüksek ve değişken faizli borçlanmanın bir dizi ülkeyi içine düşürdüğü akıbete, bunlar da bir iki yıl arayla "aday" hale getirildiler.

Oysa IMF, borç ödemenin kolaylaşması için, faiz hadlerinin düşürülmesine çalışmak yanında, Batı ülkelerinde korumacılığın azalmasına, fonların ABD doları hesaplarına akması yerine uluslararası piyasaya arzedilmesine, ülkenin dışa açıklığını kendi politikasına göre ayarlamasına aracılık da edebilirdi. GOÜ hükümetlerini de, dış şokların ülkeye yansımasını önleyici müdahalelerde serbest bırakabilirdi. Oysa "uyum"un, bütün yükü GOÜ'ye bindirildi; programa da "yapısal uyum" adı verildi.

iii) Dışa açılma ve monetarizm: IMF'nin GOÜ'ye dayattığı monetarist ekonomi politikası, temelde üç varsayıma dayanır (Panic, 1982). Birinci varsayım şudur: Ülkede artan enflasyon, düşen üretim ve artan işsizlik, CİB'de varolan açığın artışı, tümüyle ya da hiç olmazsa büyük ölçüde, iç ekonomi politikalarından kaynaklanmaktadır; dünya koşulları istikrarlıdır veya istikrarsızsa da, bu, ekonomiyi önemli ölçüde etkileyecek çapta değildir. Oysa IMF'nin kendi uzmanlarınca yapılan araştırmalar, kamu bütçesi açıklarının, CİB açıklarını artıran çok sayıda ve tümü de dış şok niteliğindeki etkenler arasında, en önemsizlerinden biri olduğunu gösteriyordu (Khan - Knight, Aralık 1983). Bütçe açıklarında % 1 oranında artış, buna göre CİB açığında % 0.5'ten az bir artışa yol açmaktaydı; ne var ki, bu açığı etkilediğini belirttiğimiz dış şokların her biri, ayrı ayrı bu oranda açık artırıcı etkiler yaratıyordu. Beklenen, bütün bu dış etkenlerin bozduğu dengelerin,

---

14 Aynı etkinin ileri bir sanayi ülkesinde de ortaya çıkabileceğini, Kanada'nın yaşadığı deney gösterdi. 1981 ve 1982'yi kapsayan 2 yıl içinde 4.3 milyar dolar tutarında yabancı yatırım Kanada'yı terketmişti (*The Economist*, 3 Kasım 1984).

iç politikalarla düzeltilmesiydi. Bunun maliyetine, oysa, demokrasiler bir yana, "otoriter" siyasi rejimler bile zor katlanabilirdi.

İkincisi, böyle bir makro-ekonomik politikanın değil uygulamada başarı sağlaması, uygulanmasının anlamlı olması bile, ekonominin dış şoklardan "iyice korunmuş" olmasını gerektirir. Eğer içerideki uygulamanın etkisi dış şoklarla ortadan kaldırılıyorsa, ister monetarizm, ister diğer bir politika uygulansın, başarısız kalmaya mahkûmdu. Açıktır ki, ekonomi dış şoklardan korunacak yerde serbestleşme yoluyla giderek bunlara daha açık hale getiriliyorsa, gereklerle tavsiyeler iyice çelişiyor demekti.[15]

Üçüncüsü, monetarizmin, dış ilişkilerde serbest rekabetin ve içeride parasal düzenlemelerin ekonominin sağlıklı büyümesini gerçekleştireceği görüşüdür. Olağan dünya ortamında geçerli olup olmadığı tartışması bir yana, bu görüşe dayanan politikanın dış şokların etkisini, varolan dünya konjonktüründe, ağırlaştırıcı etkiler yarattığı bir gerçekti (Meade, Ocak 1982).

iv) Monetarizm ve büyüyen dengesizlikler: Monetarizm, serbest piyasa ekonomisinin etkinliğine ve kusursuzluğuna inanan, devletin ekonomiye müdahalesini en az düzeyde tutmayı amaçlayan anlayışa dayanan bir öğretidir. Bu bakımdan, maliye politikası ve devletin ekonomiye daha dolaysız diğer müdahale yollarını reddederek, ekonomide devletin etkisini en az düzeyde tutan para politikasına ağırlık verir. Bu öğretiye göre, bütün fiyatlar (döviz kuru, faiz haddi, emek ücreti, malhizmet fiyatları), bulunduğu varsayılan serbest piyasada rekabet koşullarında, arz ve talep tarafından belirlenir. Ekonomide sağlıksızlık yaratan en önemli etken devletin belirlediği para miktarıdır. Devlet bununla oynayarak enflasyon-deflasyon gibi ekonomik hastalıklar yaratabileceği için, her yıl para miktarını ekonominin büyümesini, yani reel GSMH'nin yıllık artışını karşılayacak oranda artırmakla yetinmelidir.

Öğretiye haksızlık edecek ölçüde özetleme yapılmış olsa da, öğretinin temelde söylediği budur. Bu öğreti, "arz-yönü ekonomisi" diye

15 Ancak, 1980'li yılların ikinci yarısında monetarizmin de modası geçmişti. Nedeni, ABD'de bu politikanın başarısız sonuçlar vermiş olmasıydı.

tanımlanan bir diğer öğretiyle söz konusu yıllarda tamamlanıyordu. Bu da, vergilerin, firmaların ve bireylerin çalışma gücünü ortadan kaldıracak düzeye vardığını savunuyordu. Vergilerin ve yine çalışma dürtülerini azalttığı savunulan sosyal harcamaların kısılarak, "sağlıklı kapitalizmin" tekrar canlandırılması gerektiği görüşündeydi.

Bu iki öğretiden kaynaklanan IMF tavsiyeleri, varolan dünya koşulları ve GOÜ'nün sorunlarıyla birlikte, dengesizlikleri artırıcı etkiler yarattı. Nedenine gelince: Bir kere, içeride sıkı para politikası faiz hadlerini artırıp durgunluk yaratınca, borçlanma için dışa açık hale gelen firmalar devalüasyonu, bazı paraların değerlendiğini ve değişken faizleri düşünmeden, sırf günü kurtarabilmek için dış borçlanmaya gittiler. Bu arada, ne dış borcun profiliyle ödeme profili, ne borcun faiziyle fondan sağlanabilecek getiri düşünüldü. İç kaynak açığının karşılanması dış kaynak kullanımıyla giderilmeye başlanınca, buna dış şoklar ve devalüasyonlar eklendiğinde, ödenemez borç birikimi ortaya çıktı.

İkincisi, "dış şoklar"dan ötürü kamu giderlerini artırıcı etkiler sürekli gündemdeyken, kamu gelirlerini azaltıcı vergi indirimleri üzerine, bir yandan iç borçlanma bir yandan kâr eden kamu girişimlerinin satışı gündeme getirildi. Amaç, devletin ekonomideki payını azaltmaktı. Oysa kamu gideri artışlarının baş kaynağı faiz artışıyla devalüasyonlardı;[16] bir yandan kamunun alıcısı olduğu ithal malları fiyatlarını yükseltiyor, bir yandan yol açtığı fiyat artışları iç ve dış borç faiz giderlerini şişiriyordu. Bu arada, ekonomideki durgunluk dolayısıyla vergi gelirleri artışı enflasyonu izleyemezken, vergi indirimleri gündemdeydi. Tabii, bu da kamu açıklarını büyütürken enflasyona yeni bir ivme veriyordu. Latin Amerika ülkelerinin bazıları uluslararası ekonomi dergilerinde ilanlarla yabancılara toprak satıyorsa, bunun bir nedeni olmalıydı.

Üçüncüsü, ekonominin dışa açıklığını ve borç ödeyebilirliğini sürdürmek için yapılan devalüasyonlar genelleştikçe, DTH giderek kötüleşmekteydi. Bu da CİB dengesizliğini artırıcı etki yapmaktaydı. Ay-

16 Ülkenin uluslararası rezervleri, devalüasyonu izleyerek yerli para itibariyle değerlenir; bu da devletin "seignorage" hakkıdır. Ama bu ülkelerde artık pek önemli rezerv de kalmamıştı.

rıca, DTH'nin kötüleşmesi, devalüasyon gereğini yaratarak fiyat artışlarına da neden olmaktaydı.

Dördüncüsü, devalüasyon, faiz artışı, mal-hizmet fiyatları artışı, ücret artışı sarmalında kârlı yatırım fırsatı bulamayan özel girişim yatırımları kısınca, büyümenin bu kaynağı kuruyordu. GOÜ'nün çoğunda kamu girişimleri önemli bir yere sahipti. Bunlar kârlı olmadan da yatırım yaparak üretim ve istihdam yaratabilirdi. Oysa bunalımda ekonominin tek büyüme kaynağı olabilecek kamu kesimini daraltma baskısı, büyümenin bu kaynağını da kuruttu. 1980'li yıllarda bu satışlar yayılan bir salgına dönüşmüştü.

Beşincisi, gelir bölüşümü giderek kötüleşti. Ücretlerin reel olarak düşürülmesi ve artan işsizlik karşısında artan reel faiz hadleri ve mali piyasa oyunlarından sağlanan spekülatif kazançlar, GOÜ'de kitleler aleyhine ve tepedeki bir azınlık lehine gelir bölüşümünü bozdu. Bu, bilinçli bir politikaydı; dayandığı varsayım, üst gelir sınıflarının marjinal tasarruf eğilimi daha yüksek olduğu için, toplumda gelir artmasa da tasarrufların artabileceğiydi. Bu varsayım, bugüne dek olaylarla pek de doğrulanmadı. Ekonomide reel tasarruf artışının kaynağı reel gelir artışıdır; gelir bölüşümüyle oynayarak hem toplumsal-siyasal dengeleri bozmanın, hem toplumun temel gücü olan insan varlığının (sağlık, eğitim harcamalarının kısılmasından ötürü) geleceğini tehlikeye sokmanın bir yararı yoktur. Ayrıca yüksek gelir katları lehine bozulan dengenin yarattığı lüks mal talebi de, ithalatı artırıcı bir etken olabilirdi; ithalat liberasyonu buna imkân vermekteydi.

v) Kredi karşılığı dayatılan serbestleşme politikaları: IMF ve Dünya Bankası, krize girip kapısına gelen GOÜ'ye devletin piyasalara yaptığı her türlü müdahaleyi ortadan kaldırıp, ekonomiyi bütün dış etkilere açık hale getiren serbestleşme politikalarını acımasızca uygulattı. Bunun başlıca yolu, krediyi almazdan önce ülkenin bu politikaları uygulamayı taahhüt etmesi; kredi dilimler halinde verildiği için de, her yeni dilimin daha önceki dilimde yapılan taahhüdün yerine getirilmiş olmasını denetlemeydi.

Aşağıdaki çizelgede Dünya Bankası'nın (1980-1981) "Yapısal

TABLO IV
Yapısal Uyum Politikasının Araçları / 1 Şubat 1980 - 30 Haziran 1981

Politikalar	Ülkeler							
	Senegal	Türkiye	Guyana	Kenya	Bolivya	Filipinler	Mairitus	Malavi
1) Dış Ticaret Politikası								
Döviz politikası		X			X			
Gümrük reformu ve ithalat liberasyonu	X	X		X		X		
İhracat teşvikleri	X	X	X	X		X	X	X
İhracatçılara kurumsal destek (ihracat sigorta ve finansmanı, destek kurumları)		X	X	X		X	X	X
İhracat veya ithal ikâmesi kesimleri programı	X		X	X	X	X	X	X
2) Üretim Kesimi Politikaları								
Enerji								
Fiyat politikası		X		X	X	X	X	
Tasarruf önlemleri		X				X	X	
Yerli kaynakların geliştirilmesi		X				X	X	
Tarım								
Fiyat politikası	X	X	X		X			
Kurumsal destek (pazarlama vb.)	X	X					X	X
Sanayi								
Teşvik sistemi		X		X		X	X	
Kurumsal düzenleme ve alt sektör programı		X			X	X		
3) Kamusal Yatırım Programı								
Revizyon ve sektör önceliklerinin yeniden gözden geçirilmesi	X	X	X	X	X		X	X
Kamu yatırım programı yapım ve uygulama için kurumsal güçlenme	X		X					X
4) Kamu Kuruluşları								
Finansal başarı	X	X	X		X			X
Kurumsal etkinlik	X	X			X			
5) kaynak Seferberliği								
Bütçe politikası	X	X	X	X				X
Faiz politikası		X	X				X	
6) Borç Yönetimi								
Dış borç yönetimi için kurumsal güçlenme		X	X	X		X		
Alınan borç tutarı (milyon $)	60	575	22	56	50	200	15	45

Kaynak: Dünya Bankası, *World Development Report: 1984.*

Uyum Kredisi" programı çerçevesinde kredilendirdiği GOÜ'nün yaptığı taahhütler gösterilmiştir. Çok küçük (15-50 milyon dolar gibi) kredi tutarları için ülkelerin bir dizi taahhüt yapmak durumunda olduğu, Türkiye'ninse hem aldığı kredi tutarı (575 milon dolar) hem yaptığı taahhüt sayısı itibariyle önde gittiği görülüyor.

Güçlülerin çıkarını zayıflara ödeten bu politikalar, Türkiye dahil GOÜ'nün petrol krizlerinde çok ağır darbeler almasına, bunalımın çok uzamasına sebep oldu.

EK 1
Enflasyon Hızı, Nominal-Reel Faiz Hadleri ve Değişen Borç Yükü (Kincaid, Aralık 1981)

Enflasyon oranı ile faiz haddi ilişkisinde üzerinde durulan konu, genellikle reel faiz haddidir. Özellikle 1974-1985 arasında enflasyon hızının dünyada değişken ve öngörülemez olması, bunun başlıca nedeni oldu. Çünkü nominal faizdeki artış fiyat artış hızının gerisinde kaldığında reel faiz haddi negatif olur ve alacaklıdan borçluya gelir transferi ortaya çıkar. Beklenen-beklenmeyen enflasyon ayırımının geliştirilmesinde, bu olgunun önemi yadsınamaz. Ancak aşağıda görüleceği gibi, reel faiz haddi sabit kalsa da, nominal faiz haddinin enflasyon oranına göre ayarlanması reel borç servisinin (taksit artı faiz) zaman içi dağılımını ve reel borcun ortalama geri ödeme süresini değiştirir. Yani, reel faiz haddi aynı kalsa da, salt nominal değerlerdeki değişme, kendi içinde önemli reel etkiler yaratabilir. Nitekim incelenen dönemde enflasyon hızında öngörülemez değişmelerin ortaya çıkması, GOÜ'nün dış borcunun ödenmesinde bu nedenle bir diğer sorun kaynağı olmuştur.

1. Nominal Faiz Haddi ve Reel Borç Yükü

Nominal faiz haddi-enflasyon oranı ikilisinin yarattığı reel etkileri, aşağıda sayısal örneklerle anlatacağız. Önce, ödeme süresi 5 yıl ve 5 eşit taksitte olan 1000 birimlik borcun reel faiz haddinin sıfır olduğunu varsayacağız; reel borç servisinin (yani taksit artı faiz ödemesinin) zaman-içi dağılımı ve reel borcun ortalama ödeme süresindeki değişmeyi, sıfır, % 10 ve % 20 oranındaki enflasyon hızları altında inceleyeceğiz. Yani değişik enflasyon hızları, ama bunu tam telafi eden nominal faiz haddi değişmeleri varsayacağız. Buna göre, 1. örnekte "nominal eşit reel faiz haddi eşit sıfır"dır; 2. örnekte enflasyon oranı % 10 ve nominal faiz haddi % 10; 3. örnekte, sırasıyla % 20 ve % 20'dir. Her üç örnekte de borcun amortismanı 5 eşit taksitte, yani yılda 200 birimdir.

Söz konusu üç değişik enflasyon oranı ve nominal faiz haddine göre, reel borç servisinin zaman içi dağılımındaki fark örnek 1-3'ten izlenebilir.

Görüldüğü gibi, enflasyon oranı ve buna bağlı olarak nominal faiz haddi yükseldikçe, reel borç servisi ilk 2 yıl ağırlaşır: 3. yıl yaklaşık eşitlenir, son iki yıl hafifler ve bu değişme enflasyon oranına göre derecelenir. Yani, ilk yıllardaki ağırlaşma ve son yıllardaki hafifleme, en şiddetli olarak % 20 enflasyon-

da ortaya çıkmaktadır. Eğer örneklere % 30 ve fazlası gibi daha yüksek enflasyon hızları dahil edilseydi, ağırlaşma ve hafifleme bunlara göre sıralanacaktı.

Buna göre, her üç örnekte, reel faiz haddi eşit (sıfır) olsa da, enflasyon oranı ve buna göre nominal faiz haddindeki değişmenin kısa vadeli etkisi "nötr" değildir; reel borç servisinin zaman-içi dağılımını değiştirir.

Reel borcun ortalama amortisman süresi de, enflasyon oranı ve buna bağlı olarak nominal faiz haddi değişmesinden etkilenir. Her üç örnekte de, reel faiz haddi sıfır olduğu için, ödenen borç tutarının reel değeri aynıdır ve reel olarak başlangıçtakine eşittir. Ama reel borç tutarı aynı olsa da, amortisman süresinin enflasyon oranına göre değiştiği, örneklerden izlenebilir: 1. örnekte (sıfır enflasyon) 3; 2. örnekte 2.66; enflasyon oranının en yüksek (% 20) olduğu 3. örnekte 2.41'dir.[17]

ÖRNEK 1
Enflasyona Göre Ayarlanmış Nominal Faizli, Reel Faiz Haddi Sıfır Olan Borç (5 Yıl Vadeli, Enflasyon Sıfır)

	Zaman Dönemleri				
	1	2	3	4	5
Dönem başında borç	1000	800	600	400	200
Amortisman (taksit)	200	200	200	200	200
Faiz ödemesi	–	–	–	–	–
Borç servisi (taksit+faiz)	200	200	200	200	200
Fiyat endeksi	100	100	100	100	100
Reel borç servisi (toplam = 1000)	200	200	200	200	200
Reel borcun ortalama geri ödeme süresi = 3 dönem					

17 Beş yıllık borç, 5 değişik dönem için ayrı ayrı akdedilmiş ayrı borç sayılabilir; dolayısıyla ortalama ödeme dönemi, bu ayrı borçların geçerli olduğu dönem sayısıyla tartılanmış toplamıdır: (.2) (1) + (.2) (2) + (.2) (3) + (.2) (4) + (.2) (5) =3.

ÖRNEK 2
5 Yıl Vade ve % 10 Enflasyon Durumunda

	Zaman Dönemleri				
	1	2	3	4	5
Dönem başında borç	1000	800	600	400	200
Amortisman (taksit)	200	200	200	200	200
Faiz ödemesi (nominal % 10)	100	80	60	40	20
Borç servisi (taksit+faiz)	300	280	260	240	220
Fiyat endeksi	110	121	133.1	146.4	161.1
Reel borç servisi (toplam = 1000)	272.7	231.4	195.4	163.9	136.6
Reel borcun ortalama geri ödeme süresi = 2.66 dönem					

ÖRNEK 3
5 Yıl Vade ve % 20 Enflasyon Durumunda

	Zaman Dönemleri				
	1	2	3	4	5
Dönem başında borç	1000	800	600	400	200
Amortisman (taksit)	200	200	200	200	200
Faiz ödemesi (nominal % 20)	200	160	120	80	40
Borç servisi (taksit+faiz)	400	360	320	280	240
Fiyat endeksi	120	144	172.8	207.3	248.7
Reel borç servisi (toplam = 1000)	333	249	184	139	95
Reel borcun ortalama geri ödeme süresi = 2.41 dönem					

2. Borcun Vadesine Göre Değişme

Borcun vadesi de, reel borcun ortalama ödeme süresini etkiler. Borcun vadesi ne kadar kısa ise, bu süredeki değişme oranı o ölçüde az; vade ne kadar uzun ise, değişme oranı o ölçüde fazladır. Örnek 4-6'da yukarıdaki örneklerde (1-3) varsayılan koşullar, vade dışında aynıdır; sadece borcun vadesi 2 yıl kabul edilmiştir. Görüldüğü gibi, sıfır enflasyonda, reel borcun ortalama geri ödeme süresi 1.5 yıl; enflasyon oranı % 10 ise 1.455 yıl, % 20 ise 1.42 yıldır. Oysa vade 5 yılken, enflasyon oranına göre ortaya çıkan değişmenin daha yüksek olduğu örnek 1-3'ten görülebilir. Buna göre, uzun vadeli borçlarda enflasyon oranı ve buna bağlı olarak nominal faiz haddindeki değişme

(reel faiz haddi aynıyken), reel borcun ortalama ödeme süresinde, kısa vadeli borca oranla, daha şiddetli değişme yaratır.

Yukarıda verilen örneklerin önemi, yatırımların ömrü sürelerince sağladıkları getirinin zaman içi dağılımı gözönünde tutulduğunda daha iyi anlaşılır. Genellikle, yatırımların ilk birkaç yılı getirilerinin en düşük olduğu yıllardır. Eğer bu yatırımlar hızlı enflasyon dönemlerinde yapılıyorsa, nominal faizler ancak fiyat artışını telafi edecek oranda artsa, yani reel faiz haddi artmasa bile, borç servisinin zaman içi dağılımı, borç ödeme sorunu yaratır. Çünkü, getirinin en düşük olduğu ilkyıllar, hızlı enflasyon dönemlerinde, reel borç servisinin en ağır olduğu dönem olmaktadır. Ülke, aldığı kredilerle yaptığı yatırımın getirisiyle borç ödemelerini karşılayabilecek durumda olsa bile, zaman içi dağılım dolayısıyla güç durumda kalabilir; enflasyon oranı yükseldikçe de bu güçlük artar. Bu bakımdan, finansman darboğazı ortaya çıkar. Dünya piyasasında 1974'ten 1982'ye kadar enflasyonun zaman zaman düşüp zaman zaman hızlanması, bu açıdan nominal faiz hadlerine etkisi yoluyla, GOÜ için finansman darboğazı yaratan önemli bir etken olmuştur.

ÖRNEK 4
(2 Yıl Vadeli ve Hiç Enflasyon Yoksa)

	1	2
Dönemin başında borç tutarı	1000	500
Amortisman tutarı (taksit)	500	500
Faiz ödemesi	-	-
Borç servisi (taksit + faiz)	500	500
Fiyat endeksi	100	100
Reel borç servisi (toplam = 1000)	500	500

Reel borcun ortalama geri ödeme süresi = 1.5 dönem

ÖRNEK 5
(2 Yıl Vadeli ve % 10 Enflasyon Durumunda)

	1	2
Dönemin başında borç tutarı	1000	500
Amortisman tutarı (taksit)	500	500
Faiz ödemesi (nominal % 20)	100	50
Borç servisi (taksit + faiz)	600	550
Fiyat endeksi	110	121
Reel borç servisi (toplamı = 1000)	545.5	454.5

Reel borcun ortalama geri ödeme süresi = 1.455 dönem

ÖRNEK 6
(2 Yıl Vadeli ve % 20 Enflasyon Durumunda)

	1	2
Dönemin başında borç tutarı	1000	500
Amortisman tutarı (taksit)	500	500
Faiz ödemesi	200	100
Borç servisi (taksit + faiz)	700	600
Fiyat endeksi	120	144
Reel borç servisi (toplamı = 1000)	583.4	416.6

Reel borcun ortalama geri ödeme süresi = 1.42 dönem

BEŞİNCİ BÖLÜM

Serbestleşmeye Geçerken Dünyada Birinci Petrol Krizi ve Türkiye'de 1978 Krizi

Türkiye'yi 1958 krizine götüren sürecin birkaç bakımdan benzeri, 1970'li yıllarda tekrarlandı. 1950'lerin başındaki spekülatif boom'un bir benzeri, bu kez ABD doları altın paritesinden ayrılmazdan öncesi dünyada başlamış, dalgalı kura geçilen izleyen birkaç yıl sürmüştü. Bunun yarattığı iyimserlik havasında, yine 1950'lerin başında olduğu gibi, Türkiye 1970-1973 arasında dış ticaretini ve mali piyasalarını serbestleştirme sürecine girmişti; ama aynı şekilde, birkaç yıl sonra boom bitmişti. Ne var ki 1973 sonunda patlayan birinci petrol krizi boom'u bitirmekle kalmamış, dünya piyasasında "stafglasyon" diye adlandırılan çok derin bir durgunluk yaratmış, petrol ithalatçılarından ihracatçılarına doğru büyük çapta gelir transferine yol açmıştı. Yine 1950'lerde olduğu gibi, Türkiye iç piyasada gerekli önlemleri almadan ithalat yapabilmek için kısa vadeli dış borçlanma yoluyla ekonomisinde gelişmeyi sürdürdü. Ancak, yığılan kısa vadeli borçları 1977 sonunda ödeyemez duruma düşünce, yine 1958'de olduğu gibi, 1978'de kriz patladı ve IMF ile anlaşma yollarını bulmaya geçti. İzleyen yıl, dünyada koşulların kötüleşmeye doğru hazırlanıyor olmasıyla, ikinci bir krizin de, uzun erimli bir durgunluğun da başlangıcı oluyordu.

I. BİRİNCİ PETROL KRİZİ VE AVRUPA PARA PİYASASINA AÇILMA: 1973-1977

1973 sonunda, fiyatların OPEC tarafından dört kata çıkarılmasıyla dünyada bir petrol krizinin patlaması, Türkiye'yi uzun erimli, istikrarlı bir büyüme sürecinin doruğunda yakaladı. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) yıllık % 7.1 oranında GSMH artışı getirmiş, sanayileşme ve kentleşme hızlanmış, yatırımlarda ve imalat sanayiinde özel kesimin payı yarıyı aşmıştı. Bu arada tarım üretimindeki artış, artık ABD gıda yardımına bağımlılığı azaltmıştı.

Dış dengeye ilişkin göstergelerse olağanüstü bir başarıya tanıklık ediyordu. Bunda, üst üste gelen iki olumlu etken rol oynamıştı. Birincisi dünyada yaşanan "spekülatif boom" sürecinde fırlayan hammadde fiyatlarının hızla Türkiye'yi yüksek bir konjonktüre taşımasıydı. Gerçi GSMH artış hızı yüksek seyrederken genel fiyat düzeyi artışı da çift rakamlarda, % 15'ten % 20'ye tırmanıyordu. Ama, DTH'deki iyileşmeye 10 Ağustos 1970'te IMF istikrar programı çerçevesinde yapılan devalüasyonun etkisi eklenince, 1970-1973 arasında ihracat hızla artmış, sınai mamul ihracatı toplam ihracatın % 35'ine varmıştı. İkincisi, yaşanan boom, beklenmedik bir sonuç yarattı: 1972'de sadece 8 milyon dolar olan CİB açığı, 1973'te yerini 484 milyon dolarlık fazlaya bırakmış; net döviz rezervleri bu arada 2 milyar dolara yükselmişti.

1973 sonunda petrol fiyatlarındaki dört kat artışla boom yerini dünya bunalımına bırakırken, Türkiye hızla genişleyen, fiyat artışları ivme kazanmış bir ekonominin baskıları altında bulunuyordu. Bu ekonomik baskılara, 1974 Kıbrıs Harekâtı sonucunda ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı askeri ambargo ve Batı dünyasının bir tür ekonomik ambargosu ile siyasal tehditleri eklendi. Bu arada dünyada başlayan stagflasyon olayı ekonomi üzerinde önplanda etkili olma yolundaydı.

1. Ekonominin Serbestleşerek Dışa Açılması İçin Dış ve İç Baskılar

i) Ekonominin dışa açılması için dış baskının kaynağı, uluslararası bankacılık sisteminin petrol fiyatları artışını izleyerek elinde biriken petro-dolarlardı. Bankalar bu fonlara kârlı plasman alanı arıyordu.

Petrol krizinden en yoğun biçimde etkilenense, Türkiye ve onun gibi ihracatının büyük bölümü hammaddelerden oluşan OGÜ'ydü. Öte yandan, Batılı ülkeler ihracatlarının azalmaması, dünya ticaretinin duraklamaması için bu fonların kullanımını teşvik ediyorlardı. Bollaşan fonlar, bunların nominal faiz hadlerini düşürdüğü gibi, artan uluslararası fiyatlar da reel faiz hadlerini negatif düzeyde tutuyordu.[1] Bu yıllarda henüz IMF ile uluslararası bankalar kesimi arasında fonların kullandırılacağı ülkeler konusunda "işbirliği" oluşmadığı için, IMF denetimi dışındaki bu fonlar, GOÜ'ye, bu arada Türkiye'ye "hararetle tavsiye" ediliyordu (bkz. Beşinci Bölüm).

ii) Türkiye ekonomisinde ithalat baskısı, kolayca denetlenemeyen bir noktaya gelmişti; petrol ithalatı artışı için baskı önplandaydı. 1970-1973 arasında otomotiv sanayii büyük gelişme göstermişti: 1970'te 7.9 bin olan traktör üretimi, 1973'te 32.8 bine, kamyon üretimi 6.1 binden 11.7 bine, binek arabasıysa 3.7 binden 46.9 bine fırlamıştı. Aynı yıllar arasında toplam enerji tüketimi % 11.9 oranında artarken, petrol ve ürünlerinin payı % 34.4'ten % 44.8'e çıkmıştı. Petrol tüketiminin kısılması, otomotiv fabrikalarının atıl kalması, üretiminin düşmesi demekti. Dünya petrol tüketimini kısmaya çalışırken, 1972-1977 arasında devletin petrol fiyatına sübvansiyonu sayesinde Türkiye'nin petrol tüketimi 10.8 milyon tondan 17.7 milyon tona çıkıyor, petrolün toplam enerji tüketimindeki payı % 52'ye ulaşıyordu. Bu arada yerli petrol üretimi de azalmaya başlamşıtı.

Petrol tüketimi artışı için ortaya çıkan bu baskıya, düşük faizli dış kredilerle yatırımları artırmanın cazibesi eklendi. İç piyasada faiz hadleri de düşük tutuluyordu: Vadeli banka mevduat faizi % 9, devlet tahvili faizi % 11'di. Oysa enflasyon hızı 1973'te % 20.5'ten, 1974'te % 29.9'a yükselirken reel faiz negatife dönmüştü. Düşük faiz haddi ve

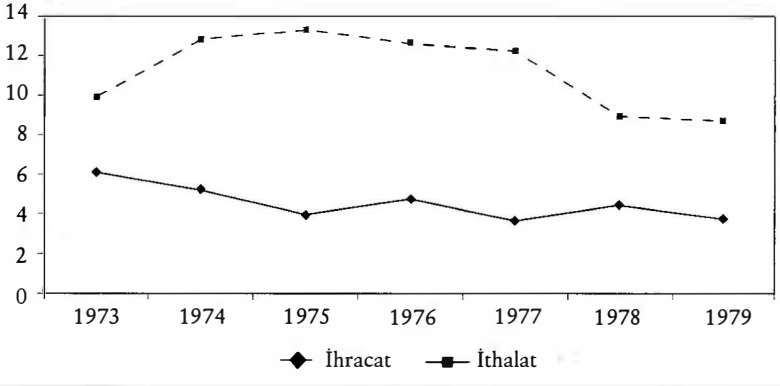
---

1 Konvertible paraların birbirleri karşısında değer kazanma ve kaybetmelerini de hesaba katan reel getiri hesaplarına göre, Batı Alman markı, yen ve İsviçre frangı, nominal faiz hadlerinin düşüklüğüne rağmen, artan değerlerinden ötürü pozitif reel faiz getiriyordu; ama diğerlerinin nominal faiz hadleri daha yüksek olsa da, düşen değerleri nedeniyle reel faiz hadleri negatifti (Kouri ve Macedo, 1978).

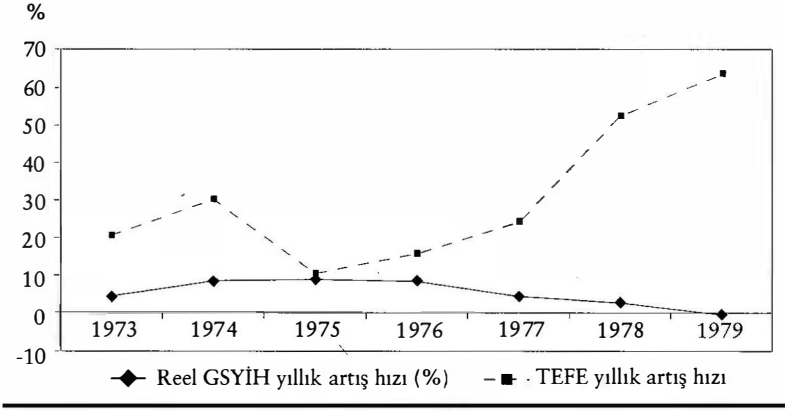
bol iç ve dış fon olgusunun verdiği ivmeyle, iç tasarruf oranı artmadan, yatırımın GSMH'ye oranı yükselmeye başladı. Yatırımlardaki artış ek ithalat talebi yaratırken, GSYİH artış hızının yükselmesi buna ekleniyordu (Grafik I, II ve III).

İçeride petrol, yatırım malları ve diğer ithal malları için talebi

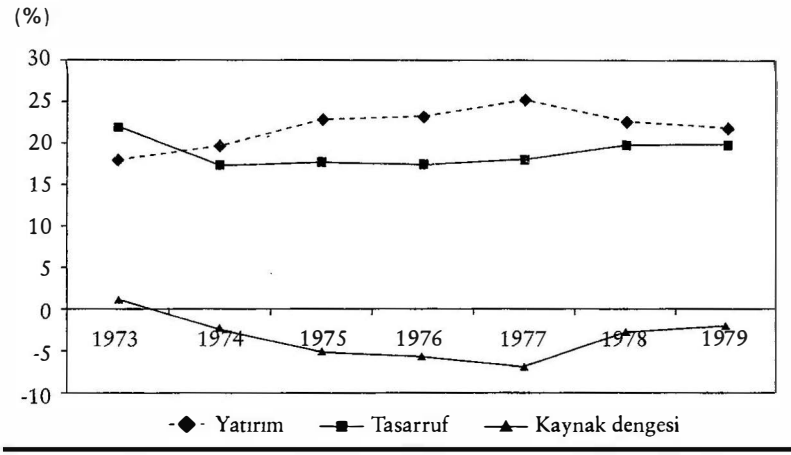
GRAFİK I
İhracat ve İthalatın GSYİH'de Payları (%)
1973 - 1979

GRAFİK II
Reel GSYİH ve TEFE Yıllık Artış Hızı (%)
1973 - 1979

GRAFİK III
Yatırım, Tasarruf ve Kaynak Dengesi GSMH Payları (%)
1973 - 1979

artıran bu baskılara karşı, koşullar ihracat aleyhine değişmekteydi. DTH'nin aleyhe gidişi, Batılı ülkelerde korumacılığın artışı, uygulanan kambiyo rejimi ve döviz kuru politikası, ihracatı artırmaya bir teşvik getirmiyordu.

Tablo I, 1972-1977 arasında Türkiye'nin cari fiyatlarla ham petrol ve diğer ithalatıyla ihracatındaki artışı, bunun reel artış ve fiyat artışı olarak bölünmesini gösterir. Buna göre, ithalatta reel artıştan çok, fiyat artışları ithalat rakamlarını büyütmüştü. 1972-1977 arasında ithalattaki 4.2 milyar dolarlık artışın 3.4 milyar doları fiyat artışlarından kaynaklanmıştı; bu sonuncunun 2.49 milyar doları petrol dışı ithalatın fiyat artışına aitti. Böylece petro-dolarların uluslararası bankalar sistemi yoluyla devreye sokulması ve GOÜ'nün aldığı kredilerle Batılı ülkelerin ihracatının artmaya devam etmesi, Türkiye için de geçerli oldu: İthalatı 1.56 milyar dolardan 5.8 milyar dolara çıkarken, OPEC'e 936 milyon dolar, diğer ithalatı için de 2.49 milyar dolar fiyat artışı bedeli ödedi.[2]

2 DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı*, s.38.

TABLO I
Türkiye'nin Dış Ticaret Açığının Kaynağı (Milyon Dolar)
1972 - 1977

İthalat ve İhracat	Cari Fiyatlarla (Milyon Dolar) 1972	1977	Fark	Reel Artış	Fiyat Artışı
I. Toplam ithalat	-1562.6	-5796.3	-4233.7	+812.1	+3421.6
1) Ham petrol	-124.0	-1151.6	-1027.6	+91.2	+936.4
2) Diğer ithalat	-1438.6	-4644.7	-3206.1	+ 720.9	+2485.2
II. İhracat	885.0	1753.0	868.0	+84.9	+783.1
III. Dış ticaret açığı	-667.6	-4043.3	-3265.7	-727.2	+2638.5

Kaynak: DPT, *Dördüncü Beş Yıllık kalkınma Planı*, s.38.

İç ve dış baskıların bu çakışması, hükümeti döviz kuru politikası ve kambiyo rejimindeki değişmelerle Avrupa para piyasasına açılmaya, bol bol IMF denetimsiz dış kredi almaya götürdü.

2. Döviz Kuru ve İthalatta Serbestleşme

i) Türkiye, IMF güdümünde yürürlüğe koyduğu istikrar programı çerçevesinde, 10 Ağustos 1970'te TL'yi devalüe etmiş ve 9 TL=1 dolardan ithalatta 15.15 TL'ye indirmişti. İhracatta ise katlı kur uygulanıyordu. Buna göre, dolar fiyatı, devletçe düzenlenen 8 geleneksel ihraç malında 12.00 TL'ye, diğer ihraç mallarındaysa 14.85 TL'ye düşürülmüştü. Devalüasyon oranı, TL'nin reel efektif değerinde yüksek oranlı bir düşüşü ifade ediyordu. Bir yandan bu düşüş, ancak daha çok 1971-1973 arasında dünya ekonomisinin yaşadığı spekülatif boom, DTH'nin hızla Türkiye lehine değişmesi ve işçi dövizlerindeki artış sonucu, CİB açığı beklenmedik ölçüde azalmıştı. Açık 1972'de 8 milyon dolara düştükten sonra, CİB 1973'te 484 milyon dolarlık fazla vermiş, Türkiye'nin net döviz rezervleri 2 milyar dolara yükselmişti. Bu gelişmenin yarattığı iyimserlik ekonomi politikasına yansıdı. Ayrıca 1974'te boom, petrol fiyatlarının artışını izleyerek dünyada stagflasyona dönüşürken, TL/dolar kuru da dünyadaki etkilerin tümünü yansıtan değ-

şikliklere tanıklık etti. Buna, uluslararası bankaların, 1974 sonrası yıllarda ellerinde biriken petro-dolarları Türkiye gibi OGÜ'ye "plase" etmek için oynadıkları aktif rol eklendi. Nitekim kambiyo rejimi, bu fonların kullanımını kolaylaştırmak üzere değiştirildi. Ne var ki, bir yandan bu fonlar içeride enflasyona ivme veriyor, bir yandan TL'yi kambiyoda aşırı değerlenmiş düzeye getiriyordu.

Tablo II TL/dolar kurunun 1970-1978 arasında, 1978 istikrar programı yürürlüğe konuluncaya kadar geçen dönemde değişmesini gösterir. Bu dönemin önemli bir özelliği, Türkiye fiilen esnek kur sisteminin herhangi bir biçimini benimsemiş olmasa da, TL/dolar kurunun sık sık değiştirilmesi; 1975 ortalarına kadar da, TL'nin dolar karşısında değer kazanmasıydı. Her ne kadar 1975'ten sonra, içerideki enflasyonu telafi etmek, aleyhe dönen DTH'nin etkisini gidermek için kur ayarlamaları sıklaştırıldıysa da, dış dünyadan giren fonların bolluğu önemli ayarlamalara gerek bırakmadı. 1977'de TL'nin efektif reel değeri ithalatta 1973'e oranla % 20 oranında yükselmişti.

ii) 1970 devalüasyonunu izleyerek, ithal teminatları % 50, ithalat damga resmi % 60 oranında azaltılmıştı; (bunları da içeren) ithalat vergilerinin ithalat değerine oranı 1971'te % 41.8 düzeyindeydi. Bu oran 1975'e kadar sürekli azaltılarak % 27.7'ye düştü; 1979'a kadar

TABLO II
TL/Dolar Kuru (Nominal Değerler)
1970-1978

Tarih	1 Dolar = TL	Tarih	1 Dolar = TL
10 Ağustos 1970	14.85	28 Ağustos 1975	14.75
23 Aralık 1970	14.00	28 Ekim 1975	15.00
14 Mayıs 1974	13.50	16 Mart 1976	15.50
20 Eylül 1974	13.85	2 Nisan 1976	16.00
17 Nisan 1975	14.00	27 Ekim 1976	16.50
8 Temmuz 1975	14.25	1 Mart 1977	17.50
14 Ağustos 1975	14.50	21 Eylül 1977	19.25
		1 Mart 1978	25.00

Kaynak: TÜSİAD, *The Turkish Economy: 1979*, s.189.

eski düzeyini bulmadı (Çiller, 1983, s.79, Tablo II). Başka bir deyişle, ithalatta reel efektif kura göre TL'nin değerlenmesi, nominal kur ayarlamalarının küçüklüğü kadar buradan da kaynaklanıyor, böylece ithalat iyice ucuzlaştırılmış oluyordu.

iii) Yüksek konjonktürün yarattığı olumlu gelişmelerin etkisiyle ithalatı kolaylaştırıcı bir diğer politika, ithalatta liberasyon oranının artırılması oldu. 1970'te % 37.7 olan bu oran, 1971 ve 1972'de % 45.5'e, 1973'te % 55.3'e, 1974'te % 62'ye yükseltildi. Böylece, ithalatta miktar sınırlamalarının ithalat üzerindeki kısıtlayıcı etkisi giderek azalmış bulunuyordu. Türkiye, Avrupa Topluluğu'na Katma Protokol çerçevesinde yükümlendiği gümrük indirimi ve diğer uygulamalara ilişkin taahhütlerini de 1977'ye kadar yerine getirdi. Petro-dolarlardan kaynaklanan uluslararası fonlar bunun baş güvencesiydi.

iv) İthalatı genişletmek yolundaki baskılara karşı ihracatı genişletmek için bir önlem yoktu; nominal döviz kuru değişmeleri bunu değil teşvik etmek, bundan vazgeçirir nitelikteydi. İhracatta da reel efektif kur, TL'nin % 20'ye yakın (1973=100) değerlendiğini gösteriyordu; ihracatta vergi iadeleri 1973-77 arasında sadece % 5.6'dan % 10.9'a yükseltilmişti (Çiller, 1983). Böylece Türkiye, olağandışı sayılabilecek ithalat-ihracat oranlarına ulaştı; GSYİH'ye ihracatın oranı 1973'te % 6.1'den 1977'de % 3.6'ya düşerken, ithalatın oranı % 9.9'dan % 12.2'ye yükseldi (Grafik I). Gerçi bunda uluslararası fiyat değişmelerinin rolü vardı: 1973-1977 arasında reel ithalat artışının 812.1 milyon dolar olmasına karşılık,reel ihracat artışı bunun sadece % 10'u kadar, 84.9 milyon dolardı (Tablo I).

Döviz savurganlığı yalnızca mal ihracat ve ithalatında olmadı. Turizm gibi genelde Akdeniz ülkeleri için önemli bir döviz geliri kaynağı olan bir hizmet kaleminde Türkiye açık vermeye başladı. Boom'un döviz rezervlerini artırdığı dönemde kişi başına döviz tahsisi, turistik gezilerde 200 dolardan 800 dolara kadar çıkarılmıştı. Aşırı değerlenmiş döviz kuru, dış gezileri orta gelirli yurttaş için dahi ucuz hale getirince, turist harcamaları 1974'te 152 milyon dolardan 1977'de 268 milyon dolara yükseldi; çok pahalı bir ülke haline geldiği, ayrıca turist dövizi-

nin bir bölümü karaborsaya gittiği için de, turizm gelirlerinde artış olmadı. 1976 ve 1977'de sırasıyla, 27 ve 64 milyon dolar tutarında turizm bilançosunda açık veriliyor, net gelirler negatif oluyordu.

Bu furyada güvenilen bir kaynak işçi dövizleriydi; ne var ki, kısmen döviz kurunun caydırıcı etkisi, kısmen dışarıdaki işsizlik ve durgunluğun etkisiyle, 1974'ten sonra bunlar da azaldı, bir milyar dolara bile ulaşamadı. Asıl güvenilen dış dünyadan borçlanmanın kolaylığıydı. Petro-dolarları veren uluslararası bankalar memnundu, çünkü kârlı plasman alanı buluyorlardı. Batı ülkeleri memnundu, çünkü ihracatları aksamıyordu. Alan da memnundu; ülke böylece bunalımın etkisini geciktirebildiği gibi, ithalata dayalı bir suni refah yaşayabiliyor, bu arada aracı yerli bankalar da iyi kâr ediyordu.

3. Kambiyo Rejimi Serbestleşirken Artan Dış Borçlanma

Dünya bunalımının petrol ve diğer ithal malları fiyatı artışıyla Türkiye'ye yansıması, büyüyen ithalat gereksinimine karşı iç talebi kısmanın ve ihracatı artırma çabalarının ekonomi politikasında ihmali, dış borçlanmanın 3-4 yıl içinde olağanüstü boyutlara ulaşmasına yol açtı. Daha önce kullanılmayan ya da kullanılması sakıncalı görüldüğü için yürürlükten kaldırılan veya kısıtlanan dış kredi türleri, 1973'ten itibaren gündeme geldi. Dış kredi kullanımını kolaylaştırıcı nitelikte kambiyo rejimi değişiklikleri devreye sokuldu; özellikle kısa vadeli kredi kullanımı olağanüstü boyutlarda arttı.

Çoğunluğu Avrupa para piyasasından LIBOR artı spread esasına göre alınan bu krediler, "dalgalı faizli borçlar"dı (bkz. Beşinci Bölüm). Henüz uluslararası bankaların IMF ile dayanışmaya girmediği bu yıllarda, Türkiye IMF denetimi dışında kredi bulma gibi bir kolaylıktan yararlandı. Bu kolaylık bir yandan ithalat baskısına, bir yandan uluslararası bankaların plasman yapabilmek için sürdürdükleri çabalara, bir yandan yerli bankaların artacak kârlarına eklendiğinde, dış borçlar kısa sürede çığ gibi büyüdü (Tablo III).

Dış borçlanmayı kolaylaştırıcı nitelikteki kambiyo rejimi değişmeleri şunlardı:

i) Özel dış krediler: 1950'li yıllardan beri gündemde olan bu kredi türü, 1953-1958 arası yıllarda kredili ithalatın ekonomiyi 1958'de borç ödeyemez duruma getirmesi üzerine, planlı döneme girilmesini izleyerek (23 Eylül 1963 tarihli ve 6/2231 no.lu kararnameyle) 1963'te kısıtlanmıştı. Özel dış kredi, Türkiye'deki özel firmalar ve KİT'lerin, Türkiye'deki bankalar aracılığıyla, dış piyasalardan belirli projelerin finansmanı için kredi sağlamasına dönük bir kredi türüydü. Bu kredilere getirilmiş olan kısıtlama 1972'de (1967 no.lu Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nun yetkisiyle 21 Kasım 1972 tarih ve 7/5399 no.lu kararla) kaldırıldı.

Ancak özel dış kredilerin kur garantisi bulunmuyordu. Finanse edilecek projelerin 3. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda öngörülen ilkelere ve hedeflere uygunluğu aranıyordu. Kullanımlarının tabi olduğu koşullardan ötürü, bu koşulların bulunmadığı yeni kredi türlerinin devreye girmesi üzerine, kullanımları kısıtlandı. Türkiye'nin başına büyük borç sorunu açan bir kredi türü olmadı.[3]

ii) Dövize çevrilebilir Türk lirası mevduat hesapları: DÇM hesapları Türkiye'nin 1970 devalüasyonu öncesinde döviz sıkıntısına girdiği 1967 yılında (9 Haziran 1967 tarihli ve 1267 no.lu kararnameyle) gündeme gelmişti. Ama enflasyonun ivme kazanması üzerine, enflasyonist kredi genişlemesi yarattığı gerekçesiyle, 1973 yılında (3 Ocak 1973 tarihli ve 105-106 no.lu tebliğle) "hariçte mukim" kişilerin hesaplarının tasfiyesine ve bir daha açılmamasına karar verilmişti. Gerçekten de, 1972'de brüt döviz rezervlerinin % 20'sini oluşturan bu hesaplar, içeride TL kredisi olarak çekildiğinde banka sisteminin kredi genişletmesine yol açıyor, dışarıdan gelişleri sürdükçe de enflasyon baskısını artırıyordu.

1974'te petrol fiyatlarının patlaması hükümeti döviz arayışına soktuğunda, DÇM'ler tekrar gündeme geldi; (8 Mayıs 1975 tarihli bir tebliğle) "hariçte mukim gerçek ve tüzel kişilerin", başta bankalar,

3 Uygulamanın başladığı 1973 yılıyla 1977 yılı sonu arasında, 280.6 milyon doları nakdi, 469.8 milyon doları da ayni olmak üzere, toplam 750.4 milyon dolar tutarında özel dış kredi alınmıştı. T.C.. Merkez Bankası, *Yıllık rapor:* 1977, s.88.

DÇM hesapları açabilecekleri kabul edildi. Kısa vadeli mevduat niteliğindeki bu hesaplara ilişkin rakamlar, % 90'ının hariçte mukim kişilerce açıldığını gösteriyordu (Artun-Başbuğ-Ersoy, 1976, s.84).

DÇM hesapları, "yetkili" bankaların,[4] yurt içinde ve dışında oturan gerçek ve tüzel kişilerin (yurda getirmeleri zorunlu olmayan) konvertible dövizleri karşılığında açtıkları hesaplardı. Yetkili bankalar, bu dövizleri T.C. Merkez Bankası'na devreder; buna karşılık, hesap sahibi isterse kendisine TL ile kredi verir, isterse döviz olarak çekerdi. Devlet bu hesaplara kur garantisi tanımıştı; yani borç ödeninceye kadar geçen sürede kur değişmelerinden doğan riziko devlete aitti. Alacaklı da Hazine garantisinden yararlanıyordu. Avrupa para piyasasından yüksek faiz cazibesiyle gelen DÇM dövizleri,[5] kur garantisinin getirdiği güvenceyle ithalat finansmanında kullanıldı. Bir yandan reel faizlerinin göreli düşüklüğü, bir yandan kur garantisinin ithalatı teşvik edici dürtüsü, bir yandan kredi genişlemesine kaynaklık etmeleri, DÇM hesaplarının üç yılda Türkiye'nin başına büyük sorunlar açmasına neden oldu. Kısmen DÇM hesapları sayesinde, ithal fiyatlarındaki artışa karşı iç politikada bir önlem almaksızın ithalat sürdürülebilmişti; ancak üç yıllık rahatı, ekonomi 1978'de yüksek fiyatla ödemeye başladı.

iii) Döviz tevdiat hesapları: Bu hesap türü de (Türk Parasının Kıymetini Koruma hakkında 17 no.lu karara ilişkin 115 no.lu tebliğle 3 Ocak 1975 tarihinde) DÇM ile birlikte gündeme geldi. DÇM'den farkı, kur garantisi olmamasıydı; döviz tevdiat hesabı açılan yetkili bankanın buna ilişkin dövizleri T.C. Merkez Bankası'na devretme zorunluluğu yine bulunmuyordu. Döviz pozisyonu tutma yetkisi olan bankalar, döviz tevdiat hesaplarındaki dövizleri ithalat finansmanında kullanabilecekleri, TL kredisi ve döviz kredisi olarak verebilecekleri halde, kur garantisi olmaması, bunların kullanımını kısıtladı.

---

4 O dönemde, Türkiye'deki 40 bankanın en büyük 8'i (Ziraat Bankası, İş Bankası, Akbank, Vakıflar Bankası, Garanti Bankası, Yapı ve Kredi Bankası, Türk Ticaret Bankası, Osmanlı Bankası) yetkili bankalardı.

5 Dış kredilerde, doğrudan alınan borçlar karşılığı ödenen faizler stopaj yoluyla vergilendirilmeye tabiyken, DÇM faizleri vergiye tabi değildi (İ. Ersan, 1979, s.147).

iv) Yetkili bankaların döviz pozisyonu tutması: (Türk Parasının Kıymetini Koruma hakkında 17 no.lu karara ilişkin 20 Eylül 1974 tarihli tebliğle) 1974 sonuna doğru yürürlüğe giren bu olanak, "yetkili" banka denilen ve o dönemde mevduatı 2 milyar TL'yi aşan bankalara verilmişti. Bir diğer kısıtlama, yetkili bankaların döviz pozisyonu hesaplarını, yürürlükte olan "tahsisli ithal malları" listelerinde serbestçe kullanabildikleri halde, liberasyon I ve II listelerindeki mallarda ithalatla ilgili ödemeler için T.C. Merkez Bankası'ndan "kuvertür" almak zorunda olmalarıydı (Artun vd., 1979, s.149).

Döviz pozisyonu hesabı, bankaların yurt dışındaki muhabirleri nezdindeki hesaplarına fiilen alacak olarak kaydedilmiş dövizlerle, T.C. Merkez Bankası ve diğer yetkili bankalar nezdindeki hesaplarında bulunan dövizleri ve fiilen kullanmış oldukları muhabir kurye kredilerini[6] kapsıyordu. Döviz pozisyonu tutan yetkili bankalar, akreditif karşılığı ödeme, vesaik karşılığı ödeme, mal karşılığı ödeme gibi ithalat finansmanına ilişkin işlemler yapabiliyorlardı. Yurt dışındaki ihracatçı kabul etmek şartıyla, bankalar için en kârlı ithalat finansman şekli "mal mukabili"ydi.[7] Nitekim bu tür ithalat finansmanı 1975'ten sonra çok yayılmıştı. 1976'da Maliye Bakanlığı, yetkili bankaların T.C. Merkez Bankası'na bildirimde bulunmaksızın "temel mallar" ithalini yapmalarını kararlaştırdı; "kabul" kredilerinin kullanımında, ithalatı kolaylaştırmak için, ithalatı geciktiren engelleri kaldırdı; mal mukabili ithalatta ithal malı bedelinin ödenmesine ilişkin kolaylıklar getirdi.[8] Böylece, artan ithal talebi baskısına, kredili ithalatı kolaylaştırıcı önlemlerle cevap verilmişti.

---

6 Kurye kredileri, bankaların muhabir bankalardan aldıkları çok kısa vadeli kredilerdir.

7 Akreditif karşılığı ödemede, döviz satışı yapıldığı andan ödemenin yapıldığı ana kadar uzun bir süre geçer. Ödenmemiş akreditif bakiyeleri pozisyon hesabı mevcutlarını aşmaması gerektiği için, fonların devir hızı düşer. Oysa mal mukabili ödemede, malın müşteri tarafından devralınmasından sonra ödeme yapılır; bu arada pozisyon hesabı mevcutları bağlı kalmadığı ve başka işlemlerde kullanılabildiği için, fonların devir hızı ve bankanın kârı artar duruma giriyordu.

8 TÜSİAD, *The Turkish Economy: 1977*, İstanbul, s.158.

4. Büyüme ve Artan Dengesizlikler

i) Dünya bunalımla boğuşurken, Türkiye, borçlanmayla büyümeyi sürdüren birçok GOÜ gibi, hızlı bir büyüme süreci yaşıyordu. 1974-1976 arasındaki üç yıl GSYİH'nin ortalama yıllık artış hızı % 8.6 oranında oldu (Grafik II); yatırımların GSMH'deki payı % 19.8'den, 1977'de % 25.2'ye yükselmişti. Bu arada tasarruf oranı % 17.5'te kaldığı için, kaynak dengesindeki açık giderek büyüdü; GSMH'nin % 2.4'ünden önce % 5'lere, 1977'de de % 7 gibi, Türkiye Cumhuriyeti kurulalı beri görülmedik bir orana yükseldi (Grafik III). Tabii, enflasyon da fırlayışa geçti.

1974'te % 30'a yükselen TEFE'nin artış hızı, (Grafik II) gerçi 1975 ve 76'da sırasıyla, % 10 ve % 15.6'da kalmıştı. Genişleyen ithalat, hızlı GSYİH artışı, dışarıdan yansıyan fiyat artışlarının yavaşlaması, içeride fiyat artışlarını yavaşlatmıştı. Ne var ki, DÇM'lerin banka sisteminde hızlandırdığı kredi genişlemesi, kamu harcamalarının GSMH'ye oranının 1973'te % 27.3'ten, kamu gelirleri oranında bir artış olmaksızın, 1976'da % 30.4'e yükselmesi, ekonominin parasal dengesini iyice bozmuştu.

Diğer yandan ihracat oranı, 1973'te GSYİH'nin % 6.1'inden 1976'da % 4.7'sine düşerken, ithalat oranı % 9.9'dan % 12.6'ya çıkmıştı (Grafik I). Döviz kuruna karşı çok duyarlı olan işçi dövizleri ise, 1974'te 1.4 milyar dolarla bir doruk noktasına ulaşmış, bundan sonra azalmaya başlamıştı. Üç yıl ekonomi, büyüyen tasarruf-yatırım ve CİB dengesizlikleri, artan parasal dengesizliklerle reel gelir artışına tanık oldu. Ne çare ki, yatırımlarda, özellikle kamu yatırımlarında politik çekişmelerin yol açtığı savurganlık, bunların sonuçlarının alınmasına pek olanak vermiyordu.[9] Bu arada, gerek dünyada, gerek Türkiye'de altın önemli bir plasman kalemi haline gelmişti. Negatif reel faiz hadlerinden kaçınmak için, altına plasman yapılıyordu; çünkü (döviz üzerinden) getirisi en yüksek olan portfolio kalemi dünyada da, Türkiye'de de altın olmuştu: 1974'te 18 ton altın girerken, bu miktar

9 Bu dönemden, tamamlanması ekonomik olmayan, teknoloji ve kuruluş yeri hatalarıyla yüklü çok sayıda proje kalmıştı; bunlar 1980'den sonra ciddi bir ayaklamaya tabi tutuldu.

1975'te 55 tona, 1976'da ise iki kat artarak 115 tona çıktı; Türkiye toplam altın girişlerinde dünyada 4. sıraya, altın mücevherat yapımında 2. sıraya, altın para basımında da 3. sıraya yükseldi. 1976'ya gelindiğinde, içeride altın satın alınması için yapılan harcama, özel artı kamu tahvili satışları toplamının üçte birine ulaşmıştı. (Kazgan, Mart 1980). Bu arada, otomobil fabrikalarının önünde uzayan kuyruklar, dış dünyaya indirimli kürk satışlarına geziler, dünyanın dört bir yanından markasına bakılmadan alınan traktörler, devletin tarım ürünlerinden petrole kadar, gelişigüzel yaptığı sübvansiyonlar vb. toplumun sürdürülmesi olanaksız dengesizliklere dayalı bir "Sodom ve Gomore" yaşantısına girdiğini gösteriyordu.[10]

ii) 1977'de ekonomi aşağı dönüşe geçmeye, darlıklar ortaya çıkmaya başladı. Bu yıl tarım üretimi artmadı, imalat sanayii üretiminin artış hızı da % 7'ye düştü. Sabit yatırımların artış hızı % 7.8'e, bir önceki yılın neredeyse yarısına inmişti. Özel kesimin imalat sanayii yatırımlarının artış hızı ise negatifi (-% 7.4); pozitif artış hızının kaynağı, verimliliği kuşkulu kamu yatırımlarıydı. Türkiye giderek hızlanan bir talep enflasyonu yaşıyordu; İstanbul Ticaret Odası'na göre, tüketici fiyatları % 36 artarken, toptan eşya fiyatlarındaki artış % 26 kadardı.

1977'de ekonominin özellikle dış dengesizlikleri olağanüstü boyutlara ulaşmıştı. İhracat bir önceki 1.96 milyar dolardan 1.73 milyar dolara inerken, ithalat 5.13 milyar dolardan 5.96 milyar dolara çıkmıştı. Dış ticaret açığı 4 milyar dolardı ve ihracatın iki katından da fazlaydı. Kaçak ithalat ve ihracat dev boyutlardaydı: Bir hesaba göre, 2.13 milyar dolarlık kaçak ihracat, resmi kanaldan yapılanın üstündeydi; 2.13 milyar dolarlık kaçak ithalat da resmi ithalatın üçte birini buluyordu (Uras, 17 Ocak 1978). Döviz rezervleri, brüt olarak 560 milyon dolara inmişti. Bu yıl 941 milyon dolarlık DÇM girişine karşılık, 666 milyon dolarlık çıkış olduğu için, net giriş sadece 275 milyon dolardı;

10 Y. K. Karaosmanoğlu (din tarihindeki hikâyeden yola çıkarak) işgal altındaki mütareke İstanbul'unun bir kesiminde yaşanan yozlaşma ve lüksü bu kitabında anlatır (1928). Türkiye'de 1970'lerin ikinci yarısında başlayan yozlaşma ve lüks düşkünlüğü 2000'lerin başındaki banka bataklarında ve günümüze dek artarak sürüyor.

125 milyon dolar tutarındaki DÇM faizleri de eklendiğinde net kullanım için geriye 150 milyon dolarlık DÇM kalıyordu. T.C. Merkez Bankası'nın durumuna göre, ithalat transferleri, 1975'te fiili ithalatın % 90'ıyken, bu oran 1977'de % 55.8'e düşmüştü. İthalat transferlerindeki bu düşüş, T.C. Merkez Bankası'nın giderek artan oranda yüksek faizli banker kredilerine başvuruyor olması demekti. Resmi kanaldan alınması beklenen 850 milyon dolarlık proje kredisi yerine, 500 milyon dolarlık kredi alınabilmişti. Oysa tarım üretimi artmadığı için, yapılması gereken tarımsal ithalat 180 milyon dolara çıkmıştı. Bir hesaba göre, ithal malları ve petrol fiyatlarında artışa karşılık ihraç fiyatları ve işçi dövizleri düşüşü ve ek faiz yükünden ötürü ekonominin uğradığı döviz kayıpları, 1977'de 4 milyar dolara yaklaşmıştı.

Böylece "borç yiyen kesesinden yer" atasözünü doğrular biçimde, borç ekonomisinin yarattığı suni parıltı 3-4 yılda tükendi. Yani, 1958 yılındaki deneyim tekrarlandı. Bu suni parıltının bıraktığı yükü, Türkiye, 1980'li yılların sonuna kadar ödemeye devam etti. Ne var ki, bu parıltılı dönemin iç ve dış borç furyasından yararlananlar toplumun tümü olmaktan uzaktı; nimetlerinden yararlananlar ise, borç ödemenin yükünü taşıyanlar değildi.

Bu borçların çapı ve yarattığı sorunlar Tablo III'ün ışığında incelenecektir.

II. KAMBİYO KRİZİ VE IMF İLE İSTİKRAR ARAYIŞLARI: 1978-1979

1. Borç Birikimi ve Ödemede Aksama

i) Türkiye 1977'de vadesi gelen DÇM borçlarını ve bunlara ilişkin faizleri ödeyemedi. Bunlarla birlikte 1978'de ödemesi gereken vadesi gelmiş borçların tutarı 4.84 milyara vardı; en büyük yeri de, 1.38 milyar dolarla DÇM borçları ve 1.51 milyar dolarla "mal mukabili ithalattan doğan borçlar" alıyordu. Kısa vadeli bu iki borç kalemi, üç yıl içinde çığ gibi büyüyüp, vadesi gelen borçların % 60'ına varmıştı. DPT'ye göre, Türkiye'nin olağan ithalatı 1978'de 5 milyar dolardı;

TABLO III
Türkiye'nin Dış Borçları (Milyon Dolar ve %)
1975 - 1978

Borçlar	1975	1976	1977	1978	1979
I. Orta ve uzun vadeli borçlar					
1) Devlet				6262	9689
2) Özel				356	359
3) Toplam orta ve uzun vadeli	3579	4212	4819	6618	10048
(%)	75.8	57.5	42.1	48	73.9
II. Kısa vadeli borçlar					
1) Devlet				1894	1104
2) Özel				5282	2452
3) Toplam kısa vadeli	1155	3115	6620	7176	3556
(%)	24.2	22.5	57.9	52.1	26.1
III. Toplam borçlar	4724	7227	11439	13794	13604
(%)	100	100	100	100	100

Kaynak: TÜSİAD, T.C. Merkez Bankası ve Maliyet Bakanlığı.

bunlara 1978'de ödenmesi gereken 4.84 milyar dolar tutarındaki borç eklendiğinde, Türkiye'nin 9.84 milyar dolar tutarında kaynağı olmalıydı ki, borçlarını vaktinde ödeyebilsin. Oysa mal ihracatı 2 milyar dolara bile varmıyor, işçi dövizleri de 1 milyar dolar dolayında dolaşıyordu. DPT, 1978 yılı ödemeler bilançosu hesaplarına 1977'de vadesi geçen borçları dahil etmediği gibi, döviz gelirleri için de "iyimser" tahminlerle konuya yaklaşmaktaydı.[11]

Hükümetler, "borç yönetimi" denen konuyu ihmal etmiş; ne tutar, ne vade itibariyle vadesi geldiğinde ödenmesi mümkün olamayacak borç birikimi yapmıştı. Gerçi 1978'de ihracat 1.75 milyar dolardan 2.29 milyar dolara yükseldi, ithalat da 1.2 milyar dolarlık düşüşle 4.6 milyar dolara miktar kısıtlamalarıyla indirildi. Bir yıl önceki 4 milyar dolarlık dış ticaret açığı 2.31 milyar dolarda kaldı. Ama ne

11 TÜSİAD, *The Turkish Economy: 1978*, İstanbul, s.183-184.

olursa olsun, vadesi gelen 4.84 milyar doları ödemek mümkün değildi. Yani Türkiye moratoryum ilân ediyordu.

ii) 1975-1978 arası birikimle, 1978'de Türkiye'nin borç ödeyemez duruma düşmesinde en önemli pay, DÇM hesapları ve mal mukabili ithalatla ilişkili olan "garantisiz ticari borçlar"a aitti. DÇM hesapları ithalat baskısı altında çığ gibi büyüyerek, 1978'de 3.6 milyar dolara, garantisiz ticari borçlar da 2.5 milyar dolara yaklaşmıştı.[12] Özel dış krediler ve döviz tevdiat hesapları ise bu konuda çok etkili olmamıştı.

Türkiye'nin, 1974'ü izleyerek, dış borçlarının tutarında büyük artışlar yanında, borçların vade ve mülkiyet yapısında da büyük değişmeler oldu (Tablo III).

1975-1978 arasında toplam dış borçlar 4.7 milyar dolardan 13.8 milyar dolara yükselerek, dört yılda 9.1 milyar dolarlık artış gösterdi. Bu büyük artış, borcun vade yapısında büyük değişmeyle birlikte ortaya çıktı: 1975'te toplam borçların % 75.8'i uzun vadeli, % 24.2'si kısa vadeliydi. 1977'de birincinin toplamda payı % 42.1, ikincinin % 57.9'du. 1975-1978 arasında kısa vadeli borçlar 1.16 milyar dolardan 7.2 milyar dolara yükselerek 6.5 kat artış göstermişti. Kısa vadeli borçların % 73.9'uysa özel ticari borçlardı, özel kesime aitti.

Bu iki temel olaydır ki, 1977'de ülkeyi borç ödeyemez duruma getirmiş ve 1978'de IMF güdümünde istikrar politikası izleme zorunda bırakmıştı. Ancak ülkenin kredi itibarını sarsan sadece borç ödeyemez duruma düşmüş olması değildi; garantisiz ticari borçların hesabının tam tutulamamış olması, dolayısıyla kime ne kadar borç olduğunun saptanamaması da buna eklendi. Çok sayıda orta ya da küçük çaplı firmaya takılan borçlara bir çözüm, ancak yabancı bir uzmanın T.C. Merkez Bankası'na gelip çalışmasıyla bulunabildi. Bu da Türkiye'nin kredi itibarını sarsan bir diğer etkendi.

T.C. Merkez Bankası ve yetkili bankaların muhabir banka ilişkilerinde karşılıksız çek çekmeye benzer işlemlere girişmiş olmaları bu-

12 1975-1977 arasında verilen 6.8 milyar dolarlık ödemeler bilançosu açığının % 7'si IMF'ye borçlanma, % 16'sı döviz rezervlerinden kullanım, % 77'si de kısa vadeli kredilerle kapatıldı. T. Çubukçu'dan nakleden T. Berksoy, 1982, s.162.

na eklendi. Muhabir bankalardaki pozisyon hesabında karşılığı olmaksızın yapılan ithalat finansmanı bunun kaynağı oldu. Türkiye'ye mal satan ihracatçı, buna ilişkin belgelere dayanarak, muhabir banka dışındaki bir aracı bankadan alacağını tahsil edebilmişti. Ama bu banka, Türk bankasının muhabiri olan bankaya rücu ettiğinde, (kredi limitleri dahil) karşılığı olmadığı ortaya çıkmıştı. Böylece Türkiye'yle ilişkili olmayan dışarıdaki aracı bir banka, Türkiye'den alacaklı duruma gelmişti. Kuşkusuz, muhabir bankada karşılığı olmadan Türk bankalarının yaptığı ithalat finansmanı, kredi itibarını sarsan ciddi bir etken oldu.[13]

Bankalarla muhabir bankalar arasında bir kredi şekili olan çok kısa vadeli kurye kredilerinde de benzer bir olay yaşandı. Çok sayıda muhabir bankadan 1-2 ay vadeyle alınan bu borçları T.C. Merkez Bankası'nın biriktirmiş olmasıysa, kredi güvenilirliğini sarsan bir başka olaydı (Bunlar, "banker kredileri" olarak anılmaktadır).

. Ancak uluslararası para piyasasında dalgalı kurların bu dönemde Türkiye'nin borçlarını ağırlaştıran bir etki yarattığını belirtmelidir (bkz. Beşinci Bölüm, Tablo I). Gerek Türkiye'nin Batı Almanya ve İsviçre'yle ticari ilişkilerinin yoğunluğu, gerekse bu iki ülke parası üzerindeki işlemlerde nominal faiz haddinin göreli düşüklüğü, Avrupa para piyasasında bu paralar üzerinden borçlanmayı cazip kılmıştı. DÇM'lerin büyük bölümü bu iki para üzerinden gelmişti. Oysa söz konusu dönemde Batı Alman markı ve İsviçre frangı uluslararası piyasada diğer paralara oranla değer kazanmaktaydı.[14] Örneğin Ağustos 1970 ile Mart 1977 arasında dolar, TL karşısında % 17.8 oranında, oysa Batı Alman markı % 78.5, İsviçre frangı % 96.5 oranında değer kazanmıştı. Bu son iki Batı Avrupa parasının dolar karşısında kazan-

13 Bu borçlara, "üçüncü tarafın ödeme talebine ilişkin borçlar" (third party reimbursement claims) denmektedir.

14 Nominal faiz hadlerinin düşük olmasına karşılık, bütün Batı Avrupa paraları ve dolar dahil konvertible paralar arasında reel faiz hadleri pozitif olan, bu ikisiyle Japon yen'iydi (P. J. K. Kouri ve J. B. Macedo, 1978). Türkiye'de nominal ve reel faiz ayırımı yapılmadığı, daha doğrusu "kur garantisi" aracı bankalar açısından bunu gerektirmediği için, düşük nominal hadlerin cazibesine kapılınmıştı.

dığı değer Tablo III'te dolar üzerinden verilen borç rakamlarının büyümesinin kısmen temelinde yatıyordu. Türkiye ise DÇM'yi Avrupa para piyasasından başta bu iki para üzerinden almıştı.

2. IMF ile Çözüm Arayışına Geçiş

Hükümet, iç ve dış dengesizliklerin doruğa çıktığı 1977 yılından itibaren istikrar paketlerini gündeme getirmeye başladı. Hükümetler değiştikçe paketler de değişti. 1978'de IMF devreye girdi; ama iktidardaki hükümetin kendi isteklerini kabul ettirmeye çalışması, IMF'nin bunu reddetmesi ve kendi programında ısrar etmesi, Mart 1979'daki anlaşmaya gelininceye kadar, Türkiye'yi taze dış kaynaktan yoksun bıraktı. Ülke darlıklar, bununla ilişkili çift fiyatlar, ısınmasız soğuk kışlar, hızlanan enflasyon, duraklayan ekonomi (**Grafik II**) ve hızla büyüyen "karapara"yla (Başbuğ-Koç, 1980) ekonomik planda; şiddetlenen terör faaliyeti ve siyasal istikrarsızlıkla da siyasal planda boğuşuyordu. 1978'de GSYİH artışı % 2.9'a, 1979'daysa % -0.3'e düşmüş, ithalattaki sıkışıklık fabrikaların kapanmasına yol açarken, işsizlik tırmanmaya başlamıştı. Enflasyon ise 1978'de % 50'yi aştı (**Grafik II**).

1978'de yürürlüğe giren istikrar programında borç furyasına son verecek önlemler yer aldı: TL'nin dış değeri 25 TL = 1 dolara indirildi; T.C. Merkez Bankası reiskont haddi % 9'dan % 10'a, mevduat faizleri % 16'ya çıkarıldı; bazı KİT fiyatları yükseltildi, vergi iadeleri düşürüldü ve bütçe harcamaları kısılmaya çalışıldı. Dış ilişkileri rayına oturtmak için ayrıca şu önlemler alınıyordu: İthalat programı 1977 yılı kalkınma programının altında tutuldu; ithalatta damga resimleri % 9-10'dan % 22.5'e çıkarıldı; akseptans kredileriyle mal ithali kısıtlandı; kaçak altın ticaretini engellemek için altın üzerine işlemler kayda tabi tutuldu; DÇM'deki kur garantisi kaldırıldı; turist çıkışları iki yılda bire, döviz tahsisi de 500 dolara indirildi; Batı Almanya'da çalışan Türk işçilerinin tasarruflarını Türkiye'ye kazandırmak için bir program yürürlüğe kondu. Ne var ki, bu önlemlere rağmen, IMF bir yıla yakın süre Türkiye'yle ilişkileri askıya almıştı.

Haziran 1979'da yürürlüğe giren istikrar programının getirdiği

önlemler de çok farklı değildi: Yine TL'nin katlı kur uygulamasıyla 47 TL = 1 dolara devalüasyonu, faiz hadlerinin daha da yükseltilmesi, KİT zamları, bütçe harcamalarının daha da kısılması gibi önlemler vurgulandı. Devalüasyona rağmen ihracatta artış olmadı (1978'de 2.29, 1979'da 2.26 milyar dolar); DTH başaşağı gidişe geçmişti. Ama ithalat kısıldığı için dış ticaret açığı ve alınan önlemler sayesinde işçi gelirleri arttığı için de CİB açığı 1979'da azaldı. Ancak yıllık enflasyon hızı % 60'ı geçerken, GSYİH'nin yıllık artışı negatifti (% -0.3). Borç furyasının bedelini tüm ekonomi ağır biçimde ödüyordu.

Bu arada önemli bir gelişme, kısa vadeli özel dış borçların 2.8 milyar dolarlık bölümünün bir "konsolidasyon" işlemiyle uzun vadeli devlet borcuna dönüştürülmesiydi; Tablo III'te görüldüğü gibi, 1978'den 1979'a kısa vadeli özel dış borçlardaki azalmaya karşılık, orta ve uzun vadeli devlet borçlarında 6.26 milyar dolardan 9.7 milyar dolara, 3.4 milyar dolarlık bir artış vardı. Yani özel borçların ödenmesi yine halka kalmıştı. 1978 anlaşmasında borç ertelemesi 6-9 yıl olan vadeler, 1979 anlaşmasında 7-9 yıla çıkarılmıştı.

1979 yılı dünyadaki önemli değişmelerin de başlangıç yılı oldu: İkinci petrol krizi denilen ve petrol fiyatlarında reel yeni bir artışın yer aldığı ilk yıldı. 1980'de bunu bir ikincisi izledi. Doların değer kazanmaya başlaması, reel faiz hadlerinin artışı, uluslararası finans kurumlarında borçlu GOÜ'deki ekonomi politikası uygulamaları konusunda anlayış değişmesi, Türkiye ve benzeri ülkeler için DTH'nin daha da kötüleşmeye başlaması, ilk belirtilerini bu yılda veriyordu.

1978 ve 1979 yılları sadece şiddetlenen darlıklar, duraklayan ekonomi ve hızlanan enflasyon tanık olmakla kalmadı; aynı zamanda yaşanan kargaşanın sosyal ve siyasal boyutları da bunlara eşlik ediyordu: Yoğunlaşan terör eylemleri, sokak çatışmaları kadar üniversitelerde sergilenen çatışmalar bunun sosyal boyutunu, siyasal partiler (AP ve CHP) arasında yoğunlaşan gerilimler, alınamayan ya da yürütülemeyen kararlar, IMF ile sürüp giden görüşmelerin siyasal boyutunu oluşturuyordu.

İşte, bu çok boyutlu kargaşa ortamında iktidara gelen AP (De-

mirel) hükümeti, IMF'yi tatmin edecek bir "serbestleşme içinde istikrar sağlama" programı hazırladı. 24 Ocak 1980 programı diye anılan bu program IMF'nin onayını aldı, ama hükümet uygulamayı savsaklıyordu. Programın uygulaması, 12 Eylül 1980'de bir darbe ile iktidarı alan askeri hükümete ve onun Başbakanlık Müsteşarı olarak görevlendirdiği Turgut Özal'a kaldı.

ALTINCI BÖLÜM

İkinci Petrol Krizi ve 24 Ocak 1980 Programı: Serbestleşme ve Dış Dayatmalı Yapısal Dönüşüm

24 Ocak 1980 programındaki ekonomiyi "serbest piyasa ekonomisiyle dışa açılma"ya götüren ekonomi politikaları, temelde, 1950-1954 arasında başlatılıp üç yılda nefesi tükenen liberalleşme programına benziyordu. Ancak, bu kez serbestleşme sürekli ve daha köklü olduğu gibi, ekonomide yaşanan sıkıntılar ne boyutta olursa olsun, küçük gecikmeler dışında, IMF ve DB'nin çizdiği yoldan geri dönüş de yoktu. DTH'nin 1929 krizini aratmayacak kadar kötüleştiği 1980-1984 arasındaki yıllarda, 1929 krizini izleyen dönemden farklı olarak, ekonomiyi giderek serbestleştirme, dünya ekonomisiyle bütünleştirme, devleti piyasaya müdahaleden alıkoyarken yeni kurumlaşmalarla yapısını değiştirme gündemdeydi. Yani, yaşanan, IMF ile istikrar programının (1980-1984) çok ötesine geçen bir değişime; uygulamaya giren politikalarsa, önceki krizlerden çok farklı bir anlayışa, bir yaklaşıma işaret ediyordu.

Programın bir boyutu getirdiği "ihracata dönük büyüme" modeliydi; Türkiye'yi sınai mamul ihracatına geçirmeye dayalı dönüşüm talebi (bkz. Beşinci Bölüm, Tablo IV), petrol-dışı hammadde fiyatlarının çöktüğü bir dünya ortamında yerindeydi. Ancak, daralan dünya ekonomisine giderek serbestleşerek açılmanın getirisinin götürüsünün

altında olacağı açıktı. Dünyadaki olumsuz ortama (bkz. Beşinci Bölüm) devlet korumasını azaltarak geçiş, nitekim, Türkiye'ye çok pahalıya maloldu. Askeri rejimin varlığı sayesinde çalışanların geliri (işçi ücretleri, memur maaşları ve tarım üreticisi için ürün fiyatları) çeşitli yollardan baskı altında tutulabiliyor, sürekli reel devalüasyonlar, ihracata pompalanan kamu kaynakları yeni modele uyumun başlıca araçları oluyordu. Ne var ki, Türkiye, kötüleşen DTH ve büyüyen dış ticaret hacmiyle dışarıya sürekli reel gelir transfer eder durumda kalıyordu.

I. SERBESTLEŞME PROGRAMININ FELSEFESİ VE İSTİKRAR PROGRAMININ ÖNCELİKLERİ

24 Ocak 1980 programı, "dünya borç krizi" yaşanırken, ABD (Reaganomics) ve İngiltere'nin (Thatcherism) öncülük yaptığı serbestleşme hareketiyle başlattıkları "yeni dünya düzeni"ne uyum programı oldu; bir istikrar programı uygulaması yoluyla Türkiye, aynı zamanda (IMF, DB ve finansman sağlayan OECD kanalından) yeni dünya düzenine uyum sağlama sürecine sokuluyordu.

Sürekli değiştirilen kararlarla sürdürülen serbestleşme programının felsefesi, geleneksel "liberalleşme" programlarından çok farklı değildi. Programın ideolojik çerçevesi piyasa ekonomisine devlet müdahalesinin en aza indirilmesi, özel girişime dayalı pazar ekonomisinin oluşturulması; yabancılarla rekabetin, özel girişime dürtü ve fiyat denetiminin temel öğesi sayılmasıydı. Tabii, bu modelde KİT'lere, piyasa dışı kamu yatırımlarına pek yer yoktu. Gerçekte bu yaklaşım, Batı'nın ekonomik sistemindeki yeni yaklaşımın küreselleştirilmesiyle bağlantılıydı. Serbestleşme programının bu çerçevede öncelikleri istikrar programıyla içiçe geçmişti: Birinci önceliği, CİB açığının küçültülmesi ve dış borçların düzenli ödenmesindeydi; dayandığı temel de sınai mamul ve hizmet ihracının artırılmasıydı. İkinci öncelik makro-ekonomide istikrar sağlama önlemleriyle enflasyon hızının düşürülmesindeydi. Ekonomik büyüme ise, ancak üçüncü önceliği alıyor, diğerlerini gerçekleştirebilmek için "feda edilebilir" bir hedef sayılıyordu. Ancak ne Türkiye'nin 24 Ocak programını ve onu izleyen kararları –29 Aralık ka-

rarları dahil– yürürlüğe koyduğu zamanki koşulları, ne Batı dünyasının yeni anlayışı ve yeni koşulları, ne varolan dünya konjonktürü, ne de ekonominin dış borcu düzenli ödeme baskısı, bu öncekilerin çok farklı olmasına olanak vermekteydi.

Bu önceliklerin genel çerçevesi olan "serbest piyasa ekonomisiyle dışa açılma"yı gerçekleştirebilmek için yürürlüğe konacak ekonomi politikalarının amacı ise şöyleydi: Merkezden alınan idari kararlar yerini, devlet müdahalesinden arındırılmış serbest piyasa güçlerine bırakacak; KİT'ler dahil tüm kamu kesimi daraltılacak ve özel girişim teşvik edilecek; fiyat denetimini ithal malları rekabeti ve içeride yabancı sermaye mallarının rekabeti sağlayacak; mal-hizmet ve sermaye hareketleri, döviz kuru, faiz haddi giderek daha serbest koşullarda oluşacaktı.

CİB açığının küçültülmesi ve dış borçların düzenli ödenmesinde öncelik, TL'nin dış reel efektif değerinin sürekli düşürülmesi ve "iç harcamaların kısılması"ndaydı. Enflasyon hızının düşürülmesi, yüksek faiz-sıkı para politikasına ve iç talep kısılmasına bırakılmıştı. Ekonomik büyüme ise, yabancı yatırımların artışı ve içerideki atıl kapasitenin harekete geçirilmesine bağlı kılınmış; yatırımların teşviki, yalnızca ihracata dönük olan ve geri kalmış bölgelerin kalkınmasına ilişkin yatırımlar için öngörülmüştü. İthal-ikâmesinde öncelik enerji yatırımlarında, kamu yatırımları içinse enerjideydi.

Keynes'ci ekonomi politikalarının temelindeki maliye politikası, bu anlayışta geri planda kalıyor; yüksek faiz-sıkı para politikası, arz-yönü ekonomisiyle tamamlanıyordu. Buna göre, kişiler ve kurumlar üzerindeki vergileri azaltarak, bunlara çalışma, tasarruf ve yatırım dürtüsü verilecekti. Kamu tüketim ve yatırım harcamaları azaltılarak, bunun dış denge ve enflasyon hızı üzerinde olumsuz etki yaratması engellenecekti.

Uygulamaya giren yeni programda, Keynes'i tahtından indiren yeni "neo-klasik monetarist" çizgideki anlayışın (bkz. Beşinci Bölüm) büyük etkisi vardı.[1]

1 "IMF'nin kuruluşunda piyasaların sık sık iyi çalışmadığı, kitlesel işsizlik yaratabileceği", ... (dolayısıyla) küresel düzeyde ekonomik istikrar için kolektif eylem gerektiği anlayışı vardı. "... (Oy-

24 Ocak programının uygulanmasında "jandarmalık" göreviyse, (bu programı hazırlayan, fakat uygulamasını aksatan Demirel hükümetini bir darbeyle 12 Eylül'de indiren) askeri hükümete kaldı. Piyasalar serbestleşirken, demokrasi ve özgürlükler askıya alındı.

II. SERBEST PİYASA EKONOMİSİYLE DIŞA AÇILMA İÇİN BASKILAR

1. Dış Baskılar

Türkiye ekonomisinin "serbest piyasa koşullarında dışa açılması" için tanık olduğu dış baskılar, 24 Ocak 1980 kararlarının arifesinde ve onu izleyen dönemde doruk noktasına ulaştı. Kendi pazarlık gücü en az noktadayken IMF, Dünya Bankası ve OECD üçlüsünün pazarlık gücü doruk noktasındaydı. Nedeni, Türkiye'nin 1979 sonunda yeni borç ertelemeleri olmazsa tekrar borç ödeyemez duruma girmesi, taze kredi bulamazsa ekonominin yönetilemez hale gelmesi olasılığıydı.[2] Ayrıca 1979'da artan petrol fiyatlarının 1980'de yeniden yükselmesinin kesin olması karşısında, ihracat geliriyle petrol giderinin bile karşılanmasının olanaksız hale gelme olasılığıydı. Bunlara, dünyada kredi faizlerinin yükselişe ve dolar değerinin artışa geçmeye başlaması eklendi (bkz. Beşinci Bölüm). Nihayet, ülke kredi güvenilirliğini yitirdiği için, uluslararası ticari finans kurumlarından kredi bulma olanağı da yoktu.

OECD 1979'da 989.3 milyon dolar kredi vermeyi taahhüt ettiği halde, sadece 253.7 milyon dolar ödemişti. Türkiye, Suudi Arabistan'dan kredi istemiş, fakat alamamıştı. Oysa bir yandan OECD ülkelerine olan borçların ertelenmesi, kredilerin proje değil, program kredisi olarak hem de ivedi verilmesi, öte yandan taze kredilerin yılda 1-1.5 milyar doların altına düşmemesi gerekiyordu. IMF onayı olmadan, Türkiye'nin bu resmi nitelikli kredileri bile alması mümkün değildi. Hükümet bu onayı alabilmek için, IMF'nin onaylayacağını bildiği ser-

sa) şimdi ideolojik bir hareketle, serbest piyasanın üstünlüğünün şampiyonluğunu yapıyor"du. J. E. Stiglitz, 202, s.12.

2 Kural, bir kez ertelenen borçların tekrar ertelenmemesidir. Oysa Türkiye 1979'da bir kez borç ertelemiş bulunuyordu.

best piyasa ekonomisiyle ekonominin dışa açılmasına yönelik 24 Ocak 1980 programını hazırladı. Ancak bu program "nihai" değil, bu yolda sadece bir başlangıçtı. Adım adım genişletilmesi gerekecekti.

Türkiye, Dünya Bankası'nın yeni başlattığı ve "program kredisi" sağlayan "yapısal uyum" programından, 1980 yılında tekrar kredi almak istiyordu. Aslında, bu programdan yararlanabilen sekiz ülkeden biri ve yararlananlar arasında da, hem en çok kredi alan, hem de kişi başına geliri en yüksek olanıydı (bkz. Beşinci Bölüm Tablo IV).[3] Dünya Bankası istenen krediyi çok ağır koşullar altında vermeyi kabul etti. Hükümet, on yedi politika taahhüdüyle, bu programdan yararlanabilen ülkeler arasında, en ağır koşulları kabul etmiş oluyor, buna karşılık 1 Şubat 1980'le 30 Haziran 1981 arasındaki dönem için projeye bağlı olmayan program kredisine kavuşuyordu. Çizelgede gösterilen konulardaki politika taahhütleriyse şöyleydi:[4]

i) Dış ticaret ve döviz politikaları:

• TL'nin dış değeri, iç-dış enflasyon farkına göre zamanında ve farkı kapatacak oranda düşürülecek;

• İthalat serbestleştirilecek, sanayi yasaklar ve kotalarla korunmayacak;

• İhracat teşvik edilecek ve özel kesimin önplanda olması sağlanacak; ihracat sigortası ve finansmanıyla kurumsal destek verilecek; yabancı sermaye teşvik edilecek;

ii) Üretim kesimi politikaları:

• Kesimlere verilen fiyat sübvansiyonları kaldırılacak;

• Bütün üretim kesimleri yabancı sermayeye açılacak;

• Kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilecek;

iii) Kamusal yatırım programı:

• Enerji üretimine öncelik verilecek; projeler arasında yapılacak bir ayıklamayla kârlı olmayan projeler durdurulacak;

---

3 TCMB, DPT, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, Mart 1984, s.32-35.

4 E. Çölaşan, Demirel hükümetinin Başbakanlık Müsteşarı olarak bu belgeyi imzalamak durumunda olan Turgut Özal'ın, "Bu adamlar çıldırmış. Bunu imzalayanı ipe gönderirler," diye tepki gösterdiğini açıklıyor (1983, s.160).

• KİT'lerin kârlı çalışması sağlanacak; uygulamalar devletçilikten uzak olacak, KİT'ler bütçeye yük olmaktan çıkarılacak;

iv) Kaynak seferberliği:

• Hükümet bütçe politikasında harcamaları ayarlayacak, tasarrufları teşvik etmek için faiz politikasını düzenleyecek;

v) Borç yönetiminin temel kurallarına uymak üzere kurumsal güçlenme gerçekleştirilecekti.

Bu uygulamaların çerçevesi ise, serbest piyasa ekonomisi olacaktı: Özel kesime ağırlık verilecek, ekonomik planlama ve idari kontroller yerini serbest piyasa koşullarına bırakacak; enflasyonun denetim altında tutulması büyümeye öncelik alacaktı.

Dünya Bankası'na yapısal uyum kredisi alabilmek için yapılan bu taahhüdü, OECD ülkelerine olan (ertelenmiş borçların) tekrar ertelenebilmesi ve IMF ile anlaşmaya varılabilmesi için, IMF'ye yapılan taahhütler izledi. Türkiye 1980-1983'ü kapsayan üç yıl için bir standby anlaşmasının imzalanmasını istiyordu. Sonra bu anlaşma bir yıl daha uzadı (1984 yılı sonuna kadar).

IMF'ye verilen Niyet Mektubu'nda, Türkiye şunları taahhüt ediyordu:

• Türkiye ekonomisinin giderek daha fazla serbest piyasa ekonomisine dönmesi sağlanacak;

• Enflasyonu durdurmak için sıkı para politikası uygulanacak, bu amaçla kredi tavanları konacak;

• Akaryakıt fiyatları, tarım ürünleri taban fiyatları, KİT fiyatları enflasyonu önleyecek biçimde ayarlanacak; KİT fiyatları bu kuruluşlarca serbestçe saptanacak;

• Kamu harcamaları kısılacak, ama enerji yatırımları bundan etkilenmeyecek;

• Faiz oranları artırılacak ve fon piyasasında rekabet koşulları gerçekleştirilecek;

• Ücret anlaşmazlıklarının, yürürlüğe konacak ekonomik program çerçevesinde çözümlenmesine çalışılacak;

• Döviz kuru, Türkiye'nin rekabet gücünü sağlayacak biçimde

değişken olacak, dış yardım sağlanmasını izleyerek de serbestleşmeye geçilecek;

• Borç yönetimine özen gösterilecek ve vadesi geçmiş borç tutarının artmamasına çalışılacak;

• Hükümet alınacak ekonomik önlemler konusunda IMF'ye sürekli danışacaktı.

Böylece hükümet IMF, Dünya Bankası ve OECD'ye karşı taze kredi alma, borç erteleme savaşını verirken, 24 Ocak 1980 programının ve onu izleyen dönemdeki kararların ve 8 Kasım 1983'te iktidara yeni gelen hükümetin aldığı, genelde 29 Aralık kararları olarak bilinen kararların da temeli atılmış oldu. Bu taahhütler sayesinde 1980'de 2.6, 1981'de 2.26, 1982'de 1.76, 1983'te 1.87 milyar dolar proje ve program kredisi alınabildi. 1979-1983 arasındaki 5 yıl için OECD'nin taahhüt ettiği 4.42 milyar dolar kredinin 1.13 milyar doları ödenmedi, gerisi kullanıldı; IMF'den net kullanım yaklaşık 1 milyar dolar oldu; Dünya Bankası'ndan sadece program kredisi kullanımı 1.3 milyar dolara ulaştı. Ayrıca Suudi Arabistan 400 milyon dolar, İslâm Kalkınma Bankası 340 milyon dolar, OPEC Fonu 400 milyon dolar, Avrupa İskân Fonu 400 milyon dolar program kredisiyle katkı yaptı. İhracat kredileri dahil, ayrıca 5.75 milyar dolar tutarında proje kredisi alınabildi (TCMB, DPT vd. Mart 1984, s.32-35). Böylece Türkiye toplamı 20 milyar doları biraz aşan kredi karşılığında 1980'li yıllara Dr. Faustus'un hikâyesini yaşayarak girdi.

IMF'yle stand-by anlaşması süresinin tamamlandığı 1984 sonrası yıllardaysa, Türkiye uluslararası bankalar ve sermaye piyasalarından kredi alabilme olanağına kavuştu. Taahhütlerini başarıyla yerine getirdiği kabul edildiği için, IMF'nin "yeşil ışığı" yanıyor ve dış borçlanmada ülke böylece yeni bir evreye giriyordu.

2. İç Baskılar

24 Ocak 1980 kararları ve onları izleyenler, ekonominin dışa açılması için sadece dış baskılardan kaynaklanmadı; iç baskılar da çok yoğundu ve dış baskılarla kesişiyordu. Ekonomideki bürokratik müdahale-

lerin en aza indirilmesini isteyen atılımcı bir girişimci sınıf ve bunun öncülük ettiği değişimler, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren iyice belirginleşmişti. Öte yandan, ekonominin 1978 ve 1979 yıllarında - OECD kredilerinin iyice gecikmesi, borç ödemenin aksaması ve uluslararası serbest piyasadan ticari kredinin artık bulunamaması dolayısıyla içine düştüğü döviz darboğazı, Türkiye'de bazı "şeyler"in değişmesi gerektiğini göstermekteydi.

1970'li yıllarda bir yandan iç talep patlaması, bir yandan içeride ve dışarıda negatif reel faiz hadlerinde alınan krediler, 1974-1976 arasında üç yıl ortalama yılda % 8.7 oranında GSMH büyümesi sağlamış, sanayileşme hızlanmıştı. Ama daha önemlisi, bu dönemin büyük sermaye gruplarının oluşmasına tanıklık etmesiydi. Koç, Sabancı, Çukurova, T. İş Bankası, Ordu Yardımlaşma Kurumu, Eczacıbaşı gibi 1960'lı yılların sonundan itibaren varlığını duyuran gruplara, 1970'lerin sonuna doğru yenileri eklenmeye başlamıştı. Ortadoğu'da müteahhitlik hizmetlerine girişen firmaların arasından bir bölümü hızla sivrildi; içeride bazı firmalar iç ve dış kaynak yetersizliği çekerken, bunlar yarattıkları kaynaklarla güç durumdaki şirketleri ele geçirmeye başladılar ve büyüdüler. Önce yoğunlaştıkları Libya pazarından, giderek diğer Ortadoğu ülkelerine yayıldıkça, bu pazarları yakından tanıyor, iyi iş ilişkileri kurabiliyorlardı. Büyüyen sermaye grubuna sanayi şirketleri yanında pazarlama şirketleri eklendikçe, dışa açılma kapasiteleri de artıyordu. Enka, Tekfen, Doğuş, Kutlutaş gibi sermaye grupları bu bakımdan özellikle göze çarpmaktaydı (Kazgan, 1984, s.2397-2410). Ancak 1978 ve 1979 yıllarında uygulanan bürokratik ekonomi politikaları ve yaşanan darboğazlarla atılım yapmak pek olası değildi.

Bunların yanı sıra, (kamu-özel) bankalar da dışarı açılma gereksinimini duymaya başlamıştı: Bir yandan, Batı Avrupa'da yaşayan 1.5 milyon vatandaşın Türkiye'yle ilişkileri, öte yandan Ortadoğu'da çalışan müteahhitlerin çeşitli bankacılık hizmetlerine gereksinimleri, bankaların açacakları şubeler ve temsilcilikler için kârlı olanaklar vaat ediyordu.

Bundan başka, ülke 1970'li yıllara, ihracata dönük üretim yapabilen bir sınai üretim kapasitesiyle girmiş, yaşanan "boom" da bu-

nu genişletmişti: 1970'te 103.2 milyon dolar olan sınai mamul ihracatı 1974'te 600.3 milyon dolara yükselmiş, ancak 1979'a kadar da hiçbir artış sağlanamamıştı. 1978, ihracata dönük uzmanlaşmış sanayi dalları için çok kötü bir yıl oldu: Gıda-içki kesimi ihracatı % 25.4, deri-kösele % 22.8, kimya sanayii % 29.1, metal dışı madenler % 42.4 ve araçlar ihracatı da % 33.9 oranında azaldı.[5] Oysa içeride hazır üretim kapasitesi ve ihraç potansiyeli vardı. Ne var ki, özel imalat sanayiinde kapasite kullanımı % 50'ye düşmüştü.

Türkiye'nin çok yakınındaki Ortadoğu pazarı ise, İran-Irak Savaşı ve petrol fiyatlarının yarattığı genişlemeyle göze çarpıyordu. Çevre ülkelerden İran, Irak, Suudi Arabistan, Libya, Kuveyt'in 1979 yılı ithalatı 55.4 milyar dolardı. İş kesimi transit ticaretle buna aracılık edip, döviz ihtiyacı içinde bunalırken payını artırmaktan geri kalamazdı. Bu ülkeler de iğneden sürmeye her şeyi ithal ediyordu. Üstelik 1979'da petrol fiyatları tekrar arttığında, bu ülkelerin ithal kapasitesi de yükselmişti. İslâm Konferansı üyesi olarak Türkiye çevre Arap ülkeleriyle iyi ilişkiler geliştirmeye başlamış, İslâm Kalkınma Bankası'ndan 1979'da kredi alabilmişti.

Çevrede her şeyin ihraç edilebileceği, genişleyen bu pazarın varlığına bir gerçek daha ekleniyordu: 1973'ten itibaren DTH'si gerileyen tarım ürünleri ihracatıyla ülkenin döviz ihtiyacını karşılaması olası değildi. Bir yandan, 1978'de ertelenen borçların 1980'li yılların ilk yarısından itibaren vadesi gelmeye başlıyor, yıllık borç taksit ve faiz ödemelerinin tutarı 1978'le 1979'da ulaşılan mal ihracatı gelirini aşıyordu. Bir yandan, bunları düzenli ödeyebilir duruma gelmedikçe, IMF programına uymadıkça, dış borçları ertelemenin ve resmi yardım niteliğindeki OECD kredileriyle uluslararası piyasalardan ticari kredileri almanın, deneyimlere göre, mümkün olmadığı ortaya çıkmıştı. Öte yandan, ithalattaki darboğaz iki yanlı sorun yaratıyordu. Ayrıca 2.2 milyar dolarlık ihracatın ve 4.5-5 milyar dolarlık ithalatın gerçekleri yansıtmadığı, karaborsada (veya paralel piyasada) büyük çapta kaçak

5 TÜSİAD, *The Turkish Economy: 1980*, İstanbul, s.205.

ithalat ve ihracat olduğu biliniyordu. Nihayet, 1979'daki uluslararası faiz haddi ve petrol fiyatı artışı, 1980 ve izleyen yıllardaki dünya gelişmeleri, işlerin giderek güçleşeceğini gösteriyordu.

Dışa açılma için uygulamaya giren 24 Ocak 1980 programının, iş çevrelerinde kabul bulması, iç baskıların yoğunlaşmasına baş katkı oldu. Nitekim, yeni başlayan dönem, "başlıca sermaye grupları"nın desteklediği bir yayın oranında sürekli destek gördü. 24 Ocak kararlarını izleyerek yapılan bir değerlendirme şöyle diyordu:[6]

> "25 Ocak'ta açıklanan politika önlemleri, ülkenin karşılaştığı ciddi sorunlara karşı cesur bir hamle oluşturmaktadır. (Bu hamlenin amacı) ekonomi politikasının, ayrıntılı devlet düzenlemesi ve denetimden uzaklaşıp piyasa güçlerine; yabancı rekabete ve yabancı yatırımlara daha fazla güvenmeye yönlendirilmesidir. Bu, etkinliği yükseltmek ve daha iyi bir kaynak dağılımını gerçekleştirmek, dolayısıyla da orta vadede sürdürebilir ekonomik büyüme için gereklidir."

Uygulamanın dördüncü yılında yine aynı grubun yayınladığı raporun değerlendirmesi şöyleydi:

> "Uygulamaya girdiklerinin bu dördüncü yılında, gerçekten yeni politikaların özellikle enflasyon hızını düşürmek ve ödemeler dengesini iyileştirmek alanında büyük başarı kazandığını söylemek gerekir."[7]

Büyük sermaye grupları ve holdingler, büyük bankalar ve reklam şirketlerinin üye olduğu bir özel kurum tarafından çıkarılan bu yayındaki desteğe karşı, uygulanan ekonomi politikasını eleştiren gruplar da vardı kuşkusuz. Bunların başında, iş çevrelerinin bir diğer kesimini temsil eden ve büyük sermaye grupları kadar küçük ve orta çaplı iş çevrelerinin de görüşlerini yansıtan, Türkiye Odalar Birliği geliyordu. Bu kesimin eleştirileri, 1983 yılında, finansman sıkıntısının yoğunlaşması ve zincirleme iflaslar tehlikesinin belirmesiyle ortaya

6 TÜSİAD, 1980, s.75. Alıntılar, İngilizce metnin tarafımızdan Türkçeleştirilmiş ifadesidir.
7 TÜSİAD, *The Turkish Economy: 1983*, s.111.

çıktı. Bunları, tarım fiyatlarının düşüklüğü ve üretici alacaklarının zamanında ödenmemesi, kredilerin daralması, tarım yatırımlarının durmasından yakınan Ziraat Odaları Birliği izliyordu. İşçi kesimi (Türk-İş) ise, reel ücretlerin sürekli azaldığını belirtiyor olsa da, yakınmaları, izlenen yeni ekonomi politikasının eleştirisine uzun bir gecikmeyle dönüşebildi. Ancak 1987 sonunda işçi eylemleri yoğunlaştı.

Gerçekte, 1987 yılı sonuna gelindiğinde, yukarıdaki alıntıda yeni politikaları desteklediğini belirttiğimiz "büyük sermaye grupları"ndan da eleştiriler seslendirilmeye başlamıştı. Ancak bu, programın kendisinden çok reel faiz hadlerinin çok yükselmesi ve enflasyonun hızlanmasına yol açan uygulamayı hedefliyordu.

III. KRİZ VE İSTİKRAR PROGRAMI SÜRESİNCE EKONOMİNİN GENEL DURUMU: 1977-1983

1978'de patlayan kriz ve onu izleyen istikrar programı süresince, ekonomi ciddi bir durgunluk ve işsizlikle birlikte, kargaşa da yaşadı. Dış dünyadan yansıyan etkiler olumsuzlaşırken, içeride bir yandan serbestleşmeye uyum sağlama sorunları, diğer yandan her gün değişen idari kararlar zaten kargaşa yaratmaya yetiyordu. Ama bir de bunlara her gün değişen faiz hadleri, döviz fiyatları, göreli fiyatlar ekleninince tam bunalım ortamı yaşanıyordu. Askeri rejimden kaynaklanan bunaltıcı siyasal ortama, ekonomiye ilişkin kargaşa ve artan işsizlik, iflaslar eklenince, ortam iyice bunaltıcı olmaktaydı. İstikrar programıyla birlikte girilen bu ortam, önceki kriz yıllarından (1978-1979) pek de farklı değildi.

1. Kesimsel GSMH ile Fiyat Artışı ve İşsizlik

1977-1983 arasında yılda ortalama % 2.5 olan GSMH artışı, 1980-1983 ortalamasına göre yılda ortalama % 2.7 kadar oldu. Nüfus artışının henüz yılda % 2.2 civarında seyrettiği bu yıllarda, kişi başına ortalama gelirde neredeyse artış yok gibiydi. Bununla birlikte, İstikrar Programı kendi öncelikli hedeflerinin gerçekleşmesinde göreli başarılı oldu (**Tablo** ve **Grafik I**). Getirilen politikalar bütün kesimleri aynı öl-

çüde etkilemediği gibi, dünya ekonomisinden yansıyan olumsuzlukların etkileri de artık daha şiddetliydi.

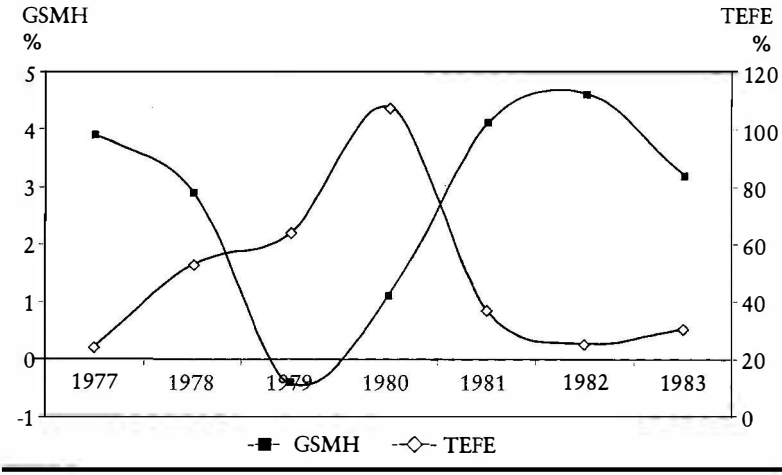
i) Serbestleşme ve ihracata yönelme politikasından en olumlu yönde etkilenen kesim sanayi oldu. Kriz yıllarında ciddi üretim düşüş-

TABLO I
GSMH ve TEFE Yıllık Artış Hızı (%)
1977-1983

Yıllar	GSMH	TEFE
1977	3.9	24.4
1978	2.9	52.6
1979	-0.4	83.9
1980	-1.1	107.2
1981	4.1	36.8
1982	4.6	25.2
1983	3.2	30.5
1977-1983 ortalaması	2.5	
1980-1983 ortalaması	2.7	

Kaynak: DİE, DPT.

GRAFİK I
GSMH ve TEFE Yıllık Artış Hızı (%)
1977-1983

leri yaşayan bu kesim, gerek reel devalüasyonlar, gerek sanayi mamulü ihracatı için kamunun verdiği mali destekler, gerekse varolan büyük (özel sanayide % 50'ye varan) atıl kapasiteler sayesinde, 1980-1983 döneminde yılda ortalama % 4.7 gibi, kriz dönemindeki gerilemenin çok üstünde bir büyüme hızına ulaştı (Tablo II). Ayrıca, tarımda DTH çöküşü yaşanırken, sanayi ihraç malları bundan göreli daha az etkileniyordu. Reel ücretlerse artan işsizlik baskısıyla, 1978 sonrası ciddi düşüşler yaşıyordu; kesimin girdileri olan tarımsal kökenli hammadde fiyatlarındaki çöküş buna eklendiğinde, sanayi kesiminin olumsuzlaşan ortamdan göreli yararlanması olağandı. Ancak, daralan iç talep ve artan reel faizler, tabii, özellikle borçlu firmaları çok sarsmış, iflaslara yol açmıştı.

İşsizlik oranındaki sürekli artışa karşılık sanayideki büyüme, verim artışı yoluyla "emek tasarrufu" yapıldığına bir göstergeydi.

ii) Krizden sonraki durgunluktan en şiddetli etkilenenler arasında başta inşaat kesimi geldi: Kriz içinde yılda ortalama % 4.5 kadar büyürken, durgunlukta büyümesi % 1'e dahi varamadı. Reel faizlerdeki fırlama kadar talep gerilemesi bunun nedeniydi; kesimsel duraklama işsizliği tırmandırırken, 1982-1983'te yaşanan para krizini de tetikleyen başlıca nedenlerden biri oldu (Tablo II).

TABLO II
Üretim Kesimlerinin Katma Değeri Yıllık Artış Hızı (%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
1977	-1.2	7.0	5.6	9.7
1978	2.8	3.4	4.2	3.8
1979	2.8	-4.7	4.2	0.4
1980	1.7	-2.9	0.8	0.1
1981	0.4	9.1	0.4	1.8
1982	6.2	6.3	0.5	3.5
1983	-0.2	6.4	0.5	3.5
1977-1983 ortalaması	1.7	3.8	2.3	2.7
1980-1983 ortalaması	1.85	4.7	0.6	2.3

Kaynak: DİE, DPT.

Hem kriz hem durgunluk yıllarında sürekli olumsuz etkilenen kesimse tarım oldu. Milyonlarca süt hayvanının kesime yollanması, hayvancılığı uzun dönemli bir durgunluğa götürürken, tarımda büyüme hem GSMH artışının, hem nüfus artışının gerisinde kaldı. DTH çökerken bunun iç ticaret hadlerindeki (Tablo V) çöküşe yansıması, devlet desteklerinin sınırlanması, KİT ürün alımlarında ödemelerin (reel ürün fiyatlarını aşındırmak için) gecikmeli yapılması, tarımdaki durgunlaşmanın temel nedeniydi. 1977-1983 döneminde tarımda yıllık büyüme ancak % 1.7 kadardı (Tablo II).

iii) İstikrar programının bir diğer başarısızlığı, faiz hadlerinin serbest bırakılmasıyla ortaya çıktı. Bunu hemen izleyerek, kriz yıllarının yüksek negatif reel faiz hadleri (Tablo III), 1981'den itibaren bankalar ve bankerler arasında patlayan faiz rekabetiyle tırmanmaya geçti. Durgunluktan etkilenenlerin başında gelen inşaat kesimindeki küçük girişimciler, artan faizlere rağmen ayakta kalma umuduyla yeni türeyen bankerlerden borç almaya soyundular; tasarrufçularsa, bundan yararlanmak için varlıklarını bu yoldan değerlendirmeye geçtiler. Bankalar-

TABLO III
Reel Faizler, Reel Efektif TL Kuru, İç Kaynak Dengesi / GSMH ve Bütçe Açığı/GSMH Oranı (1978-1987)

	1978-80	1981-83	1984-87
1) Reel faiz haddi (%)	-15.4	10.1	–
2) Reel mevduat yıllık ortalama artış hızı (%)	-53.9	14.5	8.4
Reel kredi yıllık ortalama artış hızı (%)	-40	17.0	20.0
3) TL kuru			
Nominal dolar kuru (TL)	49.6	196.2	588.7
Tartılı reel efektif kur endeksi	126.0	87.8	67.4
4) İç kaynak dengesi (%)			
S/GSMH	16.2	17.3	20.4
I/GSMH	21.1	18.8	21.3
Açık	(-) 4.9	(-) 1.5	(-) 0.9
5) Konsolide bütçe açığı/GSMH (%)	(-) 3.2	(-) 2.1	(-) 4.1

S: tasarruf, I: yatırım.
Kaynak: DİE, DPT, TCMB, TÜSİAD.

da da aynı oyun sürüyordu: Mevduatta % 14.5, kredilerde % 17'ye fırlayan reel faizler, aslında banker kesimindekinin çok altında kalmaktaydı. Yine de, kriz yıllarında yüksek negatif düzeyde seyreden reel tasarruf mevduatı artışının pozitif düzeye çekmeye yetmişti (Tablo III).

Bu faiz yarışının sonucunda ciddi bir "para krizi" yaşandı. Bankerlerden çok yüksek faizlerle borçlanan küçük girişimciler, talep daralmasının etkisiyle kârlarının yok olması karşısında, aldıkları kredileri geri ödeyemiyorlardı. 1982 başında önce "küçük bankerler"in iflasıyla başlayan finansal çöküş, büyük bankerlerin (Kastelli, Meban gibi) de kervana katılmasıyla sürdü. Bunları Hisarbank, Odibank, İstanbul Bankası, İşçi-Kredi Bankası, Bağ-Bank gibi bir dizi küçük boylu banka izledi. İstanbul ve Ankara gibi büyük şehirler başta, yüksek faizden yararlanmak için varını yoğunu satıp bankerlere yatıran binlerce kişi varlıklarının yok olduğuna tanık oldular.

İvedilikle ve öncelikle faiz hadlerinde başlatılan serbestleşme, yaşanan finansal çöküşle sona erdirildi.

iv) Kriz yıllarında hızla artışa geçen fiyatlar (TEFE) 1980'deki hızlı kur ayarlamalarına iç fiyatlardaki ayarlamalar eklenince % 100'ü aştı. Ancak izleyen iki yıl düşmeyi sürdürdü; 1983'ün sonuna gelindiğinde % 30.6'ya gerilemişti (Tablo ve Grafik I). İstikrar programının iki başarı alanından biri de (diğeri sanayi üretiminin artışı ve ihracata yönlendirilmesi) fiyat artış hızında giderek yavaşlama olarak ortaya çıktı. Bunun gerisinde başta kamu harcamaları, iç harcamaların şiddetle kısılması yatıyordu. Ancak bu iniş trendi geçici oldu, 1984 sonrasında bozulan makro dengeler tekrar fiyat artışını hızlandırdı.

v) Yaşanan sürecin dikkat çeken bir diğer öğesi işsizlik oranındaki sürekli artış oldu; hem de reel ücretlerin şiddetle düşmesine, sıkıyönetimin iznine bağlanan işçi çıkartmalarına, sanayideki göreli hızlı büyümeye rağmen (Tablo IV). Tarımdaki gizli işsizler hariç, 1978'de % 8.1 olan işsizlik oranı 1983'te % 12.4'e, 1985'te % 13.1'e çıktı; durgunluk ve iç/dış ticaret hadlerindeki kötüleşmeden en fazla etkilenen kesim olan tarımdaki gizli işsizler de içerilirse, bu oran sırasıyla % 12.5 ve % 16.7'ye varıyordu. 1929 ve 1958 krizleriyle bu krizin ara-

TABLO IV
1978 Krizinde İşsizlik Oranı (%) ve Reel Günlük Ücretler Endeksi (1980 = 100)

Yıllar	Nüfus Fazlası (%)	Günlük Ücret
1978	8.1	Endeks (1980=100)
1979	9.4	–
1980	10.7	-100.0
1981	11.2	73.6
1982	11.8	73.9
1983	12.4	88.3
1984	12.4	79.2
1985	13.1	70.3

a) Nüfus fazlası tarımdaki gizli işsizleri içermez; b) Günlük gayrisafi bireysel üretim günlük kişi başına GSMH'ye bölünmesiyle bulunmuştur.
The Turkish Economy: 1986, s.48.
Kaynak: DİE, TÜSİAD.

sındaki en büyük fark bu noktada yatıyordu: Sanayileşen ve kentleşen Türkiye, ileriki yıllarda da çözülemeyen bir sorunla, artan işsizlikle karşılaşıyordu; hem de reel ücretler düşerken işsizlik artıyordu. Bu durum, istikrar programının dayandığı kuramı da yanlışlıyordu.

2. Ekonomide Gidişatı Etkileyen Öğeler: 1980-1983

Yukarıda değinilen kesimsel ve toplam GSMH'deki yavaşlamayı belirleyen başlıca öğeler DTH'deki kötüleşme, dış borç ödemelerindeki ağırlaşma, para arzı kısılırken reel faiz hadlerindeki ve reel devalüasyondaki artıştı. Bu öğelerin yol açtığı çok şiddetli talep daralmasına işsizlik ve düşen reel ücretler ile düşen reel tarım geliri eşlik etti.

i) 1980 başından itibaren, diğer GOÜ'de olduğu gibi Türkiye'de de, DTH'yi şiddetle kötüleştiren öğeler ortaya çıkmıştı. 1973=100 temeline göre, 1979'da 73.7 olan DTH endeksi, 1983'te 48.6'ya düşmüştü. Bu, 1978'te ortalama 1 birim ihraç malıyla bir birim ithal malı alınırken, 1983'te 2 birimden fazla ihraç malıyla bir birim ithal malı alınması demekti (Tablo V). Oysa, ihracata dönük büyüyen üst-orta gelirli sınai mamul ihracatçısı ülkelerde bu şiddette bir

düşüş yoktu. Dünya Bankası verilerine göre, 1980=100 kabul edilirse, bunlar için endeks 1982'de sadece 97'ye inmişti; alt-OGÜ ise Türkiye'ye benzer durumdaydı.

Sürdürülen reel devalüasyonlar (Tablo III), ihracata verilen mali destekler dünyadaki petrol-dışı hammadde fiyatlarındaki çöküşe eklenince, DTH'de 1929 bunalımına benzer bir çöküş ortaya çıkmıştı. Batı'daki pazarların daralması ve "yeni korumacılık" yöntemleriyle bu pazarların donatılması, daha düşük fiyatta daha fazla mal satmayı dahi iyice güçleştirmişti.

DTH'deki bu şiddetli aleyhe gidiş, ithalat/GSMH oranı büyüdükçe, ülkenin artan biçimde dışarıya reel gelir transfer etmesi demekti (Bkz: Ek 1). Serbestleşme sürecinin getirdiği "ihracata dönük büyüme" modeliyse, yaşanan bu gerçekle çelişmekteydi, çünkü ithalat/GSMH oranı artışı, gelir kaybını da büyütmekteydi.

TABLO V

Türkiye'nin DTH ve Tarım Ürünleri İç Ticaret Hadleri Endeksleri (1973=100) (1973-1984)

Yıllar	DTH ($ ile)	Tarım İç TH (TL ile)
1973	100	100
1974	92.0	96.8
1975	77.7	105.5
1976	79.8	107.3
1977	79.4	109.1
1978	73.8	96.3
1979	73.7	80.5
1980	56.9	67.5
1981	52.1	69.7
1982	49.7	68.6
1983	48.6	68.6
1984	55.3	73.7

Kaynak: DTH için TÜSİAD, *The Turkish Economy: 1983* ve 1986, DTH dolar fiyatları ile toplam ihracat/ithalat fiyatları; tarım iç ticaret hadleri, TL fiyatları üzerinden tarım/sanayi fiyatları endeksleridir; kaynak DİE'dir.

ii) Dolar ve diğer paralar arasındaki parite 1980 başından itibaren 1970'lerdeki eğilimin tersi yönde değişirken, dünyada reel faiz hadleri artışının dış borç ödemeleri üzerindeki etkisine gelince: 1970'li yıllardan kalan DÇM borçları değişken faizliydi ve Batı Alman markı ile İsviçre Frangı üzerindendi. Bu paraların dolar karşısında değer yitirmesi, ödemelerde -dolar üzerinden- hafifletici bir etken oldu. Ancak faiz hadlerindeki artış, hem yeni krediler, hem eski dalgalı faizli kredilerde Türkiye'yi ağır yük altına soktu. Ayrıca, garantisiz ticari borçlarda "dövizle ödeme"yi seçen alacaklılara ödeme taahhüdü dolar üzerindendi ve bu da yükü ağırlaştıran bir etkendi. Bir yandan döviz gelirinin (başta işçi gelirleri) büyük bölümünün dolar karşısında değer yitiren Batı Avrupa paraları üzerinden olması, bir yandan dünya faiz hadlerindeki olağanüstü ağırlaşma, bir yandan 1978, 1979 ve 1980'deki borç ertelemeleri borç yükünü olağanüstü bir görünüme soktu (Tablo VI ve VII).

1980-1983 arasındaki yıllık borç ödemelerinde faizlerin toplam (faiz artı taksit) içindeki payı, ortalama % 60'a, 1981'de % 70'e vardı; yıllık borç ödemelerinin mal ihracat gelirine oranı ortalama % 41 kadardı. Türkiye'nin giderek önem kazanan hizmet gelirleri ve işçi dö-

TABLO VI
Yıllık Dış Borç Ödemelerinde Faiz ve Taksidin Payı ve Ödemelerin İhracata Oranı
1980-1983

	Milyon Dolar			Ödenen Borçta Faizin Payı	Borç Ödemelerinin İhracata Oranı (%)	
Yıl	Faiz	Taksit	Toplam	(%)	Mal İhracatı	Mal ve Hizmet İhracı
1980	66.8	575	1243	53.7	42.7	22.7
1981	1193	551	1744	69.4	37.1	21.4
1982	1465	852	2317	63.2	40.3	25.3
1983	1442	1093	2535	56.9	44.3	30.0

Kaynak: T.C. Merkez Bankası, DPT, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, *The Republic of Turkey*, Mart 1984. Hizmet ihracına işçi geliri, turizm geliri ve diğer görünmeyenler dahildir.

TABLO VII
Dış Borçlar, Borç Göstergeleri, Uluslararası Rezervler ve CİB Dengesi
(1977-1987)

Yıllar	Dış Borç Toplamı (Milyar Dolar)	Dış Borç/ GSMH (%)	Dış Borç Servisi + KV Borç/ CİB Geliri (%)	Kısa Vadeli Borç/ Toplam Borç (%)	Uluslararası Gayri Safi Rezervler		Mal ve Hizmet + Transferler (Milyon Dolar)		
					Toplam (Milyar Dolar)	TCMB (%)	CİB Gelirleri	CİB Giderleri	CİB Dengesi
1977-8	5.2	-	-	55.0	0.81	-	3.40	5.55	-2.15
1979	14.2	-	(-)8.0	25.3	0.80	-	4.70	6.11	-1.41
1980	16.2	28.0	47.7	15.4	1.31	-	5.84	9.25	-3.41
1981-3	17.4	32.3	63.1*	12.8	1.85	58.5	9.69	11.32	-1.63
1984-7	32.7	50.6	72.5	19.1	3.22	41.5	14.00	15.23	-1.23

KV: kısa vadeli; (*) 1983 yılı.
Kaynak: DPT, Hazine, TCMB, Dış Ticaret Müsteşarlığı.

vizleri mal ihracatına eklendiğinde, bu oran % 25'e düşüyordu (Bu son oran, "tehlike sınırı" sayılır).

Ekonominin bu denli ağır bir borç yükü altında olması, (Tablo VII) programın başarısı değerlendirilirken gözönünde tutulmayı gerektirir; ancak kısa vadeli borçların toplam içinde 1977-1978'de % 55'e varan payı, konsolidasyon ve kısmen de ödeme yoluyla zaten 1980'de % 15.4'e indirilmişti; buna karşılık toplam borcun GSMH'ye oranı 1984-1987 ortalaması olarak % 50'yi aşmıştı.

iii) Türkiye'nin, ne 1950'li yılların düşük faizli ABD dış yardım programından ne de 1970'li yılların düşük faizli, bol keseden dağıtılan uluslararası serbest finans piyasası kredilerinden yararlanması, 1980'li yıllarda artık söz konusu değildi. Uluslararası kredi kıt ve pahalıydı; üstelik dalgalı faizler Dünya Bankası'nın resmi kredilerini bile tanımlar hale gelmişti. Her ne kadar Türkiye OECD, Dünya Bankası ve IMF'den önemli boyutlarda borçlanarak bunalımdan kurtulmaya çalıştıysa da ve bu olanak diğer borçlular arasında özel bir işlem gibi gözüküyorsa da, söz konusu olanağın, uygulanan programa bağlı olduğu ihmal edilemezdi. Programın sosyal ve ekonomik

maliyetinin ne denli yüksek olduğu, ancak daha sonraki yıllarda belirginleşti.

Dış borçlara ilişkin verilere göre (Tablo VII), kriz dönemine oranla istikrar programı sürecinde dış borç toplamı, dış borcun GSMH'ye oranı, dış borç ödemelerinin CİB gelirlerine oranı büyürken, CİB açığı küçülmüş, rezervler artmış, kısa vadeli borçların toplam borçlara oranı küçülmüştü. Diğer bir deyişle istikrar programı, dış borç ödemeleri açısından daha elverişli bir ortam yaratabilmişti. Ne var ki, istikrar programını hemen izleyen yıllarda, 1984-1987 arasında CİB açığında süren küçülme, artan uluslararası rezervler dışındaki göstergelerin tekrar rizikoları artran bir yönde geliştiği (Tablo VII) bir gerçekti. Dış borç/GSMH oranı % 50.6'ya, kısa vadeli borçlar/toplam borç oranı % 19.1'e, toplam dış borç ödemelerinin CİB gelirine oranı dörtte üçe varırken, ülkenin yeni bir krizin arifesine geldiği açıktır. (Nitekim, 1988-1989'da, hükümetin bu kez durumun bilincine varıp kendi aldığı önlemlerle ekonomiyi daralmaya ve durgunluğa sokmak zorunda kaldığı görülür.) Kısacası, istikrar programının borç ilişkilerini olumlaştırma yönündeki önlemleri de, bu döneme özgü kaldı, bunu aşamadı. Türkiye istikrar programı süresince düzenli borç öder duruma girip kendi güvenilirliği artınca, serbest piyasadan alabildiğine borçlanmaya geçmişti.

iv) İstikrar döneminde dış borç göstergeleri ve CİB dengesindeki iyileşmenin gerisinde, iç göstergelerdeki iyileşme yatıyordu doğal olarak: Krize götüren 1974 sonrası yıllarda iç kaynak dengesi açığı (tasarruf/GSMH oranı ile yatırım/GSMH oranı arasındaki fark) GSMH'nin % 5'i gibi olağanüstü bir orana varmışken, istikrar döneminde giderek indi; bunun bir ayağı olan konsolide bütçe açığı da GSMH'nin % 3.2'den % 2.1'e inmişti. Ancak izleyen dönemde bu sonuncu açık % 4'ü de aşıyordu artık (Tablo III). Çekilen bütün sıkıntılara rağmen, ekonominin makro göstergeleri 1984'ü izleyen yıllarda kötüleşmeyi sürdürdü; buna koşut olarak fiyat artış oranı da yükselişe geçmişti. Kamunun yüksek faiz ve kısa vadeli sürekli iç borçlanmaya geçmesi, 1980'lerin ortasından itibaren ekonomiye giderek ağırlaşan bir yük binmesini hazırladı.

iv) Ekonominin gidişatını belirleyen öğeler arasında DTH'deki aleyhe gidiş ve ağırlaşan dış borç ödemeleri yanında, artan reel faizler ile hızlanan reel devalüasyonlar geldi (Tablo III).

Artan ve rekabetçi artışlarla göklerde dolaşan reel faizlerin etkisi (incelenen) para krizine inhisar etmedi. Kurama ve IMF'nin savına göre yükselmesi beklenen GSMH'de tasarruf oranı yükselmedi; (1974-1977 arasında % 20.5 iken) kriz yıllarında düşen reel gelir ve eksi reel faizlerin etkisiyle % 16.2'ye inmişti; ne varki, reel faizlerin doruklarda gezindiği 1981-1983 arasında da ancak % 17.3'e çıkabilmişti. Bununla birlikte, negatif düzeylerde seyreden bankalardaki reel mevduat artış hızını yüksek pozitif düzeylere çekebilmişti (Tablo III). Buna karşılık yüksek reel faizlerin etkisiyle yatırım oranı kriz yıllarındakinin (% 21.1) de altına indi (% 18.8) (Tablo III); yüksek reel faiz, ekonomide yaşanan durgunluğun ve şirket/banka çöküşlerinin gerisindeki bir diğer öğe oldu. Ancak izleyen yıllarda reel faizlerin yüksek seyrine rağmen, yatırım oranındaki ve tasarruf oranındaki düşüşler gelir artarken, 1984-1987 arasında aşılmıştı.

Reel devalüasyonlara gelince: Bunlar, ihracatı artırma ve imalat sanayiini ihracata döndürme yönünde etkili ve başarılı oldu. 1978-1980 arası yıllara oranla 1981-1983 arasında TL'nin reel efektif değeri üçte bir azalmıştı (Tablo III); nominal kur 1980 Ocak ayında 70 TL/dolar iken, 1983'e gelindiğinde 243.2 TL/dolar olmak üzere yükselince, bunun parasal boyutu enflasyonun düşürülmesini güçleştirmek yönünde oldu. İzleyen 1989'a kadar olan yıllarda TL'nin reel efektif değerinin düşürülmesinin sürdürülmesi, hızlanan enflasyonun gerisindeki başlıca nedenlerden biri olmayı sürdürdü (Öniş-Özmucur, 1998). Ancak yüksek oranlı reel devalüasyonlar ve ihracata verilen türlü-çeşitli mali desteklerledir ki, ihracatı (aleyhe giden DTH'ye rağmen) artırmak ve bunun bileşimini tarımsal hammaddelerden mamul mallara önemli ölçüde döndürmek mümkün olabildi (Tablo IX).

IV. 1978 KRİZİNİ İZLEYEN YAPISAL DÖNÜŞÜMLER

i) 1978 krizini izleyerek Türkiye'nin ekonomi politikalarında serbestleşme yönünde öngörülen yapısal dönüşümler, "harfiyyen" yerine getirildi; öyle ki, dönemin sonuna gelindiğinde TL'nin konvertibilitesi mümkün hale geldi. Serbestleşme, sonra da küreselleşme sürecine katılma, Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği "Son Aşama" anlaşmasının imzalanması (6 Mart 1995), GATT Uruguay Turu kararları ve izleyen Dünya Ticaret Örgütü kararlarının kabulü ile sürdü. Bu yöndeki yapısal dönüşümün sürekliliği, bir bakıma içerik farkına karşılık, 1930'lu yıllarla başlayan yapısal dönüşüme benzetilebilir; nedeni, 1929 krizini izleyen devlet denetiminde ve planlı ekonomi çerçevesinde büyüme 1980'deki dönüşüme kadar, aradaki gevşemelere rağmen, sürdürülmüş, yarım yüzyıl ekonomi politikalarına egemen anlayış olmuştu. 1978 krizini izleyen süreçte de aynı kararlılık, ama bu kez ters yönde olmak üzere sürdürüldü; 2000'li yıllarda da, dış dayatmalara giderek daha açık olmak yönünde devam etti.

ii) Krizi izleyen diğer yapısal dönüşüm, ekonomide giderek ihracat ve ithalatın GSMH paylarının artarak büyümesi yönünde oldu. 1970'li yıllarda GSMH'nin % 3.5-4'ü kadar olan ihracat oranı 1984'e gelindiğinde % 11.5'a varmıştı.

Ancak, bundan daha önemli olan ihracatın bileşiminde, hammaddeler/tarım ürünlerinden mamul mallara doğru olan değişmeydi. Nedeni, bileşimde bu değişim olmasaydı ihracatta bir artış sağlanmasının imkânsızlığıydı. Hammaddelerde (petrol dışı) DTH o şiddetle aleyhe dönmüştü ki, bunlardan daha fazla miktar ihraç edilse de, sağlanan dolar geliri giderek azalıyordu (**Tablo VIII**).

1980'li yılların ilk yarısında yaşanan bu olay, tüm başlıca ihraç mallarını tanımlıyordu. Örneğin bu yılların başlıca iki ihraç ürününden biri olan tütün ihracatı miktar olarak gerilerken sağladığı gelir de buna yakın düşmekteydi; pamukta gidiş daha vahimdi; miktar artarken gelir düşüyordu; oysa pamuk ipliği ihracatı biraz daha olumlu gidiyor, 1982'den sonra toparlanıyordu (**Tablo VIII**). Diğer bir deyişle, ihracatın bileşiminde değişme olmasaydı, ne ihracat (dolar) gelirinin

TABLO VIII
Başlıca İhraç Ürünlerinde Yıllık Miktar ve Döviz Geliri Değişmesi (%)
1981 - 1984

	1981-1982		1982-1983		1983-1984*	
	Miktar	Gelir ($)	Miktar	Gelir ($)	Miktar	Gelir ($)
İhracat Malı	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
Tütün	-20.1	-11.8	-33.7	-31.7	0	-2.0
Pamuk	+5.3	-14.2	-41.6	-33.7	-31.7	-13.4
Kuru incir	+5.8	-5.1	+13.9	-28.2	+63.6	-9.4
Kuru üzüm	+1.5	-23.0	-20.3	-28.8	+4.5	-18.5
Fındık	+11.1	-20.2	-1.5	+2.2	-12.2	-17.0
Fıstık	+16.8	-23.1	-54.5	-35.8	+73.9	+35.0
Portakal-Mandalina	-37.3	-50.1	+10.1	-7.2	+40.8	-2.0
Pamuk ipliği	-1.2	-5.4	-0.7	+15.5	+31.9	+33.0
Çimento	+0.4	-7.5	-	-62.2	-	-20.1

(*) İlk 5 aylık veriler.
Kaynak: DİE.

artırılıp düzenli borç ödenmesi, ne sanayi üretimi artışıyla ekonominin durgunluğu aşabilmesi söz konusu olabilirdi. Ancak DTH'den kayıpların arttığı da bir gerçekti (Tablo V).

Reel devalüasyonlar, ihracata ve mamul ihraç malı üreten (başta dokuma-giyim) sanayi yatırımlarına devletçe verilen destekler,[8] oluşturulan yeni örgütlenme biçimleri (dış ticaret sermaye şirketleri gibi) vb. yollardan ihracat hızla artırılırken bileşimindeki köklü ve kalıcı değişim yaratıldı. 1978'de 2.3 milyar dolar ihracatın üçte ikiden biraz fazlası tarım ürünlerinden, dörtte birinden biraz fazlası da sanayi mallarından oluşurken, 1984'e gelindiğinde bu oranlar tersine dönmüştü (Tablo IX); ihracatın bu son yılda artık dörtte üçe yakını (% 72.1) mamullerden oluşuyordu hem de ihracat 7.1 milyar dolara çıkarken. Bu eğilim

8 Dünya Bankası uzmanlarının "üretim kesimlerinin 1978 yılına ilişkin iç kaynak maliyeti" tahminleri, bunun en düşük olduğu kesimleri tarım, gıda maddeleri, dokuma-giyim ve elektrikli-elektriksiz makineler ile ulaştırma araçları olarak ortaya koymuştu (Turkey, 1980). Nitekim 2000'li yıllarda Türkiye'nin başlıca ihraç kalemleri bunlardır.

TABLO IX
İhracatın Bileşiminde Değişme (%)
(1977-1984)

Yıllar	İhracat Milyon ($)	İhracatın Bileşimi (%) Tarım 1	Maden 2	Sanayi 3	İhracatın İthalatı Karşılaşma Oranı (%)
1977	1753	59.4	7.2	33.4	30.2
1978	2288	67.4	5.4	27.1	49.8
1979	2261	59.4	5.8	34.7	44.6
1980	2910	57.5	6.6	36.0	36.8
1981	4703	47.2	4.1	48.7	52.6
1982	5746	37.3	3.0	59.7	65.0
1983	5728	32.8	3.3	63.9	62.0
1984	7134	24.5	3.4	72.1	66.3

Kaynak: DİE.

kalıcı olduğu gibi, Türkiye'nin ihracat/GSMH oranı da giderek yükseldi. İstikrar programının getirdiği en yararlı ve en önemli değişim bu oldu. Ancak, bu arada tarımdaki çöküş de sürdü; öyle ki 2000'li yılların başında ülke net tarım ürünü ithalatçısı konuma girmişti.

iii) Ortaya çıkan bir diğer kalıcı yapısal değişim, yurtiçi faktör gelirinin fonksiyonel dağılımında ortaya çıktı; bunun içinde en dikkat çeken, özellikle faiz payındaki artıştı (Tablo X). 1970'lerin sonuna kadar GSMH'nin % 1'ine dahi varmayan faiz payı, yani aylak sermayeye ödenen gelir, 1980'li yıllarda artışa geçmişti, 1985'e gelindiğinde oranı % 11.8'e varmıştı. Bu oran izleyen yıllarda da, giderek yükselen oranda iç borçlanmanın etkisiyle artışını sürdürdü. 2000'lere gelindiğinde payı % 20'ye varmıştı. Bu payı içeren "diğer" kalemi, tabii, aynı yönde yurtiçi faktör gelirinden giderek artan bir oranı alır olmuştu. Nitekim krizin patladığı 1978 yılında bu pay % 38 iken, 1983'te % 54.7'ye, 1985'te % 62'ye çıkmıştı.

Yurtiçi faktör gelirlerinde bu kalemin artan payını ödeyen kesimlerse, ücretlerle tarım geliri oldu: Ücretlerin payı yarılanırken

TABLO X
Yurtiçi Faktör Gelirinin Fonksiyonel Dağılımı (1978-1984)
(Cari Fiyatlarla [%])

Yıllar	Tarım (%)	Ücret (%)	Diğer (%)	Toplam	Faiz/GSYİH (%)
1978	26.7	35.2	38.0	100.0	0.8
1979	24.3	52.8	42.9	100.0	1.3
1980	23.9	26.7	49.4	100.0	1.9
1981	23.1	24.6	52.3	100.0	–
1982	21.8	24.6	53.6	100.0	–
1983	20.5	24.8	54.7	100.0	6.3
1984	20.4	21.6	58.0	100.0	8.7
1985	19.1	18.8	62.1	100.0	11.8

Not: Yurtiçi faktör geliri amortismandan arındırılmıştır. "Diğer" kaleminde kâr, faiz, rant ve tarımdışında kendi hesabına çalışanlar dahildir. Son sütundaki faiz geliri, "Diğer" sütunundaki gelirlere dahil olan "faiz" kaleminin, ayrıca hesaplanan ve GSYİH'ye oranlanan ifadesidir; mevduat faizleriyle devlet bütçesinden yapılan iç borç faizi ödemelerini kapsar.

Kaynak: İlk 4 sütun S. Özmucur, 1987 ve DİE; son sütun K. Boratav, 1992, "1980'li Yıllarda Gelir Dağılımı: Bir Makro Analiz", *Yeniden Dağıtım Mekanizmaları: 1980'li Yıllar ve Politika Alternatifleri*, TÜSES, İstanbul.

(1978'de % 35.2, 1985'te % 18.8), tarımın payı da (sırasıyla % 26.7'den % 19.1'e) ciddi bir düşüş yaşıyordu. Bu dönüşüm, izleyen yıllarda aynı trendi sürdürdü. Yani, bu biçimdeki yapısal dönüşüm olumsuz fakat kalıcı nitelikteydi.

iv) İstikrar programının makro-ekonomik göstergelerde sağladığı geçici iyileşme ve enflasyon oranındaki düşüş, izleyen yıllarda kötüleşmesini sürdürdü, kalıcı olamadı; yeni istikrar programları onu izledi. Ancak belirtilen yapısal dönüşümler kalıcı nitelikteydi, bu dönemde başlayan trendleri aynen devam etti. Buna rağmen, 1978 krizi, 1929 ve 1958 krizinden farklı olarak, geleceğe olumlu bir miras devretmedi.

EK 1
DTH Gerilemesinden Ötürü GSMH'de Kayıplar: 1930'lu ve 1980'li Yıllar İçin Bir Karşılaştırma

Türkiye ekonomisinin DTH gerilemesinden ötürü en şiddetli kayıplar yaşadığı iki krizden biri 1929, diğeri 1978 krizidir. 1929 krizinde DTH en şiddetli 1929-1933 yıllarında, 1978 krizindeyse 1980-1983 yıllarında gerileme yaşamıştır. Her ikisinde de değişimdeki ortalama yıllık gerileme % 10'u kadardır. Kayıpların kötüleşerek gitmesi birincide beş, ikincide dört yıl sürmüştür. Bu iki dönem arasında, kayıplara tepki açısından önemli farklar bulunmaktadır: Birincide ithalatın GSMH'ye oranı, kısıtlama yoluyla giderek düşürülmüştür; buna karşılık 1978 krizinde, serbestleşme politikaları IMF istikrar programının bir parçası olduğu için, ithalat/GSMH oranı 1980 sonrası giderek yükselmiştir.

GSMH'de kayıp, DTH'deki değişme veriyse, ithalat/GSMH oranı yükseldikçe buna bağlı olarak artar. Nitekim, 1929 krizini izleyen yıllarda DTH'deki gerilemeden ötürü Türkiye GSMH'den yılda ortalama % 0.8 oranında, yani % 1'in altında her yıl kayba uğrarken, 1978 krizini izleyen ikinci petrol krizi ve istikrar programı yıllarında bunun oranı yılda ortalama % 1.7'ye yükselmiştir. Yani, her yıl % 1'e yakın GSMH'den daha fazla kayıp vardır.

TABLO XI
DTH'de Kayıplar: 1929 ve 1978 Krizi Karşılaştırması
(GSMH'nin Oranı Olarak %)

	(a)		
Yıllar	İm/GSMH (%)	DTH'de Değişim (%)	GSMH'de Kayıp (%)
1929	13.3	-4.5	(-) 0.6
1930	9.7	-16.7	(-) 1.6
1931	0	0	0
1932	6.7	-20.0	(-) 1.3
1933	6.4	-12.0	(-) 0.8
Yıllık ortalama	7.2	-10.6	(-) 0.8

İm: İthalat.

(b)

Yıllar	İm/GNP (%)	DTH'de Değişim (%)	GSMH'de Kayıp (%)
1980	14.2	-23.2	(-) 3.3
1981	18.5	-1.3	(-) 0.2
1982	17.0	-6.1	(-) 1.0
1983	18.5	-2.0	(-) 0.4
Yıllık ortalama	17.1	- 10.0	(-) 1.7

Not: Tabloların son sütunundaki rakamların önündeki eksi işaretlerinin parantez içine alınmasının nedeni, sütun başlığındaki "GSMH'de kayıp" tanımının anlam karışıklığı yaratmaması içindir.

Kaynak: DİE.

ÜÇÜNCÜ KISIM

1990'lar Sonrası Dünyası ve Türkiye'nin "Finansal Krizler"i

2000'li yılların krizinde protestoda bulunan
banka mağdurlarının engellenmesi.

i) Dünya 1990'lar sonrasında yeni bir evreye girdi; artık sadece "yeni dünya düzeni" değil, önce tek-kutuplu dünyada "Amerikan hegemonyası", daha sonra da (Bill Clinton'ın ikinci ABD başkanlığıyla birlikte) "Amerikan İmparatorluğu"ndan bahsedilir oldu. Önce Doğu Bloku (1989), onu SSCB'nin dağılması (1991) izleyince, iki kutuplu dünya tarihe karışmış, ABD dünyanın tek egemeni kalmıştı. Hedefi, savına göre, demokrasi, insan hakları, serbest piyasa ekonomisi, barış gibi siyasal ve ekonomik amaçların dünyada kabulüne dayanıyordu. Ne var ki, uygulaması hiç de böyle olmadı; ABD doları, sermayesi ve egemenlik çıkarları için yeniden şekillendirilecek bir dünyanın oluşturulmasına, bu amaçlara dönük yerel savaşların yayılmasına dönüştü. Küreselleşmenin ekonomik boyutuna koşut bir de siyasal boyutu gündeme oturdu.

Aynı zamanda "1990'lar, yeni bir odak noktasının 'yükselen pazar'ların (piyasaların) doğuşuna tanık oldu (Henderson, 2000, s.15). Amaca göre paraların "konvertibilite" tanımı, ticarette serbestleşme yanında her türlü sermaye hareketlerinde serbestleşmeyi de içermek üzere değiştirildi. IMF anasözleşmesine yeni tanımıyla içerildi; yükse-

len pazar ülkelerinin de paralarının bu yeni tanımla konvertibiliteye geçmesi sağlandı. Bu arada Türk lirasının Ağustos 1989'da konvertibilitesi IMF'de onaylandı.[1] Böylece, yerli-yabancı sermaye hareketlerinin her biçimi üzerindeki devlet denetimi kalkmış oluyor, sermaye ulusal sınırları içeri-dışarı serbestçe aşabiliyordu. Bunun bir önceki adımı, serbest sermaye hareketlerinin kârlılığını garanti etmek üzere, söz konusu ülkelerin yeniden şekillendirilmesi, yani "yapısal uyum" sağlamaları oldu; bir diğeri de uluslararası sermaye hareketlerinin rizikolarını düşürmek üzere, "rating" (derecelendirme) kurumlarının bu ülkeleri yakından izlemeleri ve notlandırmalarının devreye girmesiydi. Başlangıçta, Türkiye dahil 18 orta gelir düzeyindeki yarı sanayileşmiş ülkeyi kapsayan bu yeni "odak noktası", daha sonra 24 adet ülkeyi kapsar oldu. Paraları konvertibiliteye dönüşen, pazarları ve sermaye hareketleri tümüyle serbestleşen bu ülke takımı, ABD/AB egemenliğindeki uluslararası kredi ve ticari sözleşme kurumlarının (sırasıyla IMF ile DB ve DTÖ gibi) aldığı kararları, yaşadıkları krizlerde, uygulama durumunda kalan, ekonomileriyle siyasetlerinin bunlarca şekillendirildiği ülke takımına dönüştüler. Artık devlet ekonomiye müdahale etmeyecek, mali destek vermeyecek, kamu girişimleri özelleştirilecekti.

Bunların toptan serbestleştirilmesinin gerekçesi, iddiaya göre, 1980'lerin "borç krizleri"nde yatıyordu. Borç krizleri uluslararası bankaları sarstığı, resmi dış yardımlarsa ortadan kalktığı için, hesapça amaç, uluslararası serbestleşen sermaye hareketleri yoluyla "kredi ihtiyaçları"nın karşılanması, böylece gelişmelerini sürdürebilmeleriydi. Oysa 1990'ların başından itibaren dünya ekonomisi iyice istikrarsızlaşmaya başlamıştı. Dış dünyaya açıklığın bu istikrarsız ortamda artmasıyla acaba bunlar kazanır mı, yoksa kaybeder miydiler?

Nitekim, istikrarsızlık daha baştan itibaren yükselen pazarları tanımlamaya başlamıştı. Yansıyan olumsuzluklara karşı devletin uygulayabileceği politika aletleri giderek ortadan kaldırıldığı gibi, üreti-

1 Princeton Üniversitesi (ABD) çerçevesinde ünlü iktisatçıların katıldığı konferansa sunulan tebliğler (Mayıs 1998), bir kısmının bu konuda çok şüpheli olduklarını, bunların çoğunun da onaylamadığını ortaya koyuyordu.

min temelini oluşturan kamusal büyük yatırımlar da özelleştiriliyor; piyasa ekonomisi ve kârlılık kıstasının "kamu yararı" alanına da yayılması, sosyal devletin temellerini oluşturan kurumların rekabet adına tırpalanması bunları izliyordu.

ii) Gerçekte giderek kârlılığın düştüğü bir ortamda, başta ABD, gelişmiş dünyanın sermayesine yeni kâr alanları yaratmak için yükselen pazarların devreye sokulmasının temel amaç olduğu kısa sürede ortaya çıktı. "Küreselleşme" (globalization) diye bir de yeni kelime yaratarak pazarlanan politikaların gerisinde kârlılığının artması yatan sermaye, iki farklı biçimde dünyada dolanıyor. Biri çokuluslu şirketlerdir; bunlar İkinci Dünya Savaşı sonrası hızla yayılan, dünya ticaretinde giderek artan bir pay alan ve doğrudan sermaye yatırımları yapan şirketler takımıdır. Giderek sayıları, boyutları ve yerleştikleri ülkeler kadar faaliyet alanları da genişleyen çokuluslu şirketler doğrudan yatırımları yaparken, yükselen pazarların uygun biçime girmeleri sağlanıyor; yatırım yapacakları ülkelerin hukuk düzeni, kurumsal yapıları ve politikaları, bunların kârını en çoklaştırması, rizikolarını en azlaştırması amacına göre şekillendiriliyor; diğer yandan, devletlerin bunları denetleme aletleri tümden yok ediliyor. Bu arada siyasi yapıları da, anayasalar dahil, buna göre şekillendiriliyor. Çoğu zaman krizlerde IMF/DB kapısına kredi almak için giden ülke, bu taleplerin yerine getirilmesi şartıyla karşılaşıyor.

Sermayenin küresel dolaşımında aldığı ikinci şekil, mali yatırımlardır; burada amaç "para üzerinden para kazanmak"tır. Üretime doğrudan katkıları olmadığı için sağladıkları kâr, varolan gelirden pay almak biçiminde gerçekleşir. Yani, "sıfır-toplamlı-oyun" oynarlar, kâr ederken varolan gelirden pay alırlar. Bu açıdan, üretimde artış sağlarken, üretimden kâr eden doğrudan yatırımlardan farklıdırlar.[2]

---

2 Gerçi çokuluslu şirketler, "transfer fiyatlaması" yoluyla, kârlarını en uygun gördükleri (en az vergi ödeyecekleri) ülkelerde toplayabiliyorlar; başka bir ülkede yaptıkları üretime pazar açmak için kurdukları satış mağazaları (ticarete doğrudan yatırım) da herhalde üretime katkı sayılamaz örneğin. Yine de hiç olmazsa istihdama katkı yapmakta, yeni düzenleme, pazarlama yöntemleri getirmektedirler.

1960'lı yılların ikinci yarısından itibaren uluslararası para piyasalarında çığ gibi katlanarak büyüyen bu fonlar, birinci kategorideki sermayeden farklı olarak son derece hızlı hareket ederler. 2000'lerin başında sadece döviz piyasalarında 2 trilyon dolarlık günlük işlem hacmi yaratmaları tutarın büyüklüğünü; bilgisayarlar yoluyla ışık hızında bir yerden diğerine hareket edebilmeleri de hareket hızlarının yüksekliğini gösterir. Döviz piyasaları ve sermaye piyasalarında bonolar, tahviller, hisse senetlerine mali yatırımlar, kısa vadeli banka kredileri aldıkları başlıca şekillerdir; ancak "kayıt dışı" ya da "yasadışı" (mafya, uyuşturucu, silah kaçakçılığı gibi) fonlar da bu arada aynı hareketlere katılabilmektedir. Bu fonlar yerli olabildiği gibi yabancı kökenli de olabiliyor. Ekonomi yazınına "sıcak para" tanımıyla giren bu fonlar,[3] dışarıdan içeriye ya da içeriden dışarıya ülke sınırı tanımaksızın hareket ederken, ülkenin ekonomisinde de büyük iniş-çıkışlara yol açabilmektedirler; bir yandan girişlerinde önce köpüklerle ekonomi yapay biçimde şişerken, bu süreçte finansal dengeler bozulurken, bunu izleyerek ani çıkışlarında krizler patlayabilmektedir. İşte, "finansal kriz" diye tanımlanan sıcak para hareketlerinin yol açtığı bu krizler, Türkiye'de, diğer yükselen pazar ülkeleri gibi, 1990'lardan itibaren sık sık yaşanır olmuştur. Bu krizlerin bir özelliği de, "domino" kuramına uygun biçimde bir ülkeden diğerine sıçraması, yayılma eğilimi göstermesidir. Örneğin 1997 ortasında Tayland'da başlayan Asya krizi, önce bölge ülkeleri, 1998'de Rusya ve Türkiye, bu sonuncularla birlikte Arjantin, Brezilya gibi Latin Amerika ülkelerini sırayla vurmuştur. Krizler, bu ülkelerde daha önceki dönemlerde de görülüyor, ancak bunlar çok zaman tekil ülke düzeyinde kalıyordu. Petrol krizi yıllarında görülen "grup" halinde krizler, bu kez "piyasa" yoluyla yayılan grup krizlerine dönüşmüş bulunuyor; yükselen pazarlar köpüklerle krizleri "ortak kader" gibi paylaşıyorlar.

1990 sonrası yıllarda yükselen pazar ülkeleri, bu arada Türkiye'nin yaşadığı finansal krizler, savaş sonrası dünyası için yeni bir olay

3 Türkiye'de yerli kaynaklı sıcak para için "kara bıyıklı para" gibi renkli bir tanım uydurulmuştur.

olsa da, kapitalizmin tarihinde, 1860-1914 arası dönemde büyük finansal krizler sık sık yaşanmıştı. Dönemin neo-klasik iktisat yazınının neredeyse "es" geçtiği bu krizler,[4] oysa dönemin sosyalist-Marksist yazınında Alman, Avusturyalı ve Rus iktisatçılar tarafından uzun boylu incelenmişti. Örneğin, Avusturyalı Marksist R. Hilferding, *Mali Kapital* (1910) başlıklı eserinde finansal hareketleri incelerken, bugün yaşanan "finans kapitali" hareketlerinin ve krizlerin dünkünden pek de farklı olmadığını ortaya koymuştu; Marksistlerin birçoğu "emperyalizmi" tanımlarken, "kapitalizmin son aşaması" diye tanımladıkları "finans kapital" olgusuna işaret etmişlerdi. Ancak, o günlerde yaşanan krizlerin zayıflattığı ülkelere dış dayatmalar, büyük devletler kanalından ortaya çıkıyordu. Günümüzde oysa krizler, gündeme, IMF ile Dünya Bankası'nın kredileriyle birlikte programlarını da getiriyor; dayatmalar, sanki büyük devlet ve büyük sermaye çıkarlarından bağımsız olarak tasarlanmış gibi bir izlenim veriliyor. Oysa bunların yönetim kurulları tam da bunların egemenliğindedir.[5]

Ancak, günümüzde yükselen pazar ülkeleriyle birlikte Türkiye'nin yaşadığı finansal krizler, geçmişte Marksistlerin savunduğu gibi kapitalizmin gelişmiş ülkelerde yaşayabilirliğini değil, yükselen pazar denen ülkelerden özellikle bazılarının gelişmelerini, hattâ "ulus-devletler" olarak varlıklarını tehdit edecek noktalara gelmiştir. Bir kere, çoğunlukla yükselen pazar ülkelerinin "kalkınmaları-gelişmeleri" için geçmişte yaptıkları planlar, programlar yerini, küreselleşme yolunda IMF ve DB tarafından kredi verme karşılığında dayatılan programlara bırakmıştır. Krizlerin bu ülkeleri içine düşürdüğü darlıklar, kredi almak için dayatılanlara "harfiyen" uyma zorunluluğunu getiriyor. Ne var ki, gerçekte gözlenen, IMF/DB programlarının çok zaman olumlu çözüm üretmek yerine, içerdiği egemen devlet çıkarlarını koruyucu politikalar ve tutarsızlıklarla durumu daha da kötüleştirdiğidir. Bunun en

4 I. Fisher, K. Wicksell, A. Marshall gibi iktisatçılar para teorisi çerçevesinde bu krizleri incelemişlerdi.

5 *Washington Consensus* diye bilinen küreselleşme politikaları ABD Hazinesi, Wall Street ve ABD çokuluslu şirketlerinin ortak kararlarıyla oluşturulmuştur (R. Wade, 1998/1999).

iyi örnekleri 1990'ların başından itibaren Arjantin, 1998'den itibaren de Türkiye'dir. Üçüncü Kısım nitekim bu nedenle, 1998'de başlayan, 2003 sonunda henüz aşılmamış olan Türkiye'nin yaşadığı krize (Sekizinci Bölüm), bıraktığı olumsuz mirasa (Dokuzuncu Bölüm) ve yeni kriz rizikoları getiren, ekonomiyi sürekli kriz tehdidi altında tutan 2000'lerin başındaki yerel ve dünya olaylarına (Onuncu Bölüm) ayrılmıştır. IMF/DB programlarının hatalarıysa, temelde uluslararası sermayenin ve ABD egemenlik çıkarlarının öncelikli hedef olarak ve krizdeki zor durumu fırsat bilerek, krize düşmüş ülkeye dayatılmasından kaynaklanmaktadır. Washington konsensusun varsayımı, ABD sermayesi için "iyi" olanın, dünya için de iyi olduğudur.

Ünlü ABD'li iktisatçı Jeffrey Sachs, IMF ve DB'nin program reçeteleri bağlamında şöyle diyor (Nakleden J. Sangman, "The search for good jobs", 22 Aralık 2003):

> "Yapısal-uyum dönemi hiçbir yerde IMF ve Dünya Bankası için başarılı olmadı. Tavsiyeleri çok basite indirgenmişti ve sorumluluğu paylaşmaktadırlar."

Ancak, bundan daha vurucu ifadeleri, bu kısımda sık sık başvuracağımız, Nobel ödüllü, olayları içeriden yaşayarak gören J. Stiglitz'in eserlerinde görmek mümkündür (Stiglitz, 2002 ve 2004).

İşte Türkiye'nin 1998'in ikinci yarısında başlayıp, IMF'nin politikalarıyla şiddetlenip, büyük bir bankalar kriziyle süren ve geride çok kötü ve ağır bir miras bırakan krizi, aynı zamanda, inanılmaz sayıda dış dayatmaların da yaşandığı yıllar olmuştur.

YEDİNCİ BÖLÜM

Türkiye'nin Yaşadığı En Büyük Finansal Kriz: 1999-2002

I. ASYA-RUSYA KRİZİNİN TÜRKİYE'YE İNTİKALİ

i) 1990'lı yılları gelişmiş dünya, aradaki ufak tefek sarsıntılar bir yana bırakılırsa, 1997'nin ortasına kadar olumlu bir gidişle geçirdi. ABD 1987'de New York borsasının çöküşünü izleyerek girdiği durgunluğu, 1992 sonrasında atlatmıştı. Bill Clinton'ın iktidara gelmesiyle birlikte de iç ve dış açıklarını giderek küçültme yoluna girmişti. Teknolojik devrimin getirdiği hisse senedi fiyatı artışları dünyanın her yanından sermayeyi ABD'ye çekiyor, borsada fiyatlar şişerken de oluşan etkileri, ekonomideki bütün göstergeleri iyileştiriyordu. AB'ye gelince: Bunun etkisiyle ortaya çıkan 1992 ve 1993 yaz aylarındaki para krizlerinde birçok üyesinin (İngiltere, İspanya, Portekiz, İtalya gibi) paraları şiddetli devalüasyonlar yaşıyordu. Ancak bu da kısa sürede atlatıldı. Buna karşılık, 1990'da Tokyo borsasının çöküşü sonrasında Japonya şiddetli bir finansal krize düşmüş, yaşadığı deflasyonist süreci atlatamamış, durgunlaşmıştı.

Yükselen pazar ülkelerinin Asya Kaplanları kesimiyse, 1992 yılında konvertibiliteyle birlikte paralarını ABD dolarına endeksleyerek, izleyen beş yıl süresince dünyadan sermaye çekmeyi sürdürüyor, hızla

büyüyor, fırlayan borsa fiyatlarıyla birlikte bütün ekonomi bir "köpük" yaşıyordu. Bu köpük, gerçi arada tırpan da yiyordu:[1] Çin'de "yuan"ın devalüasyonu, Asya Kaplanları'nın rekabet gücüne atılan ilk tırpandı. Bunu, ABD dolarının, teknoloji devrimine bağlı verimlilik artışından ve sermaye girişinden kaynaklanan, hemen bütün başlıca dünya paraları karşısındaki değer artışı izledi; paralarının dolara sabitlenmiş olmasından ötürü, dolar diğer paralar karşısında değerlenirken, bu ülkeler de aynı değerlenmeyi kendi paralarında yaşıyordu. Tabii, rekabet gücü kaybının yaşanıyor olması, aynı zamanda bunların CİB açıkları büyürken, başta kısa vadeli borçlar, dış borçlarının da giderek artması demek oluyordu. Nitekim 1997'ye gelindiğinde, bunların en büyük boylularında (Endonezya, Tayland, G. Kore gibi) kısa vadeli dış borçlar toplamın % 60'ını aşmış, ticari bankaların döviz borçları varlıklarını kat kat aşıyor düzeye varmıştı. En kritik düzeyde olansa Tayland'dı; bankacılık kesimi yüksek bir kırılganlık sergiliyordu. 1997'nin ortasına doğru Tayland merkez bankasının 30 küsur milyar dolar olduğu söylenen rezervlerinin, sadece 1.1 milyar dolar kadar olduğu ortaya çıktı; buna 1997'de ABD ekonomisinde ortaya çıkan sarsıntının faiz hadlerinde bir yükselmeye yol açma olasılığı söylentileri eklendi. Ve Tayland'dan sermaye kaçışıyla parası baht, şiddetle devalüe oldu; köpük yaşayan bölge ülkelerinden sermaye kaçışı yayılırken, devalüasyonlar birbirini izlemeye başladı. Domino teorisi etkisini gösteriyor, Asya ülkeleri peşpeşe krize düşüyordu. Zaten finansal bunalımını tam atlatamamış olan Japonya (bölgenin en büyük doğrudan ve mali yatırımcısı) yeni kayıplarla yeni darbe alıyordu.[2]

Krizin ciddiyeti başta ABD, dünyada "Acaba 1929 bunalımı tekrarlanır mı?" sorusunu gündeme getirirken, kriz hemen Latin Amerika'da etkili olmaya başlamıştı: Arjantin ve Brezilya krizi yaşıyorlar-

1 Asya krizinin ayrıntılı açıklaması için bkz. C. Henderson, 2002; A. Sönmez, 2003.

2 Bölgede riski büyük olan Japonya, kendi sermayesini kurtarmak için G-7 devletlerine şöyle bir teklif getirdi: 100 milyar dolarlık bir katkıyla, Asya için yeni bir IMF kuracak; böylece bu ülkeleri krizden çıkarma işini üstlenecekti. Bu teklifi, başta ABD, IMF'nin etkinliği azalır gerekçesiyle reddedildi, ancak Japonya'nın taşıdığı riskin büyüklüğü ortaya çıktı.

dı. Kısa vadeli sermaye yükselen pazarlardan kaçmaya başlıyordu.[3] Ancak izleyen en büyük çöküş, "geçiş ekonomisi" sorunlarını henüz atlatamamış olan Rusya'da patlak verdi (Krizin yayılması için bkz. Onuncu Bölüm, Grafik II ve III). Büyük çapta hammaddeler, başta petrol, ihraç ettiği bu ülkelerde talebin dibe vurması, bir yandan da sermaye kaçışı Rusya'yı iki yoldan vurdu, 1998'de, ruble % 40 oranında devalüe olurken olay Rusya'yı moratoryum ilanına götürüyordu. Rusya da, tıpkı Asyalı Malezya gibi ağır şartlar getiren IMF ile anlaşmayı reddetti; kendi güçlerini seferber ederek bunalımı atlatma yoluna gitti.

ii) Kriz Türkiye'ye, canlı bir ekonomik gidiş yaşarken, 1998 ortasında intikal etti. İntikal doğrudan ve dolaylı yollardan ortaya çıktı: Asya ülkeleri paralarındaki şiddetli devalüasyon, Türkiye'nin bu ülkeler karşısında üçüncü piyasalarda rekabet gücünü düşürdü; ayrıca, bu bölgeye sattığı bazı hammaddeler ve ara malların ithalatını azalttı. Bu doğrudan etkiye Rusya kanalından intikal eden dolaylı etki eklendi. 1992'den itibaren Rusya'nın ihracatta giderek artan bir pay alması, 1997'ye gelindiğinde toplam ihracatın % 8'ine yaklaşması ve "bavul ticareti", 1998'de Rusya'nın yediği darbe ile birlikte şiddetle düşüşe geçti; bu ülkeden turist gelişlerinin neredeyse yarılanması buna eklendi. Kriz bir de Rusya kanalından Türkiye'ye intikal ediyordu. İşte en şiddetli darbe bu yoldan ortaya çıktı: 1997'de ihracatın, 1996'daki 32.1 milyar dolarlık düzeyde kalırken, 1998'de bir de gerilemesi, 30.7 milyar dolarda kalması çok olumsuz bir etkiydi; turizm gelirleri de son iki yılda pek artmadı. Diğer yandan, borsadan çekilen paranın etkisiyle, İMKB'de (dolar üzerinden) birim fiyat endeksi, 1997'de sabit kalmışken, 1998'de 6.7 milyar dolarlık net çıkış ile % 47 oranında düştü. 1998 başı ile sonu arasında birim değer İMKB'de 1.52 centten 0.82 cente inmişti (Merkez Menkul Değerler Araştırma Departmanı [İnternetten]).

Gerçi Türkiye, ihracatı bir miktar gerilese de, kısmen 1998'de petrol fiyatındaki hızlı düşüşten ötürü ithalatının da düştüğüne (47.5

3 Asya'nın en büyük ülkeleri Çin ve Hindistan, döviz kontrolü uyguladıkları için, bu krizin dışında kalabildiler; aynı şekilde Malezya, döviz kontrolü uygulamaya geçti, krizi kendi gücüyle aşmayı başardı.

milyardan 44.9 milyar dolara) tanık oldu; CİB 1.98 milyar dolar tutarında fazla verdi. Bunda, imalat sanayiinde kapasite kullanım oranı % 79'dan % 77'ye gerilerken, üretim endeksinin de (1997=100) 1998 başında % 104.4'ten yılın ortasında 102.3'e gerilemesinin payı vardı.

Gerçi Türkiye, dış ticaretle birlikte imalat sanayiinde ortaya çıkan gerileme belirtilerine rağmen, 1998'de GSMH'yi % 3.9 oranında artırabildi. Bunun temel nedeni, tarım üretiminin % 8.4, madencilik üretimininse % 9.3 gibi olağanüstü oranlarda artmasıydı; oysa imalat sanayii üretimi ancak % 1.2 kadar artabilmiş, inşaat duraklamıştı.

İşte tam Asya-Rusya krizinin Türkiye'ye intikal etmeye başladığı ortaya çıkarken, dünyada durgunluk yayılırken, bununla eşanlı olarak hükümet enflasyonu düşürme kararı alıyordu. 1997 sonunda enflasyon oranı % 100'ü aşmış, 1998 Ocak ayında da yaklaşık aynı düzeyi sürdürmüştü (% 97.5).

II. ENFLASYON KONTROLÜNDEN IMF İLE "STAND-BY" ANLAŞMASINA

1. 1998 (Temmuz) IMF ile Yakın İzleme Anlaşmasının ve 1999 Yılının Getirdikleri

i) Krizin dalga dalga dünyada yayıldığı ve Türkiye'ye de yansıdığı bu ortamda, iktidardaki hükümet enflasyonu denetleme programı hazırladı, 1998'de yürürlüğe koydu; yılın ortasında da IMF ile bir "yakın izleme" anlaşması yaptı. Program temelde maliye politikaları ve doğrudan para arzının denetlenmesiyle, 1998 yılında beklenen enflasyonun % 50 olacağı hedefiyle yürürlüğe girdi. Gerçekten de yılın başından itibaren kararlı uygulama sayesinde yılın fiyat artışları (TEFE % 71.8, TÜFE % 84.6) 1997'nin biraz altına inmişti (Tablo I).

Uygulanacak önlemler arasında TCMB'nin Hazine'ye vereceği avansının bütçe harcamalarının % 15'ten % 3'e inmesi, bankaların net pozisyon açıklarının sermaye varlıklarının % 50'den % 30'a indirilmesi, tarıma Ziraat Bankası'nca uygulanan faiz hadlerinin fon maliyetini karşılamasının sağlanması ve benzer faiz düzenlemeleri gibi pa-

TABLO I
GSMH ile TEFE ve TÜFE Yıllık Artış Hızı (%)
(1997-2003)

Yıl	GSMH	TEFE	TÜFE
1997	8.3	81.7	85.7
1998	3.9	71.8	87.6
1999	-6.1	53.1	65.0
2000	6.1	51.4	54.9
2001	-9.2	61.6	54.4
2002	7.7	50.1	45.0
2003	5.9	26.1	25.5

Kaynak: DİE.

ra politikasına ilişkin önlemler yer alıyordu. Maliye politikası ayağındaysa, bütçedeki faiz dışı fazlanın GSMH'nin % 4'ünün üzerine çıkarılması; kamu kesimindeki ücret artışları ve destekleme fiyatlarının hedef enflasyon oranı % 50'nin altında tutulması; faiz gelirlerinden stopaj vergisi alınması ve vergi kaçaklarını azaltıcı idari önlemler getirilmesi bulunuyordu. Döviz kurlarıysa, hedef enflasyon oranı % 50 oranında artışla sınırlanacaktı. Ayrıca, özelleştirmeye hız verilecek ve bir vergi reformu yapılacaktı (Parasız, 1998, s.444-449).

1998'de ekonominin gidişatı, uygulanan para programına, dünyada yayılan krize rağmen göreli olumlu sayılabilirdi. Yüksek oranda olmasa da GSMH büyümüş, CİB önemli bir fazla vermiş, ne iç ne de dış borç stoklarında ciddi bir artış olmuştu. Ancak % 50 enflasyon hedefi tutturulamamış, reel kurda 6 puanlık bir artış ortaya çıkmıştı (**Tablo II**). Mali müesseseler kesimiyse, % 6.9 üretim artışıyla, tarım ve madencilik gibi en hızlı büyüyen, GSMH artışını (% 3.9) kurtaran kesimler arasındaydı. Buna karşılık özel nihai tüketim harcamalarındaki artış (% 0.6) neredeyse duraklarken, gayrisafi sabit sermaye oluşumu eksi büyüme (-% 3.9) sergiliyor, duraklayan inşaat ve imalat sanayiinin gerisindeki nedeni açıklıyordu. Sermaye girişi/GSMH oranıysa neredeyse sıfırlanmıştı (**Tablo II**).

TABLO II
Hazine Bonosu Faiz Hadleri, Reel Kur ve Sermaye Girişi/GSMH Oranı
(1997-2002)

Yıllar	Faiz Hadleri: Mevduat (Yıllık)	Faiz Hadleri: Hazine Bonosu	Reel Kur (1995 = 100)	Sermaye Girişi/GSMH (%)
1997	96.6	126.7	115.9	4.5
1998	94.6	123.1	120.9	0.2
1999	46.7	131.5	127.3	2.5
2000	45.6	38.3	147.6	4.7
2001	62.5	96.2	116.3	-9.7
2002	48.2	63.8	125.4	1.1

Kaynak: DİE, DPT.

ii) 1999'daki olumsuz gidişatta, izlenen enflasyonu düşürme programı yanında çok sayıda dışsal etken rol oynadı.[4] Yılın ilk çeyreğinde A. Öcalan'ın (PKK başkanı) yakalanması Avrupa'da Türkiye aleyhtarı bir kampanyanın başlamasına yol açtı; aynı zamanda enflasyon hedeflemesiyle reel kur biraz daha değerleniyor, 1995'e oranla % 27'yi aşıyordu. Bunlara olumsuz dışsallıklar olarak şiddetli kuraklık ve ekonominin kalbinin attığı Marmara Bölgesi'nde büyük yıkım yanında çok sayıda cana malolan iki deprem, yaz ayları ve sonbahar aylarında eklendi. Bu arada enflasyon biraz daha düşerken, kaçan sermaye geri dönerken (Tablo II), Hazine bonosu faizlerinin artışını sürdürmesi, % 131.5'e fırlaması reel faizleri iyice artırıyordu; bunun ve düşen GSMH'nin etkisiyle konsolide bütçe açığı/GSMH oranı, 1998'de % 7 kadarken, 1999'da % 11.6'ya, iç borç stoku/GSMH oranı da % 21.7'den % 29.3'e fırlıyordu. Aynı olumsuzluk iş yaşamında ortaya çıkmıştı: İşgücü ödemeleri payı GSYİH'nin % 25.5'inden % 30.7'ye çıkarken, işletme artığı payı % 57.7'den % 51.4'e geriliyor, bu arada gayrisafi sabit sermaye oluşumu % -16 gibi olumsuz ve yüksek

4 Bu paragrafta ve izleyen paragraflarda verilen rakamlar, başka bir kaynak belirtilmemişse, DİE, DPT ve TCMB kaynaklarından alınmıştır.

bir orana ulaşıyordu. Bu arada 1997'de duraklamaya geçen ihracat, 1999'da 28.8 milyara inerek yaklaşık 3.5 milyar dolar, turizm gelirleriyse 1.7 milyar dolar geriliyordu. Gerçi CİB açığı, gerilemeyi sürdüren ithalat dolayısıyla sadece 1.3 milyar dolar kadardı. Ancak iç borç oranı GSMH'nin % 29'unu aşarken, dış borç oranının da GSMH'nin % 47.3'ten % 55.3'üne çıkmış olması, iktidara gelen yeni koalisyon hükümetini endişelendirdi; artan reel faizler karşısında özellikle iç borç oranlarının çevrilebilirliği konusundaki kuşku, IMF ile Aralık 1999'da yeni bir stand-by anlaşması yapmaya götürdü.

Gerçi 1999'da yaşanan felâketlere karşılık iyimserlik yaratan bazı olumlu göstergeler de ortaya çıkmıştı. Bunların arasında Güneydoğu'daki çatışmaların sona ermesi, yılın son ayında (Aralık) toplanan AB Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin adaylığının onaylanması, ABD Başkanı Bill Clinton'ın Türkiye'yi ziyareti, depremler sırasında dış dünyanın Türkiye ile dayanışmaya girmesi önemli olaylardı. Ayrıca, yaşanan felâketlere rağmen enflasyon hızı da düşmeyi sürdürmüş, TÜFE % 65'e inerken TEFE hedef enflasyona % 53.1 ile çok yaklaşmıştı. Ne var ki uygulanan program TL'yi biraz daha reel değer artışına sokarken, reel faizleri de göklere fırlatmış, sermaye girişlerinde sıcak para getirisi % 43.6'ya çıkmıştı. Depremin getirdiği rizikolara rağmen sermaye girişindeki artışın (GSMH'nin % 2.5'i) nedeni de bu olmuştu.

2. IMF ile 17. Stand-by Anlaşmasının Getirdikleri ve 22 Kasım 2000 Krizi

1999'da GSMH % -6.1 oranında düştü, işsizlik tırmanışa geçti. Gerçi 2000 yılına girerken dünyadaki gidişatta iyileşme gözleniyordu. Ancak, bu denli yıkıntıya uğramış, iç borç GSMH oranı % 29'u, dış borç/GSMH oranı % 55'i aşmış, reel faizleri göklerde gezinen bir ekonomide yeni stand-by anlaşması, 1998'dekinin şiddetlenerek devam ettirilmesi olmalı mıydı? Bu soruyu yetkililerden kimse sormadı, ama olmaması gerektiğini yaşanan olaylar ortaya koydu.

i) İmzalanan 17. stand-by anlaşması ilginç bir tesadüfle, 1999'da Dünya Ticaret Örgütü'nün Seattle'deki (ABD) toplantısında

büyük protesto gösterileriyle karşılaşıldığı bir ortamda yürürlüğe girmişti; Türkiye'de yıkım yarattığı izleyen 2-3 yılda da, nerede IMF ya da DB, DTÖ toplantısı olduysa şiddetli protestoların hiç eksik olmadığı gözlendi. Türkiye'nin yaşadığı deneyim tam J. Stiglitz'in IMF politikalarını eleştiren kitabının izdüşümünde yürürlüğe girdi ve onun savlarını doğruladı (Stiglitz, 2002):

> "Uluslararası Para Fonu'nda politikaların oluşturulmasında ..... kararlar, ideoloji ve kötü ekonomiden oluşan tuhaf bir karışıma dayanarak veriliyordu. ..... IMF'nin önerdiği çareler işe yaradığı kadar sık, hattâ işe yaradığından daha sık çuvallar" (s.13 ve 14).

Anlaşmaya göre, IMF üç yıllık sürede 7.5 milyar doları "ek rezerv kolaylığı", 2.9 milyar doları stand-by için olmak üzere 10.4 milyar dolar sağlayacaktı. Programın bir boyutu makro-ekonomik istikrar yolunda enflasyonun düşürülmesi, diğer boyutu "yapısal reformlar" denilen serbestleşmeye ilişkin dayatmalarla ilgiliydi. Bu iki boyuttan birincisi Stiglitz'in "kötü ekonomi" tanısına, ikinci boyutu da "ideoloji" tanısına tam uymaktaydı. Nitekim, bu program uygulandığı 2000 yılında öyle onarılmaz bir tahribata yol açtı ki, yine Stiglitz'in tanımıyla tam "çuvalladı"; öyle ki, 2001 yılı "Türkiye'nin yaşadığı en şiddetli kriz yılı" olarak tanımlandı. Aslında kriz belirtileri 2000'in ilk yarısından itibaren bankalarda başlayan sarsıntıyla ortaya çıktı; Kasım krizinde IMF desteğiyle atlatılılır gibi oldu; büyük çöküşse 2001'in başında döviz fiyatında fırlamayla patladı, yeni bir stand-by anlaşması gerekti. 2001'de dünyada eşanlı bir kriz yaşanıyordu.

Başlangıçtan itibaren hükümet de, iş âlemi de 17. stand-by'dan çok memnun gözüküyordu. Oysa ülkenin "iyi" iktisatçıları "kötü ekonomi"nin farkındaydı.

ii) Programın makro-ekonomik istikrar boyutu, enflasyonda "şok" nitelikli bir düşüş öngörüyordu, öyle ki, 2002 sonunda enflasyon tek haneli bir rakama inmiş olacaktı. Bu nedenle para tabanındaki genişleme, "para kurulu" sistemini andırır biçimde, ancak

2000 yılının diğer çok önemli bir olayı yılın ilk yarısında faiz hadlerindeki hızlı düşüş oldu; hem de Hazine bonoları faiz hadleri sadece nominal olarak düşmekle (1999'da % 131.5'ten % 38.3'e) (**Tablo II**) kalmadı, aynı zamanda reel olarak da hızla düştü; sonbahara girerken, TL'deki aşırı değerlenmeye rağmen, sıcak paranın getirisi % 2'nin altına düşmeye başlamıştı. Tabii, CİB açığının büyümesi devalüasyon beklentisi yaratıyor, bu da giren sermaye açısından getirisi düşerken, kayıp rizikosunu büyütüyordu. İşte bu ikisi birarada (mali yatırımlarda düşen reel getiri ve devalüasyon beklentisi) giren sermayenin çıkışını hazırladı. Yerli sermaye de aynı yolu izledi; içerideki para ikâmesinin etkileri eklendi: 1999'un sonunda 41.5 milyar dolar olan döviz tevdiat hesapları tutarı, 2000 Eylül'üne gelindiğinde % 17.3 oranında artarak 47.3 milyar dolara varmıştı. Oysa, bu olumsuz gidiş sürerken, IMF'nin öncelikli önem verdiği "faiz dışı bütçe fazlası/GSMH" oranı 1999'da % 1.8'de kalırken, % 5.3'e varıyor, bu bağlamdaki beklentisi neredeyse yerine geliyordu. Ne var ki, programın öngördüğü özelleştirmeler yapılamamış, kamuya ek kaynak sağlanamamıştı.

iii) IMF programı, makro-ekonomik istikrar paketindeki kur çapasının CİB açıklarını büyütürken, açıkların dış finansmanının ticari banka sistemi yükümlülüklerine getireceği sorunları hesaba katmamıştı. Açıklar büyürken, oysa bir yandan da bankaların açık pozisyonları ve kısa vadeli dış borçlar tehlikeli boyutlara varıyordu.. Yıl sonunda bunların TCMB net uluslararası rezervlerine oranı % 81'di (**Tablo III**).

2000 yılının son aylarında açıklarını indirmek ve hesaplarını kapamak telaşına giren bankalar, TL darlığına düşerken faiz hadleri artışa geçti. Kasım ayında İnterbank piyasasında gecelik ortalama faizler (Ağustos'ta % 35) Kasım'da % 80.5'e, en yüksek olarak da % 316'ya fırladı. Bankaların borçları kapatmak için TL'den sonra hızlı döviz alımları, TCMB net ulusların rezervlerini iki ayda (Eylül-Kasım) 5.5 milyar dolar kadar düşürüyordu. Bu arada İMKB'den çekilişlerle borsada (İMKB 100) fiyatlar da gerilemeye girmişti. Yükselen faizlerle TL'ye ulaşmak, bir yandan da döviz fiyatları pek az artsa da (Ağustos'ta 644 bin TL/dolar, Aralık'ta 675 bin TL/dolar) dış yükümlülük-

TABLO III
Toplam ve Kısa Vadeli Dış Borçlar ve Bunların Toplam Dış Borçlar ile Net Uluslararası Rezervlere Oranı (%)
(1997-2003)

	Dış Borç (Milyar Dolar)		KV Borcun Payı (%)	
Yıllar	Kısa Vadeli	Toplam	Toplam Borçta	UA Rezervlerde
1997	17.7	84.2	21.0	65.0
1998	20.8	96.4	22.0	70.5
1999	22.9	103.0	22.0	67.2
2000	28.3	118.7	23.8	81.3
2001	16.2	113.8	14.2	54.0
2002	15.2	131.3	11.8	39.9
2003*	18.6	142.0	13.1	48.9

(*) 2003 rakamları yılın ilk üç çeyreğine aittir.
KV: kısa vade, UA: uluslararası.
Kaynak: DPT.

leri karşılamak bankaları sarsıyordu. IMF'nin 7.5 milyar dolar tutarındaki ilk rezerv kolaylığı ve rezervlerden 5.5 milyar dolar satış, döviz fiyatında fırlamayı önlemişti. Bu nedenle, krizin temel kaynağı TL'deki darlık ve iç faiz artışı oluyordu, likidite darlığı ticaret bankalarını sarsıyordu. Demirbank gibi Türkiye'nin en büyük ve sağlam bankaları arasında yer alan bir bankanın elindeki Hazine kâğıtlarının birikimiyle içine girdiği likidite darlığından ötürü sarsılmasıysa, bardağı taşıran son damla oldu. Bazı bankaların TMSF'ye devriyle bu son damla taşar gibiydi. TCMB oysa, likidite darlığından kaynaklanan bu kargaşayı durdurmak için TL arzını genişletmeyi reddediyor, IMF programına sadık kalıyordu; IMF ise TL/dolar kuru artmasın diye yaptığı desteği yeterli görüyordu.

Aralık ayında faizlerdeki artış, TL'deki darlığın etkisiyle doruğa tırmanmaya başladı: Gecelik ortalama faiz İnterbank piyasasında % 199 iken en yüksek olarak % 873'e vardı. Bu arada, dış dünya kredileri kesmiş, kötü durum daha da kötüleşmişti. İrili ufaklı bankaların

TMSF'ye devredilmesi sürerken,[5] görev zararlarının büyüklüğü ortaya çıkan Ziraat Bankası ve Halk Bankası'yla Emlak Bankası'nın durumu, bankalardaki sarsıntıya ilişkin bir diğer gösterge olarak gündemden hiç inmiyordu.[6]

Ticaret bankalarının sıkıntılarını anlamak için, 2000 yılında olağandışı sermaye hareketleri olduğuna da işaret etmek gerekir. Bir kere, yurtiçinde doğrudan net yatırım 1999'da 138 milyondan 2000'de 112 milyon dolara düşmüştü; 982 milyon yurtiçi yatırıma karşılık 870 milyon dolar yurtdışında yatırım yapılmıştı. Aynı şekilde, 1999'da net portföy yatırımları 3.5 milyar dolara yaklaşırken, 2000'de 1 milyar dolar civarına inmişti; buna karşılık, aynı yıllarda sırasıyla sağlanan kısa vadeli krediler yaklaşık 3 milyar dolardan 6.8 milyar dolara fırlamıştı. Bu rakamlar, 2000 yılındaki CİB açığının bankalarca önemli ölçüde kısa vadeli dış borçlanma yoluyla karşılandığını gösterir (Tablo III). Aynı zamanda banka sisteminin niçin kısa vadeli borçlarla sarsıldığına da tanıklık eder. Bu olayın diğer yüzü, ucuz doların ve yılın ilk üç çeyreğindeki düşük faizin dış yatırımları cazip kılmış olmasıdır. Sermaye kaçışının bir diğer yüzü bazı ticaret bankaları zararlarında kaynağın, düpedüz sahiplerince soyulmuş ve soygun ürünlerinin dışarı kaçırılması olmasıdır; ödemeler bilançosunun "net hata ve noksan" kalemi 2000'de tam 2.7 milyar dolarlık çıkış gösterdi.[7] Tabii, krizin şiddetiyle reel kesim daralırken geri dönmeyen kredilerin de banka sarsıntılarında payı büyüktür; faiz hadleri şiddetle yükselirken bankaların varlık kalemleri arasında yer alan Hazine kâğıtlarının değerindeki şiddetli düşüşlerin de. 28 milyar doları aşan kısa vadeli dış borçların uluslararası rezervlere oranıysa % 81'i aşıyordu (Tablo III).

5 TSMF'ye devredilen ilk 11 banka şunlardı: Bank Ekspres, Bank Kapital, Egebank, Esbank, İnterbank, Sümerbank (özelleştirilmiş), Yaşarbank, Yurtbank, Türkbank, Etibank (özelleştirilmiş), Demirbank; bunları İktisat Bankası ve Ulusalbank izledi.

6 Hükümet, politikası gereği, üreticiye ve KOBİ'lere yaptığı kredi desteğini bütçeye yansıtmamak için, bu bankalara görev zararı olarak kaydettiriyor, böylece IMF koşullarından sapmamış oluyordu. Kamu bankaları kredilerinin asıl büyük kısmıysa politikacıların yakınlarına dağıttığı ve geri dönmeyen kredilerdi; bunların büyük kısmı yolsuzluğun simgesiydiler.

7 Cumhuriyet tarihinin en büyük "kayıt dışı sermaye çıkışı" bu yıldadır; net hata ve noksan kalemi "kayıt-dışı sermaye hareketlerini" gösterir.

Kısacası, bankaların 2000 yılı ortasından itibaren içine düştüğü sarsıntıda rol oynayan çok sayıda etken vardır. Kamu bankalarında hükümet politikaları gereği "görev" zararından eşe dosta dağıtılan kredilere, bunları özel bankalardan yüksek faizlerle borçlanmaya yöneltmeye uzanan bir çizgide bu zararların oluşumu izlenebilir; özel ticari bankalardaysa büyük çaplı kısa vadeli dış borçlanma ve dış kredi çekilişleri, kredilerin yenilenmemesi, yılın üçüncü çeyreğinde fırlayan TL faizleri dolayısıyla varlık değeri kayıpları, sahipleri tarafından soygun, geri dönmeyen krediler üstüste binmiştir. Banka çöküşleri 2000 yılına inhisar etmedi. 2001'deki krizde yenilerin eklenmesiyle sürdü. Ancak, bunda, son paragrafta inceleyeceğimiz "saflığın tehlikesi" (moral hazard) olgusunun, hükümet kadar IMF'nin yeni politika oluşturmadaki yetersizliğinin ve TMSF'nin hatalarının payı çok büyüktür.

iv) 2000 yılı tamamlanırken Türkiye görünüşe göre, döviz çapası ve yılın ilk üç çeyreğindeki düşük faizlerin etkisiyle şöyle bir sonuç sağlamıştı: GSMH kur çapasıyla yapay biçimde pompalanarak % 6.1 oranında artmış, 1999'un GSMH kaybını hesapça telafi etmişti. Ancak TL'de bir yıl içinde 20 puanlık bir reel değerleme olmuştu; CİB 9.8 milyar dolarla tarihi bir açık, "net hata ve noksan kalemi" de 2.7 milyar dolarlık yine tarihi bir kayıt-dışı çıkış gösteriyordu. Diğer yandan kısa vadeli kredilerin TCMB'nin uluslararası net rezervlerine oranı % 81'e çıkmıştı. Buna karşılık TEFE iki puan, TÜFE 11 puan (Tablo I) düşüş göstermişti. Bu fiyat artış hızındaki düşüşün reel maliyetiyse peşpeşe sarsılan ve yıl sonu itibariyle sayıları 13'e varan ticari bankanın TMSF'ye devredilmiş olmasıydı. Yılın sonuna doğru sanayi, inşaat ve ticaretteki çöküşler buna ekleniyordu. Ancak 2000 yılının son çeyreğinde ortaya çıkan bu TL darlığı-faiz artışı ve banka sarsıntısı biçimindeki kriz, 2001'in ilk çeyreğinde şiddetli bir döviz krizine dönüşünce, ekonomi, tarihi bir daralış ve işsizliğe düşerken, IMF 17. standby programının sonu geldi.[8]

---

8 Prof. E. Uygur, Kasım 2000 krizinin "finansal baskı" endeksinde konan sınırı aştığını gösterdi (7 Nisan 2001 İnternet'ten). FBE (Finansal Baskı Endeksi): Döviz Kurunda Değişme Oranı (%) + Faiz Haddinde Değişme Oranı (%) – Döviz Rezervinde Değişme Oranı (%).

Kasım 2000 krizinde dolar fiyatı neredeyse artmamıştır; oysa Şubat 2001 krizinde hem döviz hem faiz hadlerindeki artışın çok daha şiddetli olması bir yandan, döviz fiyatı tırmanışını durdurmak için rezervlerdeki erimenin şiddeti diğer yandan, 2000 krizine oranla 2001 krizinin daha şiddetli olduğunu gösterir.

Aynı sonuç, GSMH oranındaki düşüş (%) artı istihdam oranındaki (%) düşüşler karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır; bu gösterge finansal baskıyı değil, durgunluğun boyutunu gösterir. Yani 2001'deki finansal krizde hem finansal baskı, hem izleyen durgunluk boyutu Kasım 2000'dekine oranla daha şiddetlidir.

3. Sermaye Kaçışının Hızlanması, 19-22 Şubat Krizi ve IMF ile 18. Stand-by Anlaşması

i) Dornbusch bir makalesinde Türkiye örneğini vererek[9] şöyle diyordu: (Şubat-Mart 2001):

> "Eğer bankacılık sistemi kısa dönemli fonlanıyorsa, kriz hızla ilerler... Aralık 2000 Türkiye krizi mükemmel bir örnektir. Çok sayıda kötü bankanın bulunduğu bir ortamda, kredilerdeki bir geri çekilme bankacılık krizini başlattı (s.59). Kötü bir Türk bankasının Romen yan kuruluşunun batması ile birkaç gün içinde durum para krizine dönüştü" (s.60).

Nitekim Ocak ayında gecelik faizlerin İnterbank piyasasında ortalama % 42.2'ye düşmesiyle birlikte, dış kredilerin kesilmesi üzerine, Şubat ayı Türkiye'den sermaye kaçışına o boyutta ivme verdi ki, IMF desteğiyle Kasım krizinde tutulabilen dolar kurunu tutmak imkânsızlaştı. Şubat ayında CİB açığı 100 milyon doların altına inmişti; ne var ki, portföy yatırımları net 2.5 milyar dolarlık çıkış, (rezerv hariç) toplam sermaye hareketleri 2.7 milyar dolarlık çıkış gösteriyordu; net hata ve noksan kalemiyse 1.3 milyarlık kayıt dışı çıkış ve-

9 Dornbusch'un kasdettiği Bayındırbank'ın Romen ortaklığıdır. Türkiye'de pek önemsenmeyen bu olay, anlaşılan yabancı alacaklıları çok etkilemişti. Nedeni, olayın bankadan bavulla para kaçıran birinin yakalanmasıyla başlamasıydı, güvenin sarsılmasıydı.

riyordu. Yani bir ay içinde 4 milyar dolar çıkış oluyordu. Şubatta İnterbank piyasasında gecelik ortalama faiz % 436, kriz sırasında en yüksek % 4019 kadardı; buna rağmen TCMB'nin uluslararası rezervleri Ocak başından Mart başına 3.5 milyar dolar azalmıştı. Halk katında dolarizasyon da tam gaz hızla gidiyordu. Bu arada TL/dolar fiyatı durmadan çıkıyor; 2001 Ocak ayında 678.7 bin iken, Şubat'ta 905.5 bine, Mart'ta 1.1 milyona tırmanıyordu. İMKB 100 endeksiyse Ocak'taki 10,685 seviyesinden 8023'e inmişti. Yani mali piyasalar tam anlamıyla çöküyorlardı. TMSF'ye devredilen banka sayısı da artmayı sürdürüyordu. Çöküşün gerisinde sermaye kaçışı, onun gerisindeyse güven yitimi yatıyordu; IMF programının hataları, bankalardaki çöküşle ve politika hatalarıyla birlikte Türkiye'ye çok pahalıya maloldu.

ii) Kriz çeşitli yollardan reel ekonomiye intikal etti. GSMH yılın ilk çeyreğinde % 4.5 (ikinci çeyrekte % 11.8) daraldı; protesto edilen senetlerin (dolar üzerinden) değeri % 50'den fazla artmış, imalat sanayiinde kapasite kullanım oranı % 70'e düşmüş ve üretim endeksi (1997=100) 88.6'ya inmişti. Yılın ilk 5 ayında kapanan firma sayısı ATO verilerine göre 15 bini, TESK verilerine göre 52.8 bini aşıyordu. Anadolu kaplanı diye anılan sanayileşmiş Anadolu illerindeki *Milliyet* gazetesinin yürüttüğü araştırma ürkütücü bir üretim daralması, işsizlik ve yoksullaşma tablosu ortaya koydu. KOBİ'ler; Anadolu Kaplanları çöküyordu. GSYİH'de özel tüketim harcamalarındaki gerileme ilk çeyrekte % 3.3, ikinci çeyrekteki daralmaysa tam % 11.5 oldu. Yatırımlardaki çöküşse hepsinin ötesindeydi: Gayrisafi sabit sermaye oluşumu, GSYİH'de birinci ve ikinci çeyreklerde sırasıyla % 11.8 ve % 32.1 oranında daralma gösterdi. Dayanıklı tüketim mallarındaki düşüşler inanılmaz boyutlara varmıştı: Yılın ilk sekiz ayında buzdolabı ve televizyon satışları % 12 düşerken, diğerlerinde düşüş oranı % 83'e kadar çıkmıştı. İşsizlik artarken reel ücretlerin hızla düşmesi, satınalma gücünü geniş kesimde tabana vurdurmuştu.

Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü verilerine göre yılın ilk çeyreğinde işsiz sayısı 1.8 milyonu bulmuştu; bunun önemli bölümü

vasıflı elemanlardı; imalat sanayiinde (dolar üzerinden birim) ücretler, kriz öncesinin üçte ikisine inmişti. Çalışanların önemli (% 40-50 gibi) bir oranı kayıtdışı olduğu için, işsizlerin gerçekte ne rakamlara vardığı, tabii, tam bilinemez; hele kayıtdışılığın yaygın olduğu KOBİ'ler çökerken, ISO verileri küçük ölçekli işletmelerde işten çıkarılanların sayısının çalışanların % 20'sine, orta ölçekli işletmelerde % 10'una vardığını gösterdi. İşsizler ülkenin en kalabalık ordusu olurken, dış dünyada iyi iş bulma olasılığı olan eğitilmiş kişiler yabancı konsoloslukların (başta Kanada ve Avustralya) önünde kuyruklar oluşturuyordu. Ne var ki, 2001 dünya ekonomisinde de pek parlak bir yıl değildi. Türkiye ile birlikte birçok yükselen pazar ülkeleri de çöküşteydi, benzer olayları yaşıyordu (Bkz. Onuncu Bölüm, **Grafik II** ve **III**).

Kısacası, mali piyasalardaki çöküş ve bankalardaki bataklara koşut biçimde üretim de, tüketim de çöküyor, işsizlikse doruklara tırmanıyordu.

iii) İşte 18. stand-by anlaşması bu "mali kargaşa içinde daralma" sürecinde yürürlüğe girdi. Türkiye'nin bu krizler boyunca IMF'den aldığı toplam borç tutarı 23 milyar dolar gibi, IMF'deki kotasını kat kat aşan bir tutara vardı. Ancak bunun karşılığındaki IMF talepleri de o ölçüde yeni stand-by anlaşmasında ağırlaştı. Hükümet bir de borcu geri ödeme planında bir yıllık erteleme aldı, ödeme 2005-2007 arasındaki üç yıla sarktı.[10]

17. stand-by'daki uygulama 2001 krizinde bütün hedefleriyle çökmüştü: Maliyet enflasyonu TEFE'de on puan artışla % 61.6'ya varırken, satınalma gücündeki şiddetle düşüş TÜFE'nin bir yıl öncesiyle aynı kalmasını sağladı; GSMH % 5 yerine gerçi 2000'de % 6.1 oranında büyümüştü ama GSMH'nin % 4.5'una varan CİB açığı, fırlayan kısa vadeli ve toplam dış borçlar da, Şubat 2001 krizindeki çöküşü hazırlamıştı. Krizin patlaması üzerine hükümet Dünya Bankası üstdüzey

10 Bu kitap dizgideyken, 2005 başında IMF ile yeni bir anlaşma yapılarak 10 milyar dolar tutarında ek kredi için anlaşıldı, borcun tamamının ödenmesi 2008 sonuna kaldı. Bu, dönemde IMF kredilerinin % 20'den fazlasını kullanan Türkiye'nin, son anlaşma karşılığında hangi tavizleri verdiği bu sırada henüz kamuoyuna intikal etmemişti.

yöneticilerinden ünlü, Türkiye kökenli bir iktisatçıyı (Kemal Derviş) Türkiye'ye davet etti, ekonomiye ilişkin yönetimin başına getirdi.

Krizi izleyerek yapılan ilk iş kur çapasının terk edilmesi oldu, kur serbest dalgalanmaya bırakıldı. Ekonominin üç aşamalı bir program çerçevesinde istikrara kavuşması bekleniyordu: İlk aşamada mali piyasaların istikrara kavuşması sağlanacak; IMF ile imzalanacak yeni stand-by anlaşmasıyla konulacak hedeflere uyulacak; yapısal reformlar gerçekleştirilecekti. Kur çapasının kaldırılması, aynı zamanda hükümete para politikasında bir ölçüde serbest davranma imkânı getiriyordu.

18. stand-by anlaşmasının döviz kuru çapasını terk etmesi dışında makro-ekonomik önlemler düzeyinde getirdikleri, daha öncekilerden pek farklı değildi. Sadece devlet bütçesinin birincil fazlasının (faiz ödemeleri çıkarıldıktan sonra kalan fazla) GSMH'nin mutlaka % 6.5'ini tutturmasının vurgulanması, bütün kamu harcamalarının ve gelirlerinin bu hedefe kilitlenecek bir yapıya sokulması makro-ekonomik önlemlerin en çarpıcı ve etkileyici yönü oldu.

17. stand-by anlaşmasındaki kur çapası, Dornbusch'un dediğini haklı çıkarmıştı:

> "Döviz kuru çizgisinden saptığı taktirde. ..... cari işlem açığının büyümesi programın uzun vadeli bir çözüm sunamayacağını gösterir. Çünkü program kendi kendini düzeltme yeteneğinden yoksundur" (2001, s.57).

iv) 18. stand-by'ın yapısal reformlar diye getirdikleriyse, bu programdaki desteğinden ve ülkenin içinde bulunduğu sıkışıklıktan yararlanarak dayatabileceği koşulları doruklara taşıdı.

14 Nisan ve 15 Mayıs tarihlerinde "Güçlü ekonomiye geçiş programı" başlığıyla açıklanan yapısal reform programı, işte tam bu nitelikleri taşıyordu. "Türkiye için alternatifsiz çözüm" diye sunulan bu programın gereklerinin, 15 günde TBMM tarafından çıkarılacak 15 yasada toplanmasıysa, dayatmanın derecesini ortaya koydu. Bu dayatma TBMM'nin yasama, çıkaracağı yasaları tartışma, gerekirse red-

detme iradesini yok ediyordu; dış alacaklıların Türkiye'den istekleri, ulusal iradenin yerini alıyordu.

Yeni programın önemli bir boyutu tarım politikalarıyla ilgiliydi: Devletin tarım girdilerine (kimyasal gübre, sulama ücreti vb. gibi ve kredi faizlerine) verdiği mali destekler tümüyle kaldırılacaktı; TEKEL ve şeker fabrikaları gibi aynı zamanda üreticiye destek olan kurumlar; Ziraat Bankası, TSKB vb... diğer destek kurumlarının tümü özelleştirilecekti. Özetle, devlet üretimi desteklemek üzere girdi ve ürün fiyatlarına yaptığı destekleri kaldıracak, ithalatı tarım ürünlerinde, başta buğday, önemli ölçüde serbestleştirecekti. Bunların yerine "Doğrudan Gelir Desteği" diye toprak tapusuna bağlı, dönüm başına bir mali katkı yapacaktı (bu konu Onuncu Bölüm'de tartışılacaktır).[11]

İkinci koşul, büyük boylu (henüz özelleştirilmemiş) bütün KİT'lerin (TÜPRAŞ'tan THY'ye) özelleştirilmesiydi. Devlet ekonominin her alanını özelleştirme yoluyla yerli/yabancı sermayeye bırakırken, üst karar organı olarak da "üst kurullar" oluşturuluyordu (Radyo Televizyon Üst Kurulu, Para Kurulu, Şeker Kurulu vb. gibi). Hem de SEK, EBK gibi KİT'lerin özelleştirilmesinin yarattığı tarımdaki yıkım bilindiği halde. Zaten daha 17. stand-by anlaşması imzalanırken, özelleştirme anayasal kurum haline getirilmiş, "tahkim" kamusal davalarda Danıştay'ı karar organı olmaktan çıkarıp, uluslararası hakemlere bırakmıştı.

4. Bankaların Yaşadığı Kriz ve Çöküşleri[12]

i) Türkiye'nin yaşadığı (bu kitapta incelenen) bütün büyük krizlerde bankaların ve benzer mali işlemleri yerine getiren diğer mali kurumların (1982-1983 para krizinde bankerler, 1994 krizinde mali aracı kurumlar gibi) büyük sarsıntı yaşadıkları, az ya da çok sayıda çöküşler olduğu görülür. Ancak bu krizlerin hiçbirinde bankalardaki çöküşün

---

11 Bu konu geniş biçimde Kazgan, Aralık 2003, Ondokuzuncu Bölüm'de ve özet olarak Mart 2004 (2. baskı), s.459-461de incelenmiştir.

12 Bu paragrafta verilen rakamlar ve bilgiler günlük gazeteler, dergiler ile Türkiye Bankalar Birliği ve BDDK internet sayfalarından derlenmiştir.

krizden önce başladığı ya da devlete son krizdeki oranda ağır yükler getirdiği görülmedi. Hattâ, yaşanan son krizin bu denli şiddetli olmasının temelinde bankaların krizinin yattığı dahi söylenebilir: TMSF'ye 1997'de 1, 1998'de 1, 1999'da 6, 2000'de 3, yani toplam 11 banka, 2001 krizi öncesinde transfer edilmiş bulunuyordu. 2001'de 9, 2002'de 2 banka daha aktarıldı. Bankaların sorunlu olduğu çok açıktı. Bu değerlendirmeyi, Prof. Dr. Ercan Uygur'un (7 Nisan 2001) Türkiye Ekonomi Kurumu'nda yaptığı "Tartışma"nın metni de desteklemektedir:

> "... yapısal uyum sürecinde en önemli konulardan biri olduğu bilinen bankacılık sisteminin yeniden yapılandırılmasıydı. Ancak ... TMSF bünyesine yeni bankalar eklendikçe, batık banka sayısının çok yüksek olduğu ve sistemin sanıldığından da zor durumda olduğu duygusu yaşandı. ... Üstelik bazı kuralların da uygulanmadığı anlaşıldı" (Internet'ten).

1999 Eylül ayı sonunda, bir önceki yıl sermayelerinin % 50'den % 30'una indirilen açık pozisyon sınırı, yeni bir indirime tabi tutulmuş, % 20'ye düşürülmüştü. Ancak Kasım 2000 öncesinde, bunun on katı açık olduğu, bunu da uygunsuz vadeli işlemlerle kapattıkları görüldü. Yani, pek çok banka konulan kurallara uymuyordu.

Bankaların bir kısmında yasa/kuraldışı olan bir diğer durum, daha kuruluşlarında geçerliydi. Özel sermayeli yerli/ticari bankaların sayısı 1990'da 25 iken, 1997'de sayıları 36'ya çıkmıştı. Yeni banka kurulmasını teşvik eden etkenlerin biri, yüksek faizli Hazine bonolarıydı; sırf bundan yararlanmak için yeni (yerli/yabancı) banka kurulduğu söyleniyordu. Dış dünyaya oranla çok yüksek olan Hazine bonosu faizlerini faiz arbitrajı yoluyla değerlendirmek için, dış dünyadan kısa vadeli kredi alıyorlar, pozisyon açıklarının önemli kısmı da buradan kaynaklanıyordu. Bu da, bankaların büyüme eğilimindeki pozisyon açıklarından ötürü, ortaya çıkabilecek döviz fiyatı artışlarına karşı rizikolarını çok büyütmekteydi. Diğer yandan, varlıkları arasında yer alan Hazine kâğıtları stokları büyürken (Hazine bonosu satışları-

nın % 80'ini bankalar alıyordu), faiz haddi/bono fiyatı değişmelerine karşı da (varlıkları arasında % 20'ye vardığı için) duyarlılıkları çok artmaktaydı. Bu iki değişkenin çok oynak olduğu 1998-2001 arasındaki yıllarda (Tablo II), bankalar ateşle oynar gibiydi. Nitekim, 2001 krizini izleyerek daha fazla banka batışını önleyebilmek için, Hazine dövize endeksli yaklaşık 10 milyar dolar tutarında Hazine kâğıdını bunlara satarak, açık pozisyonlarını karşılayabilmelerini sağladı, böylece bataktan kurtardı.

ii) Banka bataklarında rol oynayan bir diğer etken, "ahbap-çavuş" kapitalizminin getirdiği yeterli sermayesi olmayan, kurucusunun kişiliği şaibeli kişilerin bankacılık lisansı almalarını siyasetçilerin sağlamaları; usulsüzlük olduğunu bildiren müfettiş raporlarını "hasır altı" etmeleri, işleme koymamaları oldu. Bunların bir kısmı topladıkları mevduatları grup şirketlerinin açıklarını karşılamak için kullanıyor, "batak kredi" olarak kaydediyor; kimileri de düpedüz usulsüz işlemlerle dışarı para kaçırıyordu.

Bir kısmındaysa bataklar daha masumane biçimde, istikrarsız piyasa ortamında ortaya çıktı. Şirketler grupları, bankaların uyguladıkları yüksek faizlerle kredi almaktan kaçınmak için bir banka sahibi olmak istediler. Böylece şirketlerini kendi bankaları yoluyla istedikleri gibi fonlayacaklarını kabul ettiler. İstikrarsız ortamda şirketler sarsılırken, krediler geri dönmeyince, grup şirketleriyle birlikte bankanın da batak durumda kaldığını gördüler. Yüksek faiz hadlerinde ve GSMH'ye yüksek oranda kamu borçlanmasının özel şirketleri kredi piyasasından "dışlama etkisi" *(crowding out)* yarattığı, şirketleri kendi banka arayışlarına soktuğu da bir gerçektir.

Demirbank gibi banka sistemi içinde özgün yeri olan, büyük boyutlu bankanın konumuysa farklıydı: Gecelik repo ile finanse ettiği uzun vadeli devlet tahvilleri biriktirmişti; Kasım 2000 krizinde likidite sıkıntısına girdiğinde, diğer büyük bankaların kredileri kestiğine tanık oldu. Likidite krizinden çıkamadı ve TMSF'ye devredildi.

iii) TMSF'ye devredilen bankaların 12'si birleştirildi, 5'i satıldı, biri de tasfiye edildi. Ancak kriz başlarken kurulan Bankacılık Düzen-

leme ve Denetleme Kurulu (BDDK) batak bankalara ilişkin çeşitli suçlamalara maruz kalırken, TMSF'nin de en uygun işlem yöntemini uygulamadığı için devlete/halka binen yükü artırdığı suçlaması ortaya döküldü. 1994'teki banka paniğinde ticari bankalar çökme tehdidiyle karşılaşınca TMSF kurulmuştu. Hükümet bankalardaki sadece ve sadece tasarruf mevduatına (faiz hariç) 50 milyar TL'lik sınıra kadar devlet güvencesi tanımıştı. Ancak, bunun için "bankanın iflas ettirilmiş ya da bankacılık yapma ve mevduat kabul etme izinlerinin iptal edilmiş" olması şartını eklemişti. BDDK bu koşulu 2002 sonu itibariyle TMSF'ye devredilmiş bankalar için geçerli kılmadı; bankaların iflası talep edilmeden ya da izinleri iptal edilmeden TMSF'ye devredildiler. Bu nedenle devlet, her türlü mevduata (tasarruf ve ticari mevduat), her türlü banka alacaklısına (yerli/yabancı bankalar/diğer alacaklılar) sınırsız ödeme yapma durumunda kaldı. Bu da devletin Cumhuriyet tarihinde görülmedik ölçüde yük altında bırakılması demek oluyordu (bkz. Dokuzuncu Bölüm). Banka paniği, bankalardan hızla mevduat çekilişine yol açınca IMF devreye girmiş, TMSF böylece kurulmuştu. IMF'nin amacı (özellikle yabancı) alacaklıların kredilerini garanti altına almaktı.

1994'te getirilen TMSF'nin, mudilerin ve bankaların rizikolar karşısında davranışları itibariyle ciddi bir "saflığın tehlikesi" *(moral hazard)* olayı yarattığını da belirtmek gerekir. TMSF'nin 1994 krizinden sonra da devrede olması, bankaları mevduat çekmek için faiz yarışına cesaretlendirirken, mudileri de yüksek faizin yüksek riziko karşılığı olabileceği olgusunu gözardı etmeye götürdü. Rizikoların her iki tarafta da gözardı edilebildiği bir durum ortaya çıkmıştı.

iv) Kamu bankalarının, yani TC Ziraat Bankası, Halk Bankası ve Emlak Bankası'nın durumuna gelince: Bunların içine düştükleri batak da birkaç kaynaktan geliyordu. Siyasetçilerin yine "ahbap-çavuş kapitalizmi" anlayışı çerçevesinde eşe-dosta bu bankalardan dağıtılmasını sağladıkları kredilerin büyük kısmı geri dönmemişti. Olayın bir diğer kaynağı, yine siyasetçilerin hükümetin ekonomi politikasını yürütürken ortaya çıkıyordu: Tarıma verilen destekler, KOBİ'lere verilen

destekler, bütçe açığını daha da büyütmemek için Ziraat Bankası ve Halk Bankası'nın görev zararı olarak kaydediliyordu. Ayrıca, kaynak ihtiyacı artan bu bankalar fon bulmak için yüksek faizle mevduat toplama ya da özel bankalardan kredi alma durumunda kalıyordu. Üstelik zor durumdaki Emlak Bankası da Ziraat Bankası'na devredildi.

BDDK'nın verdiği bilgilere göre, Ziraat Bankası'nın görev zararı 9.3 milyar, Halk Bankası'nın 8.1 milyar dolar, toplam 17.4 milyar dolar kadar oldu. Emlak Bankası zararıysa göreli küçüktü (31 milyon dolar kadar).

v) Ticari bankaların ve kamu bankalarının devlete/halka bindirdiği yük 47.3 milyar dolar (bir diğer hesaba göre 46 milyar dolar) kadar oldu. Yani, devlete/halka binen yük GSMH'nin % 20'sine vardı. Belirtelim ki, yükselen pazar ülkelerinin bir kısmı, yaşadıkları krizlerde çok büyük banka bataklarıyla karşılaştılar, bu yükün daha yüksek olabildiğine tanık oldular. Örneğin Arjantin, Endonezya gibi krizden krize savrulan ülkelerde bu oran % 50 civarında olurken, bazılarında da kriz daha kolay atlatıldı; nedeni banka bataklarının GSMH'nin % 10 veya altında kalmış olmasıydı. Banka bataklarının oranıyla yaşanan kriz/durgunluk süresinin uzunluğu ve bunların şiddeti arasında yakın bir ilişki olduğu gözlenmektedir. Japonya gibi dünyanın ikinci büyük ekonomisine sahip bir ülke dahi 1990'da Tokyo borsasının çöküşünü izleyerek yaşadığı finansal krizi on yıl süreyle atlatamamış, ancak 2000'li yıllarda biraz canlanmaya başlayabilmiştir.

vi) 2001 krizi sonrasında, yaşanan banka krizi ile Türkiye'deki yerli özel ticari banka sayısı (1997'de 36) 18'e, kamu bankası sayısı da (1997'de 5) 3'e inmişti. Demirbank, bir İngiliz bankası olan ve dünyanın en büyük bankaları arasında yer alan HSBC'ye satılmıştı; Koçbank'ın yarı hissesi Uni-credito (İtalyan) bankasına satılmış, Garanti Bankası da bir diğer İtalyan bankasıyla ortaklık arar olmuştu. Yerli ticari bankalar şubelerini azaltıp, faaliyetlerini daraltırken, yabancı bankaların piyasa payı giderek artıyordu.

Prof. J. Stiglitz, 28 Nisan 2004'te İstanbul'da verdiği konferansta bu bağlamda şu bilgileri iletti: 1994 krizinde Meksika, Meksika

Ulusal Bankası dışında bütün bankalarını, Arjantin sürekli yaşadığı krizlerde neredeyse bütün bankalarını yabancıların ele geçirdiğine tanık oldular. Ancak yabancı bankalar bu ülkelerin KOBİ'lerine kredi vermediklerinden, bu ülkelerin KOBİ'leri de çöktü.[13]

Kısacası, bankaların sarsıntısı/çöküşü yarattığı vasıflı işgücü işsizliği, devlete bindirdiği yük dışında bir de yabancıların mali piyasalara egemenliğinin getirdiği sorunlarla anılmaktadır.

13 Türkiye Bankalar Birliği'nin verilerine göre Türkiye'de toplam banka aktiflerinde yabancıların payı 1990'da % 3.5 iken 2004'te % 3.4, kredilerde sırasıyla % 3.5 ve % 4.7, mevduatta % 2.4 ve % 2.5, özkaynakta % 3.8 ve % 4.5'dur. Meksika için 2002 itibariyle yabancıların payı olarak verilen rakam % 88, Arjantin için % 49, Kore için % 12'dir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Finansal Krizlerin Ekonomi ve Politika Bağlamındaki Mirası

1998-2003 arasında yaşanan krizler ve durgunluğun bıraktığı miras, hem politika, hem ekonomi ve ekonomi politikaları bağlamında, "Eski Dünyada Ekonomik Krizler"den (Birinci Kısım) tümüyle farklıdır; bir tanım yapmak gerekirse mirası çok olumsuzdur. Ayrıca, bu olumsuz mirasın etkileri kısa vadede atlatılabilir gibi de değildir; başta ağır borçluluğun geleceğe sarkan etkileri, en iyimser tahminle ancak orta vadede atlatılabilir. Ne var ki, dış dünyadan yansıyan kriz risklerine içerideki dengesizlikler eklendiğinde (Onuncu Bölüm), dışa bu ölçüde açık bir ekonomik yapılanma ile bunun hiç de kolay olmayacağı ortaya çıkar.

Bu bölümde yaşanan son krizin Türkiye'de "siyaset"e ve demokrasiye getirdiği kısıtlamalarla dayatmalardan ve bunların ekonomiye etkilerinden, ağırlaşan kamu borçlarına, kalkınmaya, işsizlik oranındaki artışa ve bozulan gelir bölüşümüne uzanan bir çizgideki mirasın olumsuz etkileri incelenecektir.

I. IMF/DB PROGRAMLARINA BAĞIMLILIK, SİYASET VE EKONOMİ POLİTİKALARI

Ağır ekonomik krizler yaşamak sadece ekonomiyi kısa süreli tahribata maruz bırakmıyor; aynı zamanda, IMF ve DB'den alınan kredilerin karşılığında, bunların olağan ortamda dayatılamayacak talepleriyle, şekillendirmeleriyle karşı karşıya bırakıyor ülkeleri. Bu talepler ve şekillendirmelerse, temelde uluslararası sermayenin kârlılık/riziko hesaplarıyla ilgili oluyor. Şekillendirmelerde IMF/DB'nin gücü, ülkenin kredi için sıkışıklık derecesi ve alınan kredinin büyüklüğüyle doğru orantılıdır; bunlar ne kadar yüksekse, talepler ve şekillendirme yolundaki baskılar da o kadar yüksektir.

Türkiye'nin yaşadığı 1998'in ikinci yarısında başlayan çift-dipli kriz ise, hem yarattığı daralmanın şiddeti, hem süresinin uzunluğu, hem getirdiği ağır kamu borçluluğu ve kredi talebinin büyüklüğü açısından ülkeyi yüksek düzeyde bağımlılık sürecine sokmuş bulunuyor. Aşağıda kısaca, bu konunun Türkiye'de siyaseti ve ekonomi politikalarını getirdiği noktalar birkaç önemli örnek yoluyla irdelenecektir.

1. Demokrasi, Hükümetler ve Politikalar

Krizin Türkiye ekonomisini getirdiği noktada, hükümetin izleyeceği ne genel politikalar ne ekonomi politikaları üzerinde (marjinal niteliktekiler dışında) hiçbir gücü kalmamıştır. Ancak iktidarda kalacak hiçbir hükümetin farklı davranması da, çok radikal değişiklikleri göze almadıkça pek olası gözükmüyor.

i) Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı TBMM'ye (Bakanlar Kurulu'nun 30 ekim 2003 tarihli kararı ile) getirildi.[1] Tasarı, Türkiye'nin "üniter ulus-devlet" yapısını eyalet sistemine çevirme yolunu açacak gibidir: (1) Yerel etnik, dinsel, sosyal öğelere egemenlik sağla-

1 Burada verilen bilgiler CHP Kocaeli milletvekili İzzet Çetin'in TBMM kürsüsünden yaptığı açıklamalara dayanır (nakleden İ. Kansu, 8 Mart 2004). Tasarının öngördüğü ABD kredisi bu tarihte henüz yürürlüğe konmamıştı; 2003'te hızlı sıcak para girişi buna gerek bırakmadı. Kamu reformu tasarısıyla sağlıkta yaşanacak kargaşayı Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden Prof. Dr. Z. Öztek inceledi (20 Mart 2004).

yabilecek bir dönüşümü öngörmektedir. (2) Söz konusu tasarı hükümetin katıldığı IMF/DB'nin Eylül 2003'te Dubai'de yaptıkları ortak toplantıda alınan "kamuda etkinlik ve şeffaflık" sağlama kararının ürünüydü. Kaynağı, ABD Kongresi'nin savaş bütçesinden Türkiye'ye 8.5 milyar dolar kredi açma kararı (16 Nisan 2003) ve Dünya Bankası'nın 2004, 2005 ve 2006'da vereceği toplam 4.5 milyar dolar tutarındaki krediydi. Türkiye bu kredilerin karşılığında, sadece merkezi yapısını yerelleştirmekle kalmayacak, eğitim ve sağlık sistemini de özelleştirecek ve yerelleştirecektir.[2]

İşin daha ilginci tasarı TBMM'ye sunulmadan ve burada kabul edilmeden önce, üç yıllık bölgesel kalkınma planlarının Yüksek Planlama Kurulu'nda kabul edilmesi; (tam da DB kredisiyle aynı döneme rastlayan) 26 bölgede "bölgesel kalkınma ajansları"nın kurulmasına geçilmiş olmasıdır. Oysa, Türkiye'de DPT anayasal bir kurumdur. Daha yasa çıkmadan önce, on ayrı bölge kalkınma ajansı merkezinde "bölgesel kalkınma koordinasyon kurullarının oluşturulması ve sessizce "Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı"nın bir Japon şirketince yapılması, işin şaşırtıcı bir olup-bittiye getirildiğini göstermektedir. (Bağış değil) kredi için bu denli boynu eğik davranmak, krizin getirdiği darboğazlar olmasaydı, acaba yine söz konusu olabilir miydi?

ii) Anayasa da IMF/DB taleplerine uymak üzere değiştirilmektedir. IMF ile 17. (stand-by) istikrar anlaşması Aralık 1999'da imzalanırken tahkim Anayasa'ya girdiği gibi, özelleştirme de Anayasal bir kuruma dönüştürülmüştür. Böylece "İdare"nin taraf olduğu davalarda Danıştay yerini uluslararası tahkim kurumuna bırakmıştır. Dayatılan özelleştirmelerse artık "taçtaki mücevherler"dir; POAŞ, TEKEL,

2 DB'nin Türkiye'nin merkezi yönetim yapısını ademi merkezileştirme tasarısı, krizin başlamasından çok önceye gidiyor. AB'nin de üye devletlerde merkezi yapıyı yerelleştirme yolunda talepleri olduğu ve bu dönüşümü Fransa gibi çok merkezi yapıdaki bir devletin de kendi koşullarına göre uyguladığı biliniyor. DB, nitekim Türkiye için böyle bir araştırmayı fonladı (G. B. Özcan, 1998-1999). Yazar, kuşkularını gündeme getiriyor, önce merkezi yönetimin düzelmesi gerektiğini belirtiyordu. Araştırma, İstanbul Bilgi Üniversitesi Araştırma Merkezi TESAR ile London School of Economics and Political Science, European Institute işbirliği ve DB mali desteği ile Dr. Özcan tarafından yerel yönetimler üzerine yüz yüze görüşmelerle yürütülmüştü.

TÜPRAŞ,[3] THY, PETKİM gibi kamu işletmeleri özelleştirilmekte ya da özelleştirme yoluna sokulmuş bulunmaktadır. (15 günde 15 kanun) dayatmasıyla, 2001 krizini izleyerek elden çıkarılmaktadırlar. Daha önce elden çıkarılanlarsa, çoğunlukla gerçekten yok edilmişler, bunlara dayanan kesimler ya da yaşamı için bir tek KİT'e bağlı olan birçok ilde insanlar işsiz, il de sanayiden yoksun bırakılmışlardır. Oysa bu KİT'ler halkın vergisiyle kurulmuşlardı. Hele satılan kamu bankalarının (Sümerbank, Etibank) banka çöküşlerinde milyarlarca dolar zararla TMSF'ye geçmesi, ibreti-alem bir vakadır. Çünkü yine halkın vergileriyle bataklarına çözüm üretilmektedir.

Bunun sonucunu, geçmişte olana bakarak değerlendirmek herhalde mümkündür: Özelleştirilen KİT'lerin çoğunluğunda ne üretimi artırılabilmiş, yeni istihdam yaratılmış, teknolojik ilerleme kaydedilebilmiştir; ne de devlet bunların satışından önemli bir gelir elde edebilmiştir (Kazgan, Mart 2004, s.4, 8 ve 14. Bölüm). Bu satışlar, Türkiye'nin üretim gücü kadar teknolojiyi geliştirme gücünü de yok etmekte; çoğu "doğal tekel" konumunda olduğu için sağlanan rantlar da (eğer kurum ayakta kaldıysa) yerli/yabancı özel şirketlere gitmektedir (Türk-İş, 1999). Oysa, iğneden sürmeye her şeyini özelleştiren Arjantin'in 2000'lerin başında içine düştüğü büyük sıkıntıyı bilmeyen kalmamıştır.

Diğer bir deyişle, dışarıdan IMF/DB dayatması olarak devreye sokulan özelleştirme aslında bir fiyaskodur; üretim artışı, teknolojik gelişme açısından getireceği sorunlarsa yakında ortaya çıkacaktır.[4]

iii) Tarım politikalarında krizle birlikte, kredi alabilmek için IMF/DB taleplerine uygun dönüşümlerse, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını ne ölçüde yitirmiş olduğuna çok anlamlı göstergeler vermektedir (Kazgan, 2003, 19. Bölüm).

GATT-Uruguay-Turu görüşmelerinde (1986-1993) tarımda her türlü devlet desteklerinin sınırlanması, dış ticaretinin de koruyucu ön-

---

3 Bu kitap dizgideyken POAŞ satıldı; TEKEL parçalanarak satışa açıldı, TÜPRAŞ satışa sunuldu; diğerleri satışa hazırlanmaktaydı.

4 Nitekim özelleştirmenin halka getirdiği yeni yüklerden ötürü (hizmetlerin aksaması ve/veya fiyatının çok yükselmesi) Latin Amerika'da buna karşı halk ayaklanmaları başladı 2000'lerde.

lemlerden önemli ölçülerde arındırılması kararı, ABD'nin yürüttüğü AB'ye ve Japonya'ya karşı mücadelelerden sonra kabul edildi, 1995'ten itibaren de adım adım yürürlüğe girmesi gerekiyordu. Ancak bu mücadeleyi yürüten ABD başta kendisi olmak üzere, gelişmiş ülkelerin hiçbiri anlaşmanın kurallarına uymadı; 2002 yılı sonu itibariyle OECD ülkeleri yine tarımlarını 300 milyar dolara varan bir tutarda destekliyordu. Türkiye de 1999'a kadar tarım desteklerini kısıtlasa da sürdürdü. Özellikle hayvancılık ve et üretimindeki çöküş[5] dolayısıyla, canlı hayvan ve et ithaline mahkûm olma riskiyle karşılaşılmıştı.

Ancak, IMF/DB kredilerinin baş şartlarından biri tarımsal üretime yapılan desteklerin kaldırılması, başta şeker pancarı ve tütün olmak üzere üretim kotalarına tâbi tutulmaları, buğday gibi halkın baş gıda maddelerini (ekmek, makarna) sağlayan bir ürünün fiyatının uluslararası fiyata bağlanmasıydı ve tabii, ithalatın serbestleştirilmesiydi. Ayrıca, Türkiye'nin tarım girdilerine (gübre, su, kredi faizi gibi) verdiği mali destekler kaldırılacaktı; fiyat desteklerinin kaldırılması yanında, tarıma destek veren SEK, EBK, şeker fabrikaları gibi kurumların özelleştirilmesi/tasfiyesi, TSKB gibi ürünleri işleyerek, ek katma değerle satışını sağlayan kurumların özelleştirilmesi/özerkleştirilmesi, faizleri destekleyen T.C. Ziraat Bankası'nın özelleştirilmesi de dayatıldı. Tohum üreten kurumlar, devlet üretme çiftlikleri tasfiye edildi. Bu dayatmalar adım adım yürürlüğe kondu, konulmaları sürüyor. Bunların yerine, ABD ve AB'nin ancak bazı özel koşullarda uyguladıkları (aşırı stok yaratan, cari fiyatta satılamayan ve üretimin sınırlanması gereğinden ötürü ekilecek arazinin boş bırakılması karşılığı olarak ödenen) Doğrudan Gelir Desteği (DGD) politikası dayatıldı. Oysa bu politika nüfusu arttığı için üretimini artırması gereken; ihracatı için hiç olmazsa kısmen (işlenmiş gıda maddeleri ve dokuma/giyim sanayii gi-

5 Hayvancılık, 1980'lerin başında milyonlarca süt hayvanının (serbest ithalat dolayısıyla) kesime gitmesi üzerine bir darbe yedi; 1990'larda PKK ile mücadele sırasında Doğu Anadolu'da hayvancılık yapan köylerin boşaltılması, SEK ve EBK gibi süt ve et hayvancılığını destekleyen KİT'lerin yok edilmesiyle ikinci darbeyi yedi. 1980'de hayvancılık tarın katma değerinin % 35'ini sağlarken, bu pay 1999'a gelindiğinde % 21.7'ye inmişti.

bi) tarım girdileri kullanan Türkiye için hiçbir anlam taşımamaktadır. Nedeni, DGD'nin üretime değil, toprak tapu senedine verilmesi, ödeme sınırının da 500 dönümle sınırlı olmasıdır. Yani, şimdi devlet desteği boş oturan toprak sahibine verilirken, DGD almak için zaten çok parçalanmış olan tarım toprakları biraz daha parçalanmaktadır. Ne var ki, DGD uygulamasını AB ve ABD, bütün tarım politikaları içinde sadece kısıtlanacak ve toprağı boş kalacak ürünlerle sınırlarken, IMF/DB yoluyla Türkiye'ye "tek politika" olarak dayatılmıştır. Gerek ABD gerek AB ve Japonya tarım üretimine her türlü desteği vermeye devam ettikleri gibi, yeni teknolojileri de devreye sokarak üretimi artırıp, dünya pazarlarını fethetmeyi sürdürüyorlar. Günümüzde dünya tarım ihracatında ABD'nin payı % 13.8, AB'nin payı % 13.7'dir (2001); yani, her ikisi de yılda 50'şer milyar dolardan fazla ihracat yapmakta, dünyada "birinci ihracatçı" olmak yolunda Türkiye gibi krizlerle gücü kırılan ülkeleri pazarlaştırmaktadırlar. Kişi başına tarımda verdikleri mali destek yılda 280 dolardır. Türkiye'nin tarım ürünü ihracatıysa aynı yıl sadece 2.2 milyar dolar (salt ürün ithalatı 1.4 milyar dolar), kişi başına tarımda verdiği destekse 94 dolardır.

Bu dayatmaların sonucunda bugün Türkiye tohum ve hayvan ana stoklarında hemen tümüyle dışa bağımlıdır; genetik dönüşmüş tohumlar sadece bir yıl kullanıldığı için, bu bağımlılık süreklidir. Böylece Türkiye kendi tarım üretimi artışı (yılda ortalama % 1.4) nüfus artışını dahi karşılayamazken, ABD ve AB'nin dev çaplı ihracatına 70 milyonluk bir pazar açmış olmaktadır. CİB açıklarını büyütme eğilimi yaratan bu gidişat, bu nedenle kriz hazırlayıcı etkenler arasında yer alır. Dayatılan politikanın kimin yararına olduğu, çelişkileri çok açıktır.

iii) IMF'ye ilişkin bir iddia da, bankaların bankacılık yapma ve mevduat kabul etme izinlerini iptal etmeden, birçoğu küçük bir mali destek ya da düzenleme ile kurtarılabilecek iken, bunlara TMSF'nin el koymasını dayatmış olmasıdır. IMF'nin burada amacı açıktır: Söz konusu işlemleri yapmayıp doğrudan TMSF el koyduğunda, TMSF'nin bankaların yerli/yabancı borçlarından da sorumlu olmasıdır. Bu sav birçok bankaların haksız yere TMSF'ye devredilmiş olması (Demirbank bu bağlam-

da açtığı davayı kazanmıştır; diğer birkaçının davası sürmektedir) demektir. Bu sav, aynı zamanda, 2001 krizinin şiddetini, IMF'nin (yabancı alacaklıları kurtarmak için) dayatmalarıyla yaratmış olması demektir.

iv) IMF ile ilişkiler konusunda hükümetin, Maliye Bakanlığı Teftiş Kurulu'na hazırlattığı "Kamu Açıklarının Azaltılmasına Yönelik Model Önerisi" başlıklı raporda aynen şöyle söylenmektedir:

> "IMF ekonomik, sosyal ve siyasal kurumlarımızın tamamını etkisi altına almış, adeta devlet içinde bir devlet konumuna gelmiştir. (IMF ve Dünya Bankası gözetiminde uyulanan ekonomik programlar sırasında) halkın yoksulluğa sürüklenmesi, devletin güçsüz düşmesi, milletin kendine duyduğu özgüvenin kaybolmaya başlaması, ahlaki çöküntünün derinleşmesi, gelir dağılımının hızla bozulması, ekonomik ve sosyal problemlerin çözümünün yabancı kuruluşlara havale edilmesi" (gibi nedenlerle alternatif bir modele ihtiyaç bulunduğu kaydedildi).[6]

Devletin üst bürokrasisi tarafından belirtilen bu görüşler, krizler nedeniyle dayatılabilen politikaların ve uygulamaların Türkiye'yi hangi noktalara götürdüğünü ortaya koymaktadır. Ülkeyi bu noktalara sürükleyen politikaları uygulayan hükümetler, seçimle işbaşına gelmiş olsalar da, uygulanan rejimin demokrasi olduğu söylenebilir mi?

Kısacası, yaşanan finansal krizler ülkenin siyasal ve ekonomik bağımsızlığını yok ederken, söz konusu raporda belirtilen olumsuzlukları yaratırken, demokrasinin de içini boşaltmıştır.

II. AĞIR BORÇLU ÜLKE OLARAK TÜRKİYE

1. Krizin Ağırlaştırdığı İç ve Dış Borçlar

i) Yaşanan son kriz bir yandan Türkiye'yi kendi çıkarlarına aykırı olan bir dizi IMF/DB politikalarını uygulama baskısı altına sokarken, bir

---

6 Nakleden *Cumhuriyet* gazetesi Ekonomi sayfası, 14 Nisan 2004. Aynı olgu duyarlı akademik çevrelerde metinde konu ettiğimiz Kamu Yönetimi Temel Kanunu Tasarısı konusunda vurgulanmaktadır. Bir öğretim üyesi bunu "DNA ya da genetik-kodlamada değişiklik girişimleri her zaman olumlu sonuç vermeyebilir" diyerek belirtmiştir (İnci, 20 Mart 2004).

yandan da "ağır borçlu" bir ülke konumuna getirdi. Yaşanan son "büyüme yılları" sayabileceğimiz 1995-1997 döneminde, nitekim toplam dış borç stoku GSMH'nin % 45.2'si, iç borç stoku % 19.9'u kadardı; KKBG ve iç-dış borç faizlerinin GSMH'deki payları (sırasıyla % 7.5 ve % 8.3) göreli yüksek sayılsa da, yönetilemez nitelikte değildi. Ancak 1998'de yansıyan krizle birlikte nasıl tırmandıkları ve en şiddetli kriz yılı olan 2001'de doruk yaptıkları Tablo I'de görülebilir; bu yıl KKBG iki kattan fazla artmış (% 16.5); dış borç stoku GSMH'nin % 79'una, iç borç stoku neredeyse % 70'e, ikisinin toplamı GSMH'nin % 150'sine varmıştır; iç ve dış faiz ödemeleriyse, neredeyse GSMH'nin dörtte biridir. İşte 1990'ların ortasında orta derecede borçlu sayılan Türkiye'yi, 2000'lerin başında dünyanın ağır borçlu 7. ülkesi konumuna getiren krizin borç faturası budur. Sadece dış borç tutarı, mutlak miktar olarak, 1995-1997 ortalaması 82.7 milyar dolardan, 2003'te 147.2 milyar dolara çıkmıştır.

Borç stoklarının sadece kamuya düşen kısmına gelince: Tabii, iç borç stoku zaten kamu kesimiyle ilgilidir, dolayısıyla konu sadece dış borç stokunu ilgilendirir. Ancak, özel kesim dış borçlarının (son banka

TABLO I
GSMH'ye Oranla İç ve Dış Borçlarla İlgili Göstergeler (%)
(1997-2003)

	GSMH'de Pay (%)			
Yıllar	KKBG	Dış Borç Stoku	İç Borç Stoku	İç ve Dış Borç Faizi
1995-1997	7.5	45.2	19.9	8.3
1998	9.4	47.0	21.7	11.5
(x) 1999	15.6	55.4	29.3	19.6
(x) 2000	11.9	59.4	29.0	16.2
(x) 2001	16.5	78.6	69.2	22.9
(x) 2002	12.6	72.4	55.2	19.0

KKBG: kamu kesimi borçlanma gereği.
Kaynak: TCMB, Hazine.

TABLO II
Konsolide Bütçe Borç Stoku: Eylül 2003
(Milyar $)

	Milyar $	%
1) İç borç stoku	149.1	70
(Piyasa)	(84.5)	(40)
(Kamu)	(64.6)	(30)
2) Dış borç stoku	64.7	30
(IMF kredisi)	(16.7)	(7.8)
Toplam	213.8	100.0

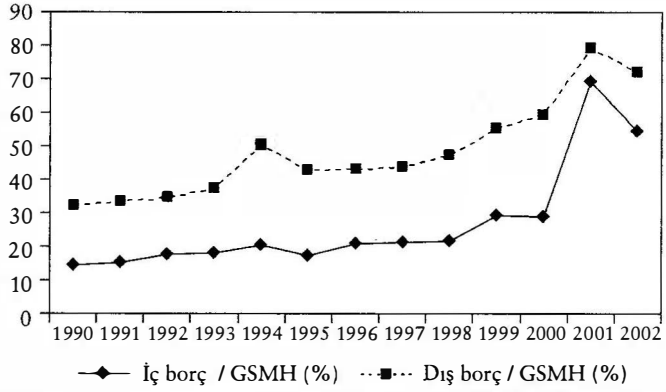
Kaynak: Hazine.

krizinin açıkça ortaya koyduğu gibi) ödenemeyen kısmının da kamu garantisi verilen özel dış borçlarla birlikte, kamuya kaldığı burada vurgulanmalıdır. Tablo II'de (dolar üzerinden) konsolide bütçe borç stoku iç ve dış borç olarak gösterilmiştir. TL'nin dolar karşısında değerlenmesiyle de şişen iç borçlar (149 milyar dolar) ile kamuya düşen dış borç stoku (64.7 milyar dolar) birlikte neredeyse 2003 yılı (Eylül) GSMH'nin % 95'ine ulaşmıştır. Neyse ki iç borç stokunun yaklaşık üçte biri (% 30) kamu-içi borçlardır. Ancak yine de ortaya çıkan tablo ciddidir.

Grafik I'de, 1990-2002 döneminin bütünü için iç ve dış borç stoku, kriz yılları işaretlenerek gösterilmiştir; kriz yıllarında borç stoklarındaki fırlama, fakat izleyen yıllarda ortaya çıkan düşüşlerde oranın, kriz öncesi dönemin yine de çok üzerinde kaldığı açıkça görülüyor.

ii) Diğer yandan bu ağır borçlanmanın dış gelirler üzerine koyduğu ipotek de üzerinde durmayı gerektirir. Nedeni açıktır: Dış borçların taksit ve faizleri döviz gelirlerinden krizlerde giderek artan pay aldığında, ülke ithalat yapabilmek için tekrar dış borç alma baskısı altına giriyor demektir. Tablo III kriz öncesi ve kriz sonrası yıllarında Türkiye'nin toplam döviz gelirleri (bavul ticareti ve transit ticaret dahil) içinde dış borç taksit ve faiz ödemelerinin payını gösterir. Kriz öncesi son normal yıl saydığımız 1997'de bunun payı beşte birden biraz fazla iken, izleyen krizlerde giderek tırmanmış, en şiddetli kriz yılı olan

GRAFİK I
GSMH'nin Oranı Olarak İç ve Dış Stoku (%)
(1990 - 2003)

TABLO III
Dış Borç Servisi / Toplam Döviz Gelirleri (%)
1998 - 2003

Yıl	Borç Servisi (%)
1997	21.2
1998	26.4
1999	34.6
2000	37.2
2001	43.3
2002	47.0
(Ekim) 2003	36.4

Not: Toplam döviz geliri, mal ihracat gelirleri ve hizmet gelirlerini, bavul ve transit ticaret gelirlerini kapsar.
Kaynak: TCMB Yıllık Raporları.

2001'i izleyerek 2002'de neredeyse yarıya varmıştır (% 47); büyümenin başladığı varsayılan 2003'teyse (Ekim) 11 puan düşerken, yine de üçte birin ve kriz öncesinin çok üstündedir (% 36.4).

Kısacası, krizler sadece büyümenin iç kaynaklarını kurutmakla kalmıyor, aynı zamanda net dış kaynakları, yani borç taksit ve faiz

ödemelerinden arta kalan döviz gelirlerini de kurutuyor. Bu da, krizlerin büyüme kaynaklarını kurutmadaki etkisinin şiddetini açıkça ortaya koymaktadır. Kaldı ki 2003 yılı, Türkiye'nin mal ihracatında 46 milyar dolarla (2003 Kasım) rekor bir düzeyi tutturduğu bir yıldır.

2. Kamu İç ve Dış Borç Oranı Krizle Niçin Artar?

i) Kamu borçları/GSMH oranıyla yaşanan krizler arasında iki yönlü bir ilişki vardır.[7] Krizler, iç ve dış borçlar/GSMH oranını yukarıda fırlatırken, bu orandaki yükseklik de krize düşme riskini artırmaktadır. Bunun sonucu, yığımlı bir sürecin ortaya çıkmasıdır. Nitekim 1990'ların başından itibaren, Türkiye'nin kamu borçluluk oranı, her krizi izleyerek hızla fırlamış, borçluluğu artarken de krizler giderek şiddetlenmiş ve sıklaşmıştır. Örneğin, konsolide bütçe iç artı dış borç stoku/GSMH oranı 2000'de % 50.7'den 2001'deki krizde % 100.8'e fırlamış, 2002'de ancak % 88.8'e indirilmiştir. Bu olgu Türkiye'ye özgü olmayıp, birkaç ülke dışında, bütün yükselen pazar ülkeleri dünyasında paylaşılmaktadır. 1970'lerin sonunda patlayan "dünya borç krizi"ni izleyen yıllarda, gelişmekte olan ülkelerin dış borç/GSMH oranının giderek yükseldiği görülür; 2000'lerin başında ortalama % 50'ye varmıştır. "Yükselen pazarlar" grubundaysa oran, artık % 70'lerde geziniyor; ancak Türkiye'nin bu ortalamayı son krizde aştığı, Arjantin ve Brezilya gibi "ağır borçlu" sayılan ilk on ülke arasında 7. sırada yer aldığı görülüyor.[8]

Bu dönem aynı zamanda, GSMH artışının yavaşlaması ve krizlerin sıklaşmasıyla dikkati çekmektedir. Diğer bir deyişle, Türkiye'nin kendi borç oranının yükselmiş olması yanında, bir de, dahil olduğu dünya kesitinde bulunan GOÜ'nün, özellikle "yükselen pazarlar" bölümünde artan borçluluk, bu sınıf ülkelere ilişkin rizikoyu artırıcı bir

---

7 Bu oran ve "faiz dışı fazla" oranı, birlikte, borcun "ödenebilirliği" konusunda temel göstergelerin başında yer alır. IMF, "World Economic Outlook", 2003, IMF'ye göre, kamu borcu/GSMH oranı % 25'i aşmamalıdır, ideal olarak; kabul edilir sınır % 50'dir.

8 Konsolide bütçe kamu dış borcu/GSMH oranı tek başına alınırsa, bu oranı 2003 yılı itibariyle üçte biri aşmadığına göre, bir önceki dipnotta belirtilen IMF şartını pek fazla aşmıyor demektir. Ne var ki, Türkiye dış borcu en yüksek ilk on ülke arasında uluslararası yayımlara girmekte, bütün dış borçlar kamu borcu sayılmaktadır; nedeni kamu garantileridir.

öğedir. Bir nedeni, uluslararası mali piyasalarda bu kategorideki ülkeleri "kendi içinde bir bütün" olarak algılama eğiliminin gözlenmesi ve yükselen pazarların birinde ya da bir bölümünde yaşanan krizin, sermayenin diğer yerlerdekilere davranışını etkiliyor olmasıdır; dolayısıyla krizlerin bu ülkeler arasında birinden diğerine kolayca sıçramasıdır. Türkiye 1994 krizini Meksika, 1998'de başlayan kriziyse Asya-Rusya kriziyle eşanlı yaşamıştır. Nitekim, bu ülkelerin 1990 sonrası dalgalanmaları birbirinin izdüşümündedir (Onuncu Bölüm, Grafik III).

Krizlerin kamu borcu/GSMH oranını ve bütçe harcama kalemleri arasında faizlerin payını fırlatma nedeni çok açıktır. Bir nedeni krizde GSMH'nin hızla düşmesiyle, söz konusu oranın doğrudan yükselmesidir. İkincisi, döviz fiyatlarındaki hızlı fırlamanın, dövize endeksli iç borçlarla dış borçların (TL üzerinden hesaplanan) değerini, reel GSMH'ye oranla büyütmesidir; aynı şekilde, bütçe harcamalarında faiz giderlerinin payının da yükselmesidir. Faizler, krizlerde, bir yandan kaçan sermayenin TL'den dövize dönerken para arzını daraltması; bir yandan devletin dövize spekülatif atakları durdurmak için reel faizleri yükseltmek dışında elinde başka alet kalmaması; ancak, bazen üç bazen dört haneli rakamlarda dolaşan faiz hadleriyle borçlanarak spekülatif atakları durdurmaya çalışmasından ötürü hızla artar.

Üçüncüsü, krizlerin üretici şirketleri izleyerek bankalar ve aracı kesimlerde yol açtığı iflaslardır; IMF dayatması sonucu, TMSF'deki uygulama biçimiyle de, 1994 krizi ve özellikle 1998-2001 banka çöküşleriyle birlikte devlete olağanüstü bir yük binmeye başlamasıdır. Devlet bu tutarın ancak cüzi bir bölümünü söz konusu kurumların varlıklarını satarak tahsil edebildiği için, borç devlete, yani halka kalmaktadır.[9] Buna, özel bankalarda "hortumlama" denilen olay ve kamu bankalarını siyasetçilerin "ahbap-çavuş kapitalizmi" sürecinde borca batırması eklenmelidir.

Dördüncüsü, kısa vadeli özel dış borçların konsolidasyonu ola-

9 TMSF'nin 2000'ler başındaki banka krizlerinde üstlendiği yüklerin varlık satışlarıyla karşılanamayacağı medya tartışmalarından da ortaya çıkmıştır. Tahminen, 46 milyar dolarlık batak paranın ancak 8 milyarı bu yoldan tahsil edilebilecektir, TMSF'ye göre.

yıdır. Kriz öncesi yaşanan kısa vadeli borçlanma furyasında biriken borçların ödenememesi (ve moratoryum ilanı), peşinden bu borçların konsolide edilip, uzun vadeli dış kamusal borca dönüştürülmesini getirmiştir (1958 ve 1978 krizlerinde olduğu gibi). Devlet bu borcu özel kesimden tahsil edemediği ölçüde, borç devletin olmuştur. 1994 kriziyle birlikte, dış banka kredilerine özel kesim borçlanmasında devletçe tanınan garantinin bindirdiği yükler buna eklenmelidir; krizlerde bu borçları özel sektör ödeyemediğinde yine devlete yük binmektedir.

Nihayet, IMF'nin uygulattığı politika da krizde borçların ve faizlerin fırlamasında etkilidir; Hazine'nin kısa vadeli nakit ihtiyacını dahi para arzını genişleterek değil, borçlanarak karşılaması koşulu, her ikisinin birlikte fırlamasında öncelikli rol oynamaktadır.

Türkiye'nin 1997'de (cari dolar değerine göre) 196.9 milyar dolar GSMH'si ve 84.2 milyar dolar dış borcu vardır; dış borç/GSMH oranı % 42.8'dir; 2001'de GSMH 146.7 milyar dolara düşerken, dış borç 113.8 milyar dolardır; oranı % 78.6'ya fırlamıştır. Gerçi dış borcun yarıya yakını, özellikle kısa vadeli borçların tümüne yakını özel sektör borçlarıdır, kamu borcu değildir. Ne var ki, özel sektör krizlerde tökezlediğinde, yukarıda belirtildiği gibi, bu yük devlete, yani halka binmektedir. 2000-2003 arasında banka iflaslarında devlete binen yük, 2004 başındaki bir hesaba göre 46.3 milyar dolardır. Bu tutarın acaba ne kadarı tahsil edilebilecektir? Geçmiş deneyim ancak pek azının tahsil edilebileceğidir; zaten batak firma ya da bankalardan (özel servet kalemleri, yat, kat, değerli tablo, antika eşya gibi) sahiplerin kişisel servetleri dışında satılabilecek bir varlık da kalmamaktadır. Mali varlıklar yurt dışındadır çoğunlukla.

İç borçların kısa vadeli ve yüksek faizli olmasının bütçeye bindirdiği yükse, ayrıca üzerinde durmayı gerektirir: Borç/GSMH oranının sabit tutulabilmesi, sağlanacak faiz dışı fazla yoluyla faizlerin ödenip, bunların yeni borçlanmayla karşılamayı gerektirmemesine bağlıdır. Eğer bütün faiz giderleri yeni borçlarla karşılanırsa, bu kez borç stoku faiz haddi oranında büyür. 1998'den bu yana yıl içi nakit ihtiyacı kâğıda bağlanınca, devlet iç borçlanmasındaki kısa vadeler ve yüksek faiz-

ler düşünülürse, faizleri yeni borca başvurmadan ödemenin önemi anlaşılır. Krizlerin kamu bütçe harcamalarında faiz ödemelerini fırlatması şöyledir: 1993'te "normal" bir yıl yaşanırken bu oran % 24'tür; 1994'te krizle birlikte oran % 33'e fırlamıştır; 1997'de yine "normal" bir yıl yaşanırken % 29'a düşen oran, 1998'de kriz etkisine girerken % 40'a, 2000'de % 44'e, 2002'de % 51'e fırlamıştır; 2003'te % 48'e inmesi beklenmektedir. Yani, on yıllık sürede oran ikiye katlanmıştır.

Nihayet, krizlerdeki kamu iç borçlanmasının iktisat kuramındaki "manivela" *(leverage)* ilkesine hiç uymadığı belirtilmelidir. Bu ilkeye göre alınan borcun ödenebilir olması için, borcun sağlayacağı getirinin faiz haddinin, bir riziko payıyla, üstünde olması gerekir. Oysa kamu iç borçlarında reel faiz % 20-30 arasında normal dönemlerde dolaşmaktadır; krizlerdeyse üst sınır yoktur, son krizde gecelik faizler % 7000'i bulmuştur. Bu faiz giderinin, oysa, devlete hiçbir getirisi bulunmuyor. O zaman bu borç nasıl ödenir?

ii) Yüksek borçluluğun kriz riskini artırıyor olmasına gelince:[10] Bir kaynağı, dış borç/GSMH oranı yüksekse, bunun, dış kredi verenlerin riskini yükseltmesi dolayısıyla, dünya faiz haddine (LIBOR ya da ABD prime rate) eklenen riziko primini büyütmesi, yani giderek daha yüksek faizlerle ve kısalan vadelerle borçlanabilmedir. İçeride aynı şekilde, kamu mali açıdan sıkıştıkça, hele yıl içi borçlanmada para arzını genişletmeyip iç borca başvurdukça, iç borç faizleri reel olarak tırmanmakta, vadeleri de kısaltmaktadır. Tıpkı 2000 yılı gibi 2003 yılında da artan sıcak para girişiyle işler geçici de olsa düzene girerken faizlerin kaydettiği inişe kadar, reel faizlerinin ortalama % 25'in üstüne tırmandığı görülüyordu. Yüksek reel faizlerse, sabit yatırımları engellerken büyüyememe olgusunu getirmekle, borç/GSMH oranını düşürmeyi ve bütçede faiz dışı fazla sağlamayı engelleyen başlıca nedendir. Ayrıca, yüksek reel faizler, spekülatif sıcak para girişlerini tetikleyerek, krize giden yolu açan temel bir öğedir. Büyümeyi sağlayan sabit yatırımları caydırırken, spekülatif mali yatırımları cazip kılması, spe-

10 Kriz riskini artıran diğer etkenler Onuncu Bölüm'de incelenecektir.

külatif oyunlara hız verirken, kriz eğilimindeki yükselişin de nedeni olmaktadır.

İkincisi, yüksek uzun-orta vadeli dış borçlar her yıl yüksek borç taksidi artı faiz ödemeyi getirir; buna kısa vadeli borçlar ya da CİB açıkları eklendiğinde, ülkenin yıllık dış yükümlülüğü ortaya çıkar (Tablo III). Nitekim, krizler genelde şu tabloda patlamaktadır: Birkaç yıl üstüste büyüyen CİB açıkları ve bunların kısa vadeli dış borçlarla karşılanması olayına, uzun-orta vadeli dış borçların yıllık taksit ve faizleri eklenince, ülkenin serbestçe kullanılabilir rezervlerini ve yıllık buna ayrılabilir döviz kazancını çok aşıyorsa, "ödeyememe" sonucu ortaya çıkar. Bu tablo moratoryuma götürebilir. Sıcak para girişleriyse çok yönden bu tabloyu hazırlayabiliyor.

Ülkenin her yıl yarattığı tasarrufların artan bölümünün, yeni sabit yatırım yerine yurt dışına borç ödemeleri için transfer edilmesi, açıktır ki, büyümeyi sınırlayan bir öğedir. Bu ölçüde de borç yükünü hafifletme olanağını sınırlamaktadır.

iii) Ağır kamu borçluluğunun kriz riskini artıran bir diğer sonucu, ekonominin büyüme hızını yükseltmesinde bir engel oluşturmasıdır. Türkiye 1990'lara kadar olan büyüme sürecinde (dış borçla finansman dışında) kamu altyapı yatırımlarını, büyük çaplı sanayi yatırımlarını ve eğitim-sağlık-AR-GE gibi büyümenin temelinde yatan harcamaları bütçe gelirlerinden ve enflasyonist finansmana başvurarak karşılıyordu. Günümüzde, devletin enflasyonist finansmanla büyüme yolu artık kapalıdır; cari bütçe harcamaları neredeyse yarı yarıya iç ve dış borç faizlerine gitmektedir. Bütçeden 2000'lerin başında artık ne altyapı yatırımları için önemli bir pay ayrılabilir ne de sağlık-eğitim ya da AR-GE gibi büyüme sürecinde önemli rolü olan kamusal harcamalara; şu kadar ki diğer (örneğin askeri harcamalarda) ciddi bir kısılma olmasın.[11]

---

11 Türkiye'de (İran gibi) GSYİH'nin % 5'ine varan askeri harcamalar yabancı iktisatçıları da, borç ödeme kaynağı diye bu kalemi görmeye götürüyor (A. MacEwan, İstanbul, 21-22 Şubat 2004). Ancak, en önemlisi, bütçe harcamalarının neredeyse yarısını alan faiz giderlerinin payını azaltabilmektir. Bunu söylemek kolay, yapmak zordur.

Söz konusu durum, Türkiye'nin sabit yatırımlar ve büyüme için temelde özel (yerli/yabancı) sermayeye dayanması demektir. Bunun bir sonucu, yeterli ölçüde kârlı gözükmeyen, ancak sosyal yararı yüksek olan alanlara yatırım yapılmamasıdır.

Bir ikinci sonucu, krizden büyümeye geçişin ya da krizi izleyen durgunluğun uzaması bağlamında ortaya çıkmaktadır. Kamunun yeterli kaynak bulması halinde, kamu yatırımları krizlerde ve durgunlukta adeta içsel-istikrarlaştırıcı (built-in stabilizer) gibi bir rol oynarlar; krizler ya da durgunluktaki kâr azalışına duyarlı değildirler. Örneğin, Türkiye'nin yaşadığı son "yüksek konjonktür" yılı olan 1997'de kamu yatırımları GSMH'nin % 6.1'i kadardı; bu oran 2003'te yine (yılın ilk üç çeyreği) % 6.7'dir. Şiddetli kriz ve izleyen durgunluk yıllarında da bu iki oran arasında seyretmiştir. Özel kesim yatırımlarının seyriyse, bundan çok farklıdır: 1997'de GSMH'deki payı % 20.2'dir; izleyen krizler ve durgunluk yıllarında bu oran sürekli düşmüş, 2003'e (ilk üç çeyrek) gelindiğinde % 7'ye inmiş bulunuyordu (Tablo IV). Yani, ekonominin girdiği bunalımı atlatması için yeni yatırım harcamalarına ihtiyaç olduğu sırada, özel yatırım harcamaları dibe vurmuştu. Ekonominin dirilmesi, yeni bir krizin hazırlayıcısı olan "sıcak para" girişlerine kalmıştı. Bu da, izlenen "neoliberal" politikanın temel çelişkisidir.

Hem büyümenin temelini oluşturan altyapı yatırımlarının, hem insan kalitesini, becerisini, bilgisini yükselten sağlık, eğitim, AR-GE harcamalarının bütçe kısıtlarından ötürü bir sıçrama yapamaması, büyüme hızını, rekabet gücünü ve geleceğe hazırlığı yetersizleştiren öğelerdir; hem de, işaret edildiği gibi, sıcak para girişine bağlı büyümeyi tetikleyen ve yeni bir krizi hazırlayan bir öğedir. Borç yükünü azaltmanın bir ayağı faizi ve anaparanın bir kısmını cari gelirden ödemekse, diğer ayağı da GSMH'yi daha hızlı artırabilmektir. Büyüme hızının düşük kalması, aynı zamanda borç faiz ve taksitlerinin ödeneceği gelir kaynağını da sınırladığı ölçüde, yükün ağırlaşmasına katkı yapan bir öğedir. Bundan ötürü, ağır borç yükünün getirdiği krize yatkınlığın azaltılamaması demektir. Büyüme için sıcak para girişini teşvikse, "bindiği dalı kesmek" gibidir.

Diğer etkiyse, belirtildiği gibi, özel yatırımların krizde kâr duyarlılığından ötürü giderek yavaşlaması, kriz sonrası durgunluğun uzaması; GSMH toparlanamadıkça da, ağır borç yükünün getirdiği kriz yatkınlığını artırıcı öğeleri seferber etmesi demektir.

3. Düşen Sabit Yatırım Oranı

Krizlerde reel faiz hadlerindeki artış, iç talepteki daralma, döviz fiyatındaki fırlamadan ötürü ithal kapital eşyası ve diğer ithal girdi fiyatlarındaki artış özel kesimin kârlılığını düşürdüğü için, yatırım/GSMH oranı hızla düşer (Tablo IV). Kamu kesimindeyse, önceki paragrafta belirtilen nedenlerle, kamunun sabit yatırımlara ayırabileceği kaynaklar kurumaktadır; yoksa genelde kamunun yaptığı altyapı yatırımlarının faizlere duyarlılığı azdır.

Ekonominin özelleştiği ölçüde, yatırımların krizde ortaya çıkan etkenlere duyarlılığı artmaktadır; yatırımları özel kesim azaltırken, kaynakları kuruyan kamunun da yatırım yapamıyor olması, krizi izleyen durgunluğun uzamasını getiriyor. Oysa daha önceki krizlerde kamunun yatırımlarını sürdürmesi ve yatırımlarda payının yüksekliği, krizlerin etkisini yavaşlatıyor, bir çeşit "içsel istikrarlaştırıcı" etkisi yaratıyordu. Keynesçi politikaların önerdiği, telafi edici kamu harcamaları artışı gündeme gelebiliyordu.

Türkiye'nin son finansal krizlerle birlikte bu niteliğini nasıl kaybettiği Tablo IV üzerinde izlenebilir. 1997'de GSMH'nin % 26.3'üne varan toplam yatırımlarda kamunun payı sadece GSMH'nin % 6.1'i kadardı, kalan % 20.2'si özel yatırımlardı; büyüme hızı % 8.3'tü. İzleyen yıllarda özel yatırımların oranı giderek düştü, 2003'e (ilk üç çeyrek) gelindiğinde % 7 ile bir dibe vurdu. Oysa kamu yatırımları bir puan aşağı, bir puan yukarı aynı oranı sürdürebildi.

Özel kesimde sadece yatırım oranı düşmekle kalmıyor, imalat sanayiindeki kapasite kullanım oranlarından anlaşıldığı gibi, bu da yatırımlarla aynı seyri izliyor. Nitekim kriz öncesi % 80 civarında olan kapasite kullanım oranı, kriz yıllarında % 70 ve altına gerilerken, krizin atlatılmasından sonra da, ilk adımda atıl kapasiteler seferber edi-

TABLO IV
GSMH'de Sabit Yatırım Oranı (%) ve Yıllık Büyüme Hızı (%)
(1997-2003)

	Yatırım/GSMH (%)			GSMH Büyüme
Yıllar	Toplam	Kamu	Özel	(%)
1997	26.3	6.1	20.2	8.3
1998	24.3	6.2	18.1	3.9
1999	21.1	6.5	15.6	-6.1
2000	22.8	7.0	15.8	6.3
2001	19.0	5.3	12.7	-9.5
2002	17.2	5.9	11.3	7.8
2003*	13.7	6.7	7.0	5.8

(*) Yatırım oranları yılın ilk 3 çeyreğine aittir.
DPT: Temel Ekonomik Göstergeler 2001 ve 2003.

lerek üretim artırılıyor. Ancak koşulların sürekliliğine güven geldikten ve atıl kapasiteler bittikten sonradır ki yeni yatırımlar devreye sokuluyor. Nitekim, DİE'nin (1997=100) GSMH endeks rakamı 1998'de 103.8'dir; 2001'de 93.8 ile dibe vuran endeks, 2002'de 101.1, 2003'te 106.1'dir. Düşük yatırım oranına karşılık kapasite kullanım oranındaki artıştır ki, GSMH'yi yukarı çekmiştir.

1997'de 64 milyon olan Türkiye toplam nüfusu ise, 2003 yılında 70.8 milyona varmıştı. 1998'de (1987 sabit fiyatlarıyla) 1880 bin TL olan k.b. gelir, 2003'te sadece 1741 bin TL'ydi. Yani Türkiye krizin dibe vurduğu 2001'e oranla (1570 bin TL) k.b. gelirini 2003'te artırmış olsa da, kriz öncesi düzeyi tutturamamıştı. Krizin, büyüme kaynaklarını kuruturken yoksullaşmayı nasıl hazırladığı bu rakamlarda açıkça görülmektedir.

III. ARTAN KAYNAK KAYBI: İŞSİZLİK, BEYİN GÖÇÜ, SERMAYE İHRACI VE KAYIPLAR

Kriz yıllarında, artan borçluluk ve düşen yatırım oranı büyüme üzerindeki tek ipotek değildir. Bunlara emek ve sermaye olarak kaynak kayıpları eklenmelidir. Aşağıda kısaca bu iki olgu ele alınacaktır.

1. Artan İşsizlik ve Sonuçları

i) 1997'de 64 milyon kadar olan Türkiye nüfusu, 2003'te 70.8 milyondu. Yani nüfus yılda 1 milyon kişiden fazla artmıştı. Sanayi alanlarında bir kişiye istihdam yaratmanın maliyeti 100 bin dolardan fazla yatırım gerektirdiğine göre, yılda bir milyon kişiye istihdam yaratmanın olanaksızlığı anlaşılır. Çünkü Türkiye'nin en canlı ve sorunsuz büyüdüğü yıllarda dahi yatırım oranı GSMH'nin % 25'i civarındadır; buna göre, artan nüfusun ancak yarısından biraz fazlası yüksek verimli istihdam alanı bulabilir. Geri kalanı gizli işsizler olarak en düşük verimli alanlarda çalışacak ve/veya açık işsizlere dönüşecektir. Diğer bir deyişle, hızla artan nüfusun büyüttüğü işsizliğin tümünü krize atfetmek yerinde değildir. İşsizliği azaltmanın ilk çaresi nüfus artışını durdurmaktır.[12] Ne çağdaş teknolojinin talebi, ne Türkiye'nin olanakları giderek büyüyen bir nüfusa verimli iş alanı yaratabilecek niteliktedir. Ayrıca Kafkasya ve Balkanlar'dan turist vizesiyle giriş yapıp, büyük kentlerde gizli çalışan 500 bin ile 1 milyon arasındaki kişi, yerleşikler için istihdamı daraltmaktadır. Özelleştirme furyasında ve devlet teşkilâtının taşradaki alt örgütlerinin dağılmasında, yüzbinlerce kişi IMF/DB dayatmalarıyla işsiz kalmıştır, kalmaktadır. Bu işsizliği, krizlerin doğrudan değil, IMF/DB dayatmalarına toplumu açık bırakmaya yol açtığı için, dolaylı etkileri arasında saymak gerekir (Kazgan, 2002).

ii) Türkiye'de nüfusun 6.8 milyon kişi arttığı 1997-2003 döneminde, DİE'ye göre işgücü sayısı sadece 1.5 milyon kişi artmış, işgücüne katılım oranı da (% 53'ten % 49'a) dört puan azalmıştır. Aradaki 4.3 milyon kişinin niçin işgücüne katılmaktan vazgeçtiği belli değildir (Tablo V). Ola ki, bu kişiler kısmen "kayıt-dışı ekonomi" alanındadır, kısmen umut yitirip evde oturmaktadırlar veya yurt dışına göç etmişlerdir.[13]

---

12 Birleşmiş Milletler kanalından doğum kontrolü/aile planlaması bağlamında yapılan yardunlar 1999'da sona erdi. Bu tarihten sonraki hükümetler bir yeni program başlatmadığı için, biraz düşmeye geçen doğum oranı tekrar artışa geçebilir. Yoksul toplum katlarının bu konuda bilgi ve bilinç düzeylerinin düşüklüğü yüksek çocuk sayısından bellidir.

13 ABD ve AB'de yüksek vasıflı, düşük ücretli işgücü talebi yüksektir.

TABLO V
İstihdam ve İşsizlik
1997-2003

Yıllar	İstihdam Milyon Kişi	% İşgüne Katılma	% İşsizlik Oranı	% Eksik İstihdam	% Toplam Atıl İşgücü
1997	22.45	–	6.4	5.6	12.0
1998	22.93	53.92	6.7	5.9	12.6
1999	22.93	52.1	7.4	10.2	17.5
2000	22.03	49.2	6.6	7.0	13.6
2001	23.50	49.8	8.5	6.0	14.5
2002	23.82	49.6	10.3	5.4	15.7
2003*	23.99	49.1	10.6	4.7	15.3

(*) 2003 rakamları yılın ilk üç çeyreğine aittir.
Kaynak: DİE..

Yukarıdaki kuşkulu nokta veriyken, işsizlik oranına eksik istihdam oranı eklendiğinde oraya çıkan rakam şöyledir: Toplam atıl işgücü 1997'de % 12'den 1999 krizinde % 17.5 ile bir doruk yapmış, sonra düşüşe geçmiş, 2002'de (% 15.3) ve 2003'te (yılın ilk üç çeyreği) % 15.7 ile tekrar bir doruk yapmıştır (Tablo V). DİE verileri, özellikle genç ve eğitimli nüfus grubunda işsizlik oranının giderek arttığını, 1997'de % 12 kadarken, 2003'ün son çeyreğine gelindiğinde oranın % 31.8'e fırladığını göstermektedir. Yani, eğitimli üç gençten biri artık işsizdir. Bu durum, yukarıdaki değerlendirmenin ispatıdır. Bu büyüklükteki nüfus artışını, eğitilmiş olsalar da, ülkenin koşulları verimli istihdam yaratamadığı için çalıştıramıyor. Olayın ilgi çeken yanı, bu gidişin büyüme kuramındaki temel bir savı sorguluyor olmasıdır; çünkü ilk öncelik istihdam yaratılması ve iş bulabilirlik oluyor, eğitim sanki ikinci öncelikli hale geliyor.[14] Eğitimli genç işsizler, eğitimin ürün ya-

14 Uzakdoğu ve Güneybatı Asya ülkelerindeki çok hızlı büyüme, kuramcıların dikkatini çekmekten uzak kalamazdı. Başta G. Kore, bu ülkelerin yüksek ihracat hızları yanında eğitime verdikleri önem ve halkın eğitim düzeyini hızla yükseltmeleri "insana yatırım" olgusunun vurgulanmasına yol açtı. Bu ülkeler aynı zamanda yıllık nüfus artışını % 1'in altına çekmeyi başardılar.

TABLO VI
Özel İmalat Sanayiine İlişkin Göstergeler (1997-2003)
(1997=100)

Yıllar	İstihdam	Üretim	Üretkenlik	Birim Ücret ($)	KKO (%)
1997	100	100	100	100	80.8
1998	101.6	100.1	98.5	108.4	79.0
1999	91.7	95.8	104.5	113.5	73.3
2000	90.3	105.2	116.5	103.2	76.1
2001	82.6	93.3	113.0	71.2	71.5
2002	84.6	104.7	124.2	73.0	76.2
2003					78.4*

Not: İstihdam, DİE'nin özel imalat sanayii üretimde çalışmalar mevsimsel düzeltilmiş;
Üretim: 3 aylık (mevsimsel düzeltilmiş), özel imalat sanayii endeksi,
Üretkenlik: Üretim/istihdam;
Birim ücreti, nominal ücret/üretkenlik'in TCMB dolar alış kuru ile düzeltilmiş endeksleridir.
KKO: Kapasite kullanım oranı; (x): Ocak-Kasım.
Kaynak: DPT ve DİE..

ratmayan bir yatırıma dönüşmesi, çalışma yaşamında gençlikte ilerletilecek vasıflardan yoksun kalınması demek oluyor.

İşsizliğin bu boyutlara gelmesinde, istihdam yaratan üç önemli kesimdeki gerileme rol oynamaktadır. Bunların başında 1998-2003 arasındaki dönemde imalat sanayiinin istihdamı artırarak değil, krizde emek verimini artırarak ayakta kalmaya çalışması (Tablo VI) ve üretimin de yılda ortalama % 2.1 gibi "mütevazi" bir oranda büyümüş olması gelir (Tablo VI). İmalat sanayii "orta-yol" ve dalgalı büyürken, verimi artırarak istihdamı % 15 oranında azaltılmış (Tablo VII) bulunuyor. Diğer yandan, inşaat sanayiinin 1998 sonrasında sürekli daralmaya girmesi, ekonominin (hesapça) büyümeye geçtiği yıllarda da bunun artarak sürmesi, bir diğer etkendir (Tablo VII). Üçüncüsü, mali kuruluşlardaki daralmadır. İnşaaat sanayii ağırlıkla vasıfsız işgücü kullanırken, mali kuruluşlar eğitimli, yüksek vasıflı işgücü kullandıkları için, daraldıklarında eğitimli genç işsizliğinin kaynağı olabiliyor. Olağan yıllarda 1.5 milyon kişi istihdam eden inşaat kesi-

TABLO VII
Kesimsel Yıllık Büyüme Oranları (%)
(1997-2003)

Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat	Ticaret	Mali Kuruluşlar
1997	-2.3	10.4	5.0	11.7	3.6
1998	8.4	2.0	0.7	1.4	6.9
1999	-5.0	-5.0	-12.5	-6.3	6.5
2000	4.1	5.6	5.8	11.6	0.9
2001	-6.5	-7.5	-5.5	-9.4	-9.9
2002	7.1	9.4	-4.9	10.7	-7.1
2003	-2.5	7.8	-9.0	8.1	-6.3
Yıllık ortalama büyüme: 1998-2003	0.9	2.1	-4.3	2.7	-1.5

Kaynak: DİE.

miyse, kriz yıllarında istihdamı giderek azaltmış, daralırken vasıfsızlarla ilgili işsizlikteki artışa katkı yapmıştır. Çok düşük verimli işgücü deposu olan tarım ise, gizli işsizlerini dahi verimli kullanabileceği bir büyüme hızına yıllardır ulaşamıyor; kriz yıllarındaysa yıllık büyümesi % 1'in dahi altındadır. Ayrıca da kırsal nüfus artışının hızı altında ezildiği için, sürekli göç veriyor, kentsel işsizliği şişiriyor. Krizle birlikte IMF/DB kanalından dayatılan politikalarla, zaten tarımın yeni ve akılcı politikalar devreye giremedikçe canlanması pek mümkün gözükmüyor.

iii) İşsizliğin bir etkisi kaynak israfıdır. Özellikle eğitilmiş işgücündeki işsizliğinin yol açtığı dışarıya beyin göçüyse, insanla birlikte ona yapılmış yatırımların da dışarıya göç etmesi demektir. Birleşmiş Milletler kaynakları beyin göçü en yüksek düzeyde olan 34 ülke içinde Türkiye'nin 24. sırada yer aldığını; yurt dışında iyi eğitim gören her 100 kişiden 59'unun geri dönmediğini göstermektedir. Kriz zamanı iş olanağı sınırlanırken, bu göç rakamları da şişmektedir. 2001 yılında Ege Üniversitesi'nin (Ankara, İstanbul, İzmir'de)devlet ve vakıf üniversitelerinde eğitim gören 120 genç üzerinde yaptığı bir araştırma, genç-

lerin % 83'ünün yurt dışında yaşamayı tercih ettiğini gösterdi.[15] Bu rakamlar krizlerin gençliği ne ölçüde etkilediğini göstermek bakımından gerçekten çok anlamlıdır.

iv) Türkiye gibi peşpeşe patlayan krizlerle boğuşan Latin Amerika ülkelerinde de işsizliğin, kayıtdışılığın boyutlarının Türkiye'ye benzediği anlaşılıyor. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Başkanı Juan Somavia, Latin Amerika'daki çalışma durumunu şöyle anlatıyor:

> "Yaklaşık 100 milyon kişinin (Latin Amerika'nın faal kent nüfusunun % 57'si) ya hiçbir işi yoktur ya da yaptıkları iş temiz bir iş değildir. Yeni yaratılan her 10 işin 8'den fazlası 1990'dan bu yana kayıtdışı denilen kesimdedir; (bu da) kendi istihdamını yaratanları, sokak satıcılarını, küçük dükkânların sahiplerini kapsayan, iş yapmak için kaydı olmayan, çok zaman vergi ödemeyen, geniş yasadışı bir kesimdir. Latin Amerika'nın kayıtlı kesimleri ücretli, sigortalı ve diğer katkıları olan işleri, artan işçi birikimi hızında yaratamıyorlar.
>
> ".. 1990'ların -IMF tarafından desteklenen pazar reformu programları... hükümet bütçeleri daraltıldıkça, kamu işletmeleri satıldıkça ve binlerce özel yerel firmalar ucuz rakip ithal mallarının etkisiyle işi terkettikçe, işsizler ordusunu giderek şişirdi" (Langman, 22 Aralık 2003).

Bu bölümün başında işgücüne dahil olduğu halde istihdama katılımı rakamlara girmeyen 4.3 milyon kişinin ne olduğu sorusu, Juan Somavia'nın yukarıdaki açıklamasıyla aydınlanmış oluyor. Ancak, düzenli yasal iş bulamadıkları için kayıtdışılığa kayan milyonların, bu alanda sürekli gelir sağlayabileceklerini düşünmek de doğru değildir. Bu alanda milyonların kendi aralarındaki rekabet çoğunluğunu kısa bir süre sonra iflasa götürüyor; kentsel yaşamda rahatça gözlendiği gibi, küçük girişimcilik ve kayıtdışılık, bundan sonraki aşamada çöplerden beslenip, çöplerden para kazanmaya çalışan yeni ve toplumun daha alt-tabakasına itilmiş bir sınıf yaratıyor.

---

15 Söz konusu araştırma, Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi çerçevesinde Yrd. Doç. Dr. Ahsen Armağan tarafından gerçekleştirilmiştir. Tabii, denek sayısının azlığı kadar araştırmanın sadece en büyük üç kentte yoğunlaşmış olması, sonuçları genelleştirmede güven düzeyini azaltmaktadır.

2. Sermaye Kaçışları ve Kayıplar

i) Küreselleşme adına Türkiye (32. No.lu Kararname ile) ödemeler bilançosu sermaye hesaplarını serbestleştirmeyi ve iç mali serbestliği kabul ettiğinde ileri sürülen başlıca sav, sermaye girişinin artacağı, yurt dışındaki kaçak paraların geri döneceği, verilecek ek hukuk garantileri yoluyla dışarıdan içeriye yapılan doğrudan yatırımlarda büyük bir sıçrama olacağı yolundaydı. Oysa, sonuç hiç de beklendiği gibi olmadı.

Bir kere, büyüme köpüğü yaratan içeri fon girişi, faiz arbitrajı yoluyla dolar üzerinden olağandışı yüksek getiri sağlıyor; getirinin düşeceği beklentisi ortaya çıkarken hızla kaçıyor. TL'den çıkarken de kriz yaratıyor. Sıcak paranın getirisi ortalama yıllık olarak giderek artmıştır: 1990-1994'ü kapsayan beş yılda ortalama yıllık getiri % 12'dir; 1995-1999'u kapsayan izleyen beş yılda %35.3'tür; izleyen iki yılda ortalama -% 1 getiriden sonra, 2002-2003 ortalaması olarak bu oran % 50'ye çıkmıştır.[16] Türkiye, yükselen pazar ülkeleri arasında "sıcak para" denilen kısa vadeli spekülatif sermaye hareketlerine en yüksek getiri sağlayan birkaç ülkeden biridir. 2002 ve 2003 yılında giren her 10 doların 15 dolar olarak çıkmış olması, Türkiye'nin kısa vadeli serbest sermaye hareketlerinden kaybını gösterir. Nitekim (paragraf 1'de değindiğimiz) Maliye Bakanlığı Teftiş Kurulu Raporu'nda, kambiyo denetiminin kaldırılmış olmasından ötürü finansal arbitraj yoluyla yasal ya da yasadışı yollardan (ve diğer biçimlerde) ülkeden sermaye çıkışı tutarının son yirmi yılda 200 milyar dolar kadar olduğu belirtilmiştir.

ii) Dışarıdan gelmesi beklenen doğrudan yatırımlara gelince: Türkiye'nin yaşadığı en şiddetli kriz yılı olan 2001'e gelinceye kadar, bu, yılda ortalama 800 küsur milyon dolar gibi ihmal edilebilir bir rakamda kaldıktan sonra, kriz yılı olan 2001'de borsa dibe vururken, 3.3 milyar dolarla (2 milyar dolarlık kısmı cep telefonu bağlantılı) doruk yaptı (Tablo VIII). Bu, (fırlayan döviz fiyatı ve dibe vuran hisse fiyatlarından ötürü) düşen şirket hisselerinin bu düşük fiyatla yabancıların eline geçmesi demektir. Olağan koşullarda 10 dolara satılacak bir

16 1990-2002'ye ilişkin veriler için (N. Yentürk, Aralık 2003); Tablo 2.1, 2003 rakamı tarafımızdan hesaplanmıştır.

TABLO VIII
Türkiye'den Dışarı ve Türkiye'ye Doğrudan Yatırımlar

Yıllar	Doğrudan Yatırımlar (Net) (Milyon $)	Yurtdışında (Milyon $)	Yurtiçinde (Milyon $)
1995	772	-113	885
1996	612	-110	722
1997	554	-251	805
1998	573	-367	940
1999	138	-645	783
2000	112	-870	982
2001	2769	-497	3266
2002	863	-175	1038
2003	79	-499	578

Kaynak: TCMB.

hisse, fiyatı 5 dolara gidiyorsa, bunun önemli bir sermaye kaybı kaynağı olduğu açıktır. Nitekim 1994 ve 1999-2001 krizlerinde bankalar, turizm şirketleri, gıda sanayiinin önemli bir bölümü bu biçimde el değiştirdiler. Olağan koşullardaki satış fiyatıyla krizdeki düşük fiyata satış arasındaki fark, sermaye kaybının bir diğer kaynağıdır.

Doğrudan sabit sermaye yatırımlarının şiddetli kriz yılları bir yana bırakılırsa, dışarıdan içeri doğrudan yatırım tutarında 1995'ten bu yana (AB ile Gümrük Birliği - Son Aşama Anlaşması'nın imzalanmasına rağmen) bir artış trendi yoktur. Buna karşılık, yurt dışında Türkiye'de yerleşiklerin yaptıkları doğrudan yatırımlar sürekli artmış, en şiddetli kriz yılları olan 1999-2001'i kapsayan üç yılda 2 milyar doları aşmıştır (Tablo VIII); 2003'deyse neredeyse içeri giren, dışarı çıkan doğrudan yatırıma eşitlenmiştir. Buna koşut olarak yurtiçi özel yatırım oranındaki düşüş (Tablo IV) krizin oynadığı bir oyundur. Türkiye'nin dövize en sıkışık olduğu bu üç yıldaki yüksek çıkışın maliyetiniyse IMF'ye verilen tavizlerin maliyetiyle ölçmek gerekir.

Kısacası, ne mali yatırımlar ne doğrudan sabit yatırımlar biçimdeki sermayenin Türkiye'ye bıraktığı miras için olumlu bir etki görmek mümkündür. Aksine, sıcak para getirisinin yüksekliği ve krizler

bağlantılı kayıplar başta, sermaye hareketlerini serbestleştirmenin bilançosu negatiftir. Tabii, buna yüksek tutarda uluslararası rezerv tutmanın net faiz maliyeti eklenmelidir.

IV. BOZULAN GELİR BÖLÜŞÜMÜ, ARTAN YOKSULLUK

Türkiye'nin (1987 yılı sabit fiyatlarıyla GSMH hesabına göre); 1998'de 1832 milyon TL olan kişi başına yıllık milli geliri, 2003'te 1741 milyon TL'ye gerilemiş, kriz öncesiyle karşılaştırıldığında, beş yıl sonra dahi, kişi başına gelir eski düzeyini bulamamıştı. Kaldı ki, son yıllardaki milli gelir artışları çok kimsenin kuşkusunu çeker niteliktedir.[17] Bu rakamlar kuşku çektiği gibi, bundan da fazla kuşku çeken gelirin, üstelik tam 2001 krizini izleyen 2002 yılında, giderek daha adil dağılıma ulaştığını belirten hesaplardır.[18] Kişi başına reel gelir düşerken, faizlerin payı 1970'lerde GSMH'de % 1-2'den 2000'lerde % 20'lere doğru tırmanırken, servet bölüşümü giderek kötüleşirken, bir de toplumun düşük gelir ve kültür düzeyli tabakalarında nüfus artışı hızla devam ederken, üstelik kalabalık nüfuslu tarım çökerken, işsizlik milyonla artarken, gelir bölüşümü düzelebilir mi?[19]

i) Bu tartışmayı bir yana bırakıp, 2001 krizini izleyen 2002 yılı için DİE'nin yoksulluk araştırmasına bakalım: Buna göre, kırsal kesim

---

17 Bu noktaya birkaç kişi eğilmiş olsa da Prof. Dr. Boratav, 2001-2003 yılı için GSYİH hesaplarını ortaya dökerek rakamlarla kuşku nedenini ortaya koydu. Buna göre, söz konusu yıllarda GSYİH, % 41.9'u özel tüketim, % 1.7'si kamu tüketimi, % 12.9'u sabit sermaye birikimi, (bu rakama dikkat) % 73.7'si stok birikimi, ihracat-ithalat farkı da -% 30.1 olmak üzere temelde stok birikimiyle büyümüştür. Reel faizlerin % 20'nin altına düşmediği bir ortamda, hangi firmalar acaba bu büyüklükte stok birikimine katlanabilirdi? Prof. Boratav bu durumu, "Son yıllarda istatistiklerde *esrarengiz* değişmeler dikkat çekmektedir" diye vurguluyor (14 Nisan 2004).

18 H. Güneş, 1973-2002 arasında DİE hesaplarında Gini katsayısının giderek azaldığı savını (0.51'den 0.44'e) tartışmaktadır (Şubat 2004). Gelir bölüşümünün giderek düzeliyor olmasını, varolan gerçekler hiç desteklemiyor.

19 Gelir bölüşümünü krizlerin bozmasına ve yoksulluğu artırmasına en iyi gösterge DİE'nin *Bütçe Anketi 2002* sonuçlarıdır: Buna göre, yine bir kriz yılı olan 1994'e oranla et, pirinç, peynir gibi pahalı gıda maddelerinin kişi başına tüketimi düşerken, bunlar, piliç eti, makarna, yoğurt gibi daha ucuzlarıyla ikâme edilmişlerdir; aynı zamanda hanehalkı tasarruf oranı % 20'den % 16'ya düşmüştür. İhtiyaç dolayısıyla böbrek, karaciğer, kornea gibi iç organ satışları, internet sayfalarında artık yer almaktadır.

her ölçüte göre kentsel kesimden çok daha yoksuldur. Aslında nüfusun yaklaşık % 35 - % 40'ının bulunduğu tarımın GSMH'deki payının % 15 - % 13'te kalması, bunun en iyi göstergesidir. Diğer yandan, kriz yıllarında (1998-2003) tarımın büyüme hızının (% 0.9) nüfus artışının (% 1.8) yarısında kalması, krizin bu kesimde kişi başına geliri düşürmesine diğer bir göstergedir. DİE hesaplarına göre, kişi başına aylık geliri 180 milyon TL altında kalan (4.3 dolar günlük gelir) yoksul nüfus oranı ortalama % 30 iken, oran kırsal kesimde % 39'dur. Diğer bir deyişle, krizin etkisiyle nüfusun % 30'unu oluşturan yoksullardan tarıma düşen % 39'luk kesim giderek daha yoksullaşmıştır.

Kentsel kesimdeyse, yoksulluk kaynağının bir boyutu işsizlik olarak ortaya çıkıyor; işsizlerin üçte biri yoksul. Krizin artırdığı işsiz sayısı, böylece bir diğer yoksulluk kaynağı oluyor. Diğer yandan, krizde düzenli işini kaybedip ne iş bulursa yapmaya razı olanların da katıldığı "yevmiyeli, geçici işçi" takımında yoksulluk oranı % 45. Buna krizde reel üretimin sürekli gerilediği (Tablo IV) eklenirse, krizde yoksullaşmanın nasıl yoğunlaştığı ortaya çıkar.

ii) Yoksullaşan kesimlerin karşısında borsa oyunlarından ve Hazine'nin ödediği, krizde giderek fırlayan reel faizlerden yararlanan kişiler/kuruluşlar bulunuyor (*Milliyet*, 17 Kasım 2003). Bir kere borsadaki 971 bin yatırımcının (2002 sonbaharı itibariyle fonlar, firmalar, bankalar hariç) 6.3 katrilyonluk hisse senedi bulunuyordu; 971 bin kişinin 885 bininin yani % 91.2'sinin portföyü 10 milyarın altındaydı; tutarı toplamın yaklaşık % 20'sini oluşturuyordu. Buna karşılık, yatırımcı kişilerin toplam % 7.2'si 11-50 milyar lira arası varlıklarıyla toplam hisse değerinin % 22.5'ini, 50 milyar TL'den fazla varlıklarıyla da yatırımcı kişilerin % 1.6'sı toplam hisse varlıklarının % 57.6'sına sahipti.

Bankalardaki mevduata gelince: (30 Haziran 2003 itibariyle) yurt içinde yerleşik gerçek kişilerin bankalardaki hesap adedi 67.8 milyondu; bu hesaplarda 103 katrilyon lira tutarında mevduat bulunuyordu. Hesapların % 97.8'i 10 milyar TL ve daha az tutardaydı, toplam mevduatın % 20.1'i kadardı; 11-50 milyar TL arasındaki hesap-

lar toplam hesapların % 1.7'si kadardı, mevduatın % 25.3'ünü oluşturuyordu; 50 milyar TL'nin üstündeki hesaplarsa sadece % 0.5 kadarken, toplam mevduatın % 54.6'sı buradaydı; yani 57 katrilyon lira hesapların binde beşinde yatıyordu. Reel faizlerin yüksekliği sayesinde zenginlerin servetinin daha da yükseldiğine bu rakamlar iyi tanıklık etmektedir. Tabii, nüfusun yoksul kesiminin bankalarda mevduatı olması, yüksek reel faizlerden yararlanmaları gibi bir olanak söz konusu değildir. Bu kesim için 1 milyar TL'nin dahi büyük bir servet sayılacağı açıktır. Bu görünüme, ekonominin doruk yılları olan 1997-1998'de ortalama 1.8 milyar dolar olan "parasal olmayan altın" ithalinin 2003'ün ilk on ayında 2.3 milyar dolara çıktığını, turizm giderlerinin artarak sürdüğünü ekleyin.

Gelir bölüşümünü bozan süreçteki temel noktalar ve bağlantılar, yükselen pazar ekonomilerinden biri olarak Türkiye için küreselleşme sürecinde şöyle ortaya çıkıyor:

- Küresel sermayenin (yerli dahil) yüksek kâr araması;
- Para ikâmesini sınırlamak için TCMB'nin yüksek faiz uygulaması, Hazine'nin daha yüksek faiz uygulayarak kamu açıklarını karşılamaya çalışması; krizlerle büyüyen borç stokunun yarattığı yüksek faiz ödemelerinin kamu açıklarını büyütmesi, borç baskısının faiz haddi artışının nedeni olması;
- Yüksek faizin cazibesiyle giren sıcak paranın kâr vurgunu yapıp, dış açıklar ya da devalüasyon beklentisi yaratan bir diğer olay üzerine, faizleri daha da yükseltip devalüasyon ve krizle sonuçlanan kaçışı;
- Yüksek faizlerin girişimcileri ve varlık sahiplerini sabit yatırımlardan mali yatırımlara yöneltmesi, bu yoldan servetleri artırması; ancak, büyüme hızını da bu arada düşürmesi;
- Ekonominin büyüyememesinden, iş bulamadığı için zarar gören, ancak yüksek faizden ya da döviz ve borsa oyunlarından birikimi olmadığı için yarar görmeyen yoksulların, krizlerde işsiz kalıp giderek yoksullaşması.

Böylece, krizlerin bir yandan yoksulu daha yoksullaştırırken, bir

yandan da borsa oyunlarıyla hisse senedi varlıklarını artırıp, fırlayan reel faizlerle banka mevduat cüzdanını şişirebilen bir kesim yaratması.

Sosyal dengenin bozulmasında krizlerin rolü bu özet tabloda açıkça ortaya çıkıyor; bu süreçte gelir bölüşümünü iyileştirecek hiçbir bağlantı yoktur.

Bir kutsal kitap (İncil) "Sahip olana daha fazla verilecek. Sahip olmayanın hiçbir şeyi olmayacaktır" der. "Finans kapital" ve devletin piyasadan silinmesi aşamasında, bu deyiş tam yerine oturmaktadır. Varlığa erişmenin yolu varlıklılara açıkken, yoksulların varlıklara ulaşması için hiçbir yasal bağlantısı yoktur. Bu gidişat, aynı zamanda yarattığı "kumarhane kapitalizmiyle", kalkınmayı engellediği gibi, toplumda yozlaşmayı da yoğunlaştırıyor.

EK 1
Memleketimden İnsan Manzaraları: 1994

İsa'nın doğumundan sonraki 1994 yılında, 2000 yılına beş buçuk yıl kala, "memleketimden insan manzaraları" çeşit çeşit renk tonlarında... Işık tayfının bütün renklerini kapsıyor, morötesinden kızılaltı ve çıplak gözün göremediklerine kadar olanları bile içeriyor. Bu renklilik, toplum katları düzeyinde olduğu kadar birey düzeyinde de böyle. Eldeki verilere göre Türkiye toplumunda, Amerikan jet sosyetesi gelir düzeyinden Uganda'nın bilmem ne köyüne uzanan bir gelir dağılımı var. Bu "çokrenklilik" de buradan kaynaklanır. Ancak bunların en ilginçleri morötesi ve kızılaltı alandakilerdir.

Morötesi tonda en büyük çeşitler, devleti temsil eden "erkân"da gözlenir. Erkân, Amerikan jet sosyetesine öykünür. Açık havuzlu, kapalı havuzlu, saunalı villalarda yaşayıp özel uçaklarda gezerler. En görkemli davetleri saraylarda verip, arabesk müzik dinleyip kamu görevlerini yerine getirirken, kültürel eylemden de ne kendilerini ne çağrılılarını yoksun bırakırlar! Ancak morötesi tonda yaşayanların biraz da "şizofrenik" bir davranış biçimi vardır: Bir yandan tuvalet kâğıdından tasarruf için buyruk çıkarıp öte yandan ziyafetlerden arta kalan ithal malı sülün dolmalarını göz göre göre çöpe atıyorlar. Ama yine de "tasarruf düzeyi"nin eski Osmanlı sultanlarının üstünde olduğunu kabul etmek gerekiyor. Osmanlı sultanı, buyruğu, kaftanın ipek astarını yasaklamak için çıkarmış; günümüzde tasarruf önlemi, tuvalet kâğıdına, yazı kâğıdına kadar inmiş bulunmakta.

Şizofrenik yapı sadece bireysel davranışlarda değil, devlet kadrolarının dağılımında da gözlenir. Örneğin en şaibeliler, halk adına devletin malını mülkünü yönetip tapu kaydını değiştirmekle sorumlu görevlerde yer alır ya da kimisi devletin "hazine"sini yönetmek görevini üstlenmiş olup beceriksizlikleri ve yolsuzlukları dolayısıyla, sonunda, bütün renk tonlarındakilerin bağırıp çağırması üzerine yerinden edilip, ama bu kez daha üst düzeylere atanır; kimisi de hepimize yeni vergiler salarken kendi malını mülkünü dışarı aktarıp vergiden kaçırır ve de kimsenin kılı kıpırdamaz. Galiba şizofrenik davranış biçimi bütün topluma yayılmıştır 2000'e beş buçuk kala.

"Morötesi alan"da, tabii gerçek bir jet sosyete de bulunur. Bunun da düğünleri dernekleri, "deliye her gün bayram" türünden günaşırı ziyafetleri, uçakları, arabaları diğerinden hiç farklı değildir. Zaten morötesi alanın birinci konukları bunlardan esinlenir. Bu esini gerçekleştirirken kendi ceplerine dokunmasın diye, malûm erkân arasına girerler. Böylece, vergi veren, çalışarak kazanan, halk denen "dut yemiş bülbül"ün kesesinden görkemli yaşama ulaşırlar.

Tabii başka farklar da vardır morötesi alanın bu iki takımı arasında. Bu ikincilerin "aşki" ilişkileri, yatak odası hikâyeleri, hayal dünyalarını genişletmek için kullandıkları çağdaş araç gereçler herkesin dilindedir. Oysa birincilerin dile düşenleri, daha çok kleptomani hastalığına tutulmuş olup da "hep bana hep bana" deyip paylaşmayı bilmeyenlerdir.

Bu alana niçin morötesi dendiğine gelince... Bir kere mor, "soyluların" (asillerin) rengidir; ancak, "morötesi alan" çıplak gözle görülemediği için gözlük gerekir. Gözlükler, medya denen, bazen uzaydaki kara delikler gibi bütün ışınları yutup geriye ışık geçirmeyen, bazen sirk aynaları gibi gelen ışınları kırıp büküp çarpıtan, bazen de saydam olup art alandakini olduğu gibi yansıtan araçlardır. Halk denen "dut yemiş bülbül", morötesini bu gözlükle görebilir ancak.

Kızılaltı alana gelince... Bunun rengi, ihtilalleri anımsatır. Ancak 1990'ların "yeni dünya düzeni"nde, bu anımsama hatalı bir yorum olur. Bu kırmızılık başka yerden kaynaklanır. Bir kere, bu alan da çıplak gözle görülemez; sadece, medya denen araçlar ne kadar yansıtıyorsa o kadarı ile görülebilir. Büyük kentlerin ırak gecekondularından dağ köylerinin barakalarına uzanan bir alanda yaşar kızılaltı alan sakinleri. Bunlar medyaya, ancak kızıl renge bulandıklarında girerler. Ya koca karısını zina halinde yakalayıp temizlemiştir... ya kadın kocasını eve sarhoş geldi diye temizlemiştir... ya bir iş kazasında orası burası kopmuş... ya da kan davasında birini avlarken kendisi avlanmıştır. Yani medya, bu alanın sakinlerini, ancak bir biçimde kana bulandıkları zaman yansıttığı için, yaşadıkları alan "kızılaltı" sayılır.

Bu alanın sakinleri de ikiye ayrılır: Birinciler kapıdan geçmiş olanlardır, ikinciler kapının dışında kalanlardır. Kapının üzerinde Dante Alighieri'nin "İlahi Komedya"sından alınmış bir yazıt (kitabe) vardır; bu yazıt, Dante'nin yapay cehenneminin kapısından aktarılmıştır. "Sizler bu kapıdan geçtiğinizde, bütün umutlarınızı terk edin" der bu yazıt. Kapıdan içeri bakıldığında, cehennemin alev alev yanan ateşi gözükür; ama bu ateşte yananlar, giderek yeşile dönüşürler. Yakan ateş, işsizlik ile aşsızlığın ateşidir; kapıdan içeri yanmaya ve yeşilleşmeye geçerken umutları yok olmuştur. İşte kızılaltı alanın kızıl rengi bir de bu ateşten kaynaklanır. Bunların nasıl yandığı ve yeşilleştiği arasıra medyaya yansıdığında kimbilir belki morötesi alan sakinlerinin dikkatini çekiyordur; ama, genellikle morötesi ışınlar gözleri öyle kamaştırır ki dışarısı pek gözükmez.

Kapının dışında kalanlar ise korku içindedir. 'Ya ben de kapıdan itilip cehennem ateşine düşersem" diye. Bunları yakan ateş işte bu korkunun ateşidir; yakma gücü, hiç de cehennemin alevlerinden daha az değildir. Kimin kapıdan içeri geçeceği, kimin dışarıda kalacağına ise Olimpos Dağı'nın doruğuna tünemiş olan Tanrı Zeus karar verir. 2000'e beş buçuk kala, Tanrı Zeus'un

öbür adı "serbest piyasa ekonomisi"dir. Kızılaltı alan sakinlerine biçtiği yazgı, ya cehennem ateşi ile yeşilleşme ya da onun korkusudur; sakinler, bu alan içinde alabildiğine özgürdürler.

Kızılaltı alan sakinleri, sık sık gün doğuşunun kızıllığını da yaşadıkları için işte bu kızıl renge bulanırlar. Ya belediye ekmeği kuyruğunda.. ya işe gitmek için otobüs kuyruğunda... ya banka önünde emekli kuyruğunda.. ya işçi pazarında iş bekleme kuyruğunda.. ya atıldıkları fabrikanın önünde ödenmeyen ücretlerin ödenmesini hayal etme kuyruğunda.. ya da iflas eden fabikanın açılmasını beklerken umut kuyruğunda güneşin doğuşunu seyrederler.

Haksızlık etmemek için belirtmek gerekir ki morötesi alan sakinleri de arasıra kuyruğa girip beklemek zorunda kalırlar. "Hazine"nin (birikimli yıllık) yüzde 406 faizli bono satışlarında, Merkez Bankası'nın ucuz fiyatlı (döviz fiyatı tanzimi için) döviz satışlarında bunların da kuyruğa girdikleri görülür. Bu noktada, kuyruk acısını paylaştıklarında, rahatça "Hepimiz aynı gemideyiz" türküsünü yüksek sesle söyleyebilirler, özellikle istedikleri kadar kâğıt alamamışlarsa!..

Morötesi ve kızılaltı alanlar arasında, ışık tayfının turuncu renginde yaşayanlar bulunur. Bunları çıplak gözle rahatça görürsünüz. Çünkü günlük hayatın her alanında içli dışlı olmamız gerekir bunlarla. İlk ve ortaöğretim denen beleşe diploma kurumlarının öğretmenlerinden, "uyuyan güzel" üniversitelerin "some-time" hocalarından, ancak şifa umudu dağıtabilen doktorlardan, çok zaman eviniz yerine "yuvanızı yapan" müteahhitlere, mühendislere, mimarlara, baş uğraşları devletin ekonomi politikaları konusunda sizi işletmek olan iktisatçılara ve işletmecilere dek uzanır bunlar. Turuncu renk heyecan demektir, kalp çarpıntısı çekmek demektir. İşte bu sınıfın yaşamı heyecan içinde geçtiği için rengi turuncudur. Kızın koleje giriş sınavı, oğlanın üniversiteye giriş sınavı, evin taksidinin ödenmesi, yaz tatilinin nerede geçirileceği, hangi kulübe üye olunacağı hep endişe ve heyecan konusudur. Doğrusu ya, bunların ne morötesi ne kızılaltı alanla pek fazla ilgilendiği olur. Varsa yoksa komşu ile tüketimde rekabet, meslekte rekabettir ilgi alanları! Çoğunun dünyası evinin kapısında biter.

Açıktır ki bu renkleri taşıyan bir toplumda öyle pek bol düşünür, feylezof, sanatçı, bilim adamı çıkmaz; fazla düşünmek de zaten kızılaltına düşüp Dante'nin kapısından beri geçmek demektir. Aslında bunların genelde rengi pek yoktur. Her renge bürünebilirler esen havaya göre, renklileri, çok zaman, "eski dünya düzeni"nden arta kalanlardır.

Evet, işte 2000'e beş buçuk kala "memleketimden insan manzaraları" tıpkı şarkı sözlerindeki gibi: "Bir başkadır benim memleketim..." (Temmuz 1994)

DOKUZUNCU BÖLÜM

21. Yüzyıl Başında Türkiye'de Kriz Olasılığına İlişkin Bir Değerlendirme

I. DÜNYA EKONOMİSİNDEN YANSIYAN ETKENLER VE KARŞIKOYUCU POLİTİKALAR

i) Dünya ekonomisinden yansıyan olumlu etkenlerin başında, başlıca pazarlarda ekonomik büyümenin hızlı olması; ihraç ürünleri/malları için dış ticaret hadlerinin (DTH) en azından kötüleşmemesi, dış kredilerin bol, düşük reel faizli ve ülke çıkarlarıyla bağdaşan şartlara tabi olması; ülkenin finansal ve reel dengelerini sarsacak sermaye hareketlerinin bulunmaması, nihayet başlıca dünya paraları arasında öngörülemeyen büyük değişmelerin olmaması gelir. Bunlara, tabii, dünya ekonomisini alt-üst eden büyük savaşların ya da ülke istikrarını bozabilecek sınır komşularında ya da ülkenin kendi topraklarında çatışmaların bulunmaması eklenir. Dünya ekonomisi Türkiye açısından bu koşullara 1946-1973 arasında önemli ölçüde sahip olmuştu. İki kutuplu dünyanın varlığı, Türkiye'ye ya da diğer GOÜ'ye bu olumlu yansıma kaynaklarını artıracak ek bir öğeye sahipti; o da, gerek Doğu gerek Batı blokunun, giderek daha çok sayıda GOÜ'yü kendi blokunda tutabilmesini sağlayacak mali ve teknik destekleri bunlara vermesiydi.

GOÜ'nün bu olumlu etkilerden yararlanabilenleri, kendi iç pazarlarını koruma yoluyla dış etkileri büyüme kaynağına dönüştürebildiler. Türkiye bu dönemi, dünya ekonomisindeki dönüşümleri iyi hesaplayamadığı, gerekli politikaları uygulayamadığı için patlayan tek bir krizle, 1958 krizi ile yaşadı. Yılda % 6'yı aşan GSMH hızıyla (yılda % 2.5'e varan yüksek nüfus artış hızından ötürü) orta derecede başarılı bir ülke olsa da, tarımını ve sanayisini geliştirebildi; sağlık ve eğitim gibi toplumsal gelişme alanlarında, altyapısında ve gelir bölüşümünü iyileştirmede, yine, orta derecede başarılı ülkeler arasında yer aldı.

Ancak, dünya ekonomisinden riskler, tehditler, belirsizlikler ve durgunluğun bütün öğeleri de birlikte yansıyabilir. 1973 sonrası dünya olayları, buna yaşanan iyi bir örnektir (Bkz. Birinci Bölüm, Ek-1). Bu koşullarda, olumsuzlukların kendi ekonomisine yansımasını önlemek için, devletin elinde o kadar fazla politika aleti bulunması gerekir. Olumsuz etkenlerin yansımasına örnek bir diğer durum 1914-1945 yılları arasındaki dünya ekonomisidir; iki büyük dünya savaşı ve bir de büyük bunalımın üst-üste geldiği bu dönemde, ancak savaş alanlarına uzakta kalan, savaş dolayısıyla artan silah ve gıda maddesi talebini karşılayabilen ülkeler (ABD gibi) bundan yararlanabilmiş, Büyük Bunalım ise herkesi birlikte vurmuştur. Bu 30 yıllık süre, Batı dünyasında bütün ülkelerde devletin elindeki ekonomi politikası aletlerinin dorukta olduğu yıllardır. 1973 sonrası dünya ile bu dönem arasındaki en önemli farksa şu noktada yatar: 1980'den sonra başlayan dönemde, devletin ekonomiyi dış etkilerden koruyucu müdahalesi giderek yok edilirken, "serbest piyasanın" bütün sorunlara çözüm üretmesi beklenir olmuştur. İşte GOÜ'de ekonomik krizlerin kapitalizmin iç krizine koşut biçimde sıklaşması da bu döneme özgü bir olaydır. Türkiye'nin ekonomik krizlerinin sıklaşması ve her krizin geleceğe giderek ağırlaşan miras devretmesi, işte bu ortamda ortaya çıkmıştır.

ii) Dünya ekonomisinden yansıyan olumsuz öğelere, risklere ve tehditlere karşı bir ikinci yol, ülkelerin aralarında ekonomik bloklaşmalara gitmeleridir. Dış dünyadan yansıyan olumsuz öğelere karşı blokun sağladığı yarar şu noktalarda yatar: Bir yandan kendi içinde

mal/hizmet/sermaye/emek akımlarını güçlendirerek ve serbestleştirerek dış dünya ile bağlarını göreli gevşetmek ama kendi benzerleri içindeki serbestleşmeden yararlanmak, olayın bir boyutudur; ikinci boyutuysa dış dünyadan yansıyan riskler, tehditler, belirsizliklere karşı "gard"ını bu bütünleşik yapıda almaktır. Günümüzde, tıpkı 19. yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, bu ikinci önlem birincinin önüne geçmiş durumdadır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ABD'nin, Almanya'nın, İtalya'nın ulusal birliklerini kurmaları, Sanayi Devrimi'ni yaşamış İngiltere'nin ve onu izleyen Fransa'nın yarattığı ekonomik düzlemdeki tehditlere ve risklere karşı bir önlemdi. Günümüzde, altı devlet ile başlayan Avrupa Birliği'nin, 15 devleti (AET [Avrupa Ekonomik Topluluğu]) ile de yetinmeyip, para birliğine gitmesi, 10 yeni devleti kendine katması, kendi içinde geliştirdiği ortak politikalar buna iyi bir örnektir. Güney Doğu Asya'da ASEAN'ın benzer bir yola girmesi, Amerika kıt'asında daha gevşek ilişkilerle şimdilik serbest ticaret alanı olarak kalsa da NAFTA ve MERCOSUR, bu eğilimin işleyen diğer örnekleridir. Diğer bir deyişle, tek bir devletin kendisini kendi devlet politikalarıyla korumaya alması yerine, devletlerin birleşmeleriyle dünya ekonomisinden yansıyabilecek olumsuzluklara karşı bütünleşmenin sağladığı korumadan yararlanmak, burada öne geçmektedir.[1]

Öyleyse, dünya ekonomisinden olumsuzlukların yansıdığı bir ortamda, ülkelerin ya tekil devlet düzeyinde kalmışsa devletin elinde daha fazla sayıda dış dünyaya karşı koruma aleti olmalıdır ya da bir bütünleşme içinde olmanın sağlayabileceği ortak korumadan yararlanabilmelidir. Bunların olmadığı durumlarda dış dünyadan yansıyan olumsuzluklar, iç yapısının direnç noktalarının zayıflığı ile doğru orantılı olarak, ekonomide krizler ve durgunluk kaynağı olacaktır.

---

1 Türkiye açısından AB'nin bu nitelikte bir koruma ağı oluşturması kuşkuludur; nedeni, AB'de eğilimin tek taraflı Türkiye'den taviz alıp, karşılığında, hiçbir şey vermeme eğilimi ve sürekli (çoğu yersiz) suçlamalarla dışlama havasında olmasıdır. Doğu Avrupa ile olduğu gibi ilişkiler daha dengeli olabilseydi, kuşkusuz bu işlevi yerine getirebilirdi, Türkiye için de bir "koruma alanı" sağlanmış olabilirdi. Ama 2005'te başlayacak müzakerelerin bu konuda belirleyici olacağı belirtilmelidir.

iii) Bu çözümlemeden Şekil I'e dayanarak şu sonuç çıkarılabilir: Ülkenin karşılaştığı dünya ekonomisinden yansıyan olumlu ya da olumsuz etkilerin düzeyine göre, devletin elinde koruma aletleri (diğer ülkelerle bütünleşme dahil) bulunmalıdır; eğer ülkenin karşılaştığı rizikolar, tehditler, belirsizlikler ya da dış durgunluk ölçüsünde, bunu tam karşılayacak aletler mevcutsa, koruma optimal, GSMH ortalama artış hızı maksimumdur.[2] Bu durum, Şekil I'de **c** noktasında görülür. Eğer karşılaşılan olumsuzluklara rağmen koruma aletleri Şekil I'in **a** noktasındaysa, yani bunun çok altındaysa, aradaki açık "eksik kalan koruma"yı gösterir; GSMH, dünya ekonomisinden yansıyan olumsuzluklarla bu durumda varabileceği artış hızı düzeyinin altında kalmaktadır. Buna kriz ve durgunluk alanı denebilir. Diğer yandan, karşılaşılan olumsuzluklar düşük iken ya da dışarıdan olumlu etkiler yansırken ülke aşırı koruma uyguluyorsa, bu kez ülke olumlu etkilerden yeterince yararlanamadığı için, GSMH'si ulaşabileceği artış hızı düzeyinin yine altına düşer. Şekil I'de örneğin **b** noktası, "aşırı koruma" nedeniyle artış hızı düşen GSMH'nin yine **c** noktasının altında kaldığını gösterir.

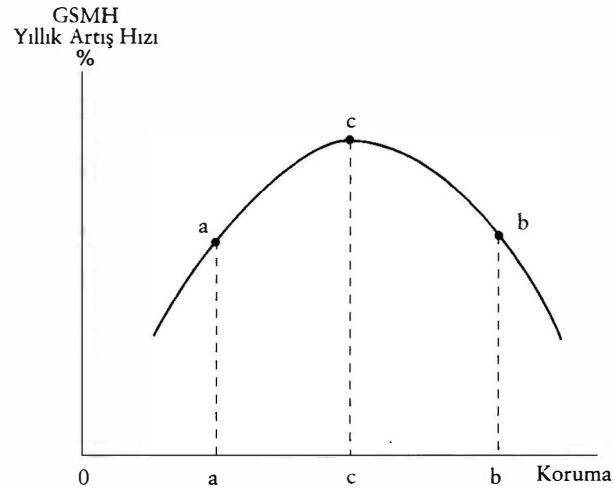
Optimal koruma, varolan dış koşullara uygun politika aletlerinin devletin elinde bulunduğu **c** noktasındadır. GSMH artış hızı bu noktada ençoklaşmıştır.

Tabii, dünya ekonomisinden yansıyan olumsuzluklar yanında iç ekonominin kendi yapısında bunlara "karşıkoyma gücü" de (Şekil I'de gösterilmemiştir) aynı ölçüde önem taşır. Türkiye gibi GOÜ'de bu "karşıkoyma" gücünü düşüren noktalar arasında iç/dış borç oranlarının yüksekliğinden bankalar sisteminin ve şirketlerin yapısal ve davranışsal zaaflarına, halkın ekonomiye güvensizliğinden spekülatif faaliyetlerin yüksek kârlılığına uzanan bir çizgide çok sayıda etken yer alır (bkz. Birinci Bölüm).

iv) Devletin elindeki ekonomi politikası aletlerinin çeşitliliği sa-

2 Nitekim, göreli küçük çaplı ve dışa çok açık gelişmiş Avrupa ülkelerinde dünya pazarından yansıyan olumsuzluklara karşı, devletin sosyal dengeyi koruyabilmek için çok genişlediği gösterilmiştir. D. Cameron, "The expansion of the public economy", no.72, 1978.

ŞEKİL I
GSMH Yıllık Artış Hızı ve Koruma

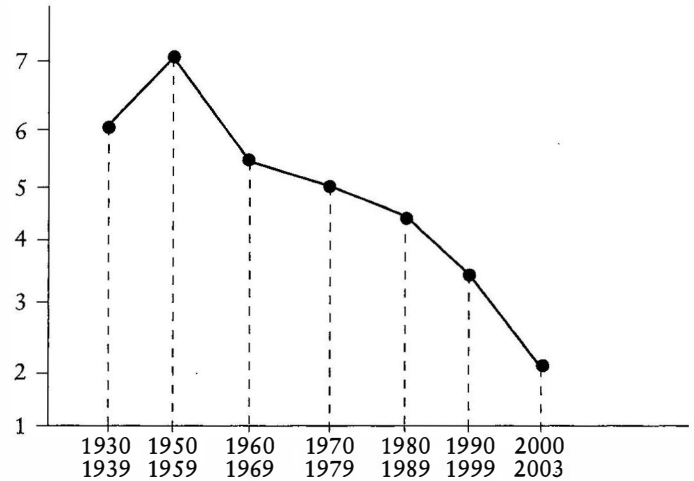

Not: Koruma, devletin dışarıdan yansıyan olumsuzluklara karşıkoymasını sağlayacak aletlerin sayısını ve etkinliğini gösterir; sadece dış ticaret korumasını değil, dış dünyadan yansıyabilecek tüm olumsuzluklara karşı alınabilecek önlemleri (örneğin sıcak para hareketlerine karşı Keynes ve/veya Tobin vergileri uygulamak gibi) ya da bütünleşik bir yapıda yer almayı kapsar.

yesinde, ekonominin dış dünyadaki kadar içerideki olumsuzluklardan da kendisini soyutlayabileceğine en iyi örnek, Büyük Dünya Bunalımı'ndaki Türkiye ekonomisidir (Şekil I'deki **c** noktası); 1990 sonrası gelinen nokta ise, dünya ekonomisinden yansıyan bütün olumsuzluklar artarken korumanın her biçimiyle azalmasıdır; yani ekonomi, (OC'nin solundaki kesitiyle) gösterilen "eksik koruma" alanına geçmiştir.

Ekonominin şiddetli krizlerle sarsıldığı 1980 sonrasında, 9-10 yıl krizle ve izleyen durgunlukla (çoğu yıllar IMF denetiminde) geçerken, GSMH ortalama yıllık büyüme hızının düşüşü aşağıdaki **Grafik** I'de görülebilir.

GRAFİK I
Dönemlere Göre Türkiye'de GSMH Yıllık Artış Hızı

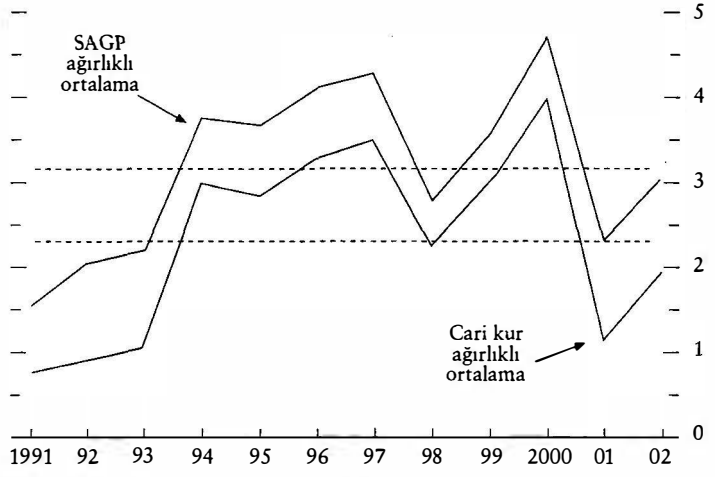

Not: 1940-1949 dönemi, İkinci Dünya Savaşı'nın olumsuzluklarını ve sonrasının karışıklıklarını kapsadığı için, Grafik I'de gösterilmemiştir; dönemin büyüme ortalama hızı % -1'dir.
Kaynak: DİE.

v) "Dünya ekonomisinden yansıyan etkiler" dediğimiz olayların ise "soyut" bir ifade olduğu bir gerçektir. Ancak bu paragrafta aşağıda verilen grafikler bu soyut ifadenin somut görüntüleridir.

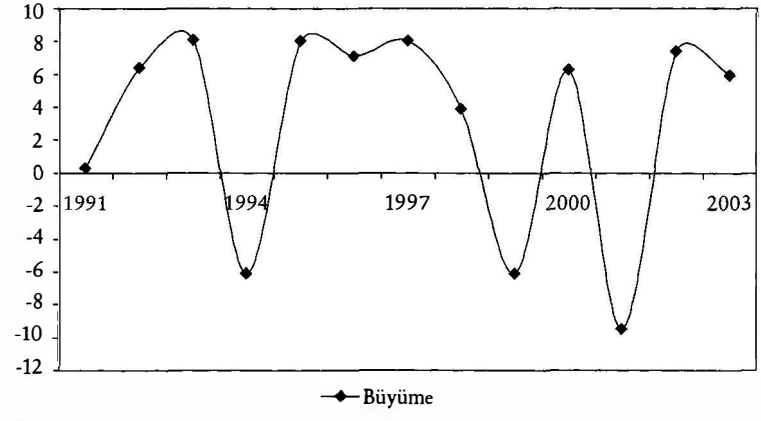
Türkiye'nin yaşadığı GSMH'deki iniş çıkışların ve krizlerin tümüyle 1990'larda dünya ekonomisindeki sermaye hareketlerine ve yükselen pazar ülkelerine koşut geliştiği Grafik IIa ile IIb üzerinde izlenebilir. Aşağıda, dünya ekonomisinde büyüme hızını (SAGP ve cari dolar kuruna göre) iki farklı temelde gösteren Grafik IIa ile Türkiye'nin büyüme hızını cari dolar kuru üzerinden gösteren Grafik IIb'nin arasındaki örtüşme şaşırtıcı düzeydedir: Yükseliş ya da çöküş yılları yaklaşık yarım yıl farkla dünyada ve Türkiye'de (her iki ölçme yönteminde) aynıdır.

GRAFİK IIa
Dünya Ekonomisinde Yıllık Ortalama Büyüme Hızı (%)
(SAGP ve Cari Dolar Kuruna Göre: 1991-2003)

Kaynak: IMF, *World Economic Outlook*, Eylül 2003.

GRAFİK IIb
Türkiye'de (Sabit Fiyatla) Yıllık Ortalama Büyüme Hızı (%)
1991 - 2003

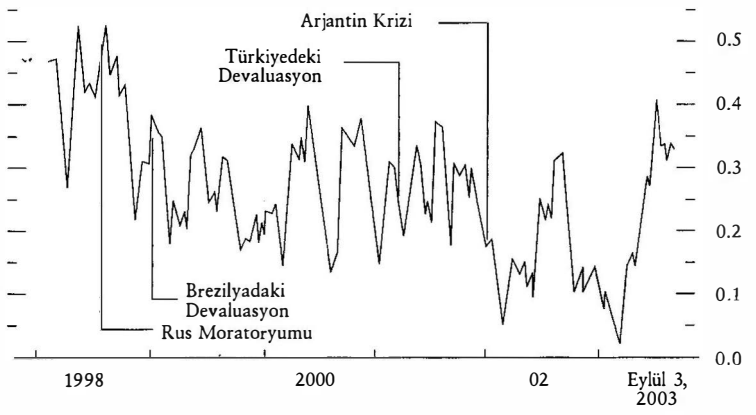
Kaynak: DİE.

1991 ile 1994 krizi, 1998'de başlayıp 1999 ve 2001'de dip yapan krizler, Türkiye'dekilerle aynı çizgidedir. Tek fark, dünyada 1998'de dip yapan krizin Türkiye'de 1999'da dip yapmasında, yani bir yıl gecikmeyle intikalindedir. Aynı şekilde, 1992-1993'teki yükseliş, 1995-1997'deki ya da 2000'deki, 2002-2003'teki yükseliş, Türkiye'de dünyadaki yükselişe koşut gelişmiştir. Türkiye'nin dünyada 1998'de gelen dibe vurmayı 1999'da yaşamasının temel nedenine gelince: Asya krizi (1997-1999) Türkiye'yi, Rusya'ya 1998'de intikal ettikten sonra 1998'in ikinci yarısında vurmuş, bu arada 1999'da çeşitli "dışsal etkenlerin" işe karışması (başta ekonominin can damarlarının bulunduğu Marmara Bölgesi'ndeki depremlerin yarattığı tahribat) ile dip 1999'a kaymıştır. Ancak en dikkat çeken fark, Türkiye'nin büyüme hızındaki dalgalanmaların, dünyadakinden çok daha şiddetli olmasıdır. Sanki dünya nezle olurken Türkiye ekonomisi verem olmakta; dünya iyileşirken Türkiye güreş şampiyonu çıkmaktadır. Grafik IIIa, IIIb, IIIc ve IIId ise Türkiye ile diğer yükselen pazar ülkeleri arasındaki "kriz sirayet panoraması" ve gerisindeki etkenleri 1998-2003 (Eylül) dönemi için gösterir. Aradaki koşutluk çarpıcıdır; ama aynı zamanda, spekülatif sermaye hareketlerinin, Türkiye dahil, yükselen pazar ülkelerindeki iniş çıkışları birlikte nasıl etkilediğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Grafik IIIa'da, 1998-2003 (Eylül) döneminde, Rusya'nın moratoryum ilanı, Brezilya'nın ve Türkiye'nin devalüasyonları ile Arjantin'in krizinin, nasıl domino teorisine uygun biçimde birbirini izlediği görülebilir.

Grafik IIIb'de yine 1998-2003 (Eylül) döneminde, yükselen pazarların alt bölümlerinde (Latin Amerika, Asya, Doğu Avrupa ve Ortadoğu) borsalarda hisse senedi fiyatlarındaki iniş-çıkışların birbirleriyle örtüşerek geliştiği, (2001=100) endeks sayılarıyla (dolar değerleri) gösterilmiştir: 1997'deki krizi izleyen endeks fırlamasını, 1998'de çöküş; 2000'deki endeks fırlamasını, 2001'deki çöküş ve bunu izleyerek de yeni yükselme izlemektedir. Türkiye'deki gelişme, bu alanlarda da, yine, yükselen pazarlarla birbirine koşuttur.

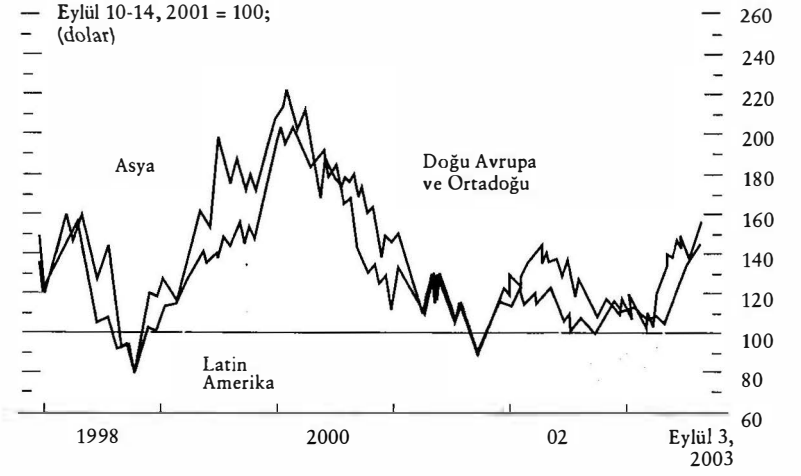
GRAFİK IIIa
Türkiye ile Arjantin, Brezilya, Rusya Arasında Kriz Sirayeti:
1998 - 2003 (Eylül)

Kaynak: IMF, *World Economic Outlook*, Eylül 2003.

Grafik IIIc, yükselen pazarlara girip çıkan mali fon hareketlerini gösterir. **Grafik IIIb**'deki borsa hisse senedi fiyat endeksi hareketleriyle fon hareketlerindeki koşut gelişme de çok açıktır. Türkiye borsasında hisse senedi fiyatları hareketlerini gösteren (dolar esaslı endeks) **Grafik IIId**'nin 1998 sonrası yıllara ait bölümü (1997 Kasım - 15 Aralık 2003) ile **Grafik IIIb** ve **IIIc** arasındaki koşut gelişme de çarpıcıdır. Yani, Türkiye'deki borsa hareketleriyle yükselen pazarlardaki hareketler ve finans hareketleri, tam örtüşüyor; aynı süreçler paylaşılıyor, aynı kaynaktan etkileniliyor. 2002 ve sonrası YP ülkelerinin yükselişinin gerisinde yatan etkense, temelde ABD'den fon kaçışıdır; bunun bir ayağı durgunluğu atlatmak için FED'in kısa vadeli faiz haddini (birara % 1'e kadar) düşürmesidir; bir ayağı ABD bankaları ve borsasında yatan Arap sermayesinin ABD'den kaçıp YP ülkelerine ve diğer alanlara akmasıdır; bir ayağı da faizleri düşük tutmak için ve savaş harcamalarını karşılamak için verilen bütçe açıklarıyla yaratılan dolar bolluğudur (bkz. Ek-1).

GRAFİK IIIb
YP Borsalarında Hisse Fiyatları

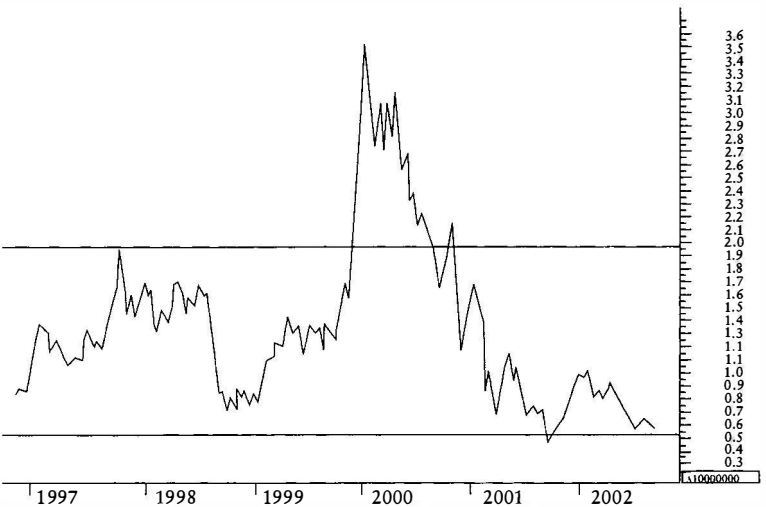

GRAFİK IIIc
YP'nin Finansmanı

Kaynak: IMF, *World Economic Outlook*, Eylül 2003.

GRAFİK IIId
Türkiye Borsasında Hisse Fiyatları: 1997 - 2002
(Dolar Esaslı Endeks)

Kaynak: Merkez Menkul Kıymetler (İnternetten).

II. 2000'LERDE TÜRKİYE'NİN KRİZE DÜŞME RİSKİNİ GÖRELİ AZALTAN ÖĞELER

i) Kriz riskini azaltan öğelerin başında, 2001 krizini izleyerek makroekonomik istikrarı artırma yolunda alınan bir kısım önlemlerin olumlu etkileri belirtilmelidir. Ancak burada koşul, 1990'lardaki savurganlıkların, bazı işadamları, bürokratlar ve siyasetçilerin yaptığı yolsuzlukların geri gelmemesidir. Nitekim, 1994'te çok şiddetli bir kriz yaşayan Meksika, alınan önlemlerle, izleyen on yılda tekrar bir kriz yaşamamayı başarabildi. Aynı şekilde, Asya krizinin sarstığı ülkeler de, büyük kayıplara rağmen (Endonezya dışında) tekrar istikrarlı büyüme rayına oturabildiler.

Türkiye açısından, kriz yaşansa da şiddetini sınırlayabilecek önemli gelişmeler arasında şunlar belirtilmelidir: Bir kere, 2001 sonra-

sında makro-ekonomik istikrara yönelik politikalar bunların başında gelir. Kamu açıklarının azaltılması ve borçlanma gereğinin göreli düşürülmesi, enflasyon hızının düşürülüp tek rakamlı hale getirilmesi hedefleri bu arada sayılabilir. Giriş bölümündeki (Birinci Bölüm) çözümlemeye göre, makro istikrar öncelikli önemdedir; bir yol kazası olmadıkça, bu hedefler sanki yakalanacak gibidir. İkincisi, 1999 ve 2001 kriziyle birlikte patlayan banka çöküşlerinde, sağlam ve güvenilir yapıda olmayan bir kısım bankalar çeşitli biçimlerde tasfiye olmuş, kalanların da iç yapılarını sağlamlaştırıcı önlemler devreye sokulmuştur. Banka kesiminin sağlamlığı krizlerin ve izleyen durgunluğun şiddetini belirlemede öncelikli önemdedir.

Salt makro-ekonomik göstergeler dışında, (2003 sonu ve 2004 başı itibariyle) bazı olumlu siyasal göstergelerin de, çözümsüz olmaktan çıkma yoluna girme olasılıkları belirtilmelidir. AB ve ABD açısından "öncelikli sorun" olan Kıbrıs'ta çözüm olasılığının aranması; Aralık 2004'te AB'nin, Türkiye'ye müzakerelerin başlaması için bir tarih verilmesini en azından tartışmaya başlaması;* ABD ile (TBMM'de 1. tezkerenin reddi üzerine) çok bozulan ilişkilerin (şimdilik) düzelir gibi olması bu arada sayılabilir.

ii) Ancak, bu olumlu değişmeleri gölgeleyen çok çarpıcı birkaç değişimin vurgulanması gerekir. Bunların başında, makro-ekonomik istikrar amacıyla kamu harcamalarında yapılan şiddetli kısıtlama gelir; toplumdaki sosyal dengeyi şiddetle bozduğu, eğitim ve sağlık ile istihdam alanında devleti neredeyse devreden çıkarmayı hedeflediği ve işsizliği taşınmaz boyutlara getirdiği için, bu önlemler kuşku uyandırmaktadır. Böyle bir uygulama ne kadar sürdürülebilir? Nitekim, Meksika'da da sonuç aynı olmuş, makro-ekonomik istikrar için sosyal denge çok bozulmuştur. Nüfusun dörtte üçü sağlıksız ve yeterli eğitimden yok-

(*) Bu kitap dizgideyken Türkiye'ye 3 Ekim 2005 olarak müzakerelerin başlaması için tarih verildi; ancak o kadar şarta bağlı, ucu açık, belirsizliklerle dolu bir tarih oldu ki, kimseyi pek memnun etmedi. Şartlar, herkeste "tam üyelik değil, sonuç Türkiye'nin AB siyasal organlarında bulunmayacağı imtiyazlı ortaklık olur" kanısı uyandırdı. Ayrıca Güney Kıbrıs'ın Kıbrıs'ın tek temsilcisi diye tanınması müzakerelere başlamanın önkoşulu olarak getirildi.

sunsa, ekonomi büyüyemediği için işsizlik diz boyuna gelmişse, parasal boyutta makro-ekonomik istikrar ne ölçüde ve nasıl çözüm üretecektir? İkinci konu, 1999-2001 krizinde IMF kanalından gelen kredinin karşılığında dayatılan yapısal dönüşümlerdir. Türkiye'nin ulus-devletini, "üniter" sosyal devletini "eyalet" sistemine döndürecek bir "siyasal reform" tasarısının gündeme getirilmiş olması, işin ne boyutta olduğunu göstermektedir.[3] Bunun getireceği sonuçları öngörmek zordur; çünkü, olası sonuçlar siyasal parçalanmadan, yerel yönetimlerin serbestçe borçlanıp yükünü merkezi devlete bırakmasına, borçları azaltalım derken, bunlar altında ezilmeye uzanan bir çizgide sorunlar söz konusu olabilir. Bu sonuncu tehlike, Latin Amerika'nın federal yapıdaki devletlerinin deneyimlerinden çok iyi bilinmektedir. Geçmişte Brezilya, Arjantin, Meksika gibi devletlerin azgın enflasyonlarının ve ağır dış borçlarının temelinde, denetlenemeyen eyalet borçlanmaları yatıyordu.

Bu açıdan, bugünkü (2004 ortası) makro-ekonomik istikrarın sağlanması yolundaki görüntünün gerisinde yatan IMF kredisinin bedeli, önümüzdeki yıllarda çok ağır olabilecektir. Buna artan kamu borcu ve toplam dış borcun, bir yandan kriz ertesinde makroekonomik istikrarı (fiyat artış hızındaki, reel faizlerdeki hızlı düşüşler, TL'nin değerindeki hızlı artışlarla) bağlarken, bir yandan da köpükteki patlayışı ve yeni bir krizi (aşırı değerlenen TL'nin etkisiyle GSYİH'nin % 5'ine varan CİB açığı, biriken kısa vadeli dış borçlarla) hazırladığı da bir gerçektir. 1999 sonunda toplam dış borç 103 milyar dolardan 2004 Eylül sonunda 153.2 milyar dolara çıkarken, kamu borcu, sırasıyla 53.3 milyardan 118.5 milyar dolara çıkmıştı. Yaşanan makro istikrar, bu olağanüstü dış kaynak girişinin yarattığı yapay köpükten ibaretti; YP ülkeleri (**Grafik III**) birlikte tanık oluyordu buna.*

Olumlu yöne girdiği belirtilen siyasal olaylarınsa sonucunun ne olacağı, hangi yöne gideceği hiç belli değildir. Kısacası 2000'lerin ba-

---

3 Tasarı 2003 yılında AKP hükümetince gündeme getirilmiştir. Böyle bir dönüşümü sadece IMF değil, aynı zamanda AB'nin de talep ettiği anlaşılıyor.

(*) Kitap dizgideyken IMF 10 milyar dolarlık bir krediyi onayladı (Mayıs 2005), böylece borcu geri ödeme dönemi ve ilgili sıkıntı 2008'e ertelendi.

şında kriz riskini azaltabileceği belirtilen etkenlerin ne kadar geçerli olacakları belli olmadığı gibi, bunların bedeli olarak dayatılan politikaların ve yığılan borçların tekrar kriz yaratan etkenleri güçlendirebilmesi de söz konusudur.

III. TÜRKİYE'DE KRİZ RİSKİNİ ARTIRAN ÖĞELER

1. Dünyanın Başlıca Petrol Bölgesindeki Coğrafi Konum

ABD'nin bir dünya imparatorluğu kurma tasarımı, Başkan Bill Clinton'ın iktidarının ikinci döneminde dünya kamuoyuna açıkça yansıtıldı (Brezezinski, I. Bölüm). ABD İmparatorluğu'nun rakipsiz silah gücüne dayanarak Ortadoğu petrol bölgesinde etken olma savaşı vereceğiyse, daha önce, Doğu Bloku'nun dağıldığı ve SSCB'nin de dağılma işaretlerini verdiği 1990-1991 yılına, George Bush dönemine gider. Arada geçen yıllarda, Kafkasya-Orta Asya çizgisindeki bir dizi devletin petrol/doğalgaz rezervlerinin zenginliği ortaya çıktı; SSCB'nin dağılmasıyla (1991) birlikte, bu alan "siyaseten" kolay ulaşılabilir olmuştu artık. Ortadoğu petrol rezervlerine bu alan eklenince, bölgenin enerji kaynaklarının zenginliği tablosu tamamlanmış oluyordu. İşte, ABD İmparatorluğu'nun hedef aldığı bölge, enerji rezervleri ve üretim kaynakları kadar, petrol/doğalgaz boru hatlarının da geçiş yolu üzerinde yer alan ya da alabilecek olan ülkeleri kapsar. Türkiye'nin coğrafi konumu, bu son açıdan imparatorluğun hedefi olduğu gibi, söz konusu alandaki ülkelere kültürel yakınlığı, ABD ile "yakın" siyasal/askeri ilişkileri de ilgi odağı olmasının nedenidir. Bu petrol/doğalgaz zengini alan artık "Büyük Ortadoğu" bölgesi diye anılmaktadır. Türkiye'nin de dahil edildiği bu bölgeye verilen bir diğer tanım ise, *Middle East Shatterbelt*, yani "parçalanıp dağıtılacak Ortadoğu kuşağı"dır. Niyet açık, tehdit bellidir. Neyse ki, bu, henüz "proje" düzeyindedir, ne olacağı tam belli değildir.

ABD'nin imparatorluğunu bu bölgede silah gücüyle kuracağı, iki Irak Savaşı (1999 ve 2003) ve nihayet bu ülkeyi işgali, son savaşı önceleyen Afganistan Savaşı'yla ve işgaliyle birlikte ortaya çıktı. Zaten ABD büyük petrol rezervi sahibi ve büyük üretici Ortadoğu ülkelerini

(Libya, İran, Suudi Arabistan, Suriye) olası hedef olarak dünya kamuoyuna ilan etmiş bulunuyor.[4] SSCB'nin dağılması sonrasında, ABD'nin silahlı ataklarına karşı koyacak bir dünya gücü (şimdilik) kalmamıştır; Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde Fransa, Rusya gibi üye devletlerin ya da dışından Almanya'nın muhalefetiyse, ABD'yi eylemlerinden alıkoymaya yetmiyor. Kaldı ki, onlara da biraz pay vaadettiğinde, çok zaman istediğini yapabiliyor.

ABD halen, Irak işgali sonrası yaşanan çatışmalardan "yorulup", dünyada kendisine karşı uyanan nefretten[5] ve kendi iç kamuoyundan çekinip işgali sona erdirse de, Türkiye açısından riskler bitmiş olmayacaktır. Nedeni, Irak'ta savaş sırasında ve işgal sonrası ortaya dökülen etnik/dinsel bölünmelerdir: Kuzey Irak'ta kurulan yeni Kürt devletinin Türkiye'ye karşı tavrının dostça olmaması, arada sürtüşme yaratan sorunlar bulunmasıdır.

Buna, ABD'nin askeri alanda Türkiye'den sayısız beklentileri eklenmelidir. "Kırılıp dağıtılacak Ortadoğu kuşağının" kendisi başlı başına bir tehdit olduğu gibi, Türkiye'nin ABD ve AB tarafından hangi amaçla, ne yolda kullanılacağı da büyük bir belirsizlik kaynağıdır.

Bölgedeki savaş ya da savaş olasılığıysa, Türkiye'de krizleri tetikleyen olaylardan biri olmaya adaydır. Bunun şiddetlenmesi, çok farklı yollardan krizi hazırladığı gibi, tetiği çeken olay da olabilmektedir (örnek, 1991'de yaşanan krizdir). Buna ek olarak, Kuzey Irak'taki yeni devlet oluşumunun, PKK/KADEK'in terör eylemlerini tekrar gündeme getirebilecek olabilmesi ya da Irak-ABD Savaşı'nın sonuçta nasıl çözüleceğinin getirdiği belirsizliktir. Bu olasılıklar güçlendikçe ve çatış-

---

4 Bu bölge dünyanın halen bilinen petrol rezervlerinin % 60'ını barındırmaktadır. Buna karşılık, iktidardaki G. W. Bush (oğul Bush) Mayıs 2001'deki konuşmasında, ABD'nin enerji kıtlığıyla karşı karşıya olduğunu, yabancı petrolden bağımsızlaşmak gerektiğini söylüyordu. Bundan birkaç ay sonra da, 11 Eylül'de New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'nin ikiz kuleleri vuruluyordu (T. Emerson, 8-15 Nisan 2002).

5 W. Blum, Eylül 2002 (Internet'ten). Aynı yazarın, *ROGUE STATE: A Guide to the World's only Superpower*, Common Courage Press. ABD'nin hücumlarına maruz kalan devletler için kullandığı "Haydut Devlet" deyimini yazar, ABD'yi tanımlamak için kitabının başlığında kullanmaktadır.

malar bölgede yayıldıkça, Türkiye açısından kriz olasılığı da güçlenir. Bir nedeni, ülkeden sermaye kaçışına yol açarken, hem faiz hadlerini içeride ve dış kredilerde, dolayısıyla kamunun borç yükünü de yükseltmesi; hem de ani ve büyük sermaye çekilişlerinde döviz fiyatını ani olarak yukarı fırlatmasıdır. Ayrıca, Türkiye'nin kıt kaynaklarından askeri harcamalara ayırmak zorunda olduğu tutarı yükseltmesi ve silah ithalini körüklemesi, aynı etkileri (faiz ve döviz fiyatını ve iç/dış borçlarını fırlatma) güçlendiren nedenlerdir. Bunlara, ABD'nin askeri harekât sürecinde Türkiye'den yaptığı taleplerin komşu ülkelerle ilişkilerini zedelemesi, askeri giderlerinin artarak devlet bütçesine binmesi eklenmelidir.[6] Bütçe açıklarını kısabilmek için, temel devlet harcamaları arasında yer alan kalemlerin (altyapı yatırımları, sağlık, eğitim gibi) dahi kısıtlandığı bir ortamda, yeni borçlanma gereği getiren etkenler kendi içinde rizikoyu artıran bir öğedir. Kısacası, ABD İmparatorluğu'nun petrol/doğalgaz kaynaklarına egemen olma hedefi, coğrafi konumundan ötürü, Türkiye açısından bugün ve önümüzdeki yıllarda "kriz riski" yaratan bir etken olmayı sürdürebilecektir.

2. Dünya Ekonomisinden Yansıyabilecek Tehditler

i) Bu tehditlerin başında, Çin ekonomisinin büyük üretim ve rekabet gücüyle birçok mamul malda, hem genelde dünya hem Türkiye'nin pazarlarını tehdit etmesi gelir. ABD'nin eski başkanlarından Bill Clinton'ın desteğiyle Çin, DTÖ üyesi olmuştur; dolayısıyla diğer DTÖ üyeleri gibi, 2005 yılından itibaren tekstil-giyim eşyası kotalarının kaldırılmasından ve diğer ortak politikalardan yararlanabilecektir. 2002-2003 yılından itibaren, bu kotaların yakında kalkacak olması bütün ülkeleri, bu arada Türkiye'yi, pazar kaybı endişelerine sokmuştur; kotaların kaldırılmasının 2008'e sarkıtılması yolunda ABD ve Türkiye iş-

6 Türkiye (İran ile birlikte) orta derece gelişmiş ülkeler arasında askeri harcamaları GSYİH'de (2000 ve 2001) en yüksek (% 4.9) eğitim harcamalarıysa ortalamanın altında kalan (% 3.5) bir ülkedir. World Bank, *World Development Indicators: 2002*. Türkiye'de yapılan bir araştırmada askeri harcamaların GSYİH'deki payı % 4 kadar (2000-2001 yılı) hesaplanmıştır. G. G. Şenesen, TESEV, 2002.

verenlerinin başlattığı girişimi, nitekim diğer ülkeler hemen izlediler. Üretim ve ihracata devletin verdiği önemli mali destekler ve parası yuan'ın eksik değerli olması, bu girişimin haklı gerekçeleridir.

Ancak Çin'in yükselen üretim ve ihracat gücü sadece tekstil-giyimde değil, bütün emek-yoğun mamul mallarda söz konusudur; ayrıca, yakında otomotiv alanındaki ihracatının benzer bir pazar daralma tehdidi yaratması beklenmektedir. 2000'lerin başı itibariyle, Türkiye'nin 50 milyar dolara yaklaşan ihracatının yaklaşık % 35-40'ı bu iki kalemden kaynaklanıyor. Bu açıdan, yakın gelecekte (2005-2010) Türkiye'yi söz konusu iki kalemde Çin rekabetinin yaratabileceği pazar kaybı tehdidinin beklediğini söylemek hatalı olmasa gerekir.

Çin, tıpkı Batı Avrupa'nın birçok büyük ülkeleri, Japonya, Rusya gibi, tipik bir "merkantilist" ülkedir; yani dış ticareti fazla verir, rezervlerini sürekli büyütür.[7] Nitekim, Türkiye'nin Çin ile ticareti sürekli açık verdiği gibi, bu açık giderek büyür olmuştur.

Diğer bir deyişle, Çin'in yarattığı ihracat pazarlarını başlıca ihraç malları gruplarında daraltma yolundaki tehdide, başta petrol, hammadde fiyatları artışı ekleniyor. Dış ticaret açığının büyümesi tehdidini bu iki kaynaktan birlikte getiriyor.

ii) Dünya reel faiz hadleri 2003 ve 2004 başı itibariyle yerlerde sürünür olmuştu. Japonya'nın finansal krizini ve durgunluğu atlatmak için 1990'lardan itibaren neredeyse (0) faiz haddi uygulamasını, aynı amaçla ABD 2000'lerin ilk yıllarında uygulamaya geçti; 2003'te Federal Rezerv Bankası faiz haddini % 1'e indirdi. Avrupa Merkez Bankası ise % 2 faiz uyguluyordu; amaç yine durgunluğu ve işsizliği aşmaktı.

Bu uygulama Türkiye'nin 2001 krizini izleyen durgunluğun aşılmasına birkaç yandan ciddi destek verdi: Hem dış borç almada faiz hadleri düşmüş, hem sıcak para hareketleri reel faizlerin göreli yüksek seyrettiği yükselen pazar ülkelerine, bu arada Türkiye'ye yönelmişti. 1990 yılında 1 trilyon dolar olduğu tahmin edilen dünyada dönen sıcak para tutarı, 2001'de 5.3 trilyon dolara çıkmıştı; 2002'de ye-

7 Nitekim 2000'lerin başında, 300-400 milyar dolara varan döviz rezervleriyle Çin, Japonya gibi, ABD dış açıklarının Uzakdoğu'da en büyük fonlayıcıları arasına girmiş bulunuyor.

ni kâr olanakları ararken Arjantin, Brezilya, Rusya ve Türkiye gözde yatırım alanı olarak devreye girmişti (Miller, 18 Ağustos 2003). 2003'te kayıtlı, kayıtsız (net hata ve noksan kalemi) kaynaklardan Türkiye'ye giren toplam tutar 10 milyar dolara varmıştı. Bu ülkeler, patlaması kaçınılmaz bir "köpük" yaşıyordu. Ancak, ABD'de Federal Rezerv Bankası ve AB'de Avrupa Yatırım Bankası'nın faiz hadlerini yükseltmesi; ya da yükselen pazar ülkelerinden birinde bir devalüasyon, bir siyasal/ekonomik istikrarsızlık ya da borsanın patlaması, bu sıcak, finansçıların dediği gibi "aptal ve arsız" fonların[8] bu ülkelerden, bu arada Türkiye'den kaçmasıyla sonuçlanacaktır. (Bu satırların yazıldığı 2003 sonu ve 2004'ün ilk aylarında) Türkiye'de yeni bir kriz patlaması tehdidi yaratan önemli bir beklenti, işte bu sıcak paraların kaçabilme olasılığıdır.

2003 sonunda Türkiye hâlâ durgunluğu atlatamamışken, inşaat sanayii ve mali kesim hızla gerilemeyi sürdürürken, yatırımlar dibe vurmuşken, İstanbul borsasında endeksin (İMKB 100) 20,000'i aşması nasıl açıklanabilir?

3. Terör Eylemlerinde Hedef Konum

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 1974'teki Kıbrıs harekâtını izleyen yıllarda, farklı biçimlerde ve isimlerde olsa da, ülke terör eylemlerinden kurtulmadı. Önce sağ-sol arasında silahlı çatışmalar, ardından gelen Ermeni terör örgütü ASALA'nın eylemlerini hemen PKK terörü izledi; 1999'da PKK liderinin (Abdullah Öcalan) yakalanmasıyla ülkeye 30 bin vatandaşın öldürülmesine ve 1990-1999 arasında tahminen 110 milyar dolara malolan terör eylemleri, bitmediyse de durakladı. Ara nağmesi olarak Çeçen terörü devreye girdi; tam AB görüşmelerinde "Kıbrıs'ın çözüme bağlanması" şartı AB ve ABD tarafından dayatılırken (Kasım 2003), bu kez İslâmcı terör eylemleri İstanbul'u kana boyadı. Bunu, kı-

---

8 Bu tanımlama 19. yüzyılın ünlü Alman Bankeri Carl Fürstenberg'e aittir ve *The End of Globalization* (Harvard University, 2001) yazarı tarihçi H. James tarafından hatırlatılmaktadır.

9 Bu terör eylemini uluslararası rating kurumları, Türkiye'nin notunu hemen indirerek karşıladılar.

sa süre sonra (Mart 2004) mason locasına yapılan saldırı izledi.[9] Kısacası, Türkiye'ye yönelik terör eylemleri yıllardır sahnede bulunuyor; güvenlik giderlerini, iç ve dış iş âleminin tehdit algılamasını yükselterek faizlerin içerdiği riziko primlerini artırabiliyor, sermaye kaçışını tetikleyebiliyor, genelde mali piyasaları sarsabiliyor. Görünüşe göre, 2000'li yılların başında da İslâmcı terör devreye girmiştir.[10]

Mali piyasaların ve genelde ekonominin sıkı devlet denetimi altında bulunduğu dönemlerde, mali piyasaların duyarlılığı, terör gibi piyasaları kızıştırıcı ve krizi tetikleyici olaylar karşısında çok sınırlı kalıyordu.[11] Terörün finansman kaynaklarının özgürce sınır aşırı hareket edebilmesiyse, daha da sınırlıydı. Ekonomi dışa çok açık olmadığı ölçüde, dış gelirlerdeki çok şiddetli olmayan oynamaların genelde ekonomi üzerindeki etkileri, daha da sınırlı olabiliyordu. Böylece, dış ticaret/GSMH oranının düşüklüğü de buna katkı yapıyordu.

2000'li yıllara gelindiğinde yukarıdaki öğeler tümden tersine döndü. GSMH'nin % 40'ına vardığı söylenen kayıtdışı ekonomi, denetimsiz sermaye hareketleri, bir dizi İslâmcı finans kurumunun varlığı, ödemeler bilançosunda "net hata ve noksan" başlığı altında milyarlarca dolarlık sermaye giriş ve çıkışları, dinsel dayanışma duygularıyla kimi hükümetlerin görmezden geldiği terör örgütleri (1990'larda Hizbullah ve Çeçen örgütleri gibi) 2000'lerde Türkiye'de terör eylemlerinin risklerini iyice artırmış bulunuyor.

Bu risklerin krizlerle ilişkisi iki bağlamda ortaya çıkabilir. Birincisi krizlerin dolaylı yoldan etkileyicileridir: Gerçekleştirilen etkili bir

---

10 Loretta Napoleoni (Ekim 2003), Güney Asya, Orta Asya, eski SSCB alanı ve Ortadoğu'daki uyuşturucu hammaddesi üretiminin Avrupa'ya geçiş yolu üzerinde bulunan Türkiye'nin kayıtdışı ekonomisine ve para hareketlerini denetleyememesine işaret ediyor; terörün finansman kaynakları (dünya toplamında tahminen 1.5 trilyon dolar) arasında İslâmcı bankalar ile İslâmcı işadamlarının bulunduğunu belirtiyor; denetlenemeyen uluslararası sermaye hareketleri, "hayır" kurumları için toplanan paralar (Türkiye'de bankalarda toplanan Kosova ve Çeçen yardım kurumları paraları gibi), İslâmcı-finans kuruluşları ve şirketler de bunun başlıca araçları olarak ortaya konuyor.

11 Nitekim terör eylemlerinin şiddetlendiği 1970'li yıllarda (1977'ye kadar) Türkiye, **Grafik I**'de görüldüğü gibi, başarılı bir büyüme çizgisi sürdürebildi; terör, mali piyasaları karıştıran etkenler arasında pek önemli bir yer almadı.

terör eyleminin turist gelişlerini, dışarıdan verilen ihracat siparişlerini azaltması, dış kredi gelişlerini sınırlarken faizlerini fırlatması; yabancı doğrudan sermaye gelişlerini azaltırken yerli işadamlarının yatırımlarını dışarı yöneltmeleri ve tabii, sıcak para kaçışlarını tetiklemesi gibi, dış dengeyle ilgili öğelerdir. Diğeriyse, içeride yaratacağı etkilerdir. İçeride faiz hadlerini fırlatarak ve risk algılamasını yükselterek, işadamlarını sabit yatırımdan ve halkı tüketim harcamasından caydırma yoluyla iç harcamaları düşürmesi, bunun bir boyutudur; ikinci boyutu, faiz haddi artışının devlet bütçesi üzerindeki faiz yükünü artırması, bütçe açığını büyütme tehdidini getirmesidir; üçüncü boyutu, halkın dövize hücumla döviz fiyatını fırlatmasıdır (sermaye kaçışının bir yönü). Tabii, güvenlik harcamaları artışı da bunlara eklenir.

Bu risklere, terör kaynaklı finans fonlarının giriş-çıkışlarının dolaysız etkisi eklenmelidir. Türkiye'de büyük miktarlarda sıcak para hareketleri yaşanıyor. Yıllık tutar, bu bağlamda yeterli bir gösterge değildir. Günlük hareketler bir yana, aylık gayrisafi hareketler dahi çok büyüktür. Örneğin, sadece "net hata ve noksan" kaleminde 2003 yılının ilk iki ayında 2.5 milyar dolar çıkış, izleyen üç ayında 3.2 milyar dolar giriş vardır.[12] 2001 yılı Mart ile Ekim ayları arasında "net hata ve noksan" kaleminde tam 5.6 milyar dolar çıkış görülüyor. Yaşanan en şiddetli kriz yılı olan 2001'de bu çıkış gerçekten dikkat çeker niteliktedir. Bunlar kaynağı bilinmeyen para hareketleridir. Acaba, sırasıyla, ekonomiyi 2003'te canlandıran, 2001'deyse tarihinin en şiddetli krizine götüren bu para hareketlerinin kaynağı nedir?

Tabii, "net hata ve noksan kalemi" dışında, yasal görünümlü para hareketlerinin de kaynağı tam bilinmiyor. Örneğin yasal görünümlü borsadaki portföy yatırımlarında, yasal görünümlü bir mali yatırımda terörün finansmanı amaçlanıyor olabilir. Ancak dikkat çeken

12 Ekonomi 2003 yılında (ABD'de faiz haddinin % 1'e inmesi ve AB'deki durgunluktan ötürü yükselen pazarlara yönelen uluslararası fon girişleri yanında) Irak, Suriye vb. Ortadoğu ülkelerinden geldiği kabul edilen büyük fon girişleriyle canlılık kazandı. Aynı yıl, İslâmcı örgütlerce gerçekleştirilen dört şiddetli terör eyleminde 60 kişi öldü. Bu para girişiyle terör eylemleri arasında ilişki olasılığı sorgulanmadı.

olay, Türkiye'de sıcak para hareketlerinin yüksekliği, denetlenemediği ve kaynağı bilinmeyen "net hata ve noksan kalemi"nin giderek büyümekte olmasıdır.

Kısacası, terör hedefi bir ülke olmak, gerek dolaylı gerek dolaysız etkileriyle, para hareketleriyle krizi tetikleyebilecek etkenlerden biridir. Nedeni, mali, spekülatif piyasaların, Türkiye gibi zaten rizikosu yüksek bir ülkede, bu gibi olaylara karşı aşırı duyarlı olmalarıdır.

4. İş Yaşamı ve Bürokrasi ile Siyasette Yozlaşma

İş yaşamı ve bürokrasi ile siyasette ortak yozlaşma, krizleri doğrudan değil de, daha çok kamu borçlarını artırmak gibi dolaylı yollardan etkileyen bir öğedir. Uluslararası karşılaştırmalarda Türkiye'nin, yozlaşmanın en üst düzeyde olduğu ülkeler arasında yer alması, olayın ciddiyetini gösterir. 1980'lerin ilk çeyreğini izleyerek "hayali ihracat"la gündeme gelen yozlaşmanın büyüyen çapı, 1990'larda özelleştirmeler, ihaleler, enerji sektörü projeleri ve kamu bankalarının siyasetçilerin eşi dostu tarafından soyulması (başta T.C. Ziraat Bankası ve Emlak Bankası) ile gündemden hiç inmedi; bir dizi (22 adet) küçük ve orta boylu özel ya da özelleştirilmiş[13] bankanın sahiplerince "hortumlanması" ya da krizlerin etkisi karşısında ihtiyatsızlığı ile iflas noktasına gelmesi üzerine giderek şişti ve 2000'li yıllarda patladı. 2004 başı itibariyle banka bataklarının devlete, yani halka bindirdiği yükün tam 46.3 milyar dolara vardığı BDDK'ca hesaplanıyordu. Bundan önce, TBMM yolsuzluk araştırma komisyonu, enerji ihaleleri, banka batakları vd. yıllardan kayıpların tutarının 100 milyar doları aştığını gösteriyordu.

Türkiye'nin iç ve dış borç yükündeki şişmenin temelindeki başlıca etkenlerden biri krizlerdir; mal-hizmet üreten özel şirketleri fonlayan bankaların birlikte batağa girmesi, bataklarının yükünün de devlete kalmasıdır. Bürokrasi ile siyasetinse, bataklarını yükünü devlete bindirme-

13 Etibank ile Sümerbank'ın satışından devlete kalan net geliri aşan batıklar iyi bir örnektir; bunlara özelleştirilen diğer iki kamu bankası eklendiğinde, toplam batak 4.2 milyar dolar olarak hesaplanıyordu.

mek yolunda önlem almak yerine, aksini yapmasıdır.[14] İkincisi, bankaların ihtiyatsızlığı ya da sahiplerince hortumlanması, banka sisteminde bünyesel/mali zayıflıklar yaratırken, krizleri derinleştirirken, durgunluktan çıkışı iyice zorlaştırmaktadır. Devlet bankalarıysa (başta Ziraat Bankası ve Emlak Bankası) siyasetçilerce kendi yakınlarına kuraldışı olarak verilen krediler yoluyla soyulmuştur. Belirtilen 46 milyar doların önemlice bir bölümünün kaynağı bu ortak soygundur. Onca dış borç konsolidasyonu yapılırken kısa vadeli özel dış borçların devlet borcuna döndürülmesi eklenir; bu bağlamda siyasetçiler ve bürokratların özel sektöre dönüp devlet alacaklarını tahsil etme çabasını ihmalleri, yozlaşmanın bir diğer boyutudur. Acaba 1978 dış borç konsolidasyonundan devlet borcuna dönüşen tutarın ne kadarı tahsil edilebilmiştir?

Ancak, siyasette yozlaşma o düzeye gelmişti ki, 1995 yılında iktidardaki koalisyon hükümetini (Prof. Dr. T. Çiller başkanlığındaki DYP-RP koalisyonu) düşürmek için, bir "kriz" çıkarmayı, bir diğer siyasal parti mensupları, hem de 1994'te yaşanan şiddetli krizi izleyen yılda, planlayabilmişti (Ne var ki, komplo işlememiştir).[15] (57. B. Ecevit başkanlığındaki koalisyon hükümeti tarafından yapılan) Enerji ihaleleriyse, devlet adına yapılan uzun vadeli ve yüksek maliyetli taahhütlerden ötürü, yozlaşmanın yükünü, geleceğe de taşımaktadır.[16]

---

14 Banka kesimi bataklarının önemli miktarı bankalardan grup şirketlerine aktarılan ve geri dönüşü mümkün olmayan paralardır; batağın ancak küçük bir kısmı alacak takibindedir, büyük kısmı yurt dışı hesaplarda bulunmaktadır. Aralık 1999'da iktidara gelip 3 Kasım 2002'de düşen B. Ecevit başkanlığındaki koalisyon hükümeti, bankacılık suçlarını DGM kapsamından çıkarmış, böylece hortumcuların işini kolaylaştırmıştı (Sazak, 16 Ağustos 2003). Bu tutar kamu borcuna eklenerek, Türkiye'yi rizikosu en yüksek ülkelerden biri haline getirmiştir. Zaten Türkiye'nin son yüz yıllık tarihinde (1901-2002) altı kez moratoryum ilan etmiş olma gibi güven eksikliği yaratan bir durumu bulunmaktadır; bunun son üçü (1929, 1958, 1978) önceki bölümlerde incelenmiştir. Yükselen pazar ülkeleri arasında (British Intelligence Unit sıralamasında, Şubat 2004 itibariyle) rizikosu en yüksek 4. ülke konumunda Türkiye bulunuyordu.

15 Y. Törüner (2, 6, 7 Şubat 2004), üç makalesinde bu komployu ve bunu önlemek için kendi kadrosunun aldığı önlemleri kamuoyuna, kadrosunda kilit rol oynayan kişinin (Osman Cavit Ertan) vefatı bağlamında kendisini anarken yansıtmıştır.

16 Nitekim, 57. koalisyon hükümeti düştükten sonra açılan, yap-işlet esasına dayanan bir enerji santralinin devlete bindirdiği gereksiz yüklerin tutarı milyarlarca dolar (8 milyar dolar) tahmin ediliyordu *(Cumhuriyet* gazetesi, 23 Şubat 2004, s.13).

Siyasetteki yozlaşma, dış dünyanın Türkiye üzerindeki oyunlarında da ortaya çıkabiliyor. Bunun en yakın örneği Türkiye'nin NATO'da AB'nin bir talebini veto edeceğini açıkladığı sırada, 2000 yılı sonbaharında, bir Alman devlet bankasının 6 milyar dolar tutarındaki kredisini geri çekmek istemesiyle ekonomideki kriz ortamını daha da kötüleştirmiş olmasıydı. Söylentiye göre, bunun nedeni "veto" tehdidini AB'nin cezalandırma isteğiydi. Bir diğer örnek, Öcalan'ın yakalanması (1999 yılı başı) üzerine, Alman medyasında Türkiye aleyhine propagandanın turist gelişini kısıtlaması; zaten Asya-Rusya krizinden olumsuz etkilenen Türkiye'de (depremler de eklenince) 1999'da şiddetli bir krizle birlikte IMF'nin kapısına dayanmasıydı. Türkiye'ye karşı bu tür girişimleri de önyargıların getirdiği bir siyasal yozlaşma örneği sayabiliriz. Nihayet, daha önce konu ettiğimiz (Dokuzuncu Bölüm) maliye müfettişlerince Maliye Bakanlığı'na sunulan raporda, yabancı bankaların bu bağlamda çevirdikleri oyunlardan, dolayısıyla denetlenmeleri gereğinden bahsedilmesi bu savı desteklemektedir.

Kısacası, yozlaşmanın her biçimi, ister içeriden ister dışarıdan olsun, ya doğrudan ya kamu borcunu artırmak yoluyla krize çok yatkın, bazen de onu tetikleyici bir ortamı hazırlayabilmektedir, durgunluğu uzatabilmektedir.

5. Yüksek Reel Faizlerin Yarattığı Tehdit

Yüksek reel faizlerin yarattığı iki boyutlu tehdide, daha önce diğer bağlamlarda değinilmiş olsa da, tekrar değinmekte yarar vardır.

i) Tehditlerin başında, yüksek reel faizlerin sıcak parayı spekülatif kâr amacıyla girişe yönlendirmesi gelir; şu kadar ki, daha cazip başka alternatif olmasın. Ayrıca, bu durumda sıcak para sahipleri, diğerlerinin de aynı cazibeye tutulup girişe başlamasıyla borsada kâğıt fiyatları şişerken, TL'nin döviz piyasasında değer kazanacağını da bilirler. Bu tablo "iyi kâr" olanakları yaratır. Hele 2003'te olduğu gibi TL'deki değerlenme bir de % 20'ye çıktıysa, yüksek kârlılık garantidir (2003'te yüksek reel faiz TL'deki aşırı değerlenmeyle birlikte, dolar üzerinden % 65-70 arası inanılmaz bir getiri sağlamıştır). Ancak bor-

sanın ve dövizin tavanına ulaşılıyor olduğu beklentisi, fonların hemen kaçışını tetikler ve kriz patlar (Bu para hareketlerinin genelde yükselen pazar ülkelerinde nasıl ortak köpük ve kriz dönemleri yarattığı **Grafik II** ve **Grafik III** üzerinde izlenebilir).

ii) İkinci tehdit, yüksek reel faizin sabit yatırım yerine mali yatırımları tercihe götürmesidir. Sabit yatırımlar, GSMH'deki büyümenin kaynağıdır; ancak özel sabit yatırımlar, diğer şartlar veriyken, reel faizlerin (negatif) fonksiyonudur. Bu ölçüde de, yatırım oranını (yatırım/GSMH) düşürür. Geçmişte, toplam sabit yatırımların yarısını devlet yaptığı dönemlerde bu etki fazla önemsenmeyebilirdi. Ancak günümüzde artık sabit yatırımların neredeyse tümünü özel kesim yapmaktadır; onun da reel faize duyarlığı çok yüksektir. Böylece, içeride sabit yatırımlar düşerken, büyüme, içeride sıcak para girişine mahkûm edilmiş olmaktadır (Dokuzuncu Bölüm, **Tablo IV**).

iii) Reel faizlerin GSMH'de giderek büyüyen bir pay almasıysa, ayrıca aynı bağlamda üzerinde durmayı gerektiren bir olgudur. 1970'lerin sonunda GSMH'deki payı % 2-3 gibi olan faizler, GSMH'nin artış oranı giderek düşerken ve 2000'lerde neredeyse nüfus artışına inerken (**Grafik I**) payını neredeyse % 20'ye çıkarmıştır. Artış kısmen emek gelirinin, kısmen de kârların GSMH'deki payının bastırılmasından alıyor olmalıdır. DİE'nin hesapları gelir yöntemiyle GSYİH'nin dağılımında emek geliri ve "işletme artığı" olarak bir pay gösteriyor; artık faiz, kâr ve karma gelirleri birlikte içeriyor. Bu kalemde faizin giderek artan bir pay alması, başta kâr payı, kendi bölümündeki diğer gelir kategorilerinden pay alması demektir.[17]

Bu gidişat, farklı gelir kategorileri söz konusu olsa da, D. Ricardo'nun "dinamik büyüme" modelini çağrıştırıyor. D. Ricardo 19. yüzyılın ilk yarısında, (absenteist) toprak sahibi soyluların, toprakta aza-

17 DİE tahminiyse, 1995-1997'yi kapsayan üç yılda "işletme artığı" tarım dışı kesimlerde GSYİH'de % 47, işgücü payı % 24'tü; en yoğun kriz yılları olarak 1999-2001'de bu paylar sırasıyla GSYİH'de % 39.5 ve % 29.4'tü; aynı dönemde faiz payının % 20'ye çıkması, faizin kâr payını nasıl kemirdiğini gösterir; aynı etki işgücü ödemelerinin göreli payı için geçerlidir. Bu tablo, krizin kâr payı düşüşüyle örtüşmesine iyi bir göstergedir. Aynı zamanda işsizlik artışı nedenini de açıklamaktadır.

lan getiri kanunu ve artan nüfus karşısında yükselen tarım fiyatlarından ötürü, giderek artan toprak rantı payını toplam gelirden alacağını; işçilerin yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan reel ücret haddinde, artan nüfusla doğru orantılı bir payı alacaklarını; sonuçta kâr için gelir payı olarak ancak sermaye stokunun amortismanını sağlamaya yetecek bir pay kalacağını söylemişti. Gelir kategorilerinden toprak rantı yerine faizin artan payı ikâme edildiğinde, Türkiye'nin büyüme-gelir bölüşümü ilişkisi ortaya çıkmaktadır: Artan reel faiz payı, reel ücret artmasa da artan istihdamla doğru orantılı artan işgücü payı ile kâr payını küçültürken, yatırım oranı ve büyüme hızı da düşmektedir (Ricardo, dengede kâr=faiz olacağı için, bu ikisini ayırmamıştı. Biz, yukarıda, bu eşitliği bozan bir süreci ele aldık).

Kısacası, büyümeyi durdurma etkisi yarattığı ölçüde yüksek reel faizler, sıcak paraya bağımlılık yaratarak ekonomide bir kısır-döngü ortaya çıkarmaktadır, kriz riskini bir diğer yoldan artırmaktadır (Yüksek reel faizlerin kamu borcunu artırma yoluyla büyümeye etkisi Dokuzuncu Bölüm'de incelendi).

IV. NE YAPILABİLİR?

Türkiye, 1930'lu yıllarda olduğu gibi, dışa kapalı, mali piyasaları bastırılmış planlı bir ekonomi, düşük tüketim düzeyi ve çok sıkı bir vergileme sistemi yoluyla söz konusu kısır döngüden ve borç badiresinden kendisini kurtarabilirdi; hiç olmazsa 5-10 yıllık bir süre farklı bir model uygulayarak bir çözüm üretebilirdi. Ne var ki, dünya koşulları gibi içerideki toplumsal doku da, ekonomik yapı da, artık böyle bir model değiştirmesine uygun değildir. O zaman, bu ağır borç yükü, krizlere çok açık yapı, Ortadoğu için büyük güçlerin tasarladığı oyunlara giderek daha açık olmaktan kendini kurtaramadan mı insanlar yaşamını sürdürecektir?

Varolan ekonomi modeli, uygulanacak politikaları dış dünyanın belirlemesine; iktidara gelen hükümetlerin Türkiye'de istedikleri politikaları uygulayamamalarına götürmektedir. Nitekim, başta en önemli KİT'ler, kamu varlıkları yok edilmekte, üretim gücü zayıfla-

makta, onu izleyerek de kamusal idari yapısının dağıtılmasına geçilmektedir. Toprak, taşınmaz mal satışları döviz sağlayacak bir kaynağa dönüşmüştür. Tarihi miras olan varlıkların özelleştirme bahanesiyle (başta müzelerdeki eserler), bunu izleyeceği anlaşılıyor. Oyun içinde oyun oynanmaktadır. Türkiye'nin üretme gücüyle birlikte siyasal/ekonomik egemenliği budanmaktadır. Aşağıda, radikal önlemlere gitmeden ne yapılabileceği irdelenecektir.

1. Keynes ve Tobin Vergileri

Yukarıdaki ortamda yapılabilecekler yine de tükenmiş sayılmaz. Bir uygulama, mali varlıkların elde tutulma süresine göre ayarlanan (vade kısaldıkça yükselen) bir "Keynes vergisi" ve her tür döviz işlemleri üzerinden alınan düşük oranlı "Tobin vergisi" koymaktır; bir diğeri, iş yaşamı-bürokrasi-siyaset üçgenindeki yozlaşmaya karşı çok ağır cezalar getirilmesidir. Ayrıca, döviz giriş-çıkışlarını sıkı denetime almaktır. Unutulmamalıdır ki, ABD'de bir kişinin banka hesabına 10 bin dolar üzerinde dışarıdan para transferi yapıldığında, hemen bunun kaynağının ne olduğu soruşturulur. Döviz büfeleri özellikle sıkı bir denetime alınmalı, "net hata ve noksan" kalemindeki giriş-çıkışların kaynağı araştırılarak yasadışı işlemler izlenmeli ve denetlenmelidir.

i) Keynes, hisse senedi piyasasında uygulanacak düşük oranlı bir verginin kısa vadeli spekülatif alım-satımları (maliyeti artırmak yoluyla) engelleyeceğini; fakat, çok uzun vadeli yatırımlarda maliyetin çok düşük kalacağını, ünlü *(The General Theory of Employment, Interest and Money)* kitabında belirtmişti. Örneğin % 1 oranındaki bir işlem vergisi, bir haftada her gün sürekli işlem yapılıyorsa, % 180 kadar bir oranda maliyeti yaratır; oysa 10 yıllık bir uzun vadeli yatırımda efektif vergi oranı çok düşük olur (% 0.2).

Tobin vergisiyse, uluslararası düzeyde uygulanacak döviz piyasasıyla ilgili bir işlem vergisidir. Bunun yükü de kısa süreli işlem sayısı oranında artar. Ancak uluslararası bir sistem çerçevesinde değil de, sadece tek bir ülkenin döviz piyasasında alındığında "kaçınılabilir" bir vergidir. Uluslararası sistem çapında vergi alınması durumundaysa

tahsilat ve dağıtım işi çok sorun yaratır. Oysa dövize spekülatif atakların yaşandığı kriz dönemlerinde Tobin vergisinin oranının şiddetle yükseltilmesi, Merkez Bankası'nın yaptığı döviz satışlarında Merkez Bankası'na belirli bir oranının vadeli olarak yatırılması şartı getirilmesi gibi uygulamalar da olabilmektedir.

Türkiye'de kambiyo işlemlerinden (döviz alım-satımı) % 0.1 oranında vergi alınmaktadır; ancak, kayıtdışı işlemlerin yaygınlığı dolayısıyla önemli bir hasılat sağlamamakta, etkili olamamaktadır. İMKB'de hisse senetleri üzerindeki işlemlerden alınan vergiyse üç ay vadeyle sınırlanmıştır; oysa ABD'de bu "süre şartı" bir yıl zarfında yapılan işlemleri de vergiye tabi tutar (Yılmaz, Mayıs-Haziran 2002).

Bu açıdan, kambiyo işlemlerinden alınan vergi oranını biraz artırırken sıkı denetime almak; İMKB'deki işlemlerdeyse vergiye tabi olan işlem süresini bir yıla, hattâ üstüne çıkarmak, düşünülebilecek ilk işler arasında yer alır. İşlem maliyeti spekülasyondan beklenen kârı azalttığı ölçüde, caydırıcı bir etki yaratır. Halkın altın tutma alışkanlığından ötürü, benzer bir işlem vergisi, tabii külçe altına da konmalıdır.

2. Ekonomi Politikalarında Düzeltmeler

i) Türkiye TL'nin konvertibilitesini IMF'ye onaylattığında (Ağustos 1989) sadece dış mali serbestliği değil, iç piyasada mali serbestliği de kabul etti. Oysa, bir paranın konvertible sayılması için sadece birincisi yeterlidir. Nitekim bazı ülkeler (Brezilya gibi) iç mali serbestliği kabul etmemişlerdir. İç mali serbestlik halkın yaygın biçimde "para ikâmesi" olayına başvurmasına, devletin de senyoraj hakkının kısılmasına yol açıyor. İkâme sürecinin temelinde spekülatif eğilimleri yüksek bir davranış biçimi kadar, sürekli diğer paralar karşısında değer kaybeden TL'ye olan güven eksikliğinin bulunduğu da bir gerçektir.[18] Yapılabile-

18 2000'li yıllara gelindiğinde, M2 Y'nin yarıdan fazlası döviz tevdiat hesaplarından oluşuyordu; gerçi TL'nin döviz piyasasında aşırı değerlenmesi ve doların EURO karşısında % 20'ye varan değer kaybı (2003-2004) bu oranı yarının altına düşürdü. Ne var ki, bu kez de, dolar fiyatı hızla artan altın ithalatı yükselişe geçti. Oysa, 2003'te TL mevduatı getirisi döviz ya da altının getirisinin çok daha üstünde seyretmişti.

cek ilk iş TL'nin sürekli değer kaybını yavaşlatmak, bundan sonra iç konvertibiliteyi, işlem yapanlar açısından çok pahalı hale getirmektir: Döviz büfelerinin sayısını (yüksek kuruluş vergisi, büfeler arası belirli bir mesafe bırakılması gibi) azaltıcı önlemlerden, "dolaşımda döviz kullanma"yı güçleştirmeye kadar çareler düşünülebilir. İkinci önlem sıcak para girişine ivme veren yüksek reel faizlerin düşürülmesidir; sıcak para girişinin sınırlanması, TL'nin döviz piyasasında aşırı değerlenmesini önlerken, yarattığı dengesizliklere de yer bırakmaz, krizlerde şok yaratan döviz fiyatındaki fırlamalara da. Kilit nokta, Türkiye'nin büyümesini iç pazar büyümesinden öte; ihracat, teknolojik değişme ve yatırımlardan kaynaklandırmak, sıcak para bağlantısını koparmak olmalıdır. TCMB (2004'ün başında yeterli olmasa da yaptığı gibi) piyasadan döviz alımı yoluyla TL'nin aşırı değerlenmesini önlemelidir. CİB açığının GSMH'nin % 1.5'nin üzerine çıkmaması burada kıstas sayılmalıdır.

ii) Reel faizlerin düşürülmesi için ilk yol Hazine'nin kısa vadeli borçlanma gereğinin düşürülmesidir. Bunun bir yolu, Hazine'nin nakit ihtiyacının TCMB avansı yoluyla para arzı genişletilerek karşılanmasıdır. Bunun tutarı sınırlandırılarak enflasyon kaynağı olması önlenebilir. IMF kaynaklı kısa vadeli yüksek faizli borçlanma düzeni, iç borçları çözümsüz kılmıştır.

TCMB'yi sadece TL'nin iç istikrarı görevinden sorumlu tutan, "bağımsız Merkez Bankası" hedefleyen kanun değiştirilmelidir. İç ve dış borç tutarı GSMH'yi aşan Türkiye'de Hazine ve TCMB işbirliği içinde, borçların azaltılmasını sağlayacak bir politika izlemeli, "borç yönetimi" kurumunu birlikte oluşturmalıdırlar.

1990'lı yıllardan 2000'lere sarkan süreçte kamu yatırımlarındaki savurganlık, siyasetçi-işadamı-bürokrat üçgeninde inanılmaz boyutlara varmıştı. Kamu borçlanırken artmayan GSMH'nin gerisinde bu sürecin önemli payı vardır. Bu gibi durumlarda siyasetçileri/bürokratları sorumlu tutabilecek bağımsız (siyaset dışı) bir denetleme sistemi getirilmeli, milletvekili bağışıklığı da buna göre sınırlanmalıdır.

Bütçe payları aşırı olan Diyanet İşleri, askeri harcamalar gibi alanlarda indirimler sağlanmalı; Gelir Vergisi başta vergi denetimi sıkı-

laştırılarak, kayıtdışı kesim denetim altına alınmalıdır; beyannameli mükelleflerin gelir vergisine katkısı neredeyse yok gibidir. Bu vergiyi temelde ücretliler ödemekte, iyi gelirli meslek dallarında dahi (doktorlar, diş hekimleri gibi) beyan edilen gelirler asgari ücret düzeyinde kalmaktadır.

iii) Ticari banka sistemi çok yönden sıkı bir denetime alınmalıdır. Özel sermayeli banka sayısı 1990'da 25 iken, sayı 1997'de 36'ya çıkmış, 1998'de krizle birlikte giderek azalmış, 2003 (Eylül)'e gelindiğinde sayı 18'e inmiştir. Yani krizden önceki yıllarda artan sayıya karşılık, kriz sürecinde özel sermayeli banka sayısı yarılanmıştır. Batanlara, özelleştirilen (Sümerbank, Etibank gibi) kamu bankaları da dahildir. Sadece bu rakamlar dahi banka kurucularının kimliğinden öz sermayesine, bağlı olduğu şirketler grubu içinde yapılan işlere uzanan çok sayıda öğenin sıkı biçimde denetlenmesi gerektiğini gösterir. Söz konusu dönemde salt yüksek Hazine faizinden yararlanmak için banka kurulduğu biliniyor.[19]

Ticari bankaların açık pozisyonları, kısa vadeli borç birikimleri de ayrıca denetimi gerektirir; aynı şekilde şirketlerin dış borçları da denetlenmelidir. Unutulmamalıdır ki borç ödeyememe durumunda, bu borçlar konsolide edilip devlete yani halka kalıyorlar. Bankaların tüketim kredileri toplamın % 30'una varmış bulunuyor. Kredi kartlı, banka kartlı alış-verişler için de denetim gerekiyor. Bu kartlar 500-600 milyon aylık gelirli kişilerin geçim giderlerini karşılama aracına dönmüş bulunuyor.[20] Kredi faizlerinin bu alanda yüksekliği bankalar için cazip bir plasman alanı yaratırken, sınırlı bütçeli kişilere de geliri üstünde harcama olanağı sağlıyor; perakende ticaret kadar üreticilere de satış imkânı yaratıyor. Ancak (2004 ilk çeyreği itibariyle) görünüm, bu

---

19 1990'dan 2003 (Eylül)'e kadar olan dönemde, bütün bankalar (kamu, özel yerli ve yabancı, mevduat kabul etmeyen) dahil şöyle bir sayı değişimi geçirmiştir: 1990-1997 arası 66'dan 72'ye, TMSF'ye devredilenlerle 1999'da 81'e çıkmış, 2003'te 51'e inmiştir. Bu arada kamu bankaları 8'den 3'e, yabancı sermayeli bankalar da 23'ten 14'e düşmüştür. *Türkiye Bankalar Birliği* (Internet'ten).

20 Bu kitap dizgideyken, 2004 sonunda denetim getirildi. Köpüklerin kredi hacmini genişletirken, tüketim harcamalarını da şişirmesi, bütün köpük süreçlerinde bu bağlamda bir denetimi gerektireceği açıktır.

kredilerin geri ödenememe riski yarattığı; böylece yeni bir banka krizinin hazırlanabileceği yolundadır. Bu rizikolu düzensizliği denetime alacak yeni bir sistemin mutlaka getirilmesi gerekir.

Yabancı bankaların bazılarının büyük dış devletlerce bazı siyasi konularda Türkiye'ye gözdağı vermek için, kritik dönemlerde kredi çekişleri, döviz alımları vb. yapmak yoluyla bu amaca aracılık yaparak krizi hazırlamakta önemli rol oynadıkları kuşkularına daha önce değindik. Yabancı bankaların da özellikle bu bağlamda ciddi bir denetime alınmaları gerekmektedir.

iv) Asya krizi patladığında, Malezya Başkanı Mahathir bunun kendi ekonomisinde büyük tahribat yapmasını iki yoldan önlemişti: Biri, hemen döviz kontrolü getirmek, ikincisi, hemen zayıf bankaları birleştirerek daha dayanıklı hale getirmekti. Nitekim, Malezya bu krizi diğerleri şiddetinde yaşamadı. Bu iyi bir "ders" olmalıdır.

Görülüyor ki, banka bataklarının tutarı, Arjantin, Endonezya gibi ülkelerde olduğu gibi, GSYİH'nin % 50'sine vardığında ülke bu batağın altından kalkamıyor ve çöküyor. Türkiye bu batağın % 20 kadar olduğu ülkeler arasında, ikinci grupta yer aldı. Krizin şiddetiyle bankaların tümüyle yabancıların eline geçmesinin yarattığı tehlikeler, rizikolarsa çok büyük olmaktadır. Örneğin, Meksika'da bir tek banka (Meksika Milli Bankası) dışında geri kalan bütün bankalar, 1994-1995 yılındaki krizde yabancılara geçmişti.[21] Bu açıdan BDDK'nın/hükümetin krizlerde bu konuya öncelikle önem vermesi gerekmektedir. (2003 Eylül itibariyle) Türkiye'deki 32 özel ticari bankanın 18'i yerli sermayeli, 14'ü yabancı sermayelidir (Bkz. 8. Bölüm, dipnot 13).

v) Bu bölümün başında incelediğimiz iki konuyu, tekrar vurgulamakta yarar vardır. Bunların birincisi, dışarıdan içeriye yansıyan olumsuz etkiler artarken bunlardan korunmayı sağlayan kamu politika araçlarındaki azalışın nasıl ekonomiyi optimal büyümenin altına

---

21 Prof. J. Stiglitz bu rizikolara 28 Nisan 2004'te İstanbul'da (Swiss Oteli) verdiği "Küreselleşme: Beklentiler ve Hayal Kırıklıkları" konulu konferansta işaret etti. Meksika'da banka sisteminin yabancıların eline geçmesi, KOBİ'lere verilen kredilerin durmasına yol açmış ve KOBİ'ler çökmüştü.

indirilebileceğidir; diğeri Türkiye'nin yaşadığı krizlerin nasıl yükselen pazar ülkelerindeki gidişata koşut olduğu, krizlerin yansıma etkisinin yarattığı "domino kuramı" örneğidir.

İzleyen Ek 1'de dünya ekonomisindeki finansal kırılganlık noktaları incelenmiştir. Bu kırılganlıkların yukarıdaki noktalarla birlikte ele alınıp, Türkiye'nin gelecekteki yapılanmasına ilişkin stratejiyi hazırlamak gündemde olmalıdır.

EK 1
Dünya Ekonomisinde Finansal Kırılganlık: 2004

21. yüzyılın başında dünya ekonomisi ciddi bir finansal kırılganlık yaşıyor. Kırılganlık, sadece Türkiye gibi ağır borçlu konumunda, sık sık krizlerle sarsılan ülkeleri değil, çeşitli yönlerden dünyanın gelişmiş dediğimiz ve finansal serbestlikten yarar sağlayan kesimini de tanımlıyor. Aşağıda, kısaca en çarpıcı kırılganlık noktalarına değinilecektir.

1) ABD'nin bütçe ve CİB açıkları ciddi bir kırılganlık noktası olarak gözüküyor. B. Clinton'ın iktidar döneminin son yıllarında ABD'nin bütçe ve CİB açıkları, uzun bir aradan sonra kapatılmıştı. Ancak G. W. Bush'un iktidara gelmesini (2000 sonbaharı) izleyerek, başta şişirilen savaş harcamaları olmak üzere, durgunluğu aşmak için izlenen Keynesci politikalarla, açıklar tekrar büyümeye başladı. 2003'e gelindiğinde ABD'nin dış ve bütçe açıkları 500 milyar doları aşmıştı. Diğer yandan, sermaye piyasasında hisse senedi fiyatı çöküşlerine, durgunluğu atlatmak için Federal Rezerv'in % 1'e indirdiği faiz hadleri eklenince ABD'den kaçan sermaye, yeni "melce" alanı olarak yükselen pazar ülkelerini buldu.

ABD açıklarını fonlayan ülkelerin başında Japonya ve Çin geliyor; amaçları, kendi paralarının (sırasıyla yen ve yuan) ABD doları karşısında değerlenmemesi, böylece rekabet güçlerinin sürmesi. Doların 2003-2004 arasında EURO ve bu ülke paraları karşısında değer yitirmesi, ABD açıklarını fonlamak üzere bu ülkelerin sürekli ABD Hazine bonolarını satın almaya götürüyor.

2004 başı itibariyle Japonya'nın rezervleri 800 milyar, Çin'in rezervleri 350 milyar doları buldu. Bu ülkeler daha ne kadar zaman rezervlerini büyütmeyi göze alabilir? Ayrıca, Japonya'nın ABD kaynaklı açıkları fonlama bağlamında bir de kötü deneyimi var. Vietnam Savaşı (1965-74) sırasında yine büyük açıklar veren ABD'yi Japonya, Bretton Woods sisteminde "altına-çevrilebilir dolar" döneminde fonlamayı sürdürmüştü; rezervler birikirken, Merkez Bankası rezervdeki ABD kâğıtlarını altına çevirmemişti. Ne var ki, ABD, Ağustos 1971'de, IMF'ye bildirip onay almadan, doların altına dönüştürülebilirliğini kaldırdı, doların altın değeri dibe vurdu, dolar şiddetle değer kaybetti, dolar rezervleri de aynı şekilde değersizleşti. Bu da yukarıdaki soruyu destekleyen bir diğer öğe oluyor. Bir diğer deneyimi, 1980'lerde ABD piyasasında yaptığı şirket satın almaları. Film şirketlerinden New York'taki ünlü binalara kadar ele geçirdiği işler hep batak yarattı; o dönem yatırımlarından ancak, kurduğu otomobil fab-

rikaları başta, birkaçı ayakta kaldı. Nihayet, Asya Krizi de epey finans batağı yarattı. Yani, biriken rezervlerin hayrını göremedi.

Diğer yandan, ABD bu büyük açıkları vermezse, bu kez, ABD pazarındaki bu iki büyük satıcı gibi diğer "ihracata dönük" sanayilerle yaşayan Asya kaplanlarının bu kapasitelerini hangi pazarlar karşılayabilir? Aynı durum "merkantilist" eğilimli Batı Avrupa'nın ileri sanayi ülkeleri için de geçerli. Görüldüğü gibi, bu noktada ciddi bir ikilem bulunuyor: ABD'nin açıklarının yarattığı ciddi bir sorun olduğu gibi, ABD'nin açık vermemesinin yarattığı ciddi sorunlar da var. Bu ikilem nasıl çözülür?

2) ABD (% 1),* AB (% 2), Japonya (% 1) merkez bankaları durgunluğu atlatmak için düşük faiz politikası uygulamaktadır; bu eşanlı olarak para arzının genişlemesi demek; dünya finans pazarı, para bolluğuna boğulmuş bulunuyor.

Bu para büyük kısmı itibariyle sabit yatırımlara dönüşmüyor; nedeni iki boyutlu. Bir yandan birçok sanayi dalında atıl kapasiteler zaten mevcut, bundan ötürü sabit yatırım düşük faiz hadlerinde dahi pek kârlı olamıyor; bir yandan şiddetli rekabetten ötürü işçi ücretleri çok düşük ve işsizlik çok fazla, dolayısıyla eski sosyalist yazının "eksik-tüketim" dediği olay yaşanıyor. Sabit yatırıma dönüşmeyen, tüketim harcamasına da dönüşemeyen bu bol paralar, "para üzerinden para kazanmak" üzere mali piyasalara akıyor. Bu arada, döviz piyasaları ve borsaları yüksek kâr vaadeden yükselen pazar ülkeleri, kâr etmek için dolanan bu paraların giriş-çıkışına tanık oluyor, finansal krizler de bu arada patlıyor.

Finansal krizler bu ülkeleri borca batırırken, ekonomilerini de perişan ediyor. Bir kere, ekonomileri zayıflamış ve yoksullaşmış bu ülkelerin GSMH'nin % 70'ine varan dış borçları ödenebilir mi? Ödenemezse ne olur? Önemli bir diğer kırılganlık noktası da burada yatıyor. Gelişmekte olan ülke borçlarının 2.5 trilyon dolar gibi, "dile kolay" bir rakama vardığı unutulmamalıdır. Bu borçların ödenebilme olasılığı acaba yüzde kaçtır? Bu borçlar GOÜ'nün GSYİH'nin % 50'i kadardır; yani, İMF'nin tehlikesiz sınır saydığı oranın (GSYİH'nin % 25'i) tam iki katıdır.

Diğer yandan yükselen pazarları krizlere sürükleyen fon hareketlerinin, gelişmiş ülkeler vatandaşlarını daima "nimete garkettiği" de doğru değildir. Örneğin bu hareketli fonların arasında binlerce kişinin emeklilik paralarını değerlendirmeye çalışan emeklilik fonları da bulunuyor. Girdikleri ülkelerden biri moratoryum ilan ettiğinde ya da fon yöneticisinin beklentileri gerçekleşme-

(*) Bu kitap dizgideyken, FED, çeyrek puanlı artışlarla kısa vadeli faizi % 2.25'e çıkarmıştı.

diğinde ve fon ağır bir kayba uğradığında, ABD'deki diş hekimi, avukat vb. çalışanların emeklilik gelirleri de tehdit altına girmiş olabilir. Gerçi IMF'nin krize düşen ülkelere verdiği krediler ve uygulattığı politikalar temelde böyle bir sonucun ortaya çıkmasını önlemek içindir. Ama yaygın ve derin bir krizde acaba yeterli olabilir mi? 1994 Meksika krizinde ABD sermayeli şirketleri korumak için Clinton'ın 55 milyar dolarlık garantisini unutmayalım. Bunların haklarını kim garanti edecektir?

Kısacası, çok taraflı rizikolarla yüklü, her tarafta geleceği karartan bir finansal kırılganlık ortamı söz konusu. Bir yandan gelişmekte olan ülkelerin ödenemez büyüklükteki dış borçları, bir yandan yükselen pazar ülkelerinin kanını emen krizler, bir yandan gelişmiş ülke vatandaşlarının yüklendiği rizikolar. Bu gidişat acaba bundan on yıl sonra nasıl bir ürün verecektir? On yılı bırakın, ABD'de Federal Rezerve son faiz hadlerini artırdığında, acaba bizim gibi yükselen pazar ülkelerinde krizler ne boyuta varacaktır? Düşük faiz hadlerinde borçlanıp, yükselen pazarlar mali piyasalarına yatırım yapan uluslararası fonlar; düşük kısa vadeli borçlarla uzun vadeli yatırıma geçen şirketlerin, tüketicilerin durumu ne olacaktır? Herhalde, çoğu krizin bir parçası olacaktır.

3) Bir diğer kırılganlık noktası sosyalist yazının "eksik-tüketim" dediği olguyla ilgili. Uluslararası rekabetin şiddetlenmesi bir yandan sermaye yoğun teknolojiyle emek tasarrufunu getirirken, bir yandan da neredeyse klasik iktisatçıların "geçimlik ücret" dediği düzeyde reel işçi ücretlerini tutmayı getirdi. Verimlilik artarken reel ücretler artmıyor, işsizliğin yüksekliği de zaten reel ücretleri baskı altında tutuyor. Böylece, sabit yatırımın canlı olmadığı ortama tüketimin kısılması ekleniyor, toplam harcama düzeyi sınırlanıyor.

Ancak bu kez, (yeterli ihracat da yapılamıyorsa) tüketimin içeride artırılması baskısı ortaya çıkıyor. Bulunan çözüm, bankaların tüketici kredilerini artırmaları ve kredi kartlı alışveriş. Bu kredilerde faiz hadleri diğer kredi türlerine oranla iyice yüksek olduğu için, bankalar bu işe hevesli. Son yıllarda toplam kredilerin yarısına (Türkiye'de % 30) varan bu krediler, diğer yandan hem bankalar, hem tüketiciler açısından bir yeni finansal kırılganlık kaynağı olmaya başladı. Tüketimi artırıp üretimi sürdürmeye çare üretirken, diğer yandan tüketicinin geliriyle karşılayamayacağı oranda borçlanmasına yol açıyor. G. Kore ve Çin'den Türkiye'ye, ABD'ye uzanan, bir yeni batak kaynağı doğmakta. Bu yeni durum, bankalarla birlikte, tüketicileri de, bütün ekonomiyi de artık tehdit eder bir noktaya gelmiş bulunuyor. Bunun Türkiye'de ulaştığı boyutu Ankara Ticaret Odası Başkanı'nın açıklamalarından nakledelim: Tüketici kredisi yoluyla ödeme gücünün çok üzerinde borç alan yurttaşlar, gelirlerin-

de önemli bir artış olmadığı halde sanal bir refah artışı yaşıyor. Yurttaşların bankalara olan borç bakiyesi 8.3 katrilyon lira. Bu borçların reel faiz haddi çok yüksek. 20 milyon adet kredi kartının sahiplerinin bankalara borcu 15.6 katrilyon lira; zamanında kart borcunu ödeyemediği için kara listeye alınanların sayısı 500 bin kişi. Bazı göstergeler (enflasyon, ihracat gibi) iyileşirken, borçlanma, ithalat artışı, faiz ve işsizlik gibi temel göstergeler hâlâ alarm veriyor... Bu cennet sahte cennet. Bu cennetin nasıl bir cehenneme dönüştüğünü yakın geçmişte gördük (Aygün, 12 Nisan 2004).

İşte eksik-tüketim bu kadar rizikolu bir yoldan, hem de banka krizlerini daha dün yaşayan bir ülkede, devlete yani halka kalan 46.3 milyar dolarlık borcun ödemesi geleceği karartırken yaşanıyor. Üstelik Uzakdoğu'da bu nedenle bankaların batmaya başladığı da biliniyor.

Kısacası, dünyada finansal kırılganlık çok yönlü, çok boyutlu. Sanki 1929 bunalımından önceki (kaynakları farklı olsa da) finansal kırılganlık her tarafta yaşanıyor gibi.

Gelelim petrol fiyatına: Çin'in hızlı büyümesi, dünyanın beşte birine varan nüfusu, artan petrol bağımlılığı, yukarıdaki tabloya bir de petrol fiyatını varili 35-40 doların üstüne çıkardığını düşünelim. Ya da, diğer temel madde fiyatlarına etkilerini. Ya da 2005'te kalkması beklenen kotalarla, dokuma-giyim ihracat pazarlarında yüksek rekabet gücüyle, gelişmekte olan ülkelerin cari işlemler bilançolarına etkilerini. Finansal kırılganlıklara bu da eklenince, acaba önümüzdeki üç-beş yıl sonra, Türkiye dahil, dünya ekonomisinin durumu ne olur?

Kaynakça

YAZARIN BÖLÜMLERDE KAYNAK OLARAK KULLANILAN KİTAP VE MAKALELERİ*

Giriş:

"Türkiye"de Ekonomik Krizler (1929-2001): Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İrdeleme", *Uluslararası Atatürk ve Çağdaş Toplum Sempozyumu*, DEGEV, Türkiye İş Bankası Yayınları, Eylül 2002.

Birinci Bölüm:

"Tarım ve Ekonominin İstikrarsızlığı", *Tarım ve Gelişme*, Bahis XVII, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, 1977.

İkinci Bölüm:

"Türk Ekonomisinde 1927-35 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları: 1923-1938*, İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1977.

Üçüncü Bölüm:

"Tarımsal Ürünlerde Mübadele Haddinin Trendi", *İktisat ve Maliye Mecmuası*, no.13, Temmuz 1966; "Türkiye Ekonomisinde Strüktürel Değişme: 1950-1960", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, no.3-4, c.23, 1965; "Türkiye'de Tarımın Gelişmesi", *Ekonomi Ansiklopedisi*, c.3, PAYMAŞ, İstanbul, 1984; *Ekonomide Dışa Açık Büyüme*, Altın Kitaplar, 1988, s.181-182 ve s.258-277 (2. baskı).

Dördüncü Bölüm:

Ekonomide Dışa Açık Büyüme, Altın Kitaplar, 1988, s.156-197 (2. baskı).

Beşinci Bölüm:

Ekonomide Dışa Açık Büyüme, Altın Kitaplar, 1988, s.277-296 (2. baskı); *Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri*, Altın Kitaplar, 1994, s.79-96 (1. baskı).

(*) Doğrudan herhangi bir bölüme bir kısmını ya da tümünü aktarmayıp genel olarak yararlanılan yazarın kaynakları genel kaynakçada verilmiştir.

Altıncı Bölüm:

Ekonomide Dışa Açık Büyüme, Altın Kitaplar, 1988, s.334-357 (2. baskı); *Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri*, Altın Kitaplar, 1994, s.175-189 (1. baskı); "Uluslararası Esnek Kur Sistemi ve Türkiye'nin Dışa Açılması", *İktisat Dergisi*, İFMC, no.202, 1981; "Dış Ticaret Hadlerinde Kayıplar ve Ekonomi Politikası", *Para Dergisi*, Ekim 1982; "Enflasyon, Nominal-Reel Faiz Hadleri, Değişen Borç Yükü ve Finansal Sorunlar", *Para Dergisi*, Temmuz 1982.

Sekizinci Bölüm Ek-1:

"Memleketimden İnsan Manzaraları: 1994", *Cumhuriyet* gazetesi, Temmuz 1994.

Dokuzuncu Bölüm Ek-1:

"Dünya Ekonomisinde Finansal Kırılganlık: 2004", *Ekonomistler Platformu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İnternet sayfası, Mayıs 2004.

GENEL KAYNAKÇA

Alanay, T. S., *Türkiye'de Döviz Kontrolü ve Milli Parayı Koruma*, İstanbul, 1937.

Artun, T. - Başbuğ, Y. - Ersoy, C., *Kambiyo Düzeninde Liberal Eğilimler*, Binbirdirek Matbaacılık Sanayii, 1976.

Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni: Dün, Bugün, Yarın*, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1969.

Aydemir, Ş. S., *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, Damga Matbaası, İstanbul, 1931.

Aygün, S., Ankara Sanayi Odası Başkanı (görüşmeyi nakleden), Ekonomi sayfası, *Cumhuriyet*, 12 Nisan 2004.

Barker, F., *The Economy of Turkey: Analysis and Recommendations for a Development Program*, IBRD Economic Mission to Turkey, 1949.

Başbuğ, F. Y. - Koç, M., *Karapara*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1980.

Berksoy, T., "Türkiye'de İstikrar Arayışları ve IMF", *IMF, İstikrar Politikaları ve Türkiye*, Ankara, 1982.

Blackman, W., *Agricultural Exports and Imports: 1948-1963*, Robert College, İstanbul, 1965.

Blum, W., "Terrorists Hate America" (Internet'ten), Eylül 2002.

Brandt, O., *Le developpement de la Turquie et ses richesses minières*, İstanbul, 1933.

Brezezinski, Z., *The Grand Chessboard*, Basic Books, New York.

Boratav, K., *Türkiye'de Devletçilik*, 100 soruda dizisi, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974.

—, "1980'li Yıllarda Gelir Dağılımı: Bir Makro Analiz", *Yeniden Dağıtım Mekanizmaları: 1980'li Yıllar ve Politika Alternatifleri*, TÜSES, İstanbul, 1992.

—, "Büyüyoruz, Ama Nasıl?", *Cumhuriyet* gazetesi, 14 Nisan 2004.

Bulutay, T., "Türkiye'nin 1923-72 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler", *Maliye Enstitüsü Konferansları*, 1974, seri 23, İstanbul, 1975.

Bulutay, T. - Tezel, Y. S. - Yıldırım, N., *Türkiye Milli Geliri 1923-1948*, SBF Ankara, 1976.

Cameron, D., "The expansion of the public economy", *American Political Science Review*, no.72, 1978.

CHP, "Parti Programının Tahakkuk Ettirilen Kısımları Hakkında Rapor", *CHP Büyük Kurultayı*, Ankara, 1939.

Cillov, H., *Türkiye Ekonomisi Bakımından Tütünün Önemi ve Gelişme İmkânları*, İstanbul Ticaret Odası, 1965.

Cline, W. R., "Flexible Echange rates and the developing countries", *International Monetary Reform*, The Brookings Institution, 1976.

Cogdon, I., "A new approach to the balance of payments", *Lloyds Bank Review*, Ekim 1982.

Çiller, T., *Dünyada ve Türkiye'de Kur Politikaları ve Sorunları*, İstanbul Sanayi Odası, 1983.

Çölaşan, E., *24 Ocak: Bir Dönemin Perde Arkası* (1. baskı), İstanbul, 1983.

DİE, çok çeşitli yıllara ait İstatistik Yıllıkları, uzun dönemli istatistik verilerini kapsayan istatistik göstergeleri ve diğer yayınlar.

DPT, Beş Yıllık Kalkınma Planları, *Temel Ekonomik Göstergeler, Özel İhtisas Komisyonu Raporları.*

Dornbusch, R., "Ortaya Çıkan Para Krizleri Üzerine" (çev. Ö. İzdaş), *İktisat Dergisi*, İFMC, Şubat-Mart 2001.

Dünya Bankası (World Bank), *World Development Report, World Development Indicators*, çok çeşitli yıllara ait raporlar ve tablolar.

—, *Turkey: Policies and Prospects for Growth*, Country Report, Washington, D.C. 1980.

Dünya Yayınları, *Sayılarla Türkiye: 1923-1985*, no.42, İstanbul, 1986.

Eğeci, Ü., *Türkiye'nin Ekonomik Kalkınmasında Tarımın Yeri*, DPT, 1968.

Ekzen, N., "1980 Stabilizasyon Paketinin 1958, 1970, 1978, 1979 Paketleriyle Karşılaştırmalı Analizi", *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.

Emerson, T., "The thirst for oil", *Newsweek International*, 8-15 Nisan 2002.

Ersan, İ., *Euro Pazarlar ve Türkiye*, Finans ve Finansal Kurumlar Enstitüsü Yayınları, no.2, İstanbul, 1979.

Gotur, P., "Interest rates and the developing World", *Finance and Development*, Aralık 1981.

Güneş, H., "Kriz Gelir Adaleti Sağlar mı?", *Milliyet* gazetesi, Şubat 2004.

Gürtan, K., *Türkiye'de Yatırımlar*, İstanbul, 1959.

Hatipoğlu, Ş. R., *Türkiye'de Zirai Buhran*, Ankara, 1936.

Hatipoğlu, Z., "Türkiye'de Sanayileşme ve Yatırım Meseleleri", *Forum* dergisi, 1 Şubat 1958.

Henderson, C., *Asya'nın Çöküşü* (çev. M. Gönenç), ALFA Yayını, İstanbul, 2000.

Herschlag, Z. Y., *Turkey: An Economy in Transition*, The Hague, 1958.

Hope, N. - Klein, T., "Issues in external debt management", *Finance and Development*, Aralık 1983.

Houille, R., *La politique monétaire de la Turquie* depuis 1929", Paris, 1937.

IMF, *World Economic Outlook 2003*, Washington D.C., 2003.

İktisat Vekâleti Mecmuası, no.11, Ankara, 1929.

İnci, Ö., "Türkiye'de Sosyal DNA'ya Müdahale", *Cumhuriyet* gazetesi, 20 Mart 2004.

İstatistik Yıllığı: 1937-1938.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda Müteşekkil İstanbul İktisat Komisyonu, *Rapor*, İstanbul, 1341 (1924).

James, H., *The End of Globalization*, Harvard University, 2001.
Kansu, I., "Reform Süsü Açılınca", *Cumhuriyet* gazetesi, 8 Mart 2004.
Kazgan, G., "Petrol Krizi Sonrası Dönemde Altının Dünyada ve Türkiye'de Getirisi", *Banka ve Ekonomik Yorumlar* dergisi, İstanbul, Mart 1980.
—, "Türk Ekonomisinin Dışa Açılması ve Bankalar Sistemi", *Bankacılık Enstitüsü Dergisi*, İktisat Fakültesi, İÜ, 1981.
—, "Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 1984.
—, "1990 Sonrası Yıllarda Türkiye'de Krizler ve Yarattığı Sonuçlar: İşçiler ve Sosyal Önlemler Açısından Bir İrdeleme", *Ekonomik Krizin İş Hukukuna Etkisi*, İstanbul Barosu, 2002.
—, *Tarım ve Gelişme*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını, Aralık 2003.
—, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayını (2. baskı), Mart 2004.
—, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, İBÜ Yayınevi (4. baskı), Haziran 2005.
Keyder, Ç., "Kriz Üzerine Notlar", *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.
Keynes, J. M., "The German Transfer Problem", *Economic Journal*, no.39, 1929.
—, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Brace and Horcourt, London, 1936.
Khan, M. S. ve Knight, H., "Sources of Payment Problems in LDCs", *Finance and Development*, IMF ve DB, Aralık 1983.
Kincaid, G. R., "Inflation and the external debt of developing countries", *Finance and Development*, Aralık 1981.
Krugman, P. - Obstfeld, M., *International Economics: Theory and Policy*, Pearson Education Inc., 2003.
Kouri, P. J. K. - Macedo, J., "Exchange rates and the international adjustment process", *Brookings Papers on Economic Activity*, I, 1978.
Langman, J., "The search for good jobs", *Newsweek International*, 22 Aralık 2003.
MacEwan, A., "Debt and Democracy", *Common Defense Against Neoliberalism*, İstanbul toplantısına sunulan (taslak) tebliğ, 21-22 Şubat 2004.
Maliye Mecmuası, "Cumhuriyet Devri Maliyesi", Maliye Vekâleti, 2. Teşrin-i. 1. Kânun, Ankara, 1937.
—, "Cumhuriyet Devri Maliyesi Devlet İstikrazları", Maliye Vekâleti, c.2, sayı 6. 2, Ankara, 1937.
Meade, J., "Domestic stabilization and the balance of payments", *Lloyds Bank Review*, Ocak 1982.
Miller, K. L., "Too much money", *Newsweek International*, 18 Ağustos 2003.
Milliyet gazetesi, "Ekonomi Sayfası", 17 Kasım 2003.

Mouhiddin, T., *La reforme financière en Turquie*, Paris, 1930.
Neuhaus, P., "Floating interest rates and developing country debt", *Finance and Development*, IMF ve DB, Aralık 1982.
Napoleoni, L., Modern Jihad, *Tracing the Dollars Behind the Terror Networks*, *Newsweek International*, Ekim 2003.
Odalar Birliği Kongresi, *Forum Dergisi*, İstanbul, 15 Şubat 1957.
Ohlin, B., "The German Transfer Problem: A Discussion", *Economic Journal*, no.39, 1929.
Okyar, O., "Yatırımların Sektörler İtibariyle Dağılımı", *Forum*, 15 Şubat 1958.
—, "Dış Ticaret ve Ecnebi Sermaye Meseleleri", *Yeni Türkiye*, İstanbul, 1959.
Özcan, G. B., *Türkiye'de Yerel Kalkınma İçin Merkezi İdare ile Yerel Yönetimler Arasında Yeni Bir Yetki ve Güç Paylaşımı Arayışı: Denizli, Gaziantep, Kayseri Örneği*, DB mali desteğiyle TESAR ve LSE European Institute İşbirliği tarafından desteklenen yerel araştırma, 1998-1999.
Ökçün, G., *1920-1930 Yılları Arasında Türk Anonim Şirketlerinde Yabancı Sermaye*, Ankara, 1971.
Öniş, Z. - Özmucur, S., "Exchange rates and money supply in Turkey: Testing the vicious circle hypothesis," *State and the Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective*, İİBF, BÜ, 1998.
Özkâhyaoğlu, Z., *Cumhuriyet* gazetesi, 8 Temmuz 1984.
Özmucur, S., *Milli Gelirin Üç Aylık Dönemler İtibariyle Tahmini, Dolarla İfadesi ve Gelir Yoluyla Hesaplanması*, İTO, 1987.
Öztek, Z., *Cumhuriyet Bilim Teknik Dergisi*, 20 Mart 2004.
Panic, M., "Monetarism in an open economy", *Lloyds Bank Review*, Temmuz 1982.
Parasız, İ., *Türkiye Ekonomisi: 1923'ten Günümüze İktisat ve İstikrar Politikaları*, Ezgi Kitapevi, 1998.
Princeton University: Essays in International. Finance: Should the IMF Pursue Capital Account Convertibility, Princeton University Press, Mayıs 1998.
Sadri, M., *İktisat Vekâleti Mecmuası*, no.11, Ankara, 1929.
Saka, R., *Sermaye ve Kredi Hareketleri*, İstanbul, 1933.
Sangman, J., "The search for good jobs", *Newsweek International*, 22 Aralık 2003.
Sazak, D., "Soygun Düzeni", *Milliyet*, 16 Ağustos 2003.
Silier, Oya, "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara, 1975.
Singer, M., *The Economic Advance of Turkey*, Turkish Economic Society Publications, Ankara, 1977.
Solomon, A. D., "A perspective on the debt of developing countries", *Brookings Papers on Economic Activity*, 1977/2.
—, "Toward a more resilient system", *Economic Impact*, 1984/2.

Soral, E., *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara İktisadi Ticari İlimler Akademisi, Ankara, 1982.
Sönmez, A., *Doğu Asya Mucizesi ve Bunalımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2003.
Suvla, R. Ş., *Türkiye'nin Harici Tediye Meseleleri*, CHP Yayını, Konferanslar Seri I, Kitap 10, Ankara, 1932.
—, "Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Devlet Borçları", *CHP Konferanslar Serisi*, Kitap a, Ankara, 1939.
Stiglitz, J. E., *Globalization and its Discontents*, Penguin Books, 2002.
—, *Büyük Hayal Kırıklığı* (çev. A. Taşçıoğlu - D. Vural), Plan B, İletişim, Tanıtım, Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. San. Ltd. Şti., İstanbul, 2002.
—, *90'ların Yükselişi*, CSA Global Yayın Ajansı, Güncel Kitaplar Dizisi, İstanbul, 2004.
Şenesen, G. G., *1980-2001, Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Etkileri*, TESEV, 2002.
TCMB, çeşitli yıllara ait, 1, 3 aylık bültenler ve yıllıklar.
TCMB, DPT, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı, *The Republic of Turkey*, Mart 1984.
TCMB, Araştırmalar.
Tekeli, İ. - İlkin, S., "Dünya İktisadi Buhranı Öncesinde, Cumhuriyet'in İlk Plan Yapma Deneyi", Makine Mühendisleri Odası Sanayi Kongresi, 1976.
The Economist, "Canada counts on other people's money", 3 Kasım 1984.
Thornburg, M. - Spry, G. - Soule, G., *Turkey: An Economic Appraisal*, The Twentieth Century Fund, New York, 1949.
Tökin, İ. H., *Rakamlarla Türkiye*, c.II, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1949.
—, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Ankara, 1934.
Törüner, Y., "200 Milyar Dolarlık Kaybı Nasıl Önledik?", *Milliyet*, 2, 6, 7 Şubat 2004.
Türk-İş, *KİT'ler ve Özelleştirme: İddialar ve Gerçekler*, Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
Türk Ticaret Yıllığı, 1937-1940, İstanbul, 1940.
Türkiye Bankalar Birliği: Bankalara ilişkin çeşitli yayınlar (Internet'ten).
TÜSİAD, *The Turkish Economy*, çeşitli yıllara ait yıllık raporlar.
Uras, G., *Milliyet*, 17 Ocak 1978.
Uygur, E., "Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri", *Tartışma Metni*, 7 Nisan 2001 (İnternet'ten).
Wade, R., "Sermaye Akışları Kavgasının Eşiğinde" (çev. Z. Altınok), *Foreign Policy* dergisi (Türkiye baskısı), kış sayısı, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 1998/1999.
Yaşa, M., *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi: 1923-1978*, Prof. M. Yaşa başkanlığında Akbank Komisyonu, İstanbul, 1980.

Yentürk, N., *Körlerin Yürüyüşü: 1990 Sonrası Krizler*, İBÜ Yayınları, Aralık 2003.
Yılmaz, C., "Döviz Kuru İstikrarının Sağlanmasında Vergi Politikasından Yararlanılması: Tobin Vergisi", ACTIVE, Mayıs-Haziran 2002 (Internet'ten).

Dizin

AB 22, 32, 216, 226, 237, 259, 260, 273, 279, 289, 298, 299, 304, 306, 309
ABD xxi, 2, 4, 5, 19, 22, 43, 44, 62, 70, 83, 93, 95, 96-99, 101, 109, 116, 124, 131-133, 135, 137-139, 145, 148, 155, 159, 162, 174, 196, 213, 225-227, 229-232, 237, 256-260, 268, 273, 288, 289, 295, 298, 300-303, 304, 306, 312, 313, 318, 319, 320
AET 131, 289
Afganistan Savaşı 19, 300
Afrika 34
AGÜ 39, 54, 56, 95, 96, 140, 142, 262, 265
akaryakıt 76, 200
Akbank 183
AKP 299
akreditif karşılığı ödeme 184, 191
Alanay 46, 58
Alighieri, Dante 285
alkol 65, 70, 74
Almanya 4, 46, 61, 62, 95, 116, 126, 127, 301
altın 46, 63, 110, 185, 186 ithalatı 313, külçe 313, mücevherat 186, para sistemi 43, 44, 49, 186, paritesi 132, 173, standardı 59, stoku 48, 63
altyapı inşaatı yatırımları 120, 271
Amerikan hegemonyası 225 İmparatorluğu 2, 225 jet sosyetesi 284
Anadolu Demiryolları 57, 76
Ankara 56, 66, 276
AP 192
AR-GE 269, 270
Arap sermayesi 295
Arap-İsrail Savaşı 136
Arazi Vergisi 65, 67, 68, 77, 84
Arazi, Kazanç, Müsakkafat, Maktu zam vergileri 79
Arjantin 137, 138, 144, 148, 152, 161, 228, 230, 239, 252, 253, 265, 294, 295, 299, 304, 316
Artun 183, 184
arz 120 ve talep 162, yönetimi 147
askeri ambargo 174, darbe 22, 117, 193, harcamalar 66, 269, 302, 314 rejim 196, 205, yardım 96, 98
Asya Kaplanları 10, 231, 232, 239, 319
Asya krizi 4, 5, 294, 316, 319
Asya xxi, 274, 297
Aşar 51, 56, 65
aşırı koruma 290
AT 180
atıl kapasite 207, 271, 272
ATO 245, 320
Avcıoğlu 98, 124
Avrupa 43, 44, 97, 160, 181, 236
Avrupa İskan Fonu 201
Avrupa Merkez Bankası 303
Avrupa Yatırım Bankası 304
Avustralya 246
Avusturya 46, 62
Aydemir 49
Aydın 76
Aygün 321

B. Almanya 159
Bağbank 209
bağımsız denetim 314
Bakanlar Kurulu 151
Balkanlar 273
Banca Commerciale Italiana 58
Bank Expres 242
Bank Kapital 242
banka 13, 53, 74, 82, 110, 117, 308, 321, batakları 250, 252, 308, çöküşleri 7, 12, 215, 230, 243, 248, 253, 258, 298, hortumlaması 266, iflasları 251, 267, 307, kredileri 63, 116, lisansı 250, mevduat faizi 175, sistemi 53, 78, 89, 174, 249
bankalar 44, 46, 106, 118, 153, 182, 183, 202, 208, 238, 241-243, 249-252, 279, 281, 307, 316, açık pozisyonları 7, 240, 249, 250, 315
banker kredileri 187, 190
bankerler 208, 209, 248
Barker 99
baş vergisi 67
Başar 98
Başbuğ 183, 191
Batı 38, 82, 94-96, 109, 133, 136-138, 155, 158-160, 174, 177, 197, 211,Bloku 132, kapitalizmi krizi 18
Batı Almanya 131, 190
Batı Anadolu 46
Batı Avrupa 102, 202, 212
bavul ticareti 5, 234, 263
Bayındırbank 244
BDDK 248, 250-252, 307, 316
Belçika 70
Berksoy 189
beyin göçü 276
Bhagwati 9
Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 87, 125
Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 80
Birinci Dünya Savaşı 53, 155
birinci petrol krizi 132, 142, 136, 138, 173
Birleşik Alman İlaç 124
BIS 148
Blackman 119
Blum 301
BM 273, 276, 301
Bolivya 148
bono 228, 250 faizleri 236
boom 180, 202, 270
Boratav 84, 280
borç 144, 153, 187, 192, amortismanı 167, artışı 163, 185, 272, birikimi 188, borç bunalımı 149, erteleme 155, 158, 192, 198, 201, krizleri 226, ödeme 148, 161, 170, 202, 212, servisi 150, sorunu 146, stoku 149, 154, 157, vadesi 169, 187, 188, yönetimi 151-153, 188, 200, 201, 314, yükü 154, 156, 157, 167, 212, 213
borç/GSMH 268
borçlu ülkeler karteli *bkz.* Cartagena
borsa 6, 7, 42, 44, 234, 281, 295, 297, 306
çöküşleri 42, fiyatları 232, oyunları 283
bölgesel kalkınma ajansları 257
BP 124
Brandt 53
Bretton Woods 23, 96, 131, 132, 135, 140, 318
Brezezinski 300
Brezilya 24, 137, 138, 144, 148, 149, 228, 265, 294, 295, 299, 304, 313

buğday 71, 85, 86, 104, 259 ithalatı 57, kıtlığı 96
Buğdayı Koruma Vergisi 86
Buhran Vergisi 65, 66
Bulutay 88
Bush 300, 301, 318
bürokrasi 81, 201, 202, 307
bütçe açığı 208, 252, gelirleri 51, 66, 163, 185-196, harcamaları 163, 191, 192, 266, 268, *bkz.* kamu harcamaları
Büyük Bunalım 15, 58, 95, 121, 288, 291
Büyük Ortadoğu Projesi 300
büyüme 93, 118, 156, 264, 269, 270, 274 hızı 19, 20, 151, 276, 293, 310, 311, süreci 185, yılları 262, 272, *bkz.* kalkınma
Cameron 290
Cartegana Görüş Birliği 148, 149
CHP 84, 98, 192, 256
CİB 4, 5, 6, 10, 11, 13, 14, 17, 26, 32, 41, 66, 100, 101, 104, 105, 107, 111, 113, 114, 127, 133, 135, 142-150, 156, 161, 163, 174, 185, 192, 196, 197, 213, 214, 232, 234, 235, 237, 239, 240, 242-244, 246, 260, 269, 299, 314, 318
Cillov 120
Cline 141
Clinton 225, 231, 237, 300, 302, 318, 320
Cogdon 152

Çeçen 304, 305
Çetin 256
Çiller 180, 308
Çin 232, 234, 302, 303, 318, 321
Çölaşan 199
Çukurova 202
ÇUŞ 124

dalgalı faiz borçları 181
dalgalı kur 140, 141, 173
damga vergisi 79, 179
DB 1, 2, 9, 13, 18, 22, 32, 39, 94, 115, 138, 139, 140, 144, 146, 147, 150, 158, 161, 164, 195, 198-201, 211, 213, 217, 226, 227, 229, 230, 238, 246, 256, 257-260
DÇM 182, 183, 185, 187, 189, 191, 212
deflasyon 44, 46, 56, 58, 62, 63-65, 82, 85, 88, 161, 162
demir çelik 52, 76
Demirbank 242, 250, 252, 260
Demirel 192, 198
demiryolları 57, 65-68, 71, 73, 75, 76, 84, 87, 88, harcamaları 56
demokrasi 22, 93, 94, 97,162, 198, 225, 255, 261
denetimli-karma planlı ekonomi 8, 44
denetimli mali piyasa 42, *bkz.* Keynes ve Tobin vergileri
denizyolları 54, 65, 68, 71, 72, 87, 103
depremler 236, 237, 294
Derviş 247
devalüasyon 4, 5, 7, 41, 102, 105, 110, 111, 113-118, 133, 144, 161, 163, 164, 178, 179, 182, 192, 207, 231, 234, 240, 282, 294, defacto 112, 116, 117, dejure 117, reel 20, 210, 211, 215, 217 *bkz.* döviz, kur
devlet 26, 115, 267, 308, bütçesinin birincil fazlası 247, daraltılması 99, denetimi 160, 216, 226, 305, fabrikaları 103, 124, garantisi 13,

girişimciliğini tasfiye 125, inhisarı 65, işletmeciliği 81, kesimini daraltma 125, koruması 196, kurumları 86, 103 müdahaleciliği 110, 118, 125, 197, tahvili faizi 175, üretme çiftlikleri 259, daraltılması 99
devletçilik 89, 98, 200
DGD 248, 259, 260
dış borçlar 9, 10, 12, 19, 46, 104, 105, 113, 138, 144, 149, 150, 151, 158, 163, 188, 189, 197, 210, 212, 214, 215, 241, 262, 263, 299, 303, 307, 308, 311
dış borç faizi 269, konsolidasyonu 118, oranı 237, servisi 101, 114, 115, 264, stokları 235
dış borç/GSMH 237, 267, 268
dış finansman 111, 114, 264
dış kredi 10, 39, 41, 76, 106, 114, 153, 175, 178, 183, 243, 299, 306 türleri 149, 181
dış şoklar 159, 160-162
dış ticaret 50, 55, 59, 62, 64, 65, 68, 75, 78, 88, 100, 109, 111, 117, 149, 152, 159, 173, 196, 199, 234 açığı 57, 186, 188, 303, dengesi 55, fazlası 60, hacmi 160, hadleri 40, 67, 88, 115 (*bkz.* DTH) rejimi 116, sermaye şirketleri 217
dış ticaret/GSMH 4, 305
dış yardım 41, 94, 98, 106, 111, 126
dışa açılma 83, 98, 103, 106, 160, 161, 197, 204 (*bkz.* serbestleşme)
DİE 82, 119, 236, 272-274, 280, 281, 310
DİSK 22
DM 141, 157, 175, 190
doğal tekel 258
Doğrudan Gelir Desteği *bkz.* DGD
doğrudan (dolaysız) yabancı yatırım 106, 161, 279
Doğu Anadolu isyanları 9, 54
Doğu Avrupa 289, 294
Doğubank 117
Doğuş 202
dokuma 52, 62, 217, 259 *bkz.* tekstil
dolar 8, 59, 62, 76, 94, 96, 132, 135, 140, 141, 145, 154, 158, 159, 173, 178, 192, 212, 216, 225, 231, 232, 246, 278, 294, 309, 318, fiyatı 178, 244, fonları 142
dolarizasyon 245
dolaylı vergi 78
Dominik 148
domino etkisi (krizlerde) 228, 294
Dornbusch 9, 239, 244, 247
Döviz Komitesi 110
döviz 6, 12, 32, 51, 88, 98, 310, 316, büfeleri 312, 314, çapası 239, 243, darboğazı 42, 117, 202, fiyatı 7, 10, 12, 14, 15, 48, 117, 205, 238-240, 244, 249, 266, 278, 302, 306, 314, fiyatları endeksi 50, gelirleri 188, 263-265, giriş çıkışı 312, karşılık fonu 117, kontrolü 10, 60, 78, 111, 234, kredisi 106, 183, kuru 42, 102, 109, 111, 115, 162, 177, 178, 185, 197, 200, 235, piyasaları 58, 228, 309, politikaları 199, pozisyonu 183, 184, rezervleri 6, 104, 186, savurganlığı 180, spekülasyonu 53, 78, tahsisi 113, 180, 191, tevdiat hesapları 183, 189, *bkz.* devalüasyon
DP 98, 102, 103, 109
DPT 177, 188, 201, 236, 257
DTH 3, 4, 1, 31, 34, 38, 39, 41, 45, 46, 49, 55, 59, 83, 99, 104, 107,

111, 119, 120-122, 126-128, 136, 142-144, 149, 150, 153, 155, 159, 160, 163, 164, 174, 177, 179, 192, 195, 196, 203, 210, 211, 215-217, 220, 287
DTÖ 32, 147, 158, 216, 237, 238, 302
Dubai 257
Dünya Bankası *bkz.* DB
dünya borç krizi 137, 196, 265, borç sorunu 144, 145
dünya ekonomisi 93, 287, 288, 290, 292, 302, fon piyasası 160, olayları ve krizler 16
düşük faizli dış kredi 124, 175
Düyun-u Umumiye 13, 34, 45
DYP-RP 308

EBK 248, 259
Ecevit 308
Eczacıbaşı 202
Ege 61, 62
Egebank 242
eğitim 164, 257, 269, 270, 274, 275, 298
Eğlence Vergisi 65
ek kredi 246, rezerv 238 (*bkz.* IMF)
ekonomi politikaları 8, 18, 17, 158, 159
ekonomik bloklaşma 288
eksik istihdam 274, *bkz.* istihdam, işsizlik
eksik koruma 291
eksik tüketim 320, 321
Ekvador 148
Ekzen 117
Elektrik ve Gaz Vergisi 65
emek tasarrufu 207
emek ve sermaye 85, 272
Emerson 301
emisyon 63, 65, 116, bankası 48, 51, 58, 64, hacmi 65 (*bkz.* TCMB)
Emlak Bankası 242, 251, 307, 308
emperyalizm 229
Endonezya 252, 297, 316
Endüstriyel mamulatın maliyet ve satış fiyatlarının kontrolü ve tespiti hakkında kanun 85
enerji 199, 200, rezervleri 300, yatırımları 200
enflasyon 10, 14, 15, 105, 107-112, 116, 118, 123, 125, 137, 140-146, 161, 162, 164, 165, 167-170, 179, 182, 185, 191, 192, 196, 197, 200, 204, 205, 209, 234, 236, 238, 239, 298, maliyet 15, 137, 346
Enka 202
Ersan 183
Ersoy 183
Ertan 308
Esbank 242
eski dünyada ekonomik krizler 31
Esnaf Kredi Bankası 117
et 71, 280 ithali 259, üretimi 259
Et-Balık Kurumu 109
Etibank 80, 242, 258, 307, 315
Etitaş Elektrik 124
Euro 313
Euro-dolar 135
eyalet sistemi 256, 299
faiz 6, 7, 44, 64, 94, 104, 154, 200, 208, 262, 270, 280, 295, 303, 309, 311, 319, arbitrajı 249, 278, artışı 164, 241, bileşik 14, değişken 153, dışı bütçe fazlası 235, 239, 265, 267, dışı bütçe fazlası/GSMH 240, gelirleri 235, giderleri 266, haddi 6, 14, 42, 45,

65, 86, 109, 116, 117, 139, 143, 162, 197, 204, 250, 306, haddi tabanı 139, hadleri 7, 15, 45, 50, 150, 155, 161, 192, 205, 208, 212, 234, 239, 240, 242, 244, 266, 302, 320, murabaha 64, negatif reel 157, 185, 202, 208, nominal 140, 146, 167, 190, ödemeleri 157, 247, 268, uluslararası nominal 144, reel 159, 247, 268, payındaki artış 217, yarışı 209, 251, yüksek 44, 197, 214, 243, 249, 250-252, 267, 282, 309, 311, 314, *bkz.* gecelik faiz, reel faiz hadleri
Faustus 201
Federal Rezerv Bankası 44, 295, 303, 304, 320
finans 21 kapital 158, 229, 283, piyasası 146, *bkz.* fon/fonlar baskı 243, 244, kırılganlık 318, 321, kriz xxi, 8, 32, 228, 229, 231, 255, 261, 319, ortak 147
Fisher 229
fiyat düşüşleri 15, 38, 63 *bkz.* deflasyon
fiyat sistemi 157, sübvansiyonları 199, fiyat ve para politikası 116, fiyatlar 64, 162 göreli 62, 205
Florida 44
fonlar 106, 139, 155, 175, 176, 186, 228, 295, 310, 319, 320, girişi 278, maliyeti 234, piyasası 200, talebi 145
Fransız frangı 59, 76, 141
Fransa 61, 257, 301
Fürstenberg 304

G.Kore 136, 144, 148, 253, 274
Garanti Bankası 183, 252
garantisiz ticari borçlar 189
GATT 8, 94, 216, 258
gecelik faiz 240, 241, 244, 245, 268 *bkz.* faiz
gecelik repo 250
Gelir Vergisi 315, Kanunu 104
gelir artışı 157, bölüşümü 14, 19, 164, 255, 280, 282-284
gelir transferi 136, 173, 211
General Electric 124
gıda 52 içki 203, maddeleri tüketimi 72
gini katsayısı 280
GOÜ xxi, 2, 8, 9, 52, 132, 136-140, 143, 145-148, 150, 151, 153-164, 166, 175, 177, 185, 192, 210, 265, 287, 288, 319
grevler 6
GSMH xix, 3, 6, 10, 11, 13, 17, 19, 21, 27, 31, 33-35, 39, 47, 56, 66, 76, 99, 100, 104, 105, 107-109, 111, 118, 121, 122, 128, 132, 143, 149, 150, 154, 160, 174, 176, 177, 185, 202, 205, 206, 208, 210, 211, 213-216, 234-240, 243-247, 250, 252, 262-267, 270-272, 280, 281, 288, 290-292, 305, 310, 314
GSYİH 35, 39, 176, 180, 185, 191, 192, 236, 280, 299, 302, 310, 316, 319
Gümrük Birliği 216, 279
gümrük geliri 66, indirimi 180, resmi 65, 80, tarifesi 71, vergileri 45, 53, 57,69, 78
Güneş 280
güneş lekeleri 37
Güneydoğu 237
Gürtan 101

güven 245 güvenlik 306
Halk Bankası 242, 251, 252
hammadde 43, 45, 136, 143-145, 153, 175, 216, 234, fiyatları 136, maliyeti 79
hariçte mukim gerçek ve tüzel kişiler 182, 183
Hatipoğlu 67, 79, 123
hayali ihracat 307
Haydarpaşa 57, 76
haydut devlet 301
hayır kurumları 305
Hayvan Sayım Vergisi 67
Hayvan Vergisi 84
hayvan stoku 259, 260
Hazine 234, 250, 267, 281, 286, 314, 315. bonoları 6, 236, 240, 249, garantisi 183, hissesi 111, kâğıtları 242, 249
Hazinece Özel Teşebbüse Kefalet Edilmesi ve Döviz Taahhüdünde Bulunmasına Dair Kanun 102
Helsinki Zirvesi 237
Henderson 225
Herschlag 62
Hilferding 229
Hindistan 37, 38, 234
Hisarbank 209
hisse senetleri 6, 228, 281, fiyatları 231
Hizbullah 305
hizmetler 51, 121gelirleri 212
Hope 151
Hope-Klein 158
Houille 57
HSBC 252
hububat 52, 56, 59, 61 ithalatı 57
Hükümetçe Ziraat Bankası'na Mübayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun 85
IDA 139, 140
IFC 139
IIF 147, 148
ILO 277
IMF 1, 2, 9, 10-14, 18, 22, 32, 39, 94, 101, 105, 110, 111, 116, 117, 119, 128, 138, 143, 146, 147, 150, 154, 158-164, 173, 175, 181, 189, 191, 192, 195, 198, 200-203, 213, 215, 220, 225-234, 237, 238, 240-244, 247, 251, 256-261, 265-267, 279, 291, 299, 309, 313, 314
IMF/DB 273, 276
Irak 19, 203, ambargosu 4, işgali 301, Savaşı 300

iç borç 12, 66, 116, 153, 214, 217, 263, 267 faizleri 268, stoku 262
iç dış borç oranı 119
iç etkenler ve krizler 16
iç tasarruf 107, 144, 147, 156, oranı 176, 214
iç ticaret 78 hadleri 119, 120, 122, 208, 211
içsel istikrarlaştırıcı 270
ideoloji 238
iflaslar 59, 118, 204-207
ihracat 3, 4, 14, 20, 33, 34, 38, 39, 41, 45, 49, 50, 52, 53-59, 61, 62, 76, 88, 100, 101, 105, 110-113, 116, 120, 122, 128, 132, 144, 149, 150, 153-155, 174-177, 186, 188, 192, 198, 199, 204, 206, 212, 213, 216-218, 234, 237, 265, 303, 320 artışı 86, 150, birincisi 260, ekonomisi 34, geliri 99, mamul mal 20, 217, oranı 185, pazarları 4, rejimi 117, teşvikleri 20, vergi iadeleri 180
ihracat/GSMH 217

ihracata dönük büyüme 39, 128, 149, 195, 202, 211
ihraç fiyatları 187, malları 144, ürünleri 217
İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 174
İkinci Dünya Savaşı xxi, 1, 2, 15, 18, 44, 77, 85, 89, 93-99, 101, 104, 126, 131, 135, 227
ikinci petrol krizi 132, 137, 145, 192, 195, 220
İktisadi kalkınma kuramı 94
İktisat Bankası 242
İktisat Kongresi 1948 98
İktisat Vekaleti Mecmuası 56
imalat 174, 235, 246, sanayii 8, 36, 186, 234, 245, 271
İMKB 234, 240, 245, 304, 313
imtiyazlı şirketler 13
İnci 261
İngiltere 19, 37, 38, 83, 96, 231
inhisar 68, 69, 74, kârları 69, 70, 84, malları 73
insana yatırım 274
inşaat 101, 120, 207, 208, 234, 235, 243, 275, 304
İnterbank 240-245
İran 203, 301, 302
İran-Irak Savaşı 203
İslâm Kalkınma Bankası 201, 203
İslâm Konferansı 203
İslâmcı finans 305, terör 304-306
İSO 246
İspanya 231
İstanbul 276, Bankası 209, rıhtımı 76, Tüccar Derneği 98
istihdam 7, 19, 37, 118, 119, 164, 273-276, *bkz.* işsizlik, ücret
istikrar 115, 196, 208, 210, 214, 217, 218, 298, 299, paketleri 191, 239, politikası 189, programı 106, 118, 178, 205
istikrarsızlık 226
İsviçre 190
İsviçre frangı 175, 190, 212
İş Kanunu 79, 85
işadamları 51, 98, yaşamı 307
İşçi Kredi Bankası 209
işçi dövizleri 181, 185-188, 212, eylemleri 205, gelirleri 212, sınıfı 41, 89, ücretleri 79, 196 (*bkz.* ücret, istihdam)
işsizlik 1, 20, 21, 41, 42, 44, 93, 119, 156, 161, 164, 181, 191, 205, 207, 209, 210, 245, 246, 258, 273-276, 281, 299, 303, 310, 320, *bkz.* işsizlik, ücret
İtalya 55, 61, 231
İthal Malları Fiyat Kontrol Komitesi 111
ithal ikamesi 8, 52, 71, 76, 120, 121, 197, 271, kapasitesi 78, kontenjanları 60, malları 70, 163, 176, 181, 187, fiyatları 111, 271, teminatları 179
ithalat 4, 6, 32, 39, 41, 50-55, 58-60, 75, 98, 104, 113, 115, 121, 128, 153, 155, 175, 177, 180, 181, 186, 188, 192, 199, 203, 204, 234, 237, 248, damga resimleri 191, darlığı 118, finansmanı 183, 190, kısıtlamaları 10, 106, kotaları 115, liberalizasyonu 104, 108, 111, 114, 164, lisansı 106, 123, 124, primi 117, rejimi 117, serbestleştirilmesi 259, talep artışı 184, tekeli 69, transferleri 187, vergileri 179
ithalat/GSMH 211, 220
İTO 51, 186

İttihat ve Terakki 53, 89
İzmir 276, rıhtımı 76, Kasaba 76

Jameika 144
James 304
Japonya 15, 95, 131, 159, 252, 259, 260, 303, 318, 319
Jevons 37
Juglar dalgaları 2

Kabotaj Kanunu 54
kaçak altın ticareti 191, ithalat ve ihracat 186, para 278 (*bkz.* altın)
Kafkasya 273
Kafkasya/Orta Asya 300
kalkınma 93, 147, 255 (*bkz.* büyüme)
kambiyo 48-58, 65, 68, 75, 177, 179, 181, 313, krizi 57 *bkz.* döviz, kur
kamu açıkları 163, 261, 298
kamu bankaları 243, 251, 152, 307, 315
kamu borçları 12, 13, 152, 250, 255, 265-269, *bkz.* iç ve dış borçlar
kamu garantileri 152
kamu girişimciliği 124, 164, 258
kamu harcamaları 13, 109, 116, 185, 200, 209, 239, 247, 298
kamu iç dış borç stoku 17, *bkz.* iç ve dış borçlar
kamu yatırımları 42, 68, 125, 186, 199, 270, 271, 314
kamuda etkinlik ve şeffaflık 256, 257
Kanada 161, 246
Kansu 256
kapitalizm xx, xxi, 229, 251, 266
karaborsa 108, 113, 115, 181, 203
Karabük Demir-Çelik 83
Karaosmanoğlu 186
karapara 191*bkz.* yolsuzluk
Karayolları Müdürlüğü 102
kâr 61, 81, 209, 227, 256, payı 81, zarar 61
karşıkoyma gücü 290
Kastelli 209
Katma Protokol 35, 180
katma değer 36, 99, 123, 180, 207
kayıt dışı 228, 242-246, 273, 277, 305, 312-315
kaynak 177, 272 dengesi 110, israfı 276, seferberliği 200
Kazanç Vergisi 65-68, 84
Kazgan 106, 126, 186, 202, 248, 273
kentleşme 123, 132, 174, 281
Keyder 96
Keynes 7, 63, 94, 109, 126, 127, 197, 312, 318, vergisi 312
Khan 140, 161
Kıbrıs 298, 304, Barış Harekâtı 5, 174
kısa vadeli borçlar 6, 11, 17, 41, 8, 137, 173, 189, 214, 228, 232, 267, 269
kısa vadeli dış borçlanma 13, 243, *bkz.* krediler
kısa vadeli kredi 54, 116, 242, 249, kurye kredileri 190
kısa vadeli sermaye 10, 15, 17, 50, 59, 94, 106, 233
Kincaid 146, 167
KİT 12, 15, 42, 86, 109, 122, 124, 125, 182, 191, 196, 197, 200, 208, 239, 248, 258, 259, 311, fiyatları 116, 117, taçtaki mücevherler 257, zamları 192
KKBG *bkz.* bütçe açığı, iç ve dış borçlanma
Klein 151
klering 61, 62, 83, 111, 113, 117, 127
Knight 140, 142, 161
KOBİ 242, 245, 246, 251, 253, 316
Koç 191, 202

Koçbank 252
Kolombiya 148
komşuyu fakirleştirme 143
Konjonktür Servisi 87
konjonktür dalgaları 2, 37
konsolidasyon 12, 116, 192, 213,
konsolide bütçe 265, 267, 315,
bütçe açığı 236, bütçe borç stoku 263, *bkz.* bütçe, iç ve dış borç
konvertibilite 9, 117, 175, 183, 216, 225, 226, 231, 313, 314 *bkz.* döviz, serbestleşme
Kore Savaşı 3, 94, 99, 105, 111, 133
korumacılık 150, 177, 291, alanı 289, politikası 143
Kosova 305
Kouri 175, 190
Körfez Savaşı 4, 5
kötü ürün yılları 46, 63, 67, 76, 77, 82, 133
Köy Kombinaları 86
köyde sermaye yoğunlaşması 77
köylünün fakirleşmesi 67, 77, 79
kredi 7, 10, 54, 138, 153, 164, 182, 209, 268, darlığı 42, faizi oranı 74, faizleri 45, 198, 259, 315, genişlemesi 185, güvenilirliği 139, 151, 198, hacmi 118, ihtiyaçları 226, itibarı 128, kartları 315, kurumları 140, limitleri 190, tavanı 116, 117
kredili ithalat 102, 106
kriz riski 302, sirayet panoraması 294
krizler genel 1, 8, 12, 14, 17, 228, 264-269, 287, 294, 307, 319 1929 3, 4, 11, 13, 15, 17, 18, 19, 21, 31, 34, 38, 39, 41-43, 57, 88, 96, 113, 119, 132, 133, 149, 195, 209, 216, 219; 1930 46; 1954 3, 9, 111; 1958 xxi, 3, 14, 17-19, 21, 22, 31, 34, 38, 39, 41, 95, 103, 113-115, 117, 122, 127, 132, 149, 173, 187, 209, 219, 267, 288; 1970 3. 1974 3. 1977 186, 189; 1978 1, 3, 9, 11, 14, 15, 17, 18, 20, 22, 39, 132, 133, 137, 138, 173, 188, 189, 202, 205, 210, 216, 219, 267. 1979 192, 202; 24 Ocak 1980 4, 101, 193, 195, 196, 198, 199, 201. 1983 248; 1988 9, 15, 1990 3, 4, 6, 20; 1991 10, 11, 15, 17, 20, 294, 301; 1994 4, 10, 11, 12, 15, 17, 20, 266, 267, 284, 294, 308; 1997 4, 5, 294; 1998 1, 4, 5, 10, 20, 21, 255, 256, 266, 294. 1999 5, 294, 298; 2000 12, 240, 244; 2001 10, 11, 15, 20, 238, 243, 246, 258, 261, 265, 266, 278, 279, 280, 294, 297, 298, 303, ekonomik mirası 21, sıklığı 7, siyasi mirası 21
Krugman 127, 128
kumarhane kapitalizmi 283
kur 10, 49, 94, 140, 156, 179, 208, çapası 10, 240, 243, 247, dalgası 48, dengesi 141, esnek 179, garantisi 183, 190, 191, katlı 112, 117, 178, 190, nominal 141, 180, 215, reel efektif 180, sabit 42, 94, 101, 105 (*bkz.* döviz)
kuraklık 37, 236
kuru meyveler 34, 52, 61, 120
Kutlutaş 202
Kuveyt 203
Kuzey-Irak 301
küreselleşme 10, 19, 26, 31, 89, 225, 229, 270, 278

Langman 277
Latin Amerika 9, 10, 148, 163, 228, 258, 277, 294, 299

LIBOR 139, 140, 145, 181, 268
Libya 202, 203, 301
likidite 239, 250, darlığı 241*bkz.* finans
liret 54, 62
Lozan 13, 45, 53, 57, 66
lüks maddeler 53, talebi 164

M2Y 313 *bkz.* enflasyon
Macedo 175, 190
MacEwan 269
madencilik 74, 78, 80, 82, 11, 112, 234, 235
Mahathir 316
makine 76 imalatı 119, teçhizat 106, 109, 113, 121
makro ekonomi 162, denge 107, istikrar 14, 299 istikrarsızlık 15, 17, *bkz.* enflasyon, deflasyon
mal mukabili ithalat 184, 189, borçlar 184, 187, 189
Malezya 234, 316
mali kargaşa 246, kesim 33, kuruluşlar 275, piyasalar 8, 42, 173, 246, 305, serbestlik 7, 14, 159, yatırımlar 228, 279, 282, *bkz.* portföy yatırımları
Maliye Bakanlığı 102, 151, 184, 261
Maliye Mecmuası 63, 66, 76
maliye politikası 88, 162, 235
marjinal tasarruf eğilimi 164
Marksist kuramda krizler 18
Marmara 17, 236, 294
Marshall Yardımı 94, 98, 99, 102, 127, 229
Meade 162
Meban 209
Mehmet Sabri Bey 56
Meksika 23, 137, 138, 144, 148, 252, 253, 266, 297-299, 316, 320
Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu 58
MERCOSUR 289
merkez bankası 45, 58, 102, 313 ve bk: TCMB
Mersin-Tarsus-Adana 57, 76
mevduat 47, 209, 252, 281, 282, faizleri 191, hesapları 182, *bkz.* bankalar
Middle East Shatterbelt 300
Miller 304
Milli Koruma Kanunu 111
milli banka 65, 73, 74, 80, 82, 83, 90, 92, burjuva 89, ekonomi 53, 54
milli gelir 34, 37, 51, 53, 80, 88, 280, bkz. GSYM, GSYİH
millileştirme 53, 66, 71, 76, 81-83, 88
Milliyet 245
Mobil 124
Moore 37
moratoryum xix, 14, 57, 115, 137, 189, 267, 269, 308 *bkz.* krizler
Mouhiddin 65, 67, 74
Muamele Vergisi 65
muhabir banka 189, 190, kurye kredileri 184, *bkz.* bankalar
Mustafa Kemal 54, 84
Muvazene Vergisi 65, 66, 84
müteahhitlik 20, 89, 202

NAFTA 289
Napoleoni 305
NATO 22, 94, 96, 98, 105
neoklasik monetarist 161, 162, 197
net dış borç ödeme 155, 156
net dış kaynak 156, 157
net döviz rezervi 174, 178
net hata ve noksan kalemi 242-244, 304-307, 312
net kaynak transferi 156, 157

New York Borsası 43. 44. 133. 231. 301. 318
nominal faiz 142, 145, 153, 168-170, 175 (*bkz.* faiz)
nüfus 48, 70, 205, 208, 272, 273, artışı 120, 123, 151, 273, 288, sayımı 79
nükleer denge 131

12 Eylül darbesi 22
Obsfelt 127, 128
Odalar Birliği Kongresi 125
Odibank 209
OECD 18, 22, 116, 139, 196, 198, 200-202, 213, 259
OEEC 103, 116
OGÜ 175, 179, 211
Ohlin 126, 127
Okyar 61, 84, 125
OPEC 133, 136, 137, 142, 145, 146, 174, 177, 201
optimal koruma 290
Ordu Yardımlaşma Kurumu 202
Orta Amerika 34
Ortadoğu 37, 133, 136, 202, 203, 294, 301, 311
Ortak Gümrük Tarifesi 5
Osmanlı 46, 51, 54, 75, 88, 127, 155, 284, Bankası 48, 58, 183, borçları 11, 19, 41, 53, 57, 66, 76, 83, 126, mirası 64, 66
otomotiv sanayi 175, 186, 303
Öcalan 5, 236, 304, 309
ödemeler bilançosu 188, 242
Ödünç Para Verme İşleri Kanunu 63, 64
Ökçün 51, 54
Öniş 215
Özal 193, 199
Özcan 257
özel borçlanma 114, 152, 161, 182, özel dış borç konsolidasyonu 266 (*bkz.* borç, kredi)
özel girişim 124 sanayi 56, yatırım harcamaları 270
özelleştirme 248, 257-259, 273, 307, 312
Özkahyaoğlu 147, 148
Özmucur 215
Öztek 256

pamuk 34, 61, 62, 112, 120, 216, ipliği 52, 216
pamuklu dokuma 52, 78
Panic 161
Para Kurulu 238, 239, 248
para arzı 6, 47, 48, 83, 88, 108-112, 135, 210, 266, darlığı 56, ikâmesi 313, kambiyo 53, krizi 9, 209
para kredi politikası 68, 88, 110, 162, 235, 247, sıkı 44, 117, 145, 154, 163, 197, 200 (*bkz.* enflasyon, deflasyon)
para transferi 312
paranın dolaşım hızı 47, 48, 62, 74, 83
Parasız 235
Paris Anlaşması 76
Peru 137, 144, 148
PETKİM 258
petro dolar 17, 137, 152, 174, 179-181
Petrol Kanunu 102, 124
petrol 65-74, 176, 181, 186, 198, 203, 204, 234, 301, 302, 321,dışı hammadde 143, 159, 211, fiyatları 3, 4, 17, 133, 137, 145, 150, 182, 187, 234, fonları 139, ham 177, ithalatçısı 133, 136, 137, 173, ithalatı 175, krizi 4, 149, 166,

174, 175, 228, ödemeleri 142, şirketleri 102, şoku 144, üreticisi 136, üretimi 175, ürünleri 175, doğalgaz 300, *bkz.* OPEC
Pfizer 124
PKK 29, 236, 301, 304
plafon 117
planlı ekonomi 39, 87, 118, 182, 216, kalkınma 125
POAŞ 257, 258
Portekiz 231
portföy yatırımları 139, 174, 181, 185, 228, 242, 244 (*bkz.* mali yatırım)
Porto Alegre 149
prime rate 139, 145
Princeton 226
proje kredisi 115, 187
protesto edilen senetler 245

rating 226
Raybank 117
reel borç 167, 171 (*bkz.* borç)
reel faiz hadleri 5, 6, 16, 17, 64, 83, 123, 143-146, 151, 153, 157, 164, 168, 170, 175, 192, 205, 207, 209, 210, 212, 215, 236, 237, 266, 268, 271, 280, 282, 283, 303, 309, 310, 314, 321 (*bkz.* faiz)
reel ücret 19, 20, 85, 123, 118, 119, 209, 210, 320 (*bkz.* ücret)
reiskont haddi 64, 109, 191
rekabet 18, 19, 64, 109, 227, 232
rezerv 163, 214 bileşimi 154 (*bkz.* TCMB)
Ricardo 310
Rist 58
riziko 6, 7, 11, 14, 15, 20, 63, 227, 256
roll over 6, 11, 13
ruble 5, 234
Rusya xxi, 4, 5, 25, 58, 83, 228, 234, 266, 294, 295, 301, 303, 304

Sabancı 202
sabit yatırım 41, 132, 153, 157, 164, 170, 176, 177, 186, 215, 279, 282, 301, 319, kredileri 53, 83, malları 117, 176, 272, 304, oranı 271, 310, 311, teşviki 197
Sachs 230
saflığın tehlikesi 13, 243, 251
SAGP 292, 293
sağlık 164, 256, 257, 269, 270, 298
Saka 59
Sanayi Bankası 117
Sanayi Devrimi 289
Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği 109
sanayi 29, 37, 51, 52, 74, 75, 78, 80, 82-85, 89, 99, 101, 118, 121-123, 124, 206, 243, ihraç malları 207, mamulleri 38, yatırımları 217 (*bkz.* imalat)
sanayileşme 8, 80, 81, 121, 132, 174, 202
Sandoz İlaç 124
Sangman 230
Santral Dikiş 124
savaş 19, 45, 287, 288, 301
savaş tazminatı 46, 155
Sazak 308
SEK 20, 109, 248, 259
senyoraj 45, 163, 313
Serbest Fırka 84
serbest bölgeler 103, 106
serbest dalgalı kur 42, 45, 135, 247, *bkz.* döviz, kur

serbest piyasa 9, 10, 94, 95, 106, 124, 125, 157-160, 195-198, 200, 202, 225, 288
serbestleşme 3, 8, 10, 98, 99, 103, 138, 160, 162, 164, 180, 184, 195, 196, 201, 205, 206, 209, 211, 216, 225 ile dışa açılma 195, 198
sermaye 6, 10, 97, 98, 270, birikimi 53, 109, 123, girişi/GSMH 235, girişleri 11, 146, 152, 239, hareketleri 160, 226, 227, 244, 287, ithali 106, kaçışı 6, 17, 51, 53, 115, 244, 278, 279, 302, 305, piyasaları 124, 201, 228, stoku 311, şirketleri 81, 82
Shan 142
sıcak para 228, 268, 270, 278, 279, 303, 306, 307, 309-311 getirisi 237, *bkz.* sermaye hareketleri, kaçışı, portföy yatırımları, kısa vadeli borçlar, sermaye ve krediler, net hata ve noksan kalemi
sıfır toplamlı oyun 227
sıkı para politikası 44, 117, 145, 154, 163, 197, 200 (*bkz.* para-kredi politikası)
Silier 55
Singer 124
siyasal istikrarsızlık 191, özgürlük ve demokrasi 97, partiler 22
siyaset 9, 255, 308, 309
siyasi partiler 22
Sodom ve Gomore 186
Soğuk Savaş 2, 22
Solomon 142, 150
Somavia 277
sosyal devlet xxi, 93, 227, harcamalar 163, sınıf 85
Soule 99
spekülatif 307 boom 132-136, 173, 174, 178, ithalat 57, kazançlar 164, sermaye 294, *bkz.* sıcak para
spread 139, 146, 153
Spry 99
SSCB xxi, 22, 93, 95, 96, 131, 225, 300, 301
stagflasyon 137, 173, 174, 178 *bkz.* enflasyon, deflasyon
stand by 117, 200, 201, 237, 238, 243, 244, 246-248, 257 *bkz.* IMF
sterlin 45, 48-50, 53, 57, 62, 141
Stiglitz 198, 230, 238, 252, 316
stok 47, 53, 112, birikimi 111, 280, talebi 143
STÖ 149
Suriye 301
Suudi Arabistan 198, 201, 203, 301
Suvla 54
sübvansiyon 109, 186, 199 *bkz.* serbestleşme
Sümerbank 80, 242, 258, 307, 315

şeker 52, 65, 68-71, 74, 78, fabrikaları 109, 259, inhisarı 70, sanayi 87, kurulu 248, pancarı 259
Şenesen 302
Şili 148, 161
şizofrenik yapı 284

tahsisli ithal malları 184
takas 61, 105, 113, 117
Tarım Kredi Kooperatifleri 86
Tarım Satış Kooperatifleri 86
tarım 3, 31, 33, 34, 36-38, 39, 41-43, 45, 49, 51, 58, 60, 63, 74, 77, 80, 82, 87, 88, 94, 99, 101, 104, 118, 119, 123, 132, 174, 207, 208, 218, 234, 235, 238, 251, 258-260, 276, 281, 310, destekleri 259, destekleme fiyatları 107, 205, 235,

311, geliri 20, ihracatı 119, 121, katma değeri 35, 100, kredileri 83, 86, makineleşme 120, pazarları 8, politikaları 110, 120, sayımı 56, üretimi 113, 187, ürünleri 17, 55, 67, 108, 120, 203, 260, ürünleri fiyatları 70, ürünleri taban fiyatları 200, ürünü yardımı 98, yatırımları 205, zararlıları 35, *bkz.* fiyat sübvansiyonu, sübvansiyon
tarife dışı engeller 160
tasarruf 53, 108, 156, 164, 177, 200, 208, 215, 269
mevduatı 251, oranı 185, yatırım 156, 185, yatırım artışı 80,
Tayland 228
TBB 248, 253
TBMM 247, 256, 257, 298, 307
TC Ziraat Bankası 73, 85, 86, 109, 183, 234, 242, 248, 252, 307, 308
TCMB 58, 63, 64, 102, 104, 106, 107, 112, 116, 117, 151, 183, 184, 187, 189-191, 201, 234, 236, 239-241, 243, 245, 282, 286, 314,
TEFE 15, 108, 116, 176, 185, 206, 209, 234, 235, 237, 239, 243, 246,
tefecilik 53, faizleri 77, piyasası 42
TEKEL 248, 257, 258
tekel fiyatı 65, 78, imtiyazı 69, karları 70
Tekeli-İlkin 87
teknoloji 19, 35, 123, 132
tekstil 303, kotası 302 (*bkz.* dokuma)
Temettü Vergisi 54, 65
terör 191, 192, 305, 306
TESAR 257
TESK 245
Teşvik-i Sanayi 56, 79, 81, 83, 90, 91
Tevzin Fonu 110
Tezel 88
Thatcherizm 196
Thornburg 99
THY 248, 258
Ticaret Borsaları Birliği 125
Ticaret Odaları 125
ticaret 33, 36, 53, 74, 119, 243, hadleri 78, bkz. DTH
TL 45, 46, 48-50, 55, 57, 58, 60, 63, 94, 110, 112, 183, 192, 197, 215, 237, 240, 243, 278, 299, 309, 314, TL/Dolar kuru 12, 119, 178, 179, 199, 241, 242, 245, TL/Sterlin kuru 54, 59
TMO 109, 116
TMSF 13, 20, 241, 243, 243, 245, 249-251, 258, 260, 266, 315, *bkz.* saflığın tehlikesi
Tobin vergisi 312, 313
Tokyo Borsası 231, 252
Toprak Mahsulleri Ofisi 86
Toprak Mahsulleri Vergisi 96
Tökin 52, 78, 79
Törüner 308
traktör 99, 104, 175, 186, ithali 102
transfer 211, fiyatlaması 227, meselesi 16, 128, 155
Transit Depolama ve Ticaret Kanunu 103
transit ticaret 263
Truman Doktrini 96
TSKB 103, 248, 259
turizm 20, 181, 234, 237, 282, 306
Turizmi Teşvik Kanunu 103
Tutum Bankası 117
tuz 65, 69, 70, 71
TÜFE 15, 234, 235, 237, 243, 246, *bkz.* deflasyon, enflasyon, fiyat

tüketim 53, 58, 60, 75, 156, 320, azalışı 70, malları 52, 117, malları ithalatı 104, talebi 120, vergileri 69, dayanıklı mallar 245, zaruri 71
TÜPRAŞ 248, 258
Türk Hoechst 124
Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu 58, 111, 124, 182, 184
Türk Ticaret Bankası 183
Türk-İş 205, 258
Türkbank 242
Türkiye Birleşik Tasarruf ve Kredi Bankası 117
Türkiye Ekonomi Kurumu 249
Türkiye İş Bankası 183, 202
Türkiye İş Kurumu 245
Türkiye Kredi Bankası 117
Türkiye Odalar Birliği 204
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası 124
Türkiye Ticaret Odaları 123
TÜSİAD 184, 203, 204
tütün 34, 52, 61, 65, 69, 70, 74, 77, 112, 120, 259, ihracatı 216

ulaştırma 33, 36, 71, 76, 101, 123
Ulusalbank 242
ulusdevlet 21, 229, 256, 299
Uluslararası Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası 94, *bkz.* DB
uluslararası bankalar 137, 139, 146, 148, 174, 177, 179, 181, 201, 226, finans sistemi 158, 159, 180, 192, fiyat 175, 180, 259, tahkim 248, 257, mali piyasalar 190, 203, 228, 266, rating 304, resmi krediler 138, rezerv 280, serbest fiyat sistemi 142, serbest piyasa 213, sermaye 256, 305, ticari bankalar 147, ticari kredileri 139
uluslaşma 89
Uni-credito 252
Unilever 124
Uras 186
Uruguay 148
usulsuzlük 250
uygunsuz vadeli işlemler 249
Uygur 243, 249
Uzakdoğu 131, 303
uzmanlaşma 120
uzun vadeli dış kamusal borç 267 (*bkz.* borç)

ücret 79, 162, 164, 196, 200, 217, artışı 235, 246 (*bkz.* reel ücret)
Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 182
üçüncü tarafın ödeme talebi 190
üretim 7, 97, 98, 164, 199, 206, 234, düşüşleri 10, 160, endeksi 245, kotaları 259, *bkz.* GSMH, GSYİH

Vakıflar Bankası 183
Venezuela 148
Veraset ve İntikal Vergisi 65
vergi 69, 74, 116, 163, 311, 312, denetimi 314, gelirleri 56, 69, 88, iadeleri 191, imtiyazları 54, indirimleri 86, 163, kaçakları 235, reformu 65, 235, sistemi 68, 84, yükü 68, 77 (*bkz.* bütçe, kamu geliri)
vesaik karşılığı ödeme 184
Vietnam Savaşı 131, 135

Wade 229
Wall Street 229
Washington Konsensusu 230
Wicksell 229

Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu 102, 103, 124
yabancı bankalar 12, 20, 59, 65, 74, 253, 309, 316
yabancı sermaye 50, 53, 81, 82, 99, 102, 123, 124, 197, 199 (*bkz.* doğrudan yabancı yatırım)
yağmur devreleri 37
yakın izleme anlaşması 234 *bkz.* IMF
yanıltıcı piyasa göstergeleri 132
Yapı ve Kredi Bankası 183
yapısal dönüşüm 19-21
yapısal reformlar 238, 247
yapısal uyum 147, 161, 164, 199, 200, 226, 249 (*bkz.* IMF, DB)
Yaşa 110
Yaşarbank 242
yatırım 153, 157, 164, 170, 177, 197, 215, 272, 304 kredileri 53, 83, malları 117, 176, oranı 311, uzun vadeli 54, GSMH 271, 310 (*bkz.* sabit yatırım)
yen 141, 175, 190, 318
yeni dünya düzeni 196, 225
yeni korumacılık 211 (*bkz.* tarife dışı engeller)
Yentürk 278
yeraltı ekonomisi 115
yerli bankalar 181 (*bkz.* banka, bankalar)
yerli mallar pazarları 103
yetkili bankalar 184
Yıldırım 88
yoksulluk 41, 245, 272, 280-283
Yol Vergisi 7, 87
yolsuzluk 20, 297
yuan 232, 303, 318
Yurtbank 242
yurtiçi faktör geliri 218
Yüksek Planlama Kurulu 257
yükselen pazar ülkeleri 225, 229, 246, 252, 265, 278, 294-296

Zaire 137, 144
Zeus 285
Ziraat Odaları Birliği 205
Zürih Bankası portföyü 57

Türkiye ekonomisinde krizler, cumhuriyetin kurulduğu yıllardan başlayarak, günümüze kadar uzanan; ekonomide derin izler yaratan, kimi kısa sürede atlatılan kimi ise yapısal değişimlerle birlikte geride değişik ekonomik miraslar bırakan bir sarmal izler.
Prof. Dr. Gülten Kazgan bu değerli çalışmasında Cumhuriyet Dönemi'nin tüm krizlerini incelerken, özellikle yaşanan dört büyük krizi (1929, 1958, 1978, 1998) ele alarak, krizleri tetikleyen küresel ve yerel olayların yarattığı ortamı tüm boyutlarıyla ortaya koyup, doğru sonuçlara ulaşmaktadır.

Bunu yaparken modelleştirme kaygısı gütmeyen Kazgan, başlangıçta köy-tarım ağırlıklı yapıdan kent-sanayi, hizmet ağırlıklı yapıya geçen Türkiye ekonomisinde krizlerin seyrini, siyasal iktidarların izlediği sosyo-ekonomik politikalar ile bunların yarattığı sonuçları incelerken aralarındaki farklılıklara da değinmektedir.

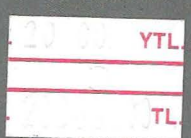
Kazgan, bu yapıtında özellikle dışarıdan Türkiye ekonomisine yansıyan olumsuz etkilerin arttığına dikkat çekerek, bu konuda kamu politikalarında gözlenen sınırlamaların büyümeyi de olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Özellikle ülkemizde yaşanan son dönem krizlerin bize yansıma biçiminin bir tür "domino kuramı" sonucu olduğunu da vurgulamaktadır.

EKONOMİ

ISBN 975-6176-26-1

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI